

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા : અંયાવલિ અંક ૩૨

સરસ્વતી પુરાણ.

અનિદ્ધાસિક વિભાગ : મૂળ અને ભાષાન્તર
તથા ઉપયુક્ત વિવેચન સમ્પન્ન

સંસ્કારક અને વિદ્યાર્થી :

શ્રી કનયાલાલ ભાઈશંકર દવે

પ્રકાશક :

અંખાલાલ ખુસાખીરામ જાની, ખા. જી.

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૨૭૬ કિંમત ૨૦૦.

ગ્રંથનામ સુશીલા પુરાણ

વર્ગાંક ૫૨:૩૮

શ્રી ફાર્ગસ જીજ્ઞાસી સભા : ગ્રંથાવલિ અંક ૩૨

સરસ્વતીપુરાણ

[ઐતિહાસિક વિભાગ : મૂળ અને ભાષાન્તર]
તથા ઉપયુક્ત વિવેચન સાથે]

સંશોધક અને વિવેચક :

૧૯૪૬-૪૭ રા. કનૈયાલાલ બાપ્પશંકર દવે

પ્રકાશક :

અંબાલાલ બુ. બાની, બી. એ.

શ્રી ફાર્ગસ જીજ્ઞાસી સભા, મુંબઈ

પ્રકાશક

રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ બની, બી. એ.
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા
શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર
૩૬૫, કોંગ્રેસ લેઈન, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ નં. ૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૨૬૭૮

પ્રતિ ૩૦૦

વિ. સં. ૧૯૯૬

*

ઇ. સં. ૧૯૪૦

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

મુદ્રક

રા. રા. કેશવ જી. શેઠ

અડાયતા પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ : ખાડીયા, અમદાવાદ

પાનાં ૧ થી ૨૩૬

મણિલાલ પુ. મીસ્ત્રી

આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ, અમદાવાદ.

પાનાં : આરંભના ૧ થી ૨૪; ૨૩૭થી ૨૫૨: તથા સંસ્કૃત ભાગ પા. ૧થી ૧૧૮

પ્રકાશકના બે બોલ

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ-એ ગુજરાતના ઇતિહાસના વિશુદ્ધ, વિશદ અને સપ્રમાણ આલેખનમાં માર્ગદર્શક તેમજ ઉપકારક થાય તેવાં સાધનસામગ્રીઓ તજ્ઞાવદ્ધાન, વિવેચક સંશોધકો પાસે સવિવેચન તૈયાર કરાવી, તેની ગ્રંથાવલિ પ્રકટ કરવાનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રધાનપણે તેના સાંપ્રત કાર્યક્રમમાં રાખેલો છે, એ તેનાં પ્રકટ થતાં પ્રકાશનોથી સુઘ ઇતિહાસરસિક જનતાને જણાયા વિના નહીં રહ્યું હોય. એ ઉદ્દેશને અગ્રે કરીને સભાએ એવાં પ્રકાશનો પ્રકટ કરવા ઉપરાંત સને ૧૯૨૭થી ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાલાની અને તે સાથે પાંચ વર્ષથી એક મુખપત્ર-‘શ્રી કા. ગુ. સભા ત્રૈમાસિક’-ની પણ યોજના કરેલી છે, એ પણ સુવિદિત જ છે. અહીં સુઘ જનતાને એ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂરત છે કે આ ઉદ્દેશથી અહીં નિર્દેશેલી ગ્રંથશ્રેણી અત્યારસુધીમાં સભા તરફથી પ્રકટ થયેલી છે: ૧ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (૧૯૨૯), ૨ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ૧૯૩૨, ૧૯૩૪), ૩ પ્રબંધચિન્તામણિ (સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ૧૯૩૨, ૧૯૩૪), ૪ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કર્ણ લેખો ભાગ ૧, ૨ (૧૯૩૩, ૧૯૩૫). ઉપરાંત ગુજરાતમાં પ્રચલિત ધર્મો અને સંપ્રદાયોની ગ્રંથશ્રેણીના ૫ ગ્રંથો પણ પ્રકટ થયેલા છે. કંઈક આવી જ શ્રેણીનું પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘સરસ્વતીપુરાણ’ છે.

ગુજરાતના પુરાણકારોએ જેમ કેટલીક શાંતિઓનાં પુરાણો-શ્રીમાલપુરાણ, કંડોલ પુરાણ, નાન્દી પુરાણ આદિ-તેની પ્રાચીનતા અને કેંક અંશે ઐતિહાસિકતા પણ આલેખતાં લખેલાં છે, તેમ

ગુજરાતની પવિત્ર સરિતાઓ—સાબ્રમતી, તાપી, રેવા, આદિ—નાં, સ્થળો—શ્રીસ્થળ, પ્રભાસ આદિનાં, તેમજ દ્વારિકા, ડંકપૂર, બહુધાન—આદિનાં, પાવનકારી તીર્થોનાં અને ગિરનાર, અર્જુનદાયળ આદિ ગિરિઓનાં પણ પુરાણો અને માહાત્મ્યો એમણે લખ્યાં છે અને તે ઉપલબ્ધ પણ છે. આ, ‘સરસ્વતીપુરાણ’ પણ એ જ કાટિનું એક પુરાણ તેમ જ માહાત્મ્ય છે.

આ પુરાણમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતના ઇતિહાસ—સિદ્ધરાજ સોલંકીના ઇતિહાસ પર કેંક પ્રકાશ પડે એવા કેટલાક અંશો સાંપડે છે. તેથી શ્રી. ફા. ગુ. સભાએ કેટલાક સંશોધનરસિક વિદ્વાનોની સૂચના અનુસાર, આ, ‘સરસ્વતીપુરાણ’નો ઐતિહાસિક વિભાગ—સર્ગ ૧૫ મો તથા સર્ગ ૧૬ મો—રા. રા. કનૈયાલાલ બાપશંકર દ્વે કને સંશોધાવી, ઉપયુક્ત અને વિસ્તૃત વિવેચના સાથે પ્રકટ કર્યો છે. જો કે આ પુરાણના કુલ સર્ગો ૧૬ છે, તેને આખ્રુએ સાનુવાદ પ્રકટ કરવાની સૂચના સભાને થયેલી હતી, પરંતુ તે ધણું મોટું અને તે ઉપરાંત ખાસ નવીન મહત્વની રસિક માહિતીઓ આપે એવાં અંશો વિનાનું હોઈને, માત્ર તેનો ઐતિહાસિક, તેમજ ભૂગોળવિષયક લાગતો વિભાગ (એ જ સર્ગો ૧૫-૧૬) અનુવાદ અને વિવેચના સાથે પ્રકટ કરી સભાને સંતોષ સેવવો પડ્યો છે. ઇતિહાસરસિક જ નહીં, પણ સાહિત્ય-રસિક ગુર્જર જનતાને આ ગ્રંથ રસિક થશે એવી આશા રહે છે.

આ ગ્રંથની પ્રતિ પુનાના ડૉ. ભાંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી સભાએ ઉતરાવી મંગાવવા બાબત રા. રા. કનૈયાલાલ બાપશંકર દ્વેએ ‘કિચિત્ વક્તવ્ય’ માં યોગ્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે, એટલે એ વિષે વિશેષ કેં અહીં મારે કહેવાપણું રહ્યું નથી. માત્ર એ સંસ્થાના વિદ્વાન ક્યુરેટર શ્રી. પી. કે. ગોડેનો મારે પણ અમારી સભાને જાતિ-દેખરેખથી એટલી અનુકૂળતા કરી આપવાનો શ્રમ લેવા માટે આભાર આનવાનો છે. ઉપરાંત શ્રી. પી. કે. ગોડેએ આ ગ્રંથ વિષે પોતાનાં

મંતવ્યોના નિરૂપણની એક વિવેચક અંગ્રેજી લેખમાળા લખી આપવાની તત્પરતા દર્શાવવા સાથે એક આરંભક લેખ પણ લખી મોકલ્યો હતો. પરન્તુ એ અંગ્રેજી લેખમાળા સુવિસ્તૃત ચાલે તેમ હોવાથી અને સભાનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથ વા લેખ પ્રકટ કરવાનો હોઇને સભાને તેમની તત્પરતા સંશોક પાછી ઠેલવી પડી હતી, એની પણ અહીં મારે નોંધ લેવી ઘટે અને સાથે સાથે મી. પી. કે. ગોડેનો તે માટે આભાર પણ માનવો ઘટે છે.

રા. રા. કર્નૈયાલાલ ભાર્ગશંકર દવેએ આ ગ્રંથ ખંત, ખાંખત અને ભારે શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલો છે, એની પ્રતીતિ રસિક વાચકને એના વાંચન અને વિચારણુથી અવશ્ય થશે. જો કે કોઈ કોઈ ખાખત વિષે કદાચ કોઈ વિદ્વાન સંશોધકને મતભેદ રહે-ઉઠે, એ સંભવિત છે, તો પણ એકંદરે રા. કર્નૈયાલાલ દવેએ યથાશક્ય નિષ્પક્ષપાત ઊદાપોદથી પોતાનાં મન્તવ્યો દર્શાવ્યાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

અંતમાં મારે એક ખાખતની નોંધ અહીં લેવી ઘટે છે. સભા પોતાનાં પ્રકાશનો તન્ન સંશોધકો અને વિદ્વાન વિવેચકો પાસે ઘટતો પુરસ્કાર આપીને ભારે વ્યયથી પ્રકટ કરે છે, છતાં તે અનુસાર મોટાં મૂલ્ય તેનાં ન ઠેરવતાં ભારે ખોટ ખમીને ધણાં ઓછાં મૂલ્યે વેચવા હરાવે છે. વળી છુટકેલરોને સારું કમિશન આપે છે, એટલું જ નહીં પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને અને શાળા-પાઠશાળાઓનાં પુસ્તકાલયો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસકોને અર્ધો કિંમતે વેચે છે, તો પણ એ પ્રકાશનોનો ઉકાવ-ઉપાડ ધણો જ મંદો, મોજો અને મનોવંધક થાય છે, એ અહીં ધણી જ દિલગીરી સાથે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પરિણામે સભાની આ વિપયની પ્રવૃત્તિ મંદ વા શિથિલ કે ઉત્સાહ-વંચિત થતી કેટલાકને જણાય, તો તેમાં કોઈ નવાઈ ખરી ?

બાકી સભાના સંચાલકોની સદ્બિલાસા વા મનોરથ તો ગુજરાતનાં વિવિધ ઐતિહાસિક સાધનો અને તેમ સત્વર પ્રકટ કરવાની

છે, એટલું જ નહીં પણ ગુજરાતનો વિશુદ્ધ, વિશદ અને વિવેચનાત્મક ઇતિહાસ લખાવવાનીથે તેટલી ઉત્કટ છે. આટલું જ નથી. સભાના છેલ્લાં પાંચેક વર્ષના વૃત્તાન્તો અને મુખ્યત્વે સને ૧૯૩૯-૪૦ ના સભાના વાર્ષિક વૃત્તાન્તનો ખંડ ૫ મો, “ગુજરાતના ઇતિહાસનાં “સાધનો” (પા. ૧૯) જેતાં આ બાબત વિષે સભાએ, જે વિદ્વાન ઇતિહાસવિદોનો પૂરતો સહકાર અને સહાનુભૂતિ મળે-કે જેની આગણી વખતોવખત સભા તરફથી થવા છતાં મોટે ભાગે અનુત્તર રહેલી છે-તો કેવાકે ઉપક્રમે આદરવા ધાર્યું છે તેની પણ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ સુઝ જોતો અવશ્યે થશે. ઉપરાંત વિશેષમાં સભાએ વિદ્વાન સંશોધકો અને વિવેચકોને તેમના રસિક કાર્યમાં સહાયકારક થઈ શકે તેવા આકર (રેકૉર્ડ્સ) ગ્રંથોનું એક સાઈ પુસ્તકાલય-“બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય” પણ સ્થાપેલું છે અને તેને મંગીન અને વિસ્તૃત કરવાના પ્રયાસો આદર્યા પણ છે. પરંતુ અહીં કહ્યું તેમ તેનો એ મનોરથ સંવેગી અને સોતસાહી થવાને બદલે ઉલટો મંદવેગી થવાને, સક્રિયને બદલે અક્રિય થવાને કારણ મળે છે. ટૂંકમાં પૂરતા ઉત્તેજન, અરે, સહકાર, અને સહાયતાની અતત્પરતા તેમ મંદતાના કારણે સભાની આ પ્રવૃત્તિ ઉપર શીતતા અને અનુસાહિતાનાં સહીસ સીંચાય છે; અને તેથી તે આખરે કરમાઈ કે કંતાઈ ન જાય તો નવાઈ. સુઝ ઇતિહાસરસિક ગુર્જર જનતા જ નહીં, પણ સંપત્તિવાન, બુદ્ધિમાન અને ઉદારહૃદયવાન શ્રેષ્ઠીઓ આ વસ્તુરિચિત તેમ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમયસર સમજે, મન પર લે, અને સભાને ધટતી સહાયતા અને ઉત્તેજના આપે, એવી શુભ આશા સેવી વિરમવું રહ્યું.

મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુક્લ
પ્રતિપદા, વાર મંગળ
સં. ૧૯૯૬: તા. ૩-૮-૪૦

અંબાલાલ બુ. જાની
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભા

આમુખ

સરસ્વતીપુરાણ એ તીર્થવર્ણનાત્મક પુરાણ છે. સર્ગપ્રતિસર્ગોદિ જે પુરાણના પ્રાચીન વિષયો છે તેને ગૌણ સ્થાન આપી, વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ, તીર્થમાહાત્મ્ય, વગેરે વિષયોમાંથી ઠાઠ એક અથવા વધુ વિષયોનું જેમાં પ્રાધાન્ય હોય એવાં પુરાણો અનેક છે, એ મેં અન્યત્ર વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે.^૧ પણ અઢાર પુરાણોમાં અને અઢાર કે તેથી વધારે ઉપપુરાણોમાં જેનો સમાવેશ ન થયો, અથવા જેનો પૂરતો સંતોષકારક સમાવેશ ન થયો તે તીર્થોનાં પાછળથી જૂદાં પુરાણો થયાં છે. સરસ્વતીપુરાણ આ જાતનું એક પુરાણ છે.

આ પુરાણની અન્ય પ્રશસ્તિમાં જોકે इति श्री मार्कण्डेयोक्ते सरस्वतीपुराणे એ પ્રમાણે કથન મળે છે, પણ ઉપલબ્ધ માર્કંડેય પુરાણમાં આ વસ્તુ છે નહીં. એટલે આ અન્યના સંપાદક કહે છે તેમ એ એક સ્વતંત્ર અન્ય છે. અન્યમાં વક્તા તરીકે માર્કંડેયનું નામ મૂકેલું હોવાથી જ એને માર્કંડેયોક્ત કહેલ છે, એમ માનવું થોડું છે. (જુઓ અધ્યયનવિભાગ ૧, પૃ. ૧૯) એને પુરાણ કહેલ છે, તીર્થવર્ણન એનો વિષય હોવાથી તથા એની રચનાશૈલી પૌરાણિક હોવાથી.

સરસ્વતી નદી તથા એને કાંઠે આવેલાં તીર્થોનું વર્ણન કરવું, એ પ્રયોજનથી આ પુરાણની રચના થઈ છે. સ્કંદપુરાણના પ્રભાસ-ખંડમાંના સરસ્વતી આખ્યાનનો મુખ્ય આધાર લઈને, તેમાં ખીળી પુરાણોમાંથી પ્રસંગાનુરૂપ કથાઓ ઉમેરી, તથા મૂળ વસ્તુનો વિસ્તાર કરી, આ પુરાણની રચના કરવામાં આવી છે. (જુઓ એજન પૃ. ૧૯થી ૨૨). પણ સરસ્વતી નદીને કાંઠે યુજરાતની રાજપૂતકાળની રાજધાની

૧ જુઓ માર્કંડેય પુરાણવિવેચન (ગ્ર. ૧. સો.થી પ્રકાશિત).

અણ્ણહિલપુર પાટણ આવેલું હોવાથી, તથા પાટણના સહસ્રલિંગ સરોવરમાં સરસ્વતીના જળને વાળેલું હોવાથી, આ પુરાણના અગ્રાત લેખકને ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસને ઉપકારક થાય એવી, સિદ્ધરાજનાં માતાપિતા વિષે, સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે, તથા સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે, વાતો કહેવાનો પ્રસંગ મળે છે અને એ પ્રસંગનો તેણે પૂરો લાભ લીધો છે. તેમ જ સહસ્રલિંગ સરોવર અને તેના બંધાવનાર સંબંધી સરસ્વતીપુરાણનાં કથનોનું બીજા પ્રબંધોનાં તત્સંબંધી કથનો જેવું જ ઐતિહાસિક મૂલ્ય છે.

વળી સરસ્વતીપુરાણની આ ભાગના ઐતિહાસિક અંશની યથાર્થતા જોતાં, એનો કર્તા સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના પાછલા ભાગમાં જીવતો હશે, અને કદાચ પાટણમાં રહેતો હશે, એમ તર્ક થાય છે. (જુઓ પૃ. ૧૨૮) શ્રી. કનૈયાલાલ દવેનો આ તર્ક મને સચુક્તિએ લાગે છે.

આ સરસ્વતીપુરાણના ઐતિહાસિક ઉપયુક્તતાવાળા અંશને પ્રકાશિત કરવાનો શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ નિર્ણય કરીને, એને સંપાદન કરવાનું કાર્ય એ પુરાણના અભ્યાસી અને એને પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકનાર, પુરાવિદ્યારસિક શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેને સોંપ્યું, અને એમણે એ અધ્યાયોનું સંપાદન તો યોગ્ય રીતે કર્યું જ છે; ઉપરાંત એ સાથે સરસ્વતીપુરાણની વિસ્તૃત સમાલોચના પણ લખી છે. આ સમાલોચનાના અધ્યયનવિભાગ ૧માં પુરાણવિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં આ પુરાણનું સ્થાન, એના અઢાર સર્ગોમાં કયા કયા વિષયો છે, તેના પ્રત્યેક સર્ગનો સાર, એ સૌ આપવા સાથે તે તે વિષય સંબંધી અન્ય પુરાણોનાં વક્તવ્ય સાથે સરખામણી કરી, તથા આધુનિક સંશોધન સાથે તેનો યથાશક્ય મેળ ખેસારી, નિરૂપણ કર્યું છે.

ઐસક પાનાંના આ પુરાણવિવેચન પછી અધ્યયનવિભાગ બીજામાં ‘ઐતિહાસિક અનુશીલન’ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી. ક. ભા.

દવે સ્પષ્ટ કહે છે (પૃ. ૬૭) તેમ સરસ્વતીપુરાણોક્ત ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર નવીન પ્રકાશ નાંખે, એવું ખાસ કાંઈ નથી. છતાં સિદ્ધરાજનું ટુંકું ચરિત્ર, તેનાં માતૃપિતા મીનળદેવી અને કર્ણનાં ચારિત્રો, બર્બરકનો વૃત્તાન્ત, કર્ણમેરુપ્રાસાદ અને કેશવ વ્યાસ વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધો, વગેરે બીજા દ્વાયાશ્રયાદિ ઐતિહાસિક પ્રબંધોમાં આપેલા વૃત્તાન્તને અપ્રતિકૂળ છે, જ્યારે સદસ્રલિંગ સરોવરનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો બીજા કોઈ ગ્રન્થમાં મળતું નથી, એટલે એ અંશમાં સરસ્વતીપુરાણ ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક અગત્યનું સાધન છે.

ઐતિહાસિક અનુશીલનવિભાગમાં દ્વાયાશ્રયાદિના વૃત્તાન્તો સાથે સરસ્વતીપુરાણોક્ત વૃત્તાન્તની તુલના કરીને જે સવિસ્તર ચર્ચા શ્રી ક. ભા. દંવેએ કરી છે તે તો મૂળમાં જ વાંચનારે જોવી. દ્વાયાશ્રયાદિ પ્રબંધોમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, વગેરે રાગ્નઓના જે વૃત્તાન્તો આપેલા છે, તે ઐતિહાસિક સાધનો જરૂર છે, પણ એ પોતે ઇતિહાસ નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ ગ્રન્થો લખાયા જ નથી. આ વસ્તુસ્થિતિને આપણા ઐતિહાસિક સંશોધનમાં હમેશાં દૃષ્ટિસન્નુપ રાખવાની આવશ્યકતા ઉપર મેં વારંવાર ભાર દીધો છે. અહીં પણ કહેવું જોઈએ કે આ સરસ્વતીપુરાણ છે, એની કથનશૈલી જ પૌરાણિક છે, છતાં એના આ સર્ગોમાં દ્વાયાશ્રયાદિ પ્રબંધોમાં છે તેમ, ઐતિહાસિક અંશ પણ છે. અલગત એ ભાગને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ચાળી લેવાની જરૂર રહે છે. શ્રી. ક. ભા. દંવેએ ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં એ વિવેચન કર્યું છે. અલગત આ પ્રબંધાત્મક સાધનો જાતે અપૂર્ણ છે, અને તેનાં કથનોની પ્રત્યેક વિગતની સ્વતંત્ર કસોટી કરવા માટે આપણી પાસે સાધનો નથી. એટલે ઐતિહાસિક સંશોધનની આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં આ પ્રબંધોમાંથી ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી માનીને તારવેલી વિગતોમાં મતભેદને અવકાશ હોય, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. અમુક મત જ સાચો, એવો આગ્રહ પણ અવૈજ્ઞાનિક અને અયોગ્ય છે. આ ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં ચર્ચવામાં આવેલા વિષયોમાંથી ધણા

વિષે મેં મારા વિચારો મારા ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ વિભાગ ૧માં દર્શાવ્યા જ છે. અહીં એમાં કશું વિશેષ ઉમેરવાનું નથી. અલગત જોમ જોમ નવાં સાધનો મળતાં જાય, તેમ તેમ આ વિષયોમાં વિશેષ ચર્ચા અને સંશોધન થાય, એ યોગ્ય જ છે. એ જ રીતે આપણા ઇતિહાસનાં સંદિગ્ધ સ્થાનો પ્રકાશિત થવાનો સંભવ છે. વર્ષોથી ચર્ચા ચાલતી હોવા છતાં હજી ચર્ચાને અવકાશ હોય એવી ઘણી વાતો છે. દાખલા તરીકે આ પુસ્તકમાં સરસ્વતીપુરાણમાં આપેલા બર્બરક વૃત્તાન્તને આધારે બર્બરદેશ, બર્બરગતિ, સિદ્ધરાજે જેનો વિજય કરેલો તે બર્બરક, વગેરેની ચર્ચા કરી છે, (જુઓ પૃ. ૬૮ થી ૭૮) અને ત્યાં ટિપ્પણીઓમાં બર્બરવિષયક કેટલાક ઉલ્લેખો આપ્યા છે. આ ઉપરાંત કેટલાક વધારે ઉલ્લેખો ભારતીય વિદ્યાલયન દ્વારા પ્રકાશિત ‘ભારતીય વિદ્યા’ નામની સંશોધનવિષયક “ત્રૈમાસિક” પત્રિકા(પુ. ૧ અંક ૧ કાર્તિક ૧૯૯૬)માં બર્બર ઓર મ્લેચ્છ શીર્ષક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેની ટિપ્પણીઓમાં મળશે. આ બર્બરવિષયક ચર્ચા પુરાવિદોમાં શરૂ થયાને એંશીથી વધારે વર્ષો થયાં છે, છતાં હજી એ વિષય ચર્ચાપાત્ર રહ્યો છે અને એમાં મતભેદને અવકાશ છે, એટલું સૂત્ર વાંચનાર ઉપર કહેલા લેખની પ્રસિદ્ધિથી તથા તદ્દ નિષ્પત્તિ ચર્ચાથી જોઈ શકશે.

પણ સિદ્ધરાજે જિતેલા બર્બર કે બાબરા જૂતને શોધવા માટે ગુજરાતકાઠીઆવાડની બહાર જવાની જરૂર નથી,^૧ એમ ખુલ્લર,

૧. જુઓ મારો ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ વિ. ૧લો, પૃ: ૨૨૭, ૨૨૮. ત્યાં ટિપ્પણીમાં મેં ખુલ્લર આદિનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. અલગત ઉપર કહેલા કારણથી બર્બરક ગતિ કે દેશ સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા નથી કરી, તેમ એનાં ચર્ચાસ્થાનોના ઉલ્લેખો નથી નોંધ્યા. પ્રસંગોપાત્ત એ પણ કહી દઉં છું કે સાધારણ રીતે, માથા કરતાં પાઘડી બારે ન થઈ જાય એ હેતુથી પણ આવી બાબતોમાં મુખ્ય ઉલ્લેખની નોંધ કરીને સંતોષ માન્યો છે, અને સંશોધનરસિક વાચનાર એ કેડીને અનુસરીને તે પહેલાં થઈ ગયેલી તદ્દિષયક ચર્ચા જોઈ લેશે, એમ આશા રાખી છે.

પં. ભગવાનલાલ અને મુનિશ્રી જિનવિજયજી^૧ પેઠે હું માનું છું, અને શ્રી. ક. ભા. દવેના પણ સરસ્વતીપુરાણને અનુસરી એવો જ મત છે.

આ આમુખમાં ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં, કે પછીનાં અધ્યયનોમાં ચર્ચવામાં આવેલી બધી બાબતોને ચર્ચવી તો અશક્ય અને અનાવશ્યક છે, પણ નોંધવાની ચે જરૂર નથી. ઉપર જે કહ્યું છે તેટલાથી શ્રી. ક. ભા. દવેના સંશોધનાત્મક પ્રયત્નનો ખ્યાલ આવી શકશે. ૧૩૭ પાનાં સુધી ઐતિહાસિક અનુશીલનનું અધ્યયન કર્યા પછી પૃ. ૧૪૧ થી પૃ. ૨૦૦ સુધીમાં ભૌગોલિક અધ્યયન કર્યું છે.

છેવટે સરસ્વતીપુરાણનું જે વિશિષ્ટ અપભ્રુ છે, તે સદસ્રલિંગ સરોવરની યોજના પર્ગિશ્નિટ આ નાં ૩૬ પાનાંમાં વર્ણવી છે. આ સંબંધમાં મતભેદો છે, એ સામયિકોમાં આ વિષયમાં ચાલેલી ચર્ચાઓ વાંચનારથી અજાણી નથી. આ પરિશિષ્ટમાં મતભેદ નોંધેલ છે. પણ મતભેદો હોવા એ માનસિક આરોગ્યનું લક્ષણ છે; અને પાટણમાં સદસ્રલિંગ સરોવરનું વડોદરાના પુરાતન શોધખોળ ખાતા તરફથી ખોદકામ ત્રણેક વર્ષથી ચાલે છે અને તેને પર્ગિશ્નામે સોલંકી સમયના આ મહાસરોવરની ભવ્યતા ભવિષ્યમાં પ્રકટ થશે, એવી આશા છે.

છેવટ શ્રી. ક. ભા. દવેએ સરસ્વતીપુરાણના આ સર્ગો ઉપર લીધેલા પરિશ્રમ માટે એમને અભિનંદન આપવા સાથે ભવિષ્યમાં એમને હાથે ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાંખનારાં સંશોધનનાં બીજાં અનેક કાર્યો થાવ, એવી આશા રાખું છું.

વીલેપાલેં
તા. ૨૫-૧-૪૦

}

દુર્ગારાંકર કે. શાસ્ત્રી

૧. જુઓ “ ભારતીય વિદ્યા ” પુ. ૧ સં. ૧ પૃ. ૬૭ ઉપર સંપાદકીય ટિપ્પણી. સરસ્વતીપુરાણમાં બર્બરક સિદ્ધપુર પાસે ‘ બીલ ’ (ગુફા) બનાવી રહેતો હતો, એમ લખ્યું છે. શ્રી જિનવિજયજી અંબા અને તારાબાની સમીપના પહાડી પ્રદેશમાં એ હુપાઈ રહેતો હતો, એવો તર્ક કરે છે.

કિંચિત્-વક્તવ્ય

ઉપક્રમ

શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈ શાસ્ત્રી જેવા ઇતિહાસકોવિદ્ સાક્ષર વિદ્વાનના હાથે, અન્યનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સૂચવતી પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, તે સંબંધી મારે કાંઈ પણ વિશેષ લખવાનું હોય જ નહીં; છતાં આ અન્ય સંબંધી એટલે, તેનું સંશોધનકાર્ય કેવી પદ્ધતિએ કરવામાં આવ્યું હતું, તેની પ્રતો ક્યાંક્યાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, તેમાં કંઈ કંઈ પ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેના અંગે શી શી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ હતી, અને આ સંપાદનકાર્યમાં કયા કયા સનજનો તથા વિદ્વાનોએ સક્રિય સહકાર આપ્યો હતો, વગેરેનો કંઈક પરિચય ન આપવામાં આવે તો, તેટલા પૂરતું આ અંથનું સંપાદન અધુરું જ લેખાય. તેથી તત્સંબંધી કેટલીક પિછાન આ પુરોવચન દ્વારા આપવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

હાથપ્રતો અને સંશોધન

આ અંથનું સંશોધન નીચે જણાવેલી ત્રણ પ્રતોના આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) R. સ્વ. રાજેખા શાસ્ત્રીના સંગ્રહમાંની પ્રત.

(૨) P. પૂના ભાંડારકર એરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના અંથભંડારમાંની નં. ૪૨૯ વિશ્રામઝાગવાળી પ્રત.

(૩) M. સ્વ. વેદાન્તકોવિદ્ મણિશંકર મગનલાલ અયાચીના અંથસંગ્રહમાંની પ્રત.

R. સંજ્ઞાવાળી સ્વ. રાજેબા શાસ્ત્રીના સંગ્રહની પ્રત સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી છે. પરંતુ જ્યારે તે અન્ય લખાયો હશે ત્યારે, તેમાં પુષ્કળ ભૂલો રહી ગઈ હોવી જોઈએ, કારણ તેમાં રહેલી અશુદ્ધિઓનું શુદ્ધકરણ કરતાં ઠેર ઠેર અક્ષરો ઉપર ફરતાલ મરાયેલી જોવામાં આવે છે, જ્યારે કેટલેક ઠેકાણે બંને બાજુ હાંસીયામાં નવા શબ્દો પણ ઉમેરાયા છે. આમ આ પ્રત લખાયા પછી, તેને શુદ્ધ કરવવા જરૂર પૂરતા સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા હતા, છતાં પણ હજી તેમાં કેટલેક ઠેકાણે અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે. આ સંપાદનમાં મુખ્ય આધાર આ પ્રતનો જ લેવામાં આવ્યો છે.

P. સંજ્ઞા ધારણ કરતી બીજી હાથપ્રત પુના ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. તેના અક્ષરો કેવા છે, તેમાં અને અશુદ્ધિઓ છે કે કેમ, તે જાણી શકાયું નથી. કારણ તે પ્રત વધુ જીર્ણ હોવાથી બહાર મોકલી શકાય નહીં, એવો એ સંસ્થાના મંત્રીશ્રીનો જવાબ આવવાથી, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી સહાયક મંત્રી શ્રી. અંબાલાલભાઈ જાનીએ તેની નકલ ઉતારાવી મોકલી હતી, જેથી એની મૂળ પ્રતનું વિવેચન આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ નકલ ઉપરથી જોતાં બીજી બધી પ્રતો કરતાં, શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તે સર્વોત્તમ હોવાનો સામાન્ય ખ્યાલ આવે છે, તેટલું જ નહીં પણ તે અન્યની નકલ ઉતારનાર વિદ્વાન લેખકે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ તેમાં કેટલાક સુધારાવધારા કૌંસમાં સૂચવ્યા છે. સંપાદન-કાર્યમાં આ પ્રતે વધુ મહત્વનો ભાગ બજર્યો છે, તેટલું જ નહીં પણ જો શ્રીકાર્પસ ગુજરાતી સભાએ આ નકલ ઉતારાવી મંગાવવાનું સૌજન્ય દર્શાવ્યું ન હોત તો, તેમાં શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તેમ જ ઈતર કેટલીક બાબતોમાં વધુ ક્ષતિઓ રહેવા પામત. આ બદલ શ્રી. અંબાલાલભાઈ જાનીનો તથા શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાનો અનેકશ્ચઃ ઋણી છું.

M. ત્રીજી હાથ પ્રત જે, સ્વ. મણિશંકર અયાચીના અન્યસંગ્રહ-માંથી મળી આવી છે, તેના અક્ષરો સુવાચ્ય છે. પરંતુ R. સંજ્ઞાવાળી

હાથપ્રત કરતાં તેમાં વધુ અશુદ્ધિઓ રહેવા પામી છે. આ સંપાદનમાં તેની M. સંસ્કૃત રાખવામાં આવી છે.

આ ત્રણે પ્રતોમાંથી કોઇમાં પણ તેના રચનાકાળની નોંધ નથી. પાટણની બે હાથપ્રતોમાં તેના લખ્યાસંવત આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી તે પ્રતો સંવતના ઓગણીસમા સૈકાને અંતે થોડા થોડા અંતરે લખાઈ હોવાનું જણાય છે, જ્યારે ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ-વાળી પ્રતનો લખ્યાસંવત ક્યારનો છે તે જણી શકાયું નથી. પરંતુ તે સંસ્થાના વિદ્વાન સેક્રેટરીના કથન મુજબ, આ ગ્રંથની નકલ અતિ જીર્ણ થઇ ગયેલી, એટલે તે મોડામાં મોડી બસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં તો લખાઇ હશે, એવું અનુમાન છે.

આ પુરાણના રચનાકાળ માટે, “અધ્યયન” નામક ગ્રંથ-વિવેચનના ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવામાં આવી હોઇ, ઐતિહાસિક પુરાવાઓ, અને નક્કર અનુમાનો દ્વારા, તેનો નિર્માણકાળ બારમા સૈકાના અંતથી, તેરમા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધીમાં હોવાનું કદ્યું છે. એ માટે ચોક્કસ સંવત નિશ્ચિત કરવાનું કોઇ પણ વિશિષ્ટ સાધન નહીં મળતું હોવાથી આમ અમુક વર્ષોનો ગાળો નક્કી કર્યો છે. ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્વાન ક્યુરેટર શ્રી. પી. કે. ગોડે પણ તેનો રચનાકાળ તેરમા સૈકામાં મૂકે છે.^૧ આથી સામાન્યતઃ તેનો નિર્માણકાળ નક્કી થઇ જાય છે. પરંતુ ચોક્કસ સમય ઠરાવવા માટે પુરાવાઓની અપેક્ષા તો છે જ.

તુલનાત્મક રીતે આ ત્રણે પ્રતો મેળવી જોતાં દરેકમાં કયાભાગ એકસરખો જ છે. કોઇ પ્રતમાં બે ચાર શ્લોકો નવા છે, તો કોઇમાં શ્લોકોનાં પાદો અવળાસવળી મૂકાયાં છે, પરંતુ એકંદર રીતે ત્રણે

૧ See. The Indian Historical Quarterly Vol. XIV 1938
On Page 252 The Paper of “Identification of the
Siddharaja Saras ” by S t. g. P. K. Gode.

પ્રતોનાં વર્ણનોમાં ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. આ પુરાણનું વધુ મહત્વ તેના ઐતિહાસિક વિભાગના કારણે છે, અને તે ભાગમાં કોઈ પ્રતની અંદર ધાલમેલ થઈ હોવાનું જણાયું નથી, તેમ જ કોષમાંથી ખીજ કોષ વિશિષ્ટ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. ફક્ત M. સંઘાવાળી સ્વ. વેદાન્તકોવિદ્ મણિશંકર અયાચીવાળી પ્રતમાં જીજ્ઞેશ્વર માહાત્મ્યના ૪૦ શ્લોકો ઉમેરાયા છે.

કેટલાક મતભેદો

સહસ્ત્રલિંગ સરોવરમાં સરસ્વતી પ્રાચી થઈ આવતી હતી, એમ પુરાણમાં જણાવેલું છે. શ્રી. રામલાલ યુ. મોદી “સહસ્ત્રલિંગની યોજના” નામક નિબંધમાં પ્રાચી એટલે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ જનારી એમ માની, સરસ્વતીનું વહન સહસ્ત્રલિંગ સરોવરના પશ્ચિમ કિનારેથી પ્રવેશતું હોવાનું કહે છે. પ્રાચીનો અર્થ કેટલાક વિદ્વાનો અને કોષકારોએ પૂર્વગામિની સૂચ્યો છે, છતાં સરસ્વતીપુરાણકારે પૂર્વવાહિની પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેનારી સરસ્વતીને ગાંધર્વનીચમાં પ્રાચી તરીકે સંખોધી છે,^૨ જેથી પુરાણકારની પ્રાચી પૂર્વવાહિની છે; અને તે સંકલનાને અનુસરી સહસ્ત્રલિંગમાં સરસ્વતી પૂર્વ કિનારેથી પ્રવેશતી હતી, એવું અનુમાન છે. પરંતુ સરોવરમાં ચાલતું ખોદકામ નહેર માટે અન્ય દિશા સૂચવે એમ લાગે છે. તેનો સાચો નિર્ણય તો સરોવરમાં વધુ ખોદકામ થઈ, તેના અવશેષો બહાર આવે ત્યારે જ થઈ શકે. અત્યાર સુધીમાં તો તેનું દિગ્દર્શન કરાવવા સરસ્વતીપુરાણના આંતરિક પુરાવાઓ, અને તેને સંબંધક કલ્પનાઓ વડે પ્રયત્નો થયા છે. ઐતિહાસિક નિર્ણયો કલ્પનાઓ કે અંતરંગ પ્રમાણો ઉપર વાદવાદ કરવાથી સિદ્ધ થતા નથી, તેને માટે તો સીધે સીધાં પ્રમાણોની જ જરૂર છે: એટલે મારો કે શ્રી. મોદીનો મત સાચો છે, એમ તો કહી

૨ જુઓ શ્લોક. ૨૩૩ થી ૨૩૫, સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ, ૧૫.

તથા શ્લોક. ૨૬૧

શકાય જ નહીં. તેથી જ્યાં સુધી તેના વધુ પુરાવાઓ ન મળે ત્યાં સુધી તેનો નિર્ણય સંદિગ્ધ જ રહે છે.

બીજી વાત બર્બરકની છે. તે જંગલી જાતિનો સરદાર હતો, અને બલવાન તથા જાદૂગરીનો જાણકાર હતો, એ સત્ય સામાન્યતઃ ઐતિહાસિકોએ સિદ્ધ કર્યું છે. પણ તેના આદિવતન માટે હજી સુધી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. સરસ્વતીપુરાણકાર તેનું આદિવતન લંકા જણાવી, તે દક્ષિણ તરફનો હોવાનું સૂચવે છે, જેને મહાભારતથી પણ પુષ્ટિ મળે છે, જ્યારે મથુરા મ્યુઝીયમના ક્યુરેક્ટર શ્રી. વાસુદેવશરણ, તથા ઇતિહાસવિશારદ શ્રી. જિનવિજયજી અનેક શાસ્ત્રીય પ્રમાણો વડે ‘બર્બર ઉપનિવેશ’ સિંધુના મુખ ઉપર બલુચીસ્તાનપ્રદેશાન્તર્ગત હોવાનું નોંધે છે, છતાં તેમને મારા અનુમાન પ્રમાણે તે અંબા અને તારંગા વચ્ચે કાંઈ સ્થળે રહેતો હોવાનું કબૂલ છે.^૩ શ્રી. દુર્ગાશંકરભાષા શાસ્ત્રીએ પણ આ ગ્રંથના આમુખમાં તેનું સૂચન કર્યું છે. બર્બરકની ચર્ચા કેટલાંય વર્ષોથી ચાલતી હોવા છતાં, સ્પષ્ટ પ્રમાણોના અભાવે તેનાં કેટલાંક વિધાનો હજી પણ સંદિગ્ધતા સેવે છે.

વિવિધ નોંધોમાં સરસ્વતીપુરાણ

આ પુરાણની નોંધ અનેક વિદ્વાનોએ પોતાના રીપોર્ટમાં લીધી છે.

સૌથી પ્રથમ શ્રી. બુલ્હર સાહેબે ગુજરાતનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ની સાલ દરમ્યાન કરેલ તપાસના રિપોર્ટમાં, તેમ જ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ અને ખાનદેશમાંનાં ખાનગી પુસ્તકાલયોના ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ઇ. ૧૮૭૮ સુધીના રિપોર્ટમાં લીધી છે.

---

૩ “ભારતીય વિદ્યા” ત્રૈમાસિક વર્ષ ૧ અંક ૧ શ્રી. વાસુદેવશરણજીને તેના ઉપરનો નિબંધ તથા શ્રી. જિનવિજયજીનો સંપાદકીય નોંધ.

શ્રી: ડૉ. કીલહોર્ન સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અહેવાલમાં પણ આ પુરાણની નોંધ આપી છે.

તેવી જ રીતે શ્રી. આર. જી. બાંકારકર સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ના વર્ષ દરમ્યાન તપાસેલ ગ્રંથોના વિવેચનસંગ્રહમાં સરસ્વતી-પુરાણનું સ્થાન કર્યું છે.

આથી આ પુરાણની અનેક નકલો વિદ્વાનોના હાથમાં આવી હતી, એમ ચોક્કસ જણાય છે, આજે પણ નીચેના નંબરોવાળા ચાર પ્રતો પૂના બાંકારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મોજૂદ છે:

નં. ૮— ૧૮૭૨—૭૩

નં. ૨૩૧— ૧૮૮૦—૮૧

નં. ૧૨૪-A ૧૮૮૧—૮૨

નં. ૪૨૬ વિભાગવાળા પ્રત

આમ આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો પ્રાપ્ત થતી હોવાથી, તેની પ્રાચીનતા અને ઉપયુક્તતા વધુ હોવાનું સ્થાન મળે છે, તેટલુંજ નહીં પણ એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે વિદ્વાનોએ તેને માન્ય કર્યું હોવાનો આશય નીકળે છે.

જાણકાર

આ પુરાણના સમાપ્ત કર્યા પહેલાં છેલ્લું કાર્ય આ સંપાદનના અંગે જે જે વિદ્વાનોએ મને સહકાર આપ્યો છે, તે તે બધાઓનો આભાર માનવાનું છે. આમાં સૌથી પ્રથમ હક્ક શ્રી. ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાનો આવે છે. કારણ જે આ સભા તરફથી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો, ભવિષ્યમાં તે ક્યારે પ્રકટ થાત તે નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. વળી આ સંસ્થાના સહાયક મંત્રી શ્રી. અબાલાલભાઈ જાનીનો હું સદાય ઝાણી છું, કારણ આ ગ્રંથ તેવાર કરવા માટે તેમણે મને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, તેટલું જ નહીં પણ સંપાદનકાર્યમાં રહેલી ક્ષતિઓ દૂર કરવા વારંવાર સૂચનાઓ સૂચવી

હતી. ઉપરાંત પ્રફુલ્લશીખન વગેરેમાં પૂરતી મદદ કરી, અને આભારી કર્યો છે. ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્વાન કમ્પોઝિટર શ્રી. પી. કે. એકે, ઇતિહાસ-શિક્ષારદ આચાર્ય જિનવિજયજિ, પદ્મપૂજ્ય સાધુપુરુષ પ્રણયધિજિ, શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, તથા પુરાતત્ત્વજ્ઞ શ્રી. મંજુસુભ રણુછોડલાલ મજમુંદાર, વગેરે અનેક મહાનુભાવોએ આ સંપાદનમાં કેટલેક અંશે મદદ કરી છે, જેઓનો આભાર માનવાનું બૂધી શકતો નથી. આ ગ્રંથમાં રણુ કરેલ જૌગોલિક વિવેચનના વિભાગમાં કાઠિયાવાડની સરસ્વતી-સંબંધક જે હકીકત આપવામાં આવી છે, તેના સાચા પક્ષોભાગથી શ્રી. હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી છે. તેમણે અને તત્સંબંધી અનન્ય હકીકત પૂરી પાડી, ઉપકૃત કર્યો છે, જે બદલ અહીં તેમનો આભાર માનવાનું બૂધી શકતો નથી. અંતમાં મારા પરમ મિત્ર શ્રી. આત્મારામ લક્ષ્મણ રામ શાસ્ત્રી જેમણે અને આ સંપાદનકાર્યમાં પ્રબળ સહકાર આપ્યો છે તેમની સહર્ષ તોષ લઉં છું. તેમણે ગ્રંથના શુદ્ધકરણમાં; ભાષાન્તરમાં, અને કેટલીક પૌરાણિક વિગતો પૂરી પાડવામાં, અને જે અમૂલ્ય સહાય આપી છે તે બદલ અહીં તેમનો આભાર માનવાની એક વધુ તક લઉં છું. શ્રી. રામશંકરભાઈ અયાચિ જેમણે પોતાના ગ્રંથસંગ્રહમાંની આ પુરાણની M. સંજ્ઞાવાળી પ્રત લાંબો કાળ સુધી વાપરવા માટે આપી, મારા પ્રત્યે જે વિશ્વાસ, અને સૌજન્ય બતાવ્યું છે તેથી તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માની ઋણુસ્વીકારનું કર્તવ્ય બજાવી લઉં છું.

મહાશિવરાત્રી ૧૯૬૬
તા. ૭-૩-૪૦
પાટણ

કનૈયાલાલ બાપશંકર દવે

વિષયાનુક્રમ

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મકાશકના બે બોલ	૩-૬
૨	આમુખ (બે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકર કેવળરામ)	૭-૧૧
૩	કિચિદ્ વક્તવ્ય	૧૨-૧૮
૪	વિષયાનુક્રમ	૧૯-૨૦
૫	શુદ્ધિ અને પૂર્તિ	૨૧-૨૪
	અધ્યયન વિ. ૧-૪ પુરાણવિવેચન	૧-૬૪
	ઉપક્રમ	૩
	વૈદિક સાહિત્ય... ..	૫
	પૌરાણિક સાહિત્ય	૬
	સરિત્શ્રેષ્ઠ સરસ્વતી ને તેનો સળંગ પ્રવાહ ...	૧૨
	સરસ્વતીપુરાણનું સંયોજનસ્વરૂપ ...	૧૭
	તીર્થો અને આશ્રમો	૨૨
	સરસ્વતી પુરાણનું કથાસાહિત્ય	૨૬
	ઉપસંહાર	૬૩
	અધ્યયન વિ. ૨-૬ ઐતિહાસિક અનુશીલન ૬૫-૧૩૭	
	ઉપક્રમ	૬૭
	બર્જરક	૬૮
	ચારિત્ર્યહીન ચાવડાઓ	૭૬
	કર્ણુ અને મીનળનાં મૂર્વચરિત્રો	૮૨
	સિદ્ધરાજ ચરિત્રદર્શન	૮૭
	સહસ્રલિંગનું સ્થાપત્યવિધાન	૧૦૫
	સિદ્ધરાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ	૧૧૫
	સરસ્વતીપુરાણનો રચનાકાળ	૧૨૨
	ઐતિહાસિક તત્ત્વોની પ્રામાણિકતા	૧૨૪

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	સરસ્વતીપુરાણનો દ્વાઅય સાથે સંબંધ ...	૧૨૫
	સહઅલિંગપ્રશસ્તિ સાથે સરસ્વતીપુરાણનાં ...	...
	સામ્યદર્શી વિધાનો ...	૧૩૦
	અગ્નિ તરચિતા તે કાણુ ? ...	૧૩૪
	ઉપસંહાર ...	૧૩૭
	અભ્યયન વિ. ૩-૭ ભૌગોલિક તત્ત્વો ૧૩૮-૨૦૦	
	ઉપક્રમ ...	૧૪૦
	ભૌગોલિક સાહિત્યની પ્રાચીનતાઓ...	૧૪૩
	પુરાણોના ભૌગોલિક અંશે ...	૧૫૧
	સરસ્વતીપુરાણનું ભૌગોલિક સાહિત્ય ...	૧૫૮
	સારસ્વતપ્રવાહનાં મહાસ્થાનો ...	૧૬૦
	પરિશિષ્ટ અ ૮ સહઅલિંગ સરોવરની યોજના ૨૦૧-૨૩૬	
	સંસ્કૃત વિભાગ : સરસ્વતીપુરાણ ૧-૧૧૮	
	(મૂળ તથા બાષાન્તર) સર્ગ ૧૫ મે ...	૧-૭૩
	„ સર્ગ ૧૬ મે ...	૭૪-૧૧૮
	પરિશિષ્ટ આ : સાધનસંદર્ભ ૨૪૭-૮	
	પરિશિષ્ટ ઇ મંથાંતર્ગત આવતાં તીર્થો, આશ્રમો, જનપદો તથા પૌરાણિક પાત્રોનો અકારાદિ	
	અનુક્રમ ૨૪૯-૨૪૯	
	પરિશિષ્ટ ફ ઐતિહાસિક વિશેષ નામો ૨૫૦-૫૨	

શુદ્ધિ અને પૂર્તિ

આનં	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧	તેન	તેને
૬	૨	આ ઉલ્લેખો	આવા ઉલ્લેખો
૧૦	૧૮	ત્યાંથી કૃતસ્મર	ત્યાંથી અદિર વનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી, કૃતસ્મર
૧૧	૫	આથી એમાં મહાત્મ્યની	આથી માહાત્મ્યની
૧૩	૫	પૌરાણિકકથના	પૌરાણિક કથના
૧૩	૧૪	તો એ જોડું	તો જોડું
૧૪	૨૦	સિપુદ્ધર	સિદ્ધપુર
૧૬	૧૪	હાલના સરસ્વતીના	હાલની સરસ્વતીનો
૧૬	૧૮	દધીચી	દધીચિ
૧૬	૧૬	”	”
૨૧	૫	પ્રસંગાસંક્ષેપ	પ્રસંગાનુરૂપ
૨૩	૨૩	વધૂ	વધુ
૨૩	૨૬	કદાર	કદાર
૨૫	૧૦	અલક્ષગણેશ	અલર્ક મણેશ
”	”	અલ્યા	અહલ્યા
૨૫	૧૪	કપીલાશ્રમ	કપિલાશ્રમ
૨૮	૨	લેવાવી	લેવાની
૨૯	૬	કાય	કાર્ય
૩૪	૮	સાથેના સંબંધી	સાથે સંબંધની
૩૪	૧૮	આપત	આપતાં
૩૬	૧૪	લઈ ને	લઈ
૩૬	૨૦	એ	એક
૩૭	૧૮	હિમત	હિમત

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪	૪	મહાભારત ઓમાંથી	મહાભારતમાંથી
૪૮	૮	રક્તકોઠ	રક્તપીત્ત
૫૭	૨૦	જળવિથિકા	જળવીથિકા
૫૭	૨૧	"	"
૫૮	૬	સિદ્ધરાજ	સિદ્ધરાજ
૬૮	૭	પ્રસંગે	પ્રસંગોએ
૬૯	૭	સંકીર્તન પથુ	સંકીર્તનમાં પથુ
૬૯	૧૩	કપરે	કપારે
૭૧	૧૨	કીરતોનું	કીરાતોનું
૭૨	૧૨	નમનો	નામનો
૭૩	૧૩	ગાયો	ગામો
૭૪	૧૬	રેતાહતા	રહેતા હતા
"		શશ્વત્કુમુને	શશ્વત્કુમુને
૭૫		ચક્રં	ચક્રં
૭૮	૨૦	પિંગલીકારી	પિંગલિકા
૭૯	૧	ઉદયપ્રભા	ઉદયપ્રભ
૮૧	૧	રાજ તે સામંતસિંહ	રાજ સામંતસિંહ
૮૧		કામફલાવિદ	કામફલાવિદ
૮૮	૫	સિદ્ધરાજ અનુપમ	સિદ્ધરાજને અનુપમ
૯૨	૨૫	નાગલાક	નાગલોક
૯૨	૨૫	ભવધ્ય	ભવિધ્ય
૯૪	૧૨	અતિહાસિક	અતિહાસિક
૯૪	૧૧	માતાળ	(પાતાળ)
૯૫	૧૫	અતિહાસિક	અતિહાસિક
૯૮		ઐચિલં	ઐચિલિ
૧૦૦	૧	જો કે તેમાં	તેમાં

પાત્રું	લીપી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૦	૨	અને તેમાં	તેમાં
૧૦૧	૪	એ પૂર્વે બંધાયાનું	એ બંધાયાનું
૧૦૧	૨૨	એ બનાવેલ ત્યાં હતું	બનાવેલ હતું
૧૦૩	૯	દ્વાશ્રમ	દ્વાશ્રમ
૧૦૬	૧૬	કાટ	કાક
૧૦૬	૨૦	ઉસવાડ	ઉસવાળી
૧૦૯	૧૫	દેવતીર્થ	દેવીતીર્થ
૧૧૩		વૈતતન્વિ વેન્દુનદી	વૈતતન્વિ વેન્દુનદી
૧૧૫	૬	પરિશિષ્ટ બા	પરિશિષ્ટ બ
૧૨૯	૧૫	રાખ્યાં તે સંભવનીય	રાખ્યાં હોમ તે સંભાવનીય
૧૨૯	૧૮	હેમચંદ્ર	હેમચંદ્ર
૧૪૨	૩	ધણાં બુદાં	ધણાં દૂર
૧૪૨	૧૧	ખદિરવન નજદીક	ખદીર વનમાં ચર્ધ
"	૨૫	સ્થિત	સ્થિતિ
૧૪૪	૫	કલા	કુલા
૧૪૫	૧૨	નોંધાયા છે	નોંધાયા છે.
૧૪૬	૯	કૃષ્ણવેણી, બધ્ધર, ચંપાપુરી	કૃષ્ણાવેણી, બધ્ધર, ચંપાપુરી
૧૪૬	૧૨	આપેલો છે	આપેલો છે
૧૪૯	૧૪	તેમાં પણ ભુવનકોષમાં	તેમાં ભુવનકોષમાં
૧૫૩		Cunninghands	Cunningham's
૧૫૫	૮	ચપલો છે	કચો છે.
૧૫૬	૨૪	સંગ	અંગ
૧૫૭	૧	સ્તાત્રલિપ્તિકા	સ્તાત્રલિપ્તિકા
"	૨	જણાવાયું છે	જણાવ્યું છે.
૧૫૭	૧૪	જનપદ છે.	જનપદો છે.
૧૫૯	૮	ચોજતી	ચોજની
૧૫૯	૧૨	પ્રત્યપ્રસવણ	પ્રત્યપ્રસવણ

પાનું	સીડી	અમુદ	શુદ્ધ
૧૬૦	૮	અનરકતીર્થધારા	અનરકતીર્થ પ્રસંગે ધારણ
૧૬૧	૧૧	વટપદકનો મહાત્મ્યપ્રસંગે	વટપદકનો ઉલ્લેખ.
૧૬૨	૧૧	પ્રવાહના માર્ગ	પ્રવાહમાર્ગ
૧૬૩	૭	જળવાયું છે	જળાવ્યું છે
૧૭૦	૭	સંધારાયો	સંધારામે
૧૭૧	૭	સરસ્વતી	સરસ્વતી
૧૮૩	૧	કોટી	કોટી
૧૮૬	૨	વાજ્ઞી	વજ્ઞી
૧૮૭	૪	બહાપુત્ર	બહાપુત્રા
૧૮૮	૭	૧૦૬૫	સં. ૧૪૬૫
૧૮૭	૨૦	ભારતવર્ષમાં	ભારતવર્ષના
૧૯૯	૧૮	પ્રીતવર્ષ	પ્રીતવર્ષ
૨૦૦	૫	ભાગોળિક	ભાગોલિક
૨૦૪	૬	ચુંચ છે	ચુંચ છે
૨૦૯	૧૪	સિદ્ધશ્વર	સિદ્ધશ્વર
૨૨૪	૬	કરી હતી	કર્યો હતાં
૨૨૬	૩	મંદિર હશે	મંદિર હતું
૨૩૨	૬	બંધાવ્યો હશે	બનાવવામાં આવ્યો હશે
૨૩૪	૨	ને પશુ ધર્મશાસ્ત્ર	ને ધર્મશાસ્ત્ર
૧૭	૬	જે તેવામાં	તેવામાં
૨૨	૧૦	થયેલો	થયેલો
૬૨	૧૩	રાજોપદ્મો	રાજોપદ્મો
૭૦	૨૪	હવા	હતાં
૭૨		માસ્ત્રવં	માસ્ત્રવં
૪૦	૩	દિવસ	દિવસે
૬૬	૬	(અંગમ)	(સંગમ)

સ ર સ્વ તી પુ રાણ

અધ્યયનવિભાગ ૧

પુરાણવિવેચન

ઉપક્રમ

સરસ્વતીપુરાણ એ ગ્રંથ ૨,૮૬૦ શ્લોકના પૂરવાળો છે. તેન ખધા મળી ૧૮ સર્ગો છે. આ ગ્રંથ પાટણના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી રાજેબાના વંશજ પાસેથી મને મળી આવ્યો છે. એમાં સરસ્વતી (નદી) સંબંધી સાહિત્ય આપેલું છે. આજે હિન્દુઓમાં સરસ્વતીના ત્રણ પ્રવાહો જુદેજુદે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે: (૧) હિમાલયમાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્ર વગેરેમાં થઇ, પતિયાળાનાં રણમાં વિનશન તીર્થ પાસે ગુમ થાય છે. (૨) અંબાજી પાસે આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળી, સિદ્ધપુર પાટણ આગળ થઇ, કચ્છના રણમાં પડે છે. (૩) ગિરના જંગલમાંથી નીકળી, પ્રભાસમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગસ્થાન આગળ વહે છે. આ ત્રણે સ્થાનોએ વહેતી સરસ્વતી એક જ પ્રવાહના ટુટક અવશેષો છે, એમ જણાવવાનો પુરાણકારનો ઉદ્દેશ છે. તેમાં હિમાલયથી પશ્ચિમ સાગર સુધીનો સળંગ પ્રવાહ જણાવતાં તેનાં તીરપ્રાન્તીય તીર્થો અને આશ્રમોનાં વર્ણનો કરાયેલાં છે. સરસ્વતી પોતાના પિતા બ્રહ્માના આદેશથી દેવતાઓને ઉપદ્રવ કરનાર વડવાનળને સમુદ્રમાં પધરાવવા હિમાલયના ઔર્વંગાશ્રમમાંથી પ્રસ્થાન કરે છે. ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણમાં થઇ, કુરુક્ષેત્ર, વૈરાટ, જોપાયન વગેરે સ્થાનો આગળ વહી, પુષ્કરમાં આવે છે. ત્યાંથી ખજુરવનમાં નંદા નામે પ્રસિદ્ધ થઇ, આગળ જતાં અંતર્ધ્યાન થાય છે. પુનઃ ત્યાંથી અર્જુનારણ્યમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી, અનરકતીર્થ, મોક્ષેશ્વર અને સિદ્ધપુર

પાસે આવી, પાટણ તરફ પ્રયાણ આદરે છે. રસ્તામાં વટેશ્વર છોડ્યા પછી મુંડીશ્વર પાસે આમર્દકીનો સહયોગ સાધી, પાટણ આગળ આવી, ગોવત્સ, લોટેશ્વર વગેરે સ્થાનોને પવિત્ર બનાવી, ઝીલ્લતીર્થમાં સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થાય છે. ફરીથી પાછાં કુખમાંડેશ્વર આગળ પ્રકટ શર્ધ, તમોદકતીર્થ વટાવી, દક્ષિણાભિમુખી વહેતાં, કૃતસ્મર અને શત્રુમર્દન પાસે આવી, પ્રભાસ આગળ સમુદ્રમાં વડવાનળને પધરાવી, પાછાં વળે છે. આમ સરસ્વતીનો સળંગ પ્રવાહ વર્ણવતાં તેના માર્ગમાં આવતાં તીર્થોનાં આખ્યાનો તેમ જ માદાત્મ્યોનાં રસિક વર્ણનો કરાયલાં છે. પરંતુ આ બધા કરતાં આ પુરાણનું સાચું મહત્વ તેના ઐતિહાસિક વિભાગ ઉપર જ અવલંબે છે.

સિદ્ધપુર છોડ્યા પછી આગળ ચાલતાં સરસ્વતી અનેક તીર્થો-શ્રમોને વટાવી, અણહિલપુર પાસે આવે છે. ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજે પોતાના મહાસરોવર સદસ્યલિંગમાં અક્ષયોદક કરવા સરસ્વતીને તેમાં પધરાવે છે. એ બધી હકીકત જણાવતાં સિદ્ધરાજના ચરિત્રનું આહું દિગ્દર્શન પુરાણકારે જણાવ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ ઐતિહાસિક મહાસર સદસ્યલિંગનાં તીરપ્રાંતીય દેવમંદિરો, મઠો, અને તીર્થોનું રસમય વર્ણન, ક્રમસર અને સુસંગઠ્ઠ હકીકતોથી ભરપૂર લગભગ ૭૦૦ શ્લોકોમાં નોંધ્યું છે. આ સિવાય બીજાં અને ચાપોતકટો માટેનાં કેટલાંક સૂચનો પણ એમાં મળી આવે છે. સિદ્ધરાજચરિત્ર વર્ણવનારાં આજે કેટલાંક ઐતિહાસિક પુસ્તકો મળે છે. પરંતુ પૌરાણિક કૃષ્ણ-ગ્રંથણી વડે રચવામાં આવેલ આ પુરાણનું ચરિત્ર તેમાં નવીન ભાત પાડે છે. તદુપરાંત સદસ્યલિંગ માટે આવી ઐતિહાસિક નોંધ હજી સુધી કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી મળી નથી. ક્રયાશ્રય જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ અને આધારભૂત ગ્રંથો પણ પુરાણનાં કેટલાંક વિધાનોથી વંચિત છે. તે બધાંનું સંપૂર્ણ વિવેચન વિભાગ ૨ નમાં કરવાનું હોઈ, આ વિભાગમાં ફક્ત તેનું પૌરાણિક વિવેચન કરવા વિચાર છે.

વૈદિક સાહિત્ય

આજે સરસ્વતી વાગ્વાદિની તરીકે તેમ જ નદી તરીકે એમ બે સ્વરૂપે ઓળખાય છે. સરસ્વતીનો લાક્ષણિક અર્થ પાણીવાળી એવો થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં તે એક મહાનદી તરીકે ગણાતી. વૈદિક સાહિત્યમાં તેના કેટલાયે ઉલ્લેખો મળી આવે છે. બારતણીની અન્ય નદીઓ કરતાં તેનાં સ્તુતિપદો અને સૂકતોની સંખ્યા વેદમાં વધારે છે. ગંગા જેવી સરિત્ત્રેણ મહાનદી માટે ઋગ્વેદમાં ફક્ત બે ઠેકાણે જ ઉલ્લેખો કરાયા છે, જ્યારે સરસ્વતી માટે કેટલાયે સારસ્વત સૂકતો અને ઋચાઓમાં તેનાં વર્ણનો મળી આવે છે.^૧ શુક્લ યજુર્વેદમાં સરસ્વતીની વાગ્વાદિની સ્વરૂપે તેમ જ નદીતમા તરીકે અનેક ઠેકાણે સ્તુતિ કરાયેલી છે.^૨ સામવેદમાં સરસ્વતીને લગતી કેટલીક ઋચાઓ છે જેનું પ્રમાણ જુજ છે. અથર્વવેદમાં પણ વિષકિતારણના

૧ ઋગ્વેદસંહિતા

૨-૪૧-૧૬	૧-૮૬-૩	૭-૯૬-૧
૧-૩-૧૨	૧-૧૬-૪-૪૬	૮-૧૨-૩
૬-૫૨-૬	૭-૯૬-૩	૧૦-૬૪-૯
૨-૪૧-૧૬	૧-૧૨૨-૬	૧૦-૭૫-૫
૬-૬૧-૨	૧-૧૨૬-૧	સૂકતો મં. ૬ સૂ. ૬૧
૭-૬૫-૨	૪-૫૪-૬	મં. ૭ સૂ. ૬૫-૬૬
૧૦-૩૦-૨	૫-૫૩-૯	મં. ૮ સૂ. ૧૦૧

૨ શુક્લ યજુર્વેદસંહિતા

અ.	મં.	અ.	મં.
૯	૨૭	૨૮	૮-૧૮
૨૦	૫૫-૯૦	૨૯	૩૫-૩૪-૧૯
૨૧	૪૨-૪૪-૪૮ થી ૬૧	૩૪	૧૧
૨૫	૫	૩૮	૨-૪

સૂક્તના પહેલા મંત્રમાં સરસ્વતીનું નામ જોવામાં આવે છે.^૩ આ સિવાય આ ઉલ્લેખો બીજી કેટલીયે સંહિતાઓમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ તેની પ્રાચીનતા સાબીત કરવા આટલાં પ્રમાણો પૂરતાં છે. વળી બ્રાહ્મણભાગમાંથી પણ પરમ પુનિત મહાનદી સરસ્વતીનું નામ કેટલીક ગાથાઓ સાથે સંકળાએલું છે. યજુર્વેદના શતપથ બ્રાહ્મણમાં માધવ વિદેહ પોતાના કુલગુરૂ ગૌતમ રહુગણ સાથે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર જાય છે, જ્યાંથી અગ્નિવૈશ્વાનર પૂર્વ દિશા તરફ ગયો, તેની પાછળ તેઓ બન્ને ગયા હતા.^૪ પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં સરસ્વતી અને દષદ્વતીના કિનારા ઉપર કરવામાં આવતા યજ્ઞોનો સૂક્ષ્મ હેવાલ અપાયેલો છે.^૫ તાંડ્ય બ્રાહ્મણ વિનશનતીર્થ જ્યાં સરસ્વતી અદશ્ય થાય છે, તેમ જ તેના કિનારા ઉપર જ્યાં યજ્ઞ થતા હતા તે પવિત્ર જૂમિ, તથા પશુ પ્રસવણ જ્યાંથી સરસ્વતી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાનોની નોંધ રજુ કરે છે.^૬

આ સિવાય શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાંથી સરસ્વતીના કેટલાયે ઉલ્લેખો મળી આવે છે, પણ તે બધાં પ્રમાણોની ખાસ અપેક્ષા અહીં જણાતી નથી.

પૌરાણિક સાહિત્ય

વૈદિક સાહિત્યમાં નિર્દેશ કરાયેલી સરસ્વતી ફક્ત સ્મૃતિ-પદોમાં જ જોવામાં આવે છે, જ્યારે પૌરાણિક સાહિત્યકારોએ તેના ઉત્પત્તિથી સમુદ્રપર્વત મળતાં સુધીના આખા ઇતિહાસો ચોળ્યા છે.

૩ અથર્વવેદ. ૬-૧૦૦

૪ શતપથ બ્રાહ્મણ. ૧-૪-૧

૫ History of Sanskrit literature. Vedic. Period. S II
P. 56. By. C. V. Vaidya.

૬ Abid P. 72

વૈદિક કાળમાં મંત્રદક્ષ ઋષિવરોએ કુદરતનિરૂપણ કરતી વસ્તુઓ પહાડ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરૂણ, નદીઓ, સમુદ્રો, મેઘો, વૃક્ષો, વાદળાંઓ, વગેરે જે પ્રાણીમાત્રને વધુ ઉપયોગી હોઈ દરેકના જીવનનાં આવશ્યક સાધનો છે, તેમાં તેઓએ પ્રજાના અંશ જોયા અને તેનાં સ્તુતિપદો બનાવ્યાં, એટલું જ નહીં પણ જેની વધુ આવશ્યકતા, તેની સ્તુતિનું વધુ પ્રમાણ ઋચાઓમાં યોજ્યું. તે બધા વૈદિક સાહિત્યના આધારો ઉપર પુરાણોનાં મંડાણ મંડાયાં અને તેની આખ્યાયિકાઓના સારા ચેષ્ટિહાસની યોજના ધડાઈ. તેમાં તે સમયનાં ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજોનાં યથાર્થ ચિત્રો દોરાયાં. શૈવ અને વૈષ્ણવ કથાઓની જુદીજુદી રીતે અનેક પરંપરાઓ ધડાઈ, અને તે બધાંનું સમુપગૃહણ કરાઈ, પુરાણોનાં આખાં શરીરો બંધાયાં. પણ પ્રભાકીય માનસમાં તીર્થ પ્રત્યેની વધુ મમતા હતી, તેને લઈને તીર્થભાવના જાગી, તેનો વિકાસ થયો અને જે તે તીર્થોનાં માહાત્મ્યો પણ પુરાણો સાથે જોડાયાં. આ સમયમાં વિવેચન કરતાં રા. ગા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી પુરાણ-વિવેચનમાં જણાવે છે કે:—“વેદમાં નહોતી એવી તીર્થભાવના ઉપનિષદ પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. આ તીર્થભાવનાના વિકાસને પરિણામે જે જે તીર્થસ્થાનોની કલ્પના થઈ છે, એ તીર્થ-સ્થાનોનાં માહાત્મ્યોના સંગ્રહની પણ જરૂર પડી. પુરાણોમાં તીર્થ-વર્ણનની પરંપરા જૂના કાળથી જુદી હોવાનો સંભવ છે.”

હાલનાં પુરાણોમાં મુખ્યત્વે તીર્થવર્ણનમય હોય તેવાં, એક કરતાં વધુ પુરાણો મળે છે. સરસ્વતીનું પણ તેમ જ થયું છે. વૈદિક કાળની સરસ્વતી ભારતવર્ષની સર્વશ્રેષ્ઠ નદી ગણાતી. ખીજી નદીઓ કરતાં તેનું મૂલ્ય વધારે હતું. તેનો પ્રવાહ હિમાલયથી પશ્ચિમ સાગર સુધી લંબાયેલો હતો. એટલે તેના તીરપ્રદેશમાં આવતાં જે તે તીર્થો, તેનાં માહાત્મ્યો તથા આખ્યાયિકાઓ સાથે કેટલાંક પુરાણોમાં સંકળાયાં છે,

જે કે દરેક પુરાણમાં તે ઉપરના તીર્થાશ્રમોની વધઘટ જોવામાં આવે છે. આથી એમ સમજાય છે કે, જેઓએ જે તીર્થ જોયાં કે સાંભળ્યાં તેઓએ તે તે તીર્થોની નામાવલિ પોતાના પુરાણમાં દાખલ કરી. જેમ જેમ વધુ તીર્થો જણાતાં ગયાં તેમ તેમ પાછળથી રચાતાં પુરાણોમાં તે બધાનો ઉમેરો થતો રહ્યો. તેને લઈને જ જુદાંજુદાં પુરાણોમાં આજે તીર્થાશ્રમોની વધઘટ જોવામાં આવે છે. જનસમાજની તીર્થભાવના મજબુત બનાવવા પુરાણકારોએ એકલાં તીર્થમાહાત્મ્યોની ફળશ્રુતી નહીં આપતાં તેની આખ્યાયિકાઓ બનાવી, તેની સાથે બંધબેસતી કરી, તીર્થોની ઠીર્તિ વધુ ફેલાવી. સરસ્વતી અને તેને સંબંધ કરતી હકીકત આજે કેટલાંક પુરાણોમાંથી મળી આવે છે, જેનું ટુંક વિવેચન અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં યૃહસ્પતીની સ્ત્રી તારા માટે થયેલ દેવાસુરસંગ્રામથી આરંભી, વડવાનળની ઉત્પત્તિ, વડવાનળને ધારણ કરી, સરસ્વતીનું ઔર્વંગાશ્રમમાં જવું, ત્યાંથી હિમાલયમાં થઈ કુરૂક્ષેત્ર, વિરાટ, પુષ્કર, અર્જુનદારણ્ય, સિદ્ધપુર, જુહાપુર અને પ્રભાસ આગળ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વડવાનળને પધરાવવો, વગેરે આખીયે પૌરાણિક કથા આપેલી છે. તેમાં સરસ્વતીતટના તીર્થાશ્રમો પણ નોંધાયા છે.^૮

બ્રહ્મપુરાણમાં હરિશ્ચંદ્રની કથા અખ્યા પછી દધીચીની કથા આવે છે, જેમાં દધીચીના આશ્રમનું સંપૂર્ણ વર્ણન આખ્યા બાદ વડવાનળની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપેલું છે.^૯

દેવી ભાગવતમાં સરસ્વતી, ગંગા અને પદ્માને વિષ્ણુની સ્ત્રીઓ તરીકે વર્ણવી છે; તેમાં તેઓના અંદર અંદર કલ્પના પરિણામે, પરસ્પર શાપ આપવાથી મૃત્યુલોકમાં નહીં સ્વરૂપે તેઓ આવ્યાં છે, એ

૮ સ્કંદપુરાણ. પ્રભાસ ખંડ, અ. ૩૧ થી ૩૬

૯ બ્રહ્મપુરાણ (દત્તાત્રય હરિગોળકૃત મરાઠી ભાષાન્તર) પા. ૬૩

જળ્યાવતાં સરસ્વતીમાહાત્મ્ય અને તેનાં સુંદર વર્ણનો કરાયાં છે. ૧૦ હરિવંશ પુરાણમાં ઔર્વ ઋષિના જન્મ પ્રદેશમાંથી વડવાનળની ઉત્પત્તિ બતાવી, તેને બ્રહ્માની આજ્ઞાથી સમુદ્રમાં પધરાવવા જવાની કથા તેમાં વર્ણવાય છે. ૧૧

પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડમાં સરસ્વતીનું આખ્યાન લગભગ સ્કંદને મળતું કરાયું છે. તેમાં કેટલોક વધારોવટાડો થયેલો છે, પણ નિમાત્રયથી અર્જુનનાં પુત્ર સુધીની હકીકત સંપૂર્ણ નિવેચન સથે નોંધાયેલી છે. ૧૨

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં ચંદ્રે કરેલ તૃદસપતિની સ્ત્રી તારાનું હરણ, ભુવનજન્મ દેવાસુરસંગ્રામ અને પુનઃ તારાપ્રાપ્તિ વગેરે પ્રસંગ અપાયેલા છે. તદુપરાંત તેમાં દેવી ભાગવતની સરસ્વતી, ગંગા અને લક્ષ્મીના પરસ્પર કલહયોગે શાપિત થઈ મૃત્યુલોકમાં આગમનની કથા સુંદર રીતે વર્ણવાયેલી છે. ૧૩

મહાભારત વનપર્વમાં સરસ્વતીનાં તીરપ્રાંતીય કેટલાંક તીર્થો વર્ણવાયાં છે. વળી શલ્યપર્વમાં બળદેવની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગે પણ સરસ્વતીનાં તટવર્તી તીર્થોનાં ક્રમવાર વર્ણનો નોંધાયાં છે. ૧૪

આ સિવાય શ્રીમદ્ભાગવત, ૧૫ અમ્બિપુરાણ, ૧૬ મત્સ્યપુરાણ, ૧૭

૧૦ દેવી ભાગવત સ્કં. ૯ અ. ૧ થી ૧૩

૧૧ હરિવંશપુરાણ, હરિવંશ પર્વ અ. ૪૬

૧૨ પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૧૩

૧૩ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ પ્રકૃતિખંડ અ. ૬-૬-૫૮-૬૧

૧૪ મહાભારત વનપર્વ અ. ૮૧ થી ૮૬

” શલ્યપર્વ અ. ૩૫ થી ૫૪

૧૫ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૨ અ. ૫ સ્કં. ૬ અ. ૨૧

૧૬ અમ્બિપુરાણ અ. ૧૦૬ પ્રલોક ૧૫-૧૭

૧૭ મત્સ્યપુરાણ [હરિશાસ્ત્રી સાને વૈદ્ય અને ગંગાધર લેલે] મરાઠી ભાષાન્તર પા. ૬૮-૧૦૭

ભવિષ્યપુરાણ, ૧૮ વાયુપુરાણ, ૧૯ વજેરેમાં સરસ્વતીના કેટલાક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તેમાં સરસ્વતી સંબંધી કંઈ કથાનક કે માહાત્મ્યદર્શન નથી, પણ તેના તીરપ્રદેશનાં તીર્થાશ્રમોની નોંધ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક પુરાણોનાં જીવનકાળવર્ણનમાં સરસ્વતીના નદી તરીકેના ઉલ્લેખો મળે છે.

સરસ્વતીનાં પૌરાણિક સાધનો તપાસ્યા પછી હવે તેના સ્વતંત્ર માહાત્મ્ય અથવા તપાસીએ. સરસ્વતી સંબંધી જ લખાયેલા અથોમાં ત્રણ અથો હાલમાં ઉપલબ્ધ થાય છે: ૧ સરસ્વતીપુરાણ, ૨ સરસ્વતી માહાત્મ્ય, અને ૩ શ્રી સ્થળપ્રકાશ.

સરસ્વતીપુરાણની શરૂઆત બ્રહ્મરૂપિણી સ્ત્રી તારા માટે થયેલ દેવાસુર સંગ્રામથી કરી, દંધીચી આશ્રમનું વર્ણન આપી, વડવાનલોત્પત્તિની કથા આપવામાં આવી છે. ત્યાર પછી વડવાનળને સમુદ્રમાં નાંખવા બ્રહ્માની આજ્ઞાથી સરસ્વતી પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ જાય છે. સૌથી પહેલાં તે ઔર્વંગાશ્રમમાંથી પ્રસ્થાન કરી, શ્રી કંઠમાં થઈ, કુરુક્ષેત્ર, વિરાટ, જોષાયન પાસે થઈ, પુષ્કરમાં આવે છે. ત્યાંથી ખજૂર વનમાં નંદા નામે પ્રસિદ્ધ થઈ, ત્યાં અંતર્ધ્યાન થાય છે. ફરીથી અર્જુનદારણ્યમાં પ્રકટ થઈ, સિદ્ધપુર, પાટણ, લોહ્યષ્ટી અને ગોવત્સમાં થઈ, જીર્ણવાણમાં શોષાઈ જાય છે. ત્યાંથી કૃતસ્મર પર્વત પાસે પ્રાદુર્ભાવ પામી, પ્રભાસમાં સમુદ્રને મળી, વડવાનળને તેમાં નાંખે છે. આ આખાં મહાપ્રવાહનું વર્ણન આપતાં તેના માર્ગમાં આવતાં તીર્થો, આશ્રમો અને મહાસ્થાનોનાં માહાત્મ્યો તેમ જ તેને સંબંધ કરતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. તદુપરાંત તેમાં કેટલાંક ઐતિહાસિક સૂચનો છે, જે પ્રામાણિક અને નક્કર હકીકતો પૂરી પાડે છે.

સરસ્વતીમાહાત્મ્ય તો લગભગ સરસ્વતીપુરાણને મળતું જ છે. તેમાં હિમાલયથી સિદ્ધપુર સુધીનું વર્ણન અનેમાં સરખું છે, પણ સિદ્ધપુર પાસે આવતાં એ પુરાણના કરતાં માહાત્મ્યમાં બહુાંક તીર્થોનાં વર્ણનો વધુ છે અને સિદ્ધપુર છોડ્યા પછી માહાત્મ્યકાર પ્રભાસ સુધીનાં વર્ણનો ટુંકાવી નાંખે છે. આથી એમાં માહાત્મ્યની રચના કેવળ સિદ્ધપુરનાં તીર્થાત્રમેળું મહત્ત્વ વધારવા જ કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે.

શ્રી સ્થળપ્રકાશ ગ્રંથમાં સરસ્વતીનો ઉત્પત્તિપ્રસંગ ઉપર્યુક્ત ખ'ને ગ્રંથોને અનુરૂપ જ છે. તેમાં પણ હિમાલયથી સિદ્ધપુર સુધીનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરાયલું છે. સિદ્ધપુર પાસે આવતાં માહાત્મ્યને અનુસરી, બહુાંક તીર્થોનાં વર્ણનો નોંધાયાં છે. ત્યારપછી મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી ઔદિચ્યોને ખોલાવી કરેલ ગામોનાં દાનોની હકીકત રસમય બાષામાં આપેલી છે. તેમાં ઔદિચ્ય વિપ્રોનો ઇતિહાસ ગ્રંથકારે ઠીકઠીક જખ્યાવેલો છે. આ ગ્રંથનો મુખ્ય હેતુ ઔદિચ્ય વિપ્રોના રસિક ઇતિહાસને સંકલિત કરવાનો હોઈ, તેનું નામ પણ શ્રી સ્થળપ્રકાશ અગર ઔદિચ્ય-પ્રકાશ રાખ્યું છે.

આ ઉપરાંત મોઢ આહાણોના ઉત્પત્તિગ્રંથ ધર્મારણ્યમાં લોહયષ્ટીનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૦

આ પુરાણો સરસ્વતીના તીરપ્રાંતનિવાસી વિદ્વાનોએ, પોતપોતાના ગામનાં તીર્થોને સરસ્વતીના પવિત્ર પ્રવાહ સાથે સંકલિત કરવા, તેમજ સરસ્વતીનાં તીર્થો સાથે પોતાના પ્રદેશનાં તીર્થોની મહત્તા વધારવા, પાછળથી નવીન રચ્યાં હોય એમ પુરાણોની આંતરિક હકીકત ઉપરથી જણાય છે. જેમ મોઢ, વાયડા, ઝારોળા વગેરે ળાતિનું પ્રાચીનત્વ અને મહત્ત્વ દર્શાવવા પુરાણોમાંથી કંઈક ભાગ લઈ તેના ઉપરથી ધર્મારણ્યપુરાણ, વાયડાપુરાણ, વાલખીલ્યપુરાણ વગેરે બનાવાયાં છે તેમ

સરસ્વતીનાં માહાત્મ્યો માટે પણ તેમ જ બન્યું છે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્ય ઓછું નથી; કારણ તેમાંથી જે તે સમયની ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું કંઈક દિગ્દર્શન થાય છે.

સરિત્શ્રેષ્ઠ સરસ્વતી અને તેનો સળંગ પ્રવાહ

ભારતવર્ષની મુખ્ય ગણાતી નદીઓમાં સરસ્વતીની ગણના કરવામાં આવતી હતી, એમ આપણે આગળ પણ જણાવી ગયા છીએ. વળી તે સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાને લઈને તેને નદીનમાનું વિશેષણ અપાયું છે.^{૨૧} બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશની પવિત્રતા તેને લઈને જ માનવામાં આવે છે. વેદકાળમાં ગંગા કરતાં પણ તેનું મહત્વ વિશેષ હતું. તે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવી છે એમ શાન્તિપર્વમાં જણાવાયું છે. તેનો પ્રવાહ સાગર જેવો વિશાળ હતો. વેદમાં તેને સમુદ્રને મળનારી નદી કહી છે.^{૨૨} તેને લઈને જ પુરાણકારોએ પણ તેને પશ્ચિમ સમુદ્રને મળનારી વર્ણવી છે. મહાભારતકાળમાં કે તેથી પણ પ્રાચીન કાળમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ વિનશ્ન પાસે લુપ્ત થયો હતો,^{૨૩} છતાં મહાભારતકાર તેને પ્રભાસ આગળ સમુદ્રમાં મળનારી જણાવતાં સમુદ્રસંગમતીર્થ સૂચવે છે. શત્યપર્વમાં બળદેવની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગે પ્રભાસથી હિમાલય સુધીનો સળંગ પ્રવાહ વર્ણવાયો છે. આમ સરસ્વતીનો પ્રવાહ સળંગ હતો, પરંતુ પાછળથી લુપ્ત થતાં, પુરાણકારોએ તેના પ્રવાહની સાંકળ જોડવા, કેટલેક ઠેકાણે ગુપ્ત થતી બતાવી, ખીખ્ખી તીર્થોમાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ વર્ણવાયો છે, અને હિન્દમાં જુદાજુદા પ્રવાહ સ્વરૂપે ઓળખાતો સરસ્વતીનો સળંગ પ્રવાહ દુટ્ટતી કડીઓ ઉમેરી, અખંડ હોવાનું જણાવાયું છે. તેનું સંપૂર્ણ

૨૧ ઋગ્વેદ ૨-૪૧-૧૬

૨૨ एका चेत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यतीगिरिभ्यःआसमुद्रात्
ઋ. ૭-૬૫-૨

૩ ખંભાતનો ઇતિહાસ પરિશિષ્ટ અ ટી. નં. ૧૮

વિવેચન ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને નક્કર અનુમાનો વડે રા. રા. રત્નમણિરાવે ખંભાતના ઇતિહાસમાં “ ખેવાયેલી નદી ”ના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ પુરાણોએ મેપોડાં નથી, એ નમ્ર સત્યને તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પુરાણોએ લુપ્ત સરસ્વતીના પ્રવાહોને જોડવા એક પૌરાણિકદ્વંપના રજુ કરી છે. તેના સમર્થનમાં જણાવાયું છે કે, વડવાનળને સમુદ્રમાં નાંખવા લઇ જતાં જ્યારે તે ઉઘળે છે, ત્યારે સરસ્વતી દગ્ધ થવાના ભયથી જમીનમાં લુપ્ત થઇ જાય છે. વડવાનળ એ જ્વાળામુખીનું બીજું સ્વરૂપ છે, એમ સ્કંદપુરાણમાં જણાવેલું છે.^{૨૪} જ્વાળામુખીને લઇને જલસ્થળમાં મોટા ફેરફારો થાય છે. સરસ્વતીના પ્રાચીન પ્રવાહ લુપ્ત થવામાં મોટે ભાગે તે જ કારણભૂત છે. અને તેથી જ સરસ્વતીનાં કેટલાંક પ્રવાહસ્થાનોએ આજે મોટા રેતાળ પ્રદેશો જોવામાં આવે છે. પતિયાળા અને રાજપુતાનામાં જણાતા રેતાળ પ્રદેશો સરસ્વતીના લુપ્ત પ્રવાહોના ધ્વંસાવશેષો છે, એમ કહીશું તો એ ખોટું નહીં કહેવાય. સરસ્વતીનાં લુપ્તસ્થાનો પુરાણાન્તરોમાંથી નીચે મુજબ મળી આવે છે: (૧) પતિયાળાના વિનશનતીર્થમાં, (૨) વિરાટ પાસે ગોપાયન પર્વત નજદીકમાં, (૩) ખલ્લુરવનમાં અને (૪) ઝીલ્લતીર્થમાં.

વિનશનતીર્થ એ પ્રાચીન તીર્થ છે, અને મહાભારતે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી મહાભારતકાળમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ ત્યાં લુપ્ત થતો હશે, એમ જણાય છે.

વિરાટ પાસે ગોપાયન પર્વત નજદીકના લુપ્ત પ્રવાહ સંબંધી કંઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતું નથી. વિરાટ એ પ્રાચીન મધ્યમિકા પાસે આવેલી હોવાનું પુરાતત્ત્વવિદો માને છે. મધ્યમિકા જ્યપુરથી આશરે

૨૦ માઇલ દૂર છે. ત્યાંનો પ્રદેશ રેતાળ હોઈ પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં અગાડી સરસ્વતીનું વહન હોય, એ સંભવિત લાગે છે. આ પુરાણના રચનાકાળે તે પ્રવાહ મોજુદ હશે એમ અનુમાન કરીશું તો એ ખોટું નહીં કહેવાય. મહાભારતકાળમાં પણ તે પ્રવાહ ત્યાં સુધી હશે જ. કારણ મરૂભૂમિમાં ઉત્તંકના આશ્રમ પાસે ધંધુદૈત્ય રેતીમાં રહેતો હતો એમ મહાભારતમાં જણાવ્યું છે.^{૨૫} તે અગ્નિ ઉરાડતો હતો, આથી તે જ્વાળામુખીનું રૂપક હોવાનું લાગે છે. અને, એ કાળે જ્વાળામુખીથી આવા ફેરફારો થયા હોવાનું સૂચન કરે છે.

ખજુરવનમાં નંદા નામથી પ્રસિદ્ધ થનાર સરસ્વતી આગળ જતાં લુપ્ત થતાં હોવાનું જણાવ્યું છે. આ કથાનું મૂળ પદ્મપુરાણમાંથી પણ મળે છે.

અર્જુનદરણ્યમાંથી નીકળતો પ્રવાહ ઝીલ્લતીર્યમાં લુપ્ત થાય છે. પણ હાલના પ્રવાહનું સ્થાન પ્રાચીન હોવાનું લાગતું નથી. તેમાં મોટા ફેરફારો થઈ ગયા છે, એટલે તેનું પ્રાચીન વહન ક્યાં હતું તે નક્કી કરવું ધણું જ કઠણ છે. રૂક્ત એટલું જ નિર્દિષ્ટ થાય છે કે તે પ્રદેશમાં સરસ્વતીનો પ્રાચીન પ્રવાહ કોઈક ઠેકાણે હતો. સિદ્ધપુર પાસેનું સરસ્વતીનું વહન ધણું જ પ્રાચીન છે. રકંદપુરાણના ઉલ્લેખ સિવાય પણ શ્રીમદ્ભાગવતે ખિન્દુ સરોવરની નજદીકમાં સરસ્વતી હોવાનું સૂચવ્યું છે. મૂળરાજના સમયમાં સિદ્ધપુર પાસે સરસ્વતી હોવાના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો સુપ્રસિદ્ધ છે.^{૨૬} એટલે પ્રાચીન કાળથી સરસ્વતીનું વહન સિદ્ધપુર પાસે હતું તે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વટેશ્વર પાસે થઈ સરસ્વતી આમદંકીને મળે છે એમ પુરાણમાં જણાવ્યું છે. રકંદપુરાણે પણ તેવું સૂચન કર્યું છે. આમદંકી એ હાલની અમરદખી

૨૫ ભારત વનપર્વ અ. ૨૦૭

૨૬ દ્વાપાય કાંથ સ. ૬ શ્લોક ૧૦૭. વધુ માટે જુઓ મૂળરાજનું સં. ૧૦૪૩ નું દાનપત્ર, જુઓ ગુ. ઐ. ઉ. શિલાલેખો, ભાગ ૨

નદીને કહેવામાં આવે છે. પાટણથી ૭ સાત માઇલ દૂર સરસ્વતીનો તેની સાથેનો સંગમ આજે પણ જોવામાં આવે છે અને તે પુરાણ કાળ જેટલો પ્રાચીન હોવાનું પુરાણના કથનથી જણાય છે. ત્યાંથી ક્રીસ્તમાં જતાં તે પાટણ આગળ ચડીને વહે છે. એટલે પાટણ નજદીકના પ્રદેશમાંનો પ્રવાહ પણ સ્કંદકાલીન છે. સ્કંદના રચનાકાળે પાટણનું અસ્તીત્વ જ ન હતું એટલે તેની નોંધ નથી, પણ આજુબાજુના વાતાવરણને અનુસરી ઉપર્યુક્ત અનુમાન પ્રમાણે પાટણ પાસેનો પ્રવાહ પ્રાચીન છે. ત્યાંથી જોવત્સમાં થઈ સરસ્વતીનો પ્રવાહ લોહયષ્ટીમાં જાય છે. લોહયષ્ટી હાલના લોટેશ્વર મહાદેવને કહેવામાં આવે છે. તે રાધનપુર રાજ્યના મુંજપુર ગામ પાસે આવેલ છે. આજે તો ત્યાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ નથી, તેમજ તે માટેની કાંઈ પ્રાચીન નિશાનીઓ પણ નથી. સ્કંદ પછી રચનાર સરસ્વતીપુરાણ અને ધર્મારણ્ય માહાત્મ્યમાં પણ લોહયષ્ટી પાસે સરસ્વતી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે, એટલે મોડામાં મોડો તે પ્રવાહ ચૌદમા કે પંદરમા સૈકામાં ત્યાં દશે એમ લાગે છે. ત્યાંથી આગળ સરસ્વતી ક્રીસ્તતીર્થમાં જઈ લુપ્ત થાય છે. આ ક્રીસ્તતીર્થ હાલના રાધનપુર રાજ્યના કીલવાણા ગામ પાસે હોવું જોઈએ, એમ રા. રા. રત્નમણિરાવે ખંભાતના ઇતિહાસમાં નોંધ્યું છે. પણ વઢીયાર પ્રાંતમાં કીલાણુના બોટવા નામથી એક તીર્થ પ્રખ્યાત છે. જનસમાજની તેના પ્રત્યે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. પુરાણનું ક્રીસ્તતીર્થ તે કીલાણુના બોટવા નામથી પ્રખ્યાત તીર્થ દશે એમ સાધારણતઃ લાગે છે. શ્રી. રત્નમણિરાવે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અનુસાર કીલવાણા ગામ પાસે તે તીર્થ હોવા સંબંધે અનુમાન કર્યું છે. પણ કીલવાણા ગામ પાસે આજે તે નામનું કોઈ પણ તીર્થ નથી. કીલાણુના બોટવા નામથી પ્રખ્યાત તીર્થ ધણુક પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ હોવાનું વઢીયારમાં વસતા વૃદ્ધો પાસેથી સાંભળ્યું છે, જેથી પુરાણનું ક્રીસ્તતીર્થ કીલાણુના બોટવા માટે વપરાયું દશે એમ લાગે છે. ત્યાંથી, સરસ્વતીનો પ્રવાહ રણમાં જઈ અટકે છે.

આમ જુદા જુદા પ્રવાહો અનેક ઠેકાણે છે અને તે રણમાં લુપ્ત થતા હોવાનું માલમ પડે છે. છેલ્લો પ્રવાહ કાઠીઆવાડનો છે, જે સમુદ્રને મળે છે. પુરાણકારે તે પ્રવાહની ઉત્પત્તિ ખદીર વનમાંથી ખતાવી શત્રુમર્દન અને કૃતસ્રમર પાસે થઈ સમુદ્રને જોવાથી હરિણી, વજ્રયાણી, ન્યંકુ, કપિલા અને સરસ્વતી એમ પંચસ્ત્રોતમાં વિભક્ત થઈ, પ્રભાસમાં તે બધા પ્રવાહો સમુદ્રને મળનારા ખતાવ્યા છે.

આ બધા જુદા જુદા પ્રવાહોનું એકીકરણ કરી, અર્ધુદારણ્યથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહની સાંકળ જોડતાં રા. રા. રત્નમણિરાવ જણાવે છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ અર્ધુદારણ્યમાંથી નીકળી, સહેજ પશ્ચિમ તરફ વળી. પાલણપુર, રાધનપુરના પ્રદેશમાં કચ્છના રણના સમુદ્રની સહેજ પાસે થઈને દક્ષિણ તરફ વળી નળકંડા અને ખંભાતના રસ્તે વહી, ખંભાતના અખાતમાં ઠેક કાઠીઆવાડના દક્ષિણ કીનારાની હદ સુધી જઈ ત્યાં સમુદ્રને મળે છે.

આમ હાલના સરસ્વતીના પ્રવાહ અને પૌરાણિક પ્રવાહ વચ્ચે બહુજ અંતર છે, રકંદપુરાણમાં હિમાલયથી પુષ્કર સુધીનાં તીર્થોના ઠીક-ઠીક પરિચય અપાયો છે, પણ પુષ્કરથી પ્રભાસ સુધીનાં થોડાં જ તીર્થો ખતાવેલાં છે, જ્યારે સરસ્વતીપુરાણ અને માહાત્મ્યમાં પુષ્કર પછી પણ પાટણ સુધીનાં તીર્થોના વિગતવાર અહેવાલ છે. એથી પુષ્કરથી પાટણ સુધીનો પ્રવાહમાર્ગ નિશ્ચિત થાય છે, પણ પાટણ છોડ્યા પછીનો પ્રવાહમાર્ગ નક્કી કરવા પૂરતાં સાધનો નહીં હોવાથી તે માટે કેવળ કલ્પના ઉપર જ અવલંબવું પડે છે. આમ સરસ્વતીનો પ્રવાહ સળંગ હતો પણ કાળબદલોએ થતા કુદરતી ફેરફારોને લઈને આજે તેના અનેક પ્રવાહો જોઈએ છીએ.

(વધુ માટે જુઓ રા. રા. રત્નમણિરાવનો લેખ. “ સરસ્વતીનો પ્રવાહ ”, ખંભાતનો ઇતિહાસ પરિશિષ્ટ આ.)

મહત્વતીપુરાણનું સંયોજન સ્વરૂપ

ભારતવર્ષનો પૌરાણિક સાહિત્યમંડાર અને તેની વિપુલ સાધન-સામગ્રી ઇતર સાહિત્યના હિસાબે અદ્વિતીય છે. તેમાં રહેલું પૌરાણિક કથાસાહિત્ય જનસમાજને કર્તાવ્યના પાઠ શિખવે છે, એટલું જ નહીં પણ જુદા જુદા વિષયોના જીજ્ઞાસુને તેની જરૂરિયાત પૂરતું સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં હિન્દુસમાજ ઉપર તો પુરાણોએ કાંઈ પણ બીજા સાહિત્ય કરતાં વધુ અસર કરી છે. શ્રદ્ધાન્વિત હિન્દુસમાજમાં પુરાણોનું મહત્ત્વ વેદ એટલું જ પવિત્ર મનાય છે. ઇતિહાસપુરાણ પાંચમો વેદ ગણાય છે. ઇતિહાસપુરાણના અધ્યયન સિવાય એકલા વેદના પઠનપાઠનની કાંઈ કિંમત નથી, એમ પુરાણો કહે છે. પુરાણોની સંખ્યા અદ્વારની છે, પણ જુદાંજુદાં પુરાણોના પુરાણાનુક્રમમાં કેટલોક ફેર જેવામાં આવે છે. ૨૭ આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંએ ઉપપુરાણો છે; જેમાં તીર્થ, દાન, વગેરેનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં તેમજ જુદીજુદી ઇતિહાસની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ જણાવનારાં પણ છે. પુરાણોનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રાચીન ઇતિવૃત્ત થાય છે; પરંતુ હિન્દુસમાજ તેને ઐતિહાસિક ગ્રંથ કરતાં ધર્મની અપૂર્વ શ્રદ્ધા વડે પૂજે છે, અને તેથી જ ઇતર સાહિત્ય કરતાં પુરાણ-કથાઓ વધુ લોકાદરને પામી છે. આમ પુરાણને વધુ મહત્ત્વ પામતું જોઈ, મધ્ય કાળમાં અને પ્રાચીન કાળમાં રચાતા ધાર્મિક ગ્રંથો, જેવા કે તીર્થમાહાત્મ્યો, વ્રતો, દાનો અને સાધારણ આચારસંગ્રહના ગ્રંથોને પુરાણનું નામ આપી, તેનું વર્ચસ્વ વધારવા પ્રયત્ન થયો છે. પુરાણકારોએ પુરાણનાં લક્ષણો નક્કી કરેલાં જ છે. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તરો અને વંશ્યાનુચરિતોની કથાઓ

જેમાં હોય તેને પુરાણ કહેવામાં આવે છે.^{૨૮} શ્રીમદ્ભાગવતકાર પુરાણનાં દશ લક્ષણો વર્ણવે છે,^{૨૯} અને જણાવે છે કે જેમાં સામાન્યસૃષ્ટિ, વિશેષસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિપોષણ, સંરક્ષણ, કર્મની વાસના, મન્વન્તરોના આચારધર્મો, પરમેશ્વરી લીલા, સૃષ્ટિસંસાર, મોક્ષ અને ઈશ્વર-સ્વરૂપ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવે છે તેને પુરાણ કહી શકાય છે. ભાગવતકાર વાયુ કરતાં પાંચ લક્ષણો વધુ જણાવે છે, છતાં તે વાયુનાં લક્ષણોને પ્રામાણિક ગણી, અનુમોદન આપતાં કહે છે કે પંચલક્ષણાન્વિત ગ્રંથની ગણના પણ પુરાણમાં કરી શકાય છે.^{૩૦}

આમ ઉક્ત લક્ષણવાળા ગ્રંથોને જ પુરાણ કહી શકાય છે, છતાં પણ તેવાં લક્ષણો સિવાયના માહાત્મ્યગ્રંથો અને સાધારણ પૌરાણિક કથાસંગ્રહોને કેવળ જનસમાજના આકર્ષણની ખાતર પુરાણ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પુરાણનું પણ તેમ જ બન્યું છે. આમાં સરસ્વતીની ઉત્પત્તિથી આરંભી, તેનાં તીર્થમાહાત્મ્યોની કથાઓ અપાર્થ છે, છતાં તેને પુરાણના બીરૂઢથી બીરદાવાયું છે. આ પુરાણની રચના પાછળથી

૨૮ સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પંચલક્ષણમ ॥

વાયુપુ. અ. ૧ શ્લો. ૧૦

૨૯ અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥ ૧ ॥

દશમસ્ય વિશ્વદ્વયર્થે નવાનામિહ લક્ષણમ ।

વર્ણયન્તિ મહાત્માનઃ શ્રુતેનાર્થેન ચાઙ્ગસા ॥ ૨ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૨ અ. ૧૦

૩૦ દશમિર્લક્ષણૈર્યુક્તં પુરાણં તદ્વિદો વિદુઃ ।

કેચિત્ત્વં પંચવિધં બ્રહ્મન્મહદલ્પવ્યવસ્થયા ॥ ૧૦ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૧૨ અ. ૭

થઈ હોવાનું નિશ્ચિત છે. જુદાંજુદાં પુરાણોમાંથી કેટલીક માહિતી એકઠી કરી, તેની રચના કરવામાં આવી છે.

સરસ્વતીપુરાણ કોઈ પુરાણનો આન્તર્ગત ભાગ નથી. તે સ્વતંત્ર પુરાણ છે, એમ તેની રચના ઉપરથી જણાય છે. તેના દરેક અધ્યાયની અંત્ય પ્રશસ્તિમાં 'इति श्री मार्कण्डेयोक्ते सरस्वतीपुराणे' એમ જણાવાયું છે, જેથી તે માર્કંડેય-પુરાણમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાય છે, પરંતુ માર્કંડેયપુરાણમાં આ સંબંધી કાંઈ હકીકત જ નથી. તેમ સરસ્વતી સંબંધી કાંઈ પણ સાહિત્ય તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી. આથી આ પુરાણની પ્રાચીનતા દર્શાવવા પુરાણકારે માર્કંડેયપ્રોક્ત એમ પુરાણનું નામ ગોઠવી દીધું હશે, એમ લાગે છે.

ખરી રીતે આ પુરાણનું સંચોજન સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાંના સરસ્વતીઆખ્યાનના આધારે જ કરાયેલું છે. સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ અ. ૩૧માં બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારા માટે દેવાસુરસંગ્રામ થયાનું સૂચન ફક્ત એ શ્લોકોમાં જ થયું છે. એ હકીકતનો વધુ વિસ્તાર કરી, સરસ્વતીપુરાણ પ્રથમ સર્ગનું વિધાન યોજાયું છે; એટલું જ નહીં પણ તેમાં સ્કંદપુરાણના કેટલાક શ્લોકો એમ ને એમ ગોઠવી દેવાયા છે. ૩૧ વડવાનલોત્પત્તિની કથા જેની શરૂઆત દધીચીના આશ્રમવર્ણનથી શરૂ કરી, દેવોએ દધીચીને કરેલું અર્ચાર્પણ, ફરીથી દેવોએ કરેલ અસ્ત્રોની માગણી, દધીચીનું સ્વર્ગગમન, તેનાં અસ્થિ વડે દેવોએ કરેલ અસ્ત્ર-નિર્માણવ્યવસ્થા, સુભદ્રાથી થયેલ પિપ્પલાદ જન્મ, પિપ્પલાદનું તપ અને વડવાનલની ઉત્પત્તિ વગેરે આખોયે કથાપ્રસંગ સ્કંદપુરાણમાંથી અદ્વરશઃ ઉપાડીને આ પુરાણમાં એમ ને એમ દાખલ કરાયેલો છે. ૩૨

૩૧ સ્કં. પુ. અ. ૩૧ શ્લો. ૬-૭-૮

સરખાવો સ. પુ. સ. ૨ શ્લો. ૩-૪

૩૨ સ્કં. પુ. અ. ૩૧ શ્લો. ૮ થી ૧૮ અ. ૩૨ શ્લો. ૧ થી ૨૮

સરખાવો સ. પુ. સ. ૨ શ્લો. ૩-થી ૭-૩૦-૩૧-૪૦-૪૩ થી

પણ કુલીરવધ અને વિષ્ણુચક્રલાભની કથા તદન નથીન છે. રકંદપુરાણના સરસ્વતીઆખ્યાનમાં આ કથા જોવામાં આવતી નથી. કુલીરવધમાં જણાવેલ રૂદ્રે શરભરૂપ ધારણ કર્યાની હકીકત લિંગપુરાણમાંથી લેવામાં આવી છે. વિષ્ણુચક્રલાભનું આખ્યાન સ્વતંત્ર કૃતિ છે, જો કે મહાદેવજીના કૃપાપ્રસાદથી જ વિષ્ણુને ચક્ર મળ્યું હતું. પદ્મપુરાણ અને લિંગપુરાણમાં તે સંગંધી જુદીજુદી આખ્યાયિકાઓ છે. ઔર્વોત્પત્તિનું સંપૂર્ણ આખ્યાન અક્ષરેઅક્ષર રકંદપુરાણમાંથી જ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે. ૩૩ ઔર્વોત્પત્તિની કથા અનેક પુરાણોમાંથી મળી આવે છે, જેનું વિવેચન અહીં અસ્થાને હોય તેના કથાસાહિત્યની સમાલોચના પ્રસંગે આગળ કરવામાં આવશે. વડવાનલવંચનની કથા રકંદપુરાણની જ છે. તેમાં પણ રકંદપુરાણના કેટલાક શ્લોકો એમ ને એમ આગળના અધ્યાયોની માફક લેવાયલા છે. ૩૪

આમ વિષ્ણુભગવાને વડવાનલને સમગ્રવીને પશ્ચિમ સાગરમાં લઈ જવા, સરસ્વતીને પ્રહારી આજ્ઞાથી મુકી આવવા જણાવતાં સરસ્વતીએ વડવાનલને સુવર્ણકુંભમાં ધારણ કર્યો, અને પિપ્પલાદ આશ્રમમાં આવ્યાં. સરસ્વતીપુરાણકારે પિપ્પલાદ આશ્રમની નોંધ નહીં લેતાં તેની પાસેના પ્લક્ષણપ્રસવણનું સુંદર વર્ણન રજુ કર્યું છે. ત્યાંથી સરસ્વતી કેદારમાં આવે છે. અહીંથી કેટિસહસ્ર તીર્થમાં ગય છે. રકંદપુરાણમાં આ તીર્થની નોંધ નથી, પણ તેને ગદલે ત્યાં ગંધર્વરૂપ હોવાનું જણાવાયું

૪૫ સર્ગ ૩ શ્લો. ૧ થી ૪-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪-૧૯-૨૩ થી ૪૨ વગેરે

૩૩ સ્કં. પુ. અ. ૩૨ શ્લો. ૨૯ થી ૧૨૮

સરખાવો સ. પુ. સ. ૫ શ્લો. ૮ થી ૧૦૯

૩૪ સ્કં. પુ. અ. ૩૩ શ્લો. ૧ થી ૯-૧૩ થી ૨૨ અને ૩૧ થી ૪૦

સરખાવો સ. પુ. સ. ૬ શ્લો. ૧ થી ૮ ૯ થી ૧૮ અને ૨૫ થી ૩૪

છે. અહીંથી તીર્થવર્ણનો અને તેનાં માહાત્મ્યો, આખ્યાયિકાઓ સાથે શરૂ થાય છે. સ્કંદપુરાણમાં હિમાલયથી પશ્ચિમ સાગર પર્વતનાં સરસ્વતીનાં તીર્થોનો અનુક્રમ અપાયલો છે, તેના આધારે સરસ્વતીપુરાણના રચયિતાએ તે દરેક તીર્થનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી વર્ણવી, તેનું મહત્ત્વ વધારવા અનેક પુરાણોમાંથી, જુદીજુદી કથાઓ-મળાંગાસંક્ષેપ દાખલ કરી, આ પુરાણનું શરીર ઘડેલું છે. સ્કંદપુરાણના ક્રૂર તીર્થોનો નિર્દેશ કરી, એકઠી નામાવધિ જ આપી છે, જ્યારે સરસ્વતીપુરાણ-કારે અનેક ગ્રંથાન્તરોમાંથી જે તે તીર્થોનાં માહાત્મ્યો અને કથાપ્રસંગો મેળવી, પુરાણનો વિસ્તાર સાધ્યો છે, પણ જે તે તીર્થવર્ણનમાં સ્કંદપુરાણનું વર્ણન ખાસ કરીને દાખલ કર્યું છે કેપ એકંદરે જોતાં સરસ્વતીપુરાણનો મુખ્ય આધાર સ્કંદપુરાણના સરસ્વતીઆખ્યાન

૩૫ સરખાવો:—

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૨૬-૨૭ ૨૮-૨૯ ૨૯-૩૦ થી ૩૨

સ. પુ. અ. ૬ શ્લો. ૬૧-૬૨ ૬૬-૬૭ ૭૨-૭૩

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૩૧-૩૨ ૩૩-૩૪ ૩૬-૩૭ ૩૮-૩૯

સ. પુ. અ. ૭ ૧-૨ અ. ૮ ૩ ૪૩-૪૪ અ. ૯ ૬૫-૬૬ ૧૦૪-૧૦૫

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો ૩૯-૪૧ ૪૨ થી ૪૫ ૪૬-૪૭ ૪૮-૪૯

સ. પુ. ૧૧૦ અ. ૧૦ ૧-૨ ૯ થી ૧૫ ૨૬-૨૭ ૮૯

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૪૯-૫૦-૫૧ ૫૨ થી ૫૪ ૫૬-૫૭

સ. પુ. અ. ૧૨ ૧-૨-૪૦ ૭૭-૯૯ ૧૪૩-૧૪૬

૧૯૮-૨૨૭-૨૩૧

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો ૫૮-૫૯-૬૦-૬૨-૬૮ થી ૭૧-૭૨ થી ૭૪

સ. પુ. ૨૩૭ અ. ૧૩ ૧ અ. ૧૪ ૧-૯-૮૦ અ. ૧૫ ૧-૫૫

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૭૬-૭૭

સ. પુ. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૭-૧૧-૩૮

ઉપર જ અવલંબેલો છે, છતાં તેમાંની આખ્યાયિકાઓ અને વિસ્તૃત માહાત્મ્યવર્ણનો પુરાણકારની બહુશ્રુતતા અને વિદ્વતા સાબીત કરે છે.

તીર્થો અને આશ્રમો

ભારતવર્ષની તીર્થભાવના પ્રાચીન કાળમાંથી ઉતરી આવેલી છે. આર્યોનો શ્રદ્ધાળુ સમાજ તીર્થોને ધણી માનભરી રીતે પૂજે છે, તેની સાબીતી આપણાં પુરાણો ઉપરથી પૂરવાર થાય છે; એટલું જ નહીં પણ આજે જણાતા પ્રયાગ, હરદ્વાર, નાસિક વગેરના કુંભમેળાઓમાં તેમજ ગયા, બનારસ (કાશી), અલ્હાબાદ અને કુર્ષેત્રમાં તીર્થાટન કરનારા અસંખ્ય યાત્રીસમૂહો ઉપરથી તેની પૂજ્યતા સિદ્ધ થાય છે.

તીર્થો સંબંધી પ્રાચીન હકીકત ધ્વજપુરાણ પૂરી પાડે છે. જે કે તેમાં કેટલોક ક્ષેપક ભાગ છે, છતાં તેની હકીકત પ્રામાણિક અને બીજાં કરતાં પ્રાચીનતર છે. તીર્થભાવનાનો વિકાસ થતાં વૈષ્ણવ પુરાણોએ અને શૈવ પુરાણોએ પોતપોતાનાં સાંપ્રદાયિક તીર્થોને પણ પુરાણમાં ગોઠવી દીધાં છે. વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, માર્કંડેય અને ભાગવતપુરાણમાં સ્વતંત્ર તીર્થપ્રકરણો નથી, પણ ધ્વજ, કૂર્મ, લિંગ, પદ્મ અને સ્કંદ પુરાણમાં તીર્થમાહાત્મ્યો અને તેની આખ્યાયિકાઓના સ્વતંત્ર ખંડો અને અધ્યાયો છે, તેમાં જે સ્કંદપુરાણ તો ભારતવર્ષનાં તીર્થ-માહાત્મ્યોથી ભરેલું છે. ભારતમાં એવું ભાગ્યે જ કોઈ તીર્થ હશે કે જેની નોંધ સ્કંદપુરાણમાં ન લેવાઈ હોય, એટલું જ નહીં પણ પાછળથી રચાયેલા નવીન ગ્રંથોની પ્રાચીનતા દર્શાવવા કેટલાક પાછળના લોકોએ પોતાના ગ્રંથોને સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત હોવાનું જણાવ્યું છે.

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૭૬-૮૦ ૮૨ થી ૮૬ ૮૯ થી ૯૩

સ. પુ. ૪૬-૪૭ ૧૦૬ થી ૧૦૮-૧૧૯ ૩૯-૪૦-૧૨૫-૧૩૪

સ્કં. પુ. અ. ૩૫ શ્લો. ૯૪-૯૫

સ. પુ. અ. ૧૮ શ્લો. ૧-૨૬

સરસ્વતીના તીર પ્રાંતીય તીર્થોના છૂટક ઉલ્લેખો અનેક પુરાણોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, પણ હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીનાં સળંગ તીર્થો રક્તપુરાણ પ્રભાસખંડમાં, મહાભારત શલ્યપર્વના બળદેવતીર્થયાત્રાપ્રસંગમાં, પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડના સરસ્વતી માહાત્મ્યમાં અને સરસ્વતી-પુરાણમાંથી મળી આવે છે. આ દરેક ગ્રંથમાં તેના ઉદ્દગમસ્થાનથી તેની નોંધ શરૂ કરાઈ છે, જ્યારે બળદેવતીર્થયાત્રામાં મુખથી મૂળ સુધીના તીર્થક્રમ અપાયો છે. એનું કારણ બળદેવજીએ સરસ્વતીની પ્રસોત (મુખથી મૂળ સુધી જવું તે) યાત્રા કરી હતી. આ સિવાય મહાભારત વનપર્વમાં સરસ્વતીનાં કેટલાંક તીર્થોની નોંધ છે પણ તે ક્રમબદ્ધ નથી; આ બધા જુદાજુદા ગ્રંથોની તીર્થનોંધમાં કેટલીક વધઘટ છે, તેનું પૃથક્કરણ અને તે સંબંધી યોગ્ય વિવેચન અહીં કરવું અસ્થાને નહીં ગણાય.

રક્તપુરાણના તીર્થક્રમ પ્રમાણે સરસ્વતી ઔર્વંગાશ્રમમાંથી પ્રસ્થાન કરી, પિંપલાદા આશ્રમમાં આવી, ત્યાંથી પશ્ચિમમાં થોડે દૂર જતાં અંતર્યામિન થયાં અને કેદારભૂમિમાં પ્રકટયાં, તથા પશ્ચિમમાં જતાં લુપ્ત થયાં. ફરીથી આગળ પ્રાદુભાવિ-સમી, પાપભૂમિ આગળ જઈ, ગંધર્વકૂપમાં આવી, પશ્ચિમાભિમુખી વહી, ભૂતીચરમાં આવી, તેની દક્ષિણે શ્રીકંઠ દેશમાં રૂદ્રકેટિમાં ગયાં.

રક્તપુરાણ અને સરસ્વતીપુરાણના તીર્થક્રમમાં થોડો જ ફેરફાર છે, બદલે બન્નેનો ક્રમ સરખો જ છે. ફક્ત સરસ્વતીપુરાણમાં પાટણ આમળનાં વિશેષ તીર્થો જણાવાયાં છે. જ્યારે સરસ્વતી માહાત્મ્ય સિદ્ધપુર આગળ કેટલાંક વધુ તીર્થો નોંધે છે. આ બંને ગ્રંથોમાં જે તીર્થોની વધઘટ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે; કેમકે આ બન્ને ગ્રંથો પોતાના શહેર નજીકનાં તીર્થોનું મહત્ત્વ બતાવવા પૂરતા જ રચનામાં આવ્યા છે. એટલે તેમાં તત્સંબંધી વિશેષ સાહિત્યની વિપુલતા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે રક્તપુરાણ સરસ્વતીને પિંપલાદાશ્રમમાં લાવે છે, ત્યાંથી પ્લક્ષપ્રસવણ થાય છે. જ્યારે સરસ્વતીપુરાણ એકલા પ્લક્ષપ્રસવણની નોંધ લે છે. ત્યાંથી કેદારમાં થઈ, ગંધર્વકૂપમાં સરસ્વતી પધારે

છે. સરસ્વતીપુરાણ અહીં ક્રોટિસહસ્ર તીર્થ જણાવી ગંધર્વકૂપને ગણતકરે છે, છતાં ત્યાં કૂપ હોવાનું કબુલ કરે છે. આથી સ્કંદનું ગંધર્વ અને સરસ્વતીપુરાણનું ક્રોટિસહસ્ર બન્ને એક હોવાનું જણાય છે. ત્યાંથી સરસ્વતી ભૂતીશ્વરમાં જઇ, શ્રીકંકમાં રૂદ્રક્રોટિ આગળ થઇ, કુરૂક્ષેત્રમાં આવે છે. કુરૂક્ષેત્રમાંથી વિરાટનગર પાસે થઈ ગોપાયન પર્વત પાસે આવે છે, ત્યાં ગોપાયન દેવી છે. સરસ્વતીપુરાણમાં અહીં જયંતિસર, જયંતિદેવી, અને અહિરેશ્વર, એ સ્થાનો વિશેષ અતાવાયાં છે, એટલું જ નહીં પણ અહિરેશ્વર પાસે સરસ્વતી લુપ્ત થતાં હોવાનું નોંધવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી સરસ્વતી પુષ્કરમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. સ્કંદપુરાણ સરસ્વતીને પુષ્કર આગળ નહીં લાવતાં પરભારી ખર્ભુર-વનમાં નંદા નામથી પ્રકટ કરે છે. ત્યાંથી મેરૂપાદ માર્કંડાશ્રમ અને વટવનમાં થઈ, ઉદુમ્બરવનમાં સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થાય છે, એમ સ્કંદપુરાણ જણાવે છે. સરસ્વતીપુરાણનું પણ તેમ જ કહેવું છે, પરંતુ તેમાં માર્કંડાશ્રમનું નામ નથી, અને વધુમાં મર્કટતીર્થનો ઉલ્લેખ થયો છે. વળી ઉદુમ્બરવનમાં અંતર્ધ્યાન થયાનું નહીં જણાવતાં આરાસણમાં લુપ્ત થતાં હોવાનું જણાવાયું છે. અહીંથી સરસ્વતી ગોલાંગૂલ, ઉદ્દગમવટ અને રૂદ્રાવતાર-એ માર્ગે થઈ, તરત્તરંગતીર્થ અને કાકતીર્થમાં જાય છે. આરાસણમાં લુપ્ત થયેલ સરસ્વતી મેરૂપાદ પાસે પુનઃ પ્રકટ થયાનું સરસ્વતીપુરાણ કબુલ કરે છે. આથી જણાય છે કે આગળ જણાવેલ મેરૂપાદ સિવાય આરાસણમાં ખીજી મેરૂપાદ હોવું જોઈએ. સ્કંદપુરાણમાં જણાવેલ ગોલાંગૂલ તેમજ તરત્તરંગ પાસેનું કાકતીર્થ સરસ્વતીપુરાણમાં જણાવતું નથી, પણ તરંગકતીર્થ જણાવેલું છે તે તરત્તરંગ માટે લખ્યું હશે એમ લાગે છે. ત્યાંથી ધારેશ્વર, ગંગોદ્ભેદ, પુંડરીક તીર્થ, માતૃતીર્થ, અનરક તીર્થ, સંગમેશ્વર, ક્રોટિશ્વર, શંભુકુંડેશ્વર, અને સિદ્ધેશ્વર પાસે થઈ, સરસ્વતી સિદ્ધવટ પાસે આવે છે. સરસ્વતીપુરાણ ગંગોદ્ભેદ, માતૃતીર્થ અતાવી, પુંડરીક તીર્થને ઉડાવી દે છે, વળી શંભુકુંડેશ્વરને બદલે ભૃકુંડેશ્વર અતાવે છે. આ ઉપરાંત ભૃકુંડેશ્વર અને સિદ્ધવટ વચ્ચે મોક્ષેશ્વર, કદારતીર્થ, સંગમેશ્વર, અંડેશ્વર, મદનેશ્વર, અને મહાકાલેશ્વર વગેરે વિશેષ તીર્થસ્થાનો ઉમેરે છે.

સિદ્ધવટમાંથી સરસ્વતી વટેશ્વર પાસે મહાલય, પિંડતારક, કુંભકુક્ષી પાસે પ્રાચીનેશ્વર, નરતીર્થ, પુંડરીક તીર્થ, વાલખીલ્યેશ્વર, ગંગાસમાગમ તીર્થ પાસે થઇ, દક્ષિણમાં વહી, પાછાં પશ્ચિમમાં વહેતાં એકદાર, ચુહેશ્વર અને વટેશ્વર પાસે જાય છે. સરસ્વતીપુરાણ આ ઉપરાંત સિદ્ધવટ પાસે ધર્મેશ્વર હોવાનું જણાવે છે; વળી શ્રીસ્થળ પાસે માધવ જે વિંદ અને પ્રાચી સરસ્વતી-તીર્થ ગણાવતાં, વાલખીલ્યેશ્વર પાસે વાલખીલ્યાશ્રમ હોવાનું જણાવે છે. રકંદપુરાણે જણાવેલ ગંગાસમાગમતીર્થ સરસ્વતીપુરાણુકારે નોંખ્યું નથી. સરસ્વતીમાહાત્મ્યમાં તેા અહીં આગળ ધણુંક તીર્થો ગણાવાયાં છે. તેમાં સૂર્યકુંડ, કેદાર, લક્ષ્મીશીતળા, કુલેશ્વરી, વારાહી, કાલિકા, દુર્ગા, અલક્ષગણેશ, બ્રહ્મકુંડ, બ્રહ્માંડેશ્વર, પિંદુતીર્થ, અને અલ્પા સરોવર મુખ્ય છે વટેશ્વરથી સરસ્વતી આગળ જતાં આમદંડી નદીને મળે છે, અને તે સંગમસ્થાને સંગમેશ્વર આવેલા છે. ત્યાંથી સરસ્વતી મુંડીશ્વર પાસે તીર્થ આગળ વહી, માંડ્યેશ્વર પાસે આવે છે. સરસ્વતીપુરાણુકાર વટેશ્વર થઈ, દૂર જતાં પિલુપર્ણ અને મુંડીશ્વર વચ્ચે લકુટીશ, કપીલાશ્રમ, ભૂતેશ્વર, ચંદ્રેશ્વર, ચંદ્રેશ્વરીદેવી, સાંપાદિત્ય, ધર્મેશ્વર, અને દધીચિતીર્થ વિશેષમાં જણાવે છે. માંડ્યેશ્વર પાસેથી સરસ્વતી પિલુપર્ણતીર્થમાં થઇ ગોવત્સ પાસે દ્વારવતીતીર્થમાં આવે છે, એમ રકંદપુરાણુ જણાવે છે.

અહીંથી સરસ્વતીપુરાણુનો તીર્થક્રમ બદલાય છે. રકંદનું ગોવત્સ પાટણ પાસે હોય એમ જણાતું નથી, કારણુ રકંદે જે જે તીર્થો નજદીકમાં હોય તેનું સૂચન કર્યું છે, તેથી ગોવત્સતીર્થ દ્વારવતી પાસે હોવાનું જાગે છે. રકંદ સરસ્વતીપુરાણમાં પિલુપર્ણતીર્થ માંડ્યેશ્વર પાસે એટલે પાટણની

૩૬ તસ્માદન્યત્સરસ્વત્યાં તીર્થે દ્વારવતીસ્મૃતમ્ ।

તીર્થાનાં પ્રવરં દેવી યત્ર સંનિહિતો હરિઃ ॥ ૭૫ ॥

તતસ્તસ્ય સમિપસ્થં તીર્થે ગોવત્સસંશ્રિતમ્ ।

સ્કં. પુ. પ્ર. લં. અ. ૩૫

નજદીકમાં બતાવ્યું છે, અને પિલુપર્ણ પાસે ગોવત્સતીર્થ જણાવી, તેની પાસે જળેશ્વર મહાદેવને મૂકેલા છે. આ ગોવત્સ પાસે દારવતીતીર્થની પણ નોંધ છે. ખરી રીતે પાટણ નજદીકનાં ગોવત્સ અને દારવતીતીર્થો પુરાણકારે કલ્પિત મૂક્યાં છે; કારણ પાટણ છોડ્યા પછી સરસ્વતી સ્વર્ગદ્વાર પાસે થઈ, ગોવત્સમાં જાય છે, જ્યાંથી લોહ્યષ્ટિ નૈઋત્યમાં છે. ૩૭ આ પ્રમાણે જોતાં સ્કંદનું દારવતી પાસેનું ગોવત્સ તે જ સરસ્વતીપુરાણનું સ્વર્ગદ્વાર પાસેનું ગોવત્સ હોવાનું સાચું લાગે છે અને પિલુપર્ણતીર્થ નજદીકનાં દારવતી અને ગોવત્સતીર્થો પુરાણકારનાં કલ્પિત સ્થાનો છે.

પિલુપર્ણ તીર્થથી સહસ્રલિંગ સુધીનાં સરસ્વતી તીરપ્રાંતનાં તીર્થોમાં કાકતીર્થ, ગાંધર્વતીર્થ, રમશાન, ઉખર, પીઠ, વન, માતૃતીર્થ, દુર્ગાતીર્થ, વારાહતીર્થ, પુષ્કરકુંડ, જ્યેષ્ઠકુંડ, બ્રહ્મકુંડ, મધ્યકુંડ, વિષ્ણુયાન અને રૂદ્રયાન જણાવી, ત્યાંથી રૂદ્રકૂપમાં થઈ, સરસ્વતી સહસ્રલિંગમાં પ્રવેશ કરે છે. અહીં સહસ્રલિંગમાં સરસ્વતીએ શા કારણથી પ્રસ્થાન કર્યું અને કેવી રીતે આવ્યાં, તેનો આખો ઇતિહાસ અપાયો છે. આ ઐતિહાસિક હકીકતના આધારે જણાય છે કે સરસ્વતીને પ્રવાહ સહસ્રલિંગથી થોડે દૂર હતો અને નહેર દ્વારા સરસ્વતીને સહસ્રલિંગમાં આણી હતી. સરસ્વતીપુરાણકારે અહીં સહસ્રલિંગ સરોવરનાં તીરપ્રાંતીય તીર્થો, દેવમંદિરો વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન નોંધ્યું છે. પણ આ સ્થળે તેની ચર્ચા અસ્થાને હોવાથી તેમ જ તે માટે સ્વતંત્ર વિચારણા અન્યત્ર કરવાની હોઈ અહીં તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું નથી.

અહીંથી સરસ્વતી દારવતીતીર્થમાં થઈ ગોવત્સતીર્થમાં જાય છે. સરસ્વતીપુરાણકાર તેને દારવતી નહીં કહેતાં સ્વર્ગદ્વાર જણાવે છે. આથી

૩૭ ગોવત્સાન્નૈર્ઋતે ભાગે દશ્યતે લોહ્યષ્ટિકા ।

સ્વયં વૈ લિંગરુપેણ તત્ર રુદ્રઃ સ્વયંઃ સ્થિતઃ ॥

સ. પુ. સ. ૧૭ શ્લો. ૩૮

સ્કંદપુરાણનું દ્વારવતી તે સરસ્વતીપુરાણનું સ્વર્ગદ્વાર હોવાનું ચોક્કસ લાગે છે. ત્યાંથી નૈઋત્યમાં લોહ્યણિ (હાલ લોટશ્વર) પાસે થઈ રૂક્ષબૃહમાં આવે છે, જ્યાં કુખાડેશ્વર, આનંદાશ્રમ, કુખાંડાશ્રમ અને કેલ્લાદેવીનાં સ્થાનો છે. અહીં સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થઈ, પુનઃ ખદીર વનમાં પ્રકટ થયાનું પુરાણ જણાવાયું છે. સરસ્વતીપુરાણકાર રૂક્ષ નહીં જણાવતાં ઝીલ્લતીર્થ જણાવેલ છે. સ્કંદનું રૂક્ષબૃહ અને સરસ્વતીપુરાણનું ઝીલ્લબૃહ તીર્થ એક જ હોય એમ લાગે છે. કારણ રૂક્ષની પાસેનાં કેલ્લાદેવી વગેરે સ્થાનો સરસ્વતીપુરાણમાં ઝીલ્લતીર્થ પાસે બતાવાયાં છે.

અહીંથી લુપ્ત થયેલ સરસ્વતી ખદીર વનમાં પ્રકટ થઈ, સમુદ્રનાં દર્શન થવાથી વધુ આનંદિત બની, તેથી તેના પંચસ્તોત (પ્રવાહ) થયા અને તેની હરિણી, વજ્રીણી, ન્યંકુ, કપીલા, અને સરસ્વતી, એ પાંચ નદીઓ થઈ. આમ પાંચે નદીઓનું ઉદ્દગમસ્થાન સરસ્વતી હોવાનો અને ખદીર વનમાંથી તે આવે છે એમ જણાવવાનો પુરાણકારનો હેતુ છે. ખદીર વનમાં જ્યાંથી સરસ્વતી પ્રકટ થયાં તે સ્થાને પાદોદકતીર્થ થયું. સરસ્વતીપુરાણકારે પાદોદકને તત્પોદકતીર્થ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ત્યાંથી સરસ્વતી વડવાનળને સમુદ્રમાં પધરાવવા જતાં વચમાં શત્રુમર્દન અને કૃતસ્મર પર્વતો આવે છે. કૃતસ્મર પર્વતે તેને માર્ગ નહીં આપવાથી અને તેની મલિન દ્રષ્ટિ જણાતાં, સરસ્વતી યુક્તિથી વડવાનલદ્વારા તેનો નાશ કરી, આગળ વધે છે. શત્રુમર્દન તે શત્રુજય હશે એમ લાગે છે, અને પુરાણકાળે શત્રુજય પાસે સરસ્વતી હોવાનું સૂચન થાય છે. કૃતસ્મર પર્વતને બસ્ત્ર કરી, સરસ્વતી પ્રભાસમાં આવે છે, જ્યાં અગ્નિતીર્થ પાસે વડવાનલને સમુદ્રમાં પધરાવે છે. ત્યાં અગાડી સરસ્વતી, કેદાર, જીમેશ્વર, હૈરવેશ્વર, ચંડીશ્વર અને સોમેશ્વર, વગેરે સ્થાનો છે. સરસ્વતી-પુરાણમાં આ તીર્થો ઉપરાંત અહીં કુમારતીર્થ, બલ્લીતીર્થ, માતૃતીર્થ યાદવાસ્થળી, ગાત્રોત્સર્ગતીર્થ, સોમેશ્વર અને સમુદ્રસંગમતીર્થ જણાવ્યાં છે. પ્રભાસનું સાગરસંગમતીર્થ અતિ પ્રાચીન છે. મહાભારત વનપર્વમાં

અને શલ્યપર્વની બળેવતીર્થયાત્રામાં આ તીર્થનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે, છતાં સ્કંદપુરાણમાં તેની નોંધ લેવાની રહી ગઈ છે. આથી સ્કંદની કેટલીક હકીકત શ્રુતપરંપરાના આધારે લખાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આથી જોઈ શકાય છે કે સ્કંદ અને સરસ્વતીપુરાણનો તીર્થક્રમ થોડાક ફેરફાર સિવાય લગભગ સરખો જ છે. આ ઉપરાંત સરસ્વતીના તીરપ્રાંતે ખીખાં અનેક પવિત્ર તીર્થોના ઉલ્લેખો જુદાંજુદાં પુરાણોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. મહાભારત વનપર્વમાં ભારતનાં તીર્થો અને આશ્રમોની વિસ્તૃત નોંધ છે.^{૩૮} એમાં સરસ્વતીતટ આગળ ઉપર જણાવેલ રૂદ્રકોટિ, માતૃતીર્થ, અનરકતીર્થ, પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર, ગંગોદ્ભેદ, રૂદ્રમાર્ગ, માતૃતીર્થ વગેરેની નોંધ છે. આ સિવાય વડવાતીર્થ, દશાશ્વવેધતીર્થ, ગંગાબદ્ધ, ગંગાકૂપ, અક્ષયવટ, મતંગાશ્રમ, દધીચીતીર્થ વિનશ્વનતીર્થ, શશ્યાન, અરંતુક, કૌંચનિપૂદનક્ષેત્ર વગેરે તીર્થો અને આશ્રમો સરસ્વતીતટવર્તિ હોવાનું મહાભારત વનપર્વ જણાવે છે. વનપર્વનો તીર્થક્રમ ભારતની ભૌગોલિક વ્યવસ્થાનુસાર અપાયો નથી, બ્યારે શલ્યપર્વમાં પ્રભાસ આગળનાં થોડાંક તીર્થો જણાવી, એકદમ કુરુક્ષેત્ર અને હિમાલયનાં તીર્થો જણાવાયાં છે. પરંતુ સરસ્વતીના મૂળથી મુખ સુધીનાં તીર્થોનો વ્યવસ્થિત ક્રમ સ્કંદ અને સરસ્વતીપુરાણ સિવાય ખીખાં કોઈ પુરાણકારે નોંધ્યો નથી. શલ્યપર્વમાં સ્કંદપુરાણ અને સરસ્વતીપુરાણના કરતાં કેટલાંક નવીન તીર્થો જણાવાયાં છે. તેમાં સૂભ્રમિક, ગર્ગસ્રોત, શંખતીર્થ, નૈસર્ગિકતીર્થ, નાગધન્વનતીર્થ, નૈમિષિયકુંજ, મંકણુક આશ્રમ, ઉશંઘુઆશ્રમ, પૃથુદક, આર્ષિપેશણાશ્રમ, દાદબ્યબકાશ્રમ, વસિષ્ઠાપવાહ, સરસ્વતી અરણ્યાસંગમ, કુમારાશ્રમ, ઉશ્વનાતીર્થ, અમિતીર્થ, કોબેરતીર્થ, બદરપાચનતીર્થ, રામતીર્થ, આદિત્યતીર્થ, સોમતીર્થ, સારસ્વતતીર્થ, વૃદ્ધકન્યાશ્રમ, કારપાચનતીર્થ, અને

મિત્રાવરૂણાશ્રમ વગેરે છે. ૩૯ આથી સરસ્વતીના પુનિત પ્રવાહ ઉપર સેંકડો તીર્થો હતાં, એમ તો ચોક્કસ લાગે છે. આજે તેમાના કેટલાંક બચી ગયાં છે અને કેટલાંકે લુપ્ત થઈ ગયાં છે. આ બધાં તીર્થો અને આશ્રમો ક્યાં ક્યાં હતાં, તેનું સાચું સ્થાન હાલમાં ક્યાં હશે, તેનું પ્રામાણિક રીતે સંશોધન થાય તો સરસ્વતીના પ્રાચીન પ્રવાહ ક્યાં હતો તેનો નિર્ણય જલદીથી આવી શકે. આ તીર્થોનાં સ્થળો નક્કી કરવાનું કામ ઘણું જ વિઠ્ટ છે; કારણ પ્રાચીન કાળ અને વર્તમાન કાળ વચ્ચે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના દિસાએ મોટા ફેરફારો થયા છે, સરસ્વતીના અળગું પ્રવાહના છિન્નભિન્ન ટૂંકડાઓ થઈ ગયા છે. તેના પ્રાચીન પ્રવાહમાંથી ૫૧૭ કેટલીકે નવીન નદીઓ જુદી પડી છે. એટલે તે નક્કી કરવાનું કાર્ય ઘણું દુષ્કર છે. છતાં કોઈ પુરાતત્ત્વવિદ્ આ સંશોધન કાર્ય ઉપાડી લેશે તો ભારતવર્ષની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ અને સરસ્વતીના પ્રવાહ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડશે. રા. રા. રત્નમણિરાવે આ સંબંધમાં મોંઘમ જણાવતાં કહ્યું છે કે પ્રાચીન સરસ્વતીના ખરા પ્રવાહનાં તીર્થો આજે સરસ્વતી, સાબરમતી અને અન્ય નદીઓનાં તીર્થોમાં વહેંચાઈ ગયાં છે. ૪૦ સરસ્વતીના પ્રવાહ અને તેનાં તીર્થો માટે રા. રત્નમણિરાવનાં વિધાનો સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવા જેવાં છે. જો કે હજુ તે સંબંધી કેટલાંક સંશોધનો વધુ વિચારણા માંગે છે; છતાં તેમનું આ કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહીં, પણ ભારતીય સંશોધનસાહિત્યમાં અદિતીય છે, એમ કહ્યા વગર નહીં ચાલે. આ સંશોધનમાં પણ તેમનાં કેટલાંક વિધાનો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

સરસ્વતીપુરાણનું કથાસાહિત્ય

સરસ્વતીપુરાણ એ સ્વતંત્ર પુરાણ નથી, તેની રચના જુદાજુદાં

પુરાણોના આધારે કરવામાં આવી છે. તે મુખ્યતઃ કયા પુરાણના આધારે રચાયું છે, કેવું રચાયું છે, તેમાં શા શા ફેરફારો થયા છે, તેનું વિસ્તૃત વિવેચન આગળ કરી ગયા છીએ. આ તીર્થમાહાત્મ્ય દર્શાવનારો ગ્રંથ છે, એટલે અન્ય પુરાણોની માફક તેમાં વંશ, (સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ) મન્વંતરો, ભુવનકાશવર્ણન વગેરે સાહિત્યને કંઈ પણ સ્પર્શ ન કરાયો હોય, એ સ્વાભાવિક છે. છતાં તેનું મહત્ત્વ દર્શાવવા તેને પુરાણસંગ્રહ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં પુરાણકારે તીર્થમાહાત્મ્ય દર્શાવનારી, અનેક આખ્યાયિકાઓ ગોઠવી છે. તે બધો સંગ્રહ શામાંથી ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યો છે, તેમ જ તેમાં શા શા ફેરફારો કરાયા છે તેનું તુલનાત્મક સંશોધન ખાસ મહત્ત્વનું છે. તેથી આ પુરાણનું કથાસાહિત્ય સંક્ષિપ્ત રીતે અહીં આપવા પ્રયત્ન કરાયો છે; એટલું જ નહીં પણ તે કથાસાહિત્યની સંપૂર્ણ વિવેચના તુલનાત્મક સાધનો વડે યથાસ્થિત કરવામાં આવી છે.

આ પુરાણમાં સુમતિ અને માર્કંડેયનો સંવાદ છે. પુરાણોનું રચનાવિધાન સંવાદદર્શક જ હોય છે. તેના પ્રાથમિક આરંભમાં કાં તો સૂતશૈનક, વ્યાસશૈનક, કૃષ્ણ-અર્જુન, કૃષ્ણ-ગરુડ વગેરેના સંવાદો યોગ્યપણા હોય છે, અને તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે પુરાણસંયોજન ગ્રંથ કરવામાં આવે છે. આ પરંપરાને દરેક પુરાણકારે અપનાવી છે. તેને અનુસરી સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તે ધોરણ દાખલ કર્યું છે. સુમતિ નામ સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેને લાગુ પડે છે. એ નામની અનેક વ્યક્તિઓ પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં કેટલાક ઋષિઓ, રાજપુત્રો, અને રાજપુરૂષો પણ છે. આ સિવાય સુમતિ નામે પૌરાણિક સ્ત્રીપાત્રો પણ છે. આ બધામાંથી કયા સુમતિએ માર્કંડેયને પ્રશ્ન પૂછી સરસ્વતીપુરાણનું આદિ સંયોજન કર્યું, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ આ પુરાણ એક પૌરાણિક કલ્પના છે. એટલે તેને સત્ય માની લઈ તેનાં પાત્રો માટે વધુ વિવેચન કરવું, એ આ વિષયની મર્યાદા બહાર છે.

સર્ગ ૧ લો—આ અધ્યાયમાં તારા માટે થયેલ દેવાસુર-
સંગ્રામનું વર્ણન કરાયું છે. બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારા ઉપર મુગ્ધ થઇ તેને
ચંદ્ર લઈ ગયો. એટલે બૃહસ્પતિએ સુરરાજ ઇંદ્રને તારાને પાછી મેળવી
આપવા કહ્યું. ચંદ્રે દૈત્યાચાર્ય શુક્રનું શરણ લીધું અને તેમની આજ્ઞાથી
દાનવો લડવા તૈયાર થઈ ગયા. દેવો પણ ઇંદ્રની સરદારી નીચે લડાઈ
કરવા તૈયાર થયા. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં દેવો અને
દાનવોનો અસંખ્ય સંહાર થઈ ગયો. અંતમાં બ્રહ્માની સલાહથી દાનવોએ
ચંદ્ર, તારા, અને બુધ વગેરેને બૃહસ્પતિને સોંપ્યાં, તેથી યુદ્ધ શાન્ત
થયું; અહીં યુદ્ધનું વર્ણન વિસ્તારથી અપાયું છે.

આ કથાનું મૂળ કેટલાંક પુરાણોમાંથી મળે છે. રકંદપુરાણના પ્રભાસ
ખંડના સરસ્વતી આખ્યાનમાં આનો ટૂંક નિર્દેશ છે, ૪૧ પણ બીજા ખંડોમાં
બણે ખરે ઠેકાણે વિસ્તારથી કથા આવેલી છે. ૪૨ આ સિવાય બીજાં
કેટલાંક પુરાણોમાંથી આ કથા ઉપલબ્ધ થાય છે. ૪૩ પરંતુ સરસ્વતી
પુરાણનું યુદ્ધવર્ણન પુરાણકારની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. તેમાં કોઈ પણ પુરાણની
તફડચીને અવકાશ નથી. આખ્રુએ વર્ણન રસિક અને ભાવવાહી છે.

સર્ગ ૨ જો—યુદ્ધ શાન્ત થયા પછી સુરેન્દ્ર સહ દેવો દધીચિના
આશ્રમે જઈ તેમને પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સાચવવા આપે છે. એ પ્રસંગે
દધીચિના આશ્રમનું સુંદર વર્ણન કરાયલું છે. આખ્રુએ અધ્યાય અને તેની
હકીકત રકંદપુરાણ પ્રભાસ ખંડ અ. ૩૨ ને સંપૂર્ણ અનુસરે છે; એટલું જ
નહીં પણ તેમાંના કેટલાક શ્લોકો એમ ને એમ દાખલ કરી દેવાયા છે.

૪૧ પુરા વેવાસુરે યુદ્ધે નિવૃત્તે સોમકારણાત્ ।

પિતામહસ્ય વચનાત્તારાં ચંદ્રઃ સમર્પયત્ ॥ ૬ ॥

સ્કં. પુ. પ્ર. સં. અ. ૩૧

૪૨ જુઓ. કાશીખંડ, અ. ૧૫

૪૩ જુઓ. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અ. ૫૮ થી ૬૧ પ્રકૃતિખંડ

શિવપુરાણ જ્ઞાનેસંહિતા અ. ૪૬

(બુઝો ટી. નં. ૩૨) દધીચિ અને તેમના તપોવનનાં પ્રશંસાત્મક વર્ણનો ખીજાં પુરાણોમાંથી પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એમાંથી તેમના આશ્રમનાં વિવેચનો પણ મળે છે. ધ્વજપુરાણમાં હરિશ્વંદ્રાખ્યાન આપ્યા પછી દધીચિના આશ્રમનું વર્ણન વિસ્તારથી અપાયલું છે. આવાં આશ્રમવર્ણનો શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત અને ખીજાં મહાપુરાણોએ વિસ્તારથી નોંધ્યાં છે.

સર્ગ ૩ જો—દેવો શસ્ત્રો આપી ગયા પછી દધીચિને હિમાલયમાં તપ કરવાનો વિચાર થવાથી અસ્ત્રોનું પ્રક્ષાલન કરી, તેઓ અસ્ત્રશક્તિનું પાન કરી ગયા અને હિમાલય જઈ તપ આદર્યું. એક વખત રાત્રિને વિષે તેમને દુષ્ટ સ્વપ્ન થઈ વિચિત્રાવ થયો. ખીજા દિવસે તે વસ્ત્ર ધોવા માટે તેમની અનુચરી સુભદ્રા લઈ ગઈ. તે રજસ્વલા હતી અને ભૂલથી તેણે તે વસ્ત્રપરિધાન કર્યું. દેવયોગથી વીર્યગ્નને સહયોગ થતાં તેને ગર્ભ રહ્યો. માનસિક રીતે પણ પુરૂષસંગ નહીં કર્યા છતાં તેને ગર્ભનાં ચિહ્નો જણાયાથી તે ધાતું જ રૂદન કરવા લાગી. વખત જતાં તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો, આથી તે લજ્જા પામી ધાતું જ રૂદન કરવા લાગી અને ક્રોધાવેશમાં આવી શાપ આપ્યો કે જાણતાં-અજાણતાં જેણે મને દૂષિત કરી હોય તે મૃત્યુ પામે. તેણે આ બાળકને પીપળાના ઝાડ નીચે મૂક્યો, તેથી તેનું નામ પિપ્પલાદ પડ્યું.

ઈંદ્રાદિ દેવોને પણ શસ્ત્રોની જરૂરત હતી થતાં દધીચિ પાસે ગયા અને શસ્ત્રોની માગણી કરી. ત્યારે દધીચિએ જવાબ આપ્યો કે મારે અહીં તપ કરવા આવવાનું થવાથી તે શસ્ત્રશક્તિનું હું પાન કરી ગયો છું. ત્યારે ઈંદ્રે કહ્યું, હે પ્રભો ! ચક્ર તેમજ વજ્રાદિ અસ્ત્રો વડે હું માફ દેવરાજત્વ ટકાવી રહ્યો છું, દેવો પણ તે વડે પોતાનું દાનવોથી રક્ષણ કરે છે, અને અમારો તે ઉપર આધાર છે. અસ્ત્ર સિવાય સ્વર્ગનું રાજ્ય કેમ ચાલશે ? અહીં સુમતિએ વિષ્ણુને ચક્રલાભ કેમ થયો તે માટે પ્રશ્ન પૂછતાં આ આખ્યાનમાં કુર્કારવત્ર અને ખીજાં એક ઉપાખ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

આ કથાનક વિષ્ણુ અને શિવનો ઐક્યસંબંધ દર્શાવે છે. પૂર્વે કુલીર નામે દાનવે, બ્રહ્માનું આરાધન કરી, અજ્ઞેયત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને દેવોને તે વધુ ત્રાસ આપવા લાગ્યો. આથી સુરરાજ(ઇંદ્ર)પ્રમુખ દેવતાઓએ, વિષ્ણુ પાસે જઈ, કુલીરનો નાશ કરવા પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુએ દેવોની સ્તુતિ સાંભળી, રસાતલમાં પ્રવેશ કરી, તે દાનવનો નાશ કરવા, તેની સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; પણ મંત્રબળના થોડે કુલીરે વિષ્ણુને સ્ત્રી બનાવી ત્યાં રાખ્યા. ધણે વખત થયાં વિષ્ણુ-ભગવાન પરત આવ્યા નહીં, તેથી દેવો શીકરમાં પડ્યા. વિષ્ણુ સ્ત્રી-સ્વરૂપે ત્યાં રહ્યા છે, તેવું જાણવામાં આવતાં દેવોએ બ્રહ્મા પાસે જઈ, દાનવનો નાશ કરી, વિષ્ણુને છોડાવવા કહ્યું, પણ બ્રહ્માએ અશક્તિ બતાવી, પોતાનો ભક્ત હોવાથી કંઈપણ ન કરવાનું જણાવી, તેઓને મહાદેવની પાસે મોકલ્યા. આથી દેવોએ રૂદ્રનું આરાધન કર્યું, પ્રસન્ન થઈ રૂદ્રે વરદાન માગવા કહ્યું. તેથી દેવતાઓએ કુલીરનો નાશ કરી, વિષ્ણુને છોડાવવાની વિનંતિ કરી. પછી મહાદેવજીએ આઠ પગ અને બે મોં વાળું શરભ રૂપ ધારણ કર્યું, અને રસાતલમાં જઈ કુલીર સાથે યુદ્ધ કરી, તેનો નાશ કર્યો, અને વિષ્ણુને સ્ત્રીત્વમાંથી મુક્ત કર્યા. આ બધું કાર્ય સંપૂર્ણ થયા પછી, વિષ્ણુએ શિવને કહ્યું કે આ દાનવનો અંત આપના દ્વારા જ થવાનો હતો, તેથી આપે તેનો નાશ કર્યો, પરંતુ હે શિવ! મેં સ્ત્રીસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોવાથી હું યોનીરૂપ થઈ, આપના લિંગને ધારણ કરી, તેની સાથે પૂજાઉં.

આમ આ અધ્યાયમાં બે આખ્યાનો જોડાયાં છે. એક પિંપલાદનો જન્મ અને બીજું કુલીરવધ આખ્યાન. પિંપલાદજન્મઆખ્યાન સ્કંદપુરાણ પ્રભાસ ખંડ અ. ૩૨ માં છે, તે અક્ષરેઅક્ષર અહીં દાખલ કરી, સરસ્વતીપુરાણને તેનું અનુગામી બનાવ્યું છે. આ કથા પદ્મપુરાણમાંથી ૪૪

પણ મળી આવે છે. કુલીરવધ આખ્યાન સ્કંદપુરાણમાં નથી. તેની રચના તદ્દન નવીન છે. જુદાંજુદાં પુરાણોમાંથી થોડોક અંશ લઈ, આ કથાનું ચણતર કરવામાં આવ્યું છે. મહાદેવજીએ શરભ રૂપ ધારણ કર્યાનો વૃત્તાન્ત, લિંગપુરાણમાંથી અને શિવપુરાણમાંથી મળી આવે છે. ૪૫ પરંતુ તેમાં કુલીરનો નાશ કરવા માટે શરભ રૂપ લીધાનું નહીં બતાવતાં, ભક્તરાજ પ્રદ્વીાદનો અનુગ્રહ કરવા, હિરણ્યકશ્યપુના નાશ માટે વિષ્ણુએ લીધેલ નૃસિંહ સ્વરૂપનો ક્રોધ શમન કરવા માટે ધારણ કર્યાનું જણાવ્યું છે. વિષ્ણુ અને તેમના યોની સ્વરૂપ સાથેના સંબંધી હકીકત, વેદ જેટલી પ્રાચીન હોઈ, વેદમાંથી પણ “ વિષ્ણુયોનિ કલ્પયતુ ” એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૪૬

સર્ગ ૪ થો—સુમતિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં, વિષ્ણુએ ચક્ર કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે આ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે. એક વખત જ્યારે મહાજલૌઘ થયો ત્યારે, પદ્મજ (બ્રહ્મા) કમળ ઉપર બેસી તપ કરતા હતા, ત્યારે એક ભયંકર દાનવ તેમની પાસે આવ્યો. અને યુદ્ધ આપવા માગણી કરી. તેથી બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે તું કોણ છે ? તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું કે, હું સરભ નામનો દાનવ છું. પછી બ્રહ્માએ તેને શિવ પાસે જવા કહ્યું. સરભ દાનવ રૂપ પાસે ગયો, અને તેમના માથામાં કાષ્ટદંડનો પ્રહાર કરી, યુદ્ધની માગણી કરવા લાગ્યો. આથી રૂદ્રે તેનો પરિચય માગ્યો. સરભ પોતાનો પરિચય આપતો કહેવા લાગ્યો કે, હું દેવોને કંટક (ત્રાસ) રૂપ ચતાર દાનવ છું, અને બ્રહ્માએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે, તો યુદ્ધ કરવા જણાવું છું. પછી રૂદ્રે એક કાષ્ટદંડ વડે જળમાં ચક્રનું આલેખન કર્યું અને સરભને કહ્યું, તેં મને એકદમ પ્રહાર કર્યો તે વીર-પુરૂષનું લક્ષણ નથી, પણ તું યુદ્ધ માટે આવ્યો છે; તો આ ચક્રને ઉપાડ, એટલે હું તારી સાથે યુદ્ધ કરીશ. આથી ચક્રને ઉપાડતાં જ, દાનવનો નાશ થયો. આમ

૪૫ લિંગપુરાણ અ. ૯૫-૯૬—શિવપુરાણ જ્ઞાનસંહિતા અ. ૬૦ આ સિવાય કામિકાગમ અને શ્રીતત્ત્વનિધિમાંથી તેનાં વર્ણનો મળે છે.

૪૬ ઝગ્વેદસંહિતા અષ્ટક, ૮ અ. ૮ મં. ૧૦ સર્ગ ૪૨.

મહાશ્વરે દાનવનો નાશ તેના સ્વહસ્તે કરાવ્યો. ધણેક કાળ વીત્યા પછી, દેવતાઓનું રક્ષણ કરવા ચક્રની જરૂરત ઉભી થતાં, વિષ્ણુએ શ્વરનું આરાધન કર્યું, તેથી તેમના પર પ્રસન્ન થઈ શ્વરે વિષ્ણુને એ ચક્રનું પ્રદાન કર્યું.

વિષ્ણુએ મહાદેવજી પાસેથી ચક્ર મેળવ્યું હતું તેવી હકીકત લિંગપુરાણ, શિવપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાંથી મળે છે, પણ તેમાં કેટલોક ફેરફાર જોવામાં આવે છે. ૪૭ તે જ કથાભાગનો ટુંક નિર્દેશ ગંધર્વરાજ પુષ્પદંતે, શાપ-અપનોદાર્થ રચેલ મહિમ્નસ્તોત્રમાં કર્યો છે. ૪૮ તેમાં જણાવ્યું છે કે, એક વખત વિષ્ણુએ શંકરનું યજ્ઞન સહસ્ર કમલો વડે કરવા માંડ્યું હતું. પરંતુ તેમની કસોટી જોવા ભગવાન શિવે, તેમાંનું એક કમળ ઉપાડી લીધું. આથી મધુસૂદને પોતાનું પૂજન યથાસાંગ પૂર્ણ કરવા, ખૂટતા કમળ માટે નેત્રકમળ ચઢાવ્યું, જેથી મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ ચક્ર પ્રદાન કર્યું. આમ ચક્ર-લાભ માટે સરસ્વતીપુરાણમાં અન્ય પુરાણો કરતાં નવીન વસ્તુ રજુ થઈ છે, છતાં શ્વરદ્વારા ચક્ર પ્રાપ્ત થયાનું તો બધાં પુરાણો માને છે. સરસ્વતી-પુરાણનો ચક્રોત્પત્તિનો પ્રસંગ તદ્દન નવીન છે, જે કોઈ મહાપુરાણ, કે ઉપપુરાણમાંથી ઉદ્ભવ કર્યો હશે, યા તો નવીનતા દર્શાવવા કાલ્પનિક જોડી કાઢ્યો હોય, તેમ બનવા સંભવ છે.

સર્ગ ૫ એ—ફરીથી માર્કંડેય મૂળ વિષય ઉપર આવતાં, વડવાનલોત્પત્તિ વર્ણવતાં કહે છે કે, ઇંદ્રાદિ દેવો દધીચિ પાસે પોતાનાં

૪૭ શિવપુરાણ જ્ઞાનસંહિતા. અ. ૧૯.

લિંગપુરાણની કથા. શિવાંક (કલ્યાણ) ૫૪ ૧૬૩.

૪૮ હરિસ્તે સાહસ્રં કમલબલિમાધાય પદર્યો ।

યદેકોને તસ્મિન્ નિજમુદહરન્નેત્રકમલમ્ ॥

ગતો ભત્ક્યુદ્રેક પરિણતિમસૌ ચક્ર વપુષા ।

ત્રયાણાં રક્ષાયૈ ત્રિપુરહર જાગર્તિ જગતાં ॥ ૧૧ ॥

મહિમ્નસ્તોત્ર

શસ્ત્રાસ્ત્રો પાછાં માગવા આવ્યા, પણ તેઓ મંત્રબળ વડે અસ્ત્રશક્તિનું પાન કરી ગયા હોવાથી, તેમનાં અસ્થિ વડે નવાં વજ્રદિ શસ્ત્રો બનાવી લેવા કહ્યાથી, દધીચિએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. પછી ઈંદ્રે સ્વર્ગમાંથી નંદા વગેરે ગોમાતરોને બોલાવી, અસ્થિઓને સાફ કરાવી, વિશ્વકર્મા પાસે વજ્ર, શૂળ, ગદા, પાશ, વગેરે અસ્ત્રો બનાવરાવ્યાં, અને બધા દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. અહીં સુભદ્રા, દધીચિની ઔષ્વદેહિક ક્રિયા કરી પાછી આવી. ત્યાં પિપળાના વૃક્ષ નીચે મૂકેલ પિપ્પલાદ અવ્યર્થના કરી કહેવા લાગ્યો કે, “હે માતા ! તું શા માટે લન્નિજત થઈ મારો ત્યાગ કરે છે. ! કારણ જે કાંઈ બને છે તે, સ્વર્ગમંદિરોપભોગનું જ પરિણામ હોય છે, માટે મારો ત્યાગ નહીં કરતાં, અનુગ્રહ કરો.” આથી સુભદ્રાએ વિષ્ણુનું જ્ઞાન ધરી, આ આલકની ઉત્પત્તિ માટે પૂછતાં અંતરિક્ષમાંથી જવાબ મળ્યો કે, તે દધીચિનો પુત્ર છે. પછી તેને પુત્રવાત્સલ્યથી ગ્રહણ કરી, તેનું યથોક્ત પાલન કર્યું. મોટા થતાં તે ઉત્તમ સંસ્કારોને લઈને સારો વિદ્વાન થયો, અને પોતાના પિતા કાણુ છે, તે ક્યાં ગયા છે, વગેરે માહિતી જાણવા માતાને પૂછતાં, સુભદ્રાએ તેને દધીચિએ, સુરકાર્ય માટે દેહત્યાગ કર્યાનો સંપૂર્ણ વૃત્તાન્ત કહી સાંભળાવ્યો. દેવોની સ્વાર્થપરાયણવૃત્તિને લઈ, દધીચિના દેહત્યાગની વાત સાંભળતાં પિપ્પલાદને ક્રોધ થયો, અને બદરીકાશ્રમમાં જઈ ઉગ્ર તપ આદરી, પોતાના ઉચ્ચસ્થળમાંથી ઔર્વાનળ (વડવાનળ) રૂપી કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી, તેને આદેશ આપ્યો કે તારે હસ્તેશ એ એક દેવતાનું બક્ષણ કરી, તેઓનો નાશ કરવો. આ વાત દેવલોકમાં ફેલાતાં ત્યાં ખળભળાટ થયો, અને વિનાશ અટકાવવા તેઓએ વિષ્ણુ-ભગવાનની સ્તુતિ કરી, તેથી વિષ્ણુએ પોતાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ ધારણ કરી વડવાનળને મોહ પમાડ્યો.

આ આખોએ પ્રસંગ સ્કંદપુરાણના પ્રભાસ ખંડ અ. ૪૨ માંથી અક્ષરેઅક્ષર લેવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ધણાખરા મ્લોકો, પુરાણકારે આમાં ગોઠવી દીધા છે. આ ઔર્વાઉત્પત્તિનો પ્રસંગ

સ્કંદ સિવાય બ્રહ્મપુરાણ, મહાભારત, હરિવંશપુરાણ, અને પદ્મપુરાણ-
માંથી પણ, દુકાણમાં, યા તો વિસ્તારપૂર્વક મળી આવે છે.^૪
સરસ્વતીમહાત્મ્ય અને શ્રી સ્થળપ્રકાશમાં, આને સંપૂર્ણ મળતી
હકીકત નોંધી છે.

સર્ગ ૬ હો—વડવાનળને પોતાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ બતાવ્યાથી,
વડવાગ્નિ મોહ પામી, વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યારે વિષ્ણુએ
તેને આદેશ આપ્યો કે, મહાસાગરમાં જઈ પ્રથમ તારે જળનું બક્ષણ
કરવું. ત્યારપછી તેને પૂછ્યું કે, તને મહાસાગરમાં કેવી રીતે લઈ
જવો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું કે, હું કોઈ વાહન દ્વારા
જઈશ નહીં, પણ કોઈ કુમારિકા મને લઈ જાય, તો હું જઈ શકું.
આથી વિષ્ણુએ સ્વર્ગમાં જઈ, તે વાત દેવસભામાં કરી. દેવકાર્ય કરવા
તેમજ સર્વ સુરલોકોનો ત્રાસ મટાડવા, બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી
સરસ્વતીને, વડવાનળને લવણાબ્ધિમાં મૂકી આવવા કહ્યું. પિતાની
આજ્ઞા સાંભળીને પ્રથમ તો, સરસ્વતીને મનમાં વિષાદ થયો. પણ
પિતાના વચનનું ઉલ્લંઘન ન થાય, તે ધર્મસૂત્રને અનુસરી, તેમજ
ગંગાદિ સખીઓએ હિંમત આપ્યાથી, તે કાર્ય કરવા તત્પર થયાં.
ગંગાએ તેને કહ્યું કે, જે સમયે તું માંડે સ્મરણ કરીશ તે સમયે હું
તારી પાસે હાજર થઈશ. આમ હિંમત મળતાં સરસ્વતીએ, વડવાનળને
સુવર્ણકુંભમાં ધારણ કર્યો, અને ઔર્વંગાશ્રમમાંથી નીકળી, કોટિસહસ્ર-
તીર્થમાં થઈ, ભૂતીશ્વરમાં આવ્યાં, જ્યાં સિદ્ધમુનિએ તપ કરી નિવાસ
કર્યો છે. આ પ્રસંગે પુરાણકારે, સિદ્ધમુનિ(મંકણ)નું આખ્યાન
આપ્યું છે.

પૂર્વે અહીં સુનાભ નામના એક ઋષિ હતા, તેમણે ધણું વર્ષ
સુધી તપ કર્યું. આથી તેમને એક ગુમકું થયું અને તેમાંથી એક

જાતનો રસ ઝરવા લાગ્યો. ઋષિએ પોતાના તપપ્રભાવનું ફળ માની, વધુ આનંદમાં આવી જઈ, નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આથી ભગવાન રૂદ્રે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ, તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરી, ઋષિને પૂછ્યું કે, તમે શા કારણથી આટલા બધા આનંદનિમગ્ન થયા છો? ત્યારે સિદ્ધમુનિએ પોતાના હાથમાંથી નીકળતા શાક રસને ગતારી કહ્યું કે, મારા તપપ્રભાવનું ફલાદેશ જોઈ, હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. જોથી માંદે બહુદય આનંદસાગરમાં લહેર મારી રહ્યું છે. આ વાતને સાધારણ વસ્તુની માફક હસી કાઢી, રૂદ્ર ભગવાને કહ્યું કે, તેમાં કોઈ મોટી વાત નથી, એમ કહીને પોતાના બહુદય આગળ સહેજ ખેાતરતાં, તેમાંથી ઢગલાખંધ ભસ્મ નીકળવા માંડી. આથી પોતાનું તેજોભંગ થતાં, સિદ્ધમુનિ આશ્ચર્ય પામ્યા અને નમસ્કાર કર્યા. ઝોટલે રૂદ્રે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દર્શન આપ્યાં. તે સમયથી તેમનું નામ ભૂતીશ્વર પડ્યું, અને વરદાન આપ્યું કે હે ઋષિ! આપના તપથી પ્રસન્ન થઈ હું અહીં નિવાસ કરીશ, અને આજથી આપ મંકળુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થશો.

આ મંકળુનું ઉપાખ્યાન પુરાણકારે અહીં સારી રીતે બંધબેસતું કર્યું છે. આ કથા ઘણેખરે ઠેકાણે એક યા ખીજા સ્વરૂપે દાખલ થયેલી છે. રકંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વામનપુરાણ અને મહાભારતમાં આ આખ્યાન સારી રીતે રજુ કરેલું છે.^{૫૦} તેમાં જીવંતજીવં સ્થાનોમાં મંકળુકથાને રજુ કરી છે તે પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણકારે પણ હિમાલયમાં તે સ્થાનનો નિર્દેશ કરીને પ્રસંગાનુરૂપ વસ્તુસંયોજના કરી છે.

સર્ગ ૭ મો—ભૂતીશ્વરથી રૂદ્રકોટિ આગળ આવતાં, તેનું માહાત્મ્ય સમજાવવા એક આખ્યાયિકા રજુ થઈ છે, અને તે માટે

૫૦ પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૧૮

મહાભારત વનપર્વ અ. ૮૩

રકંદપુરાણ પ્રભાસ ખંડ અ. ૨૭૦

વામનપુરાણ અ. ૩૮

શક્યપર્વ અ. ૩૮

નાગરખંડ અ. ૪૦

દક્ષયજ્ઞ વિષ્વંસનું વસ્તુવિધાન મુખ્યતઃ જળાવાયું છે. તેમાં દક્ષયજ્ઞનું વર્ણન, દક્ષે રૂદ્રનું કેવળ અપમાન કરવા તેમને તથા સતીને નહીં આગેલું આમંત્રણ, સતીની હઠ અને પિતાને ઘેર વિના નિમંત્રણે જઈ તેને આપેલો ઠપકો, રૂદ્રની નિંદા સાંભળી કરેલો દેહત્યાગ, આથી રૂદ્રને ઉપજેલો ક્રોધ અને વીરભદ્રાદિક ગણોને યજ્ઞવંસ કરવાનું ફરમાન, ગણોએ કરેલો યજ્ઞનાશ અને દક્ષનો શિરચ્છેદ, ઇંદ્રાદિકનું રૂદ્રગણ સાથે યુદ્ધ અને તેમને મળેલો પરાજય, દેવતાઓની સ્તુતિથી વિષ્ણુનું આગમન અને યુદ્ધમાં ત્રણેનો પરાજય, દેવોએ કરેલું મહાદેવનું ધ્યાન અને યજ્ઞન, શિવનું કોટિ સ્વરૂપ, વગેરે હકીકતો રસમય રીતે આ ઉપાખ્યાનમાં યોજવામાં આવી છે.

દક્ષયજ્ઞભંગની હકીકત ધણાંખરાં પુરાણોએ સફેજસાજ ફેરફાર સાથે લીધી છે. શ્રીમદ્ભાગવત, વાયુપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, વામનપુરાણ, પદ્મપુરાણ, શિવપુરાણ, સ્કંદપુરાણ અને મહાભારત, એમાં આ પ્રસંગ સારી રીતે ચર્ચાયા છે.^{૫૧} દરેક મહાપુરાણમાં આ હકીકત થોડેત્રણે અંશે દાખલ થયેલી જ છે, જેથી એમ લાગે છે કે રૂદ્રમાહાત્મ્યના પ્રસંગોમાં આ પ્રસંગ મુખ્ય હશે, જેને લઈને દરેક પુરાણે તે પ્રહણ કર્યો હશે. તેથી જ સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તેની નોંધ લેવી આવશ્યક માની હોય.

સર્ગ ૮ મે—રૂદ્રકોટિથી સરસ્વતી આગળ જતાં શ્રી કંઠમાં થઈ, કુરૂક્ષેત્રમાં આવે છે. અહીં પુરાણકાર કુરૂક્ષેત્રનો ઉત્પત્તિ પ્રસંગ

૫૧ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ સ્કંધ ૪ અ. ૨ થી ૭	વાયુપુરાણ અ. ૩૦
બ્રહ્મપુરાણ અ. ૩૭	વામનપુરાણ અ. ૪-૫
પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૫ ૭	શિવપુરાણ અ. ૭
મહાભારત વનપર્વ અ. ૮૨	સ્કંદપુરાણ કાશીખંડ અ. ૮૭ થી ૮૯
કેદારખંડ અ. ૧ થી ૫	પ્રભાસખંડ અ. ૧૯૬

અને પવિત્રતાનું માહાત્મ્ય, તેની આખ્યાયિકા દ્વારા સૂચવે છે. કુરૂ નામે પ્રાહ્મણ્ય. યજ્ઞ કરવાની અભિલાષાથી ખેતી કરતો હતો. એક વખત ભગવાને ચોરનું રૂપ લઇ તેને પૂછ્યું, હું મહારાજ ! આપ શું કરો છો ? પણ કુરૂએ તેને કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં, તેથી વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. આથી ચીડાઇ કુરૂએ કહ્યું કે, હું કાંટા વાવું છું, અને ચોર લોકો ઉત્પન્ન થાય તે માટે આ કાર્ય કરું છું. તેથી પ્રાહ્મણ્યના વચને કરી ત્યાં કાંટા ઉગ્યા, તથા ચોર લોકોની વધુ વસ્તી થઇ, પણ પ્રજાભજનને પ્રતાપે તે સ્વર્ગમાં ગયો. ત્યારબાદ સરસ્વતીના પુનિત પ્રવાહને લઇ ને કુરૂક્ષેત્ર વધુ પવિત્ર ગણાયું.

આ કથાનકને મળતું જ આખ્યાન, થોડાક ફેરફાર સાથે મહાભારત શલ્યપર્વ અધ્યાય ૫૩ માં જણાવાયું છે. તેમાં કુરૂરાજ પૃથ્વી ખેડે છે તે સમયે ઈંદ્ર તેની પાસે આવી, તમે શા માટે ખેતી કરો છો, એમ વારંવાર પૂછા તેનો ઉપહાસ કરે છે. પરંતુ તેના કાર્યને વધુ મહત્વનું માની, તેની અડગ શ્રદ્ધાને અનુમોદન આપી, દેવોએ કુરૂક્ષેત્રને પવિત્ર બનાવ્યું. આથી જણાય છે કે સરસ્વતી-પુરાણકારે આ આખ્યાનનું મૂળ મહાભારતમાંથી લીધું છે, પણ તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સરસ્વતીની યજ્ઞગાથા ગાવાનો હોઇ, સરસ્વતીથી તેની પવિત્રતા મનાઇ હોવાનું જણાવી, પોતાનું લક્ષ્યમિદ્ધુ રજુ કર્યું છે. કુરૂક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય અને પવિત્રતા બતાવનારા ઉલ્લેખો અનેક પુરાણોમાંથી મળી આવે છે.

ત્યાંથી સરસ્વતી વૈરાટનગર અને ગોપાલનગરિ પાસે થઇ, અહીંશેશ્વર અને જયંતિસર આગળ આવી, ગુપ્ત રીતે વહન કરી, પુષ્કરમાં આવે છે. એ જણાવતાં પુરાણકારે તેનું વિસ્તૃત માહાત્મ્ય નોંધ્યું છે. તદ્દુપરાંત ત્યાંના જોષ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ કુંડોનું વર્ણન પણ સારી રીતે કર્યું છે. પુષ્કરનું આવું જ માહાત્મ્યવર્ણન પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૧૮ માં આવેલું છે; જેથી સરસ્વતી-

પુરાણકારે તેના આધારે અહીં દાખલ કર્યું હોય, એમ માનવાને કારણ છે.

સર્ગ ૯ મો—પુષ્કરમાંથી સરસ્વતી ખર્જુર વનમાં ગયાં, જ્યાં તે નંદા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. સરસ્વતીનું નંદા નામ શા કારણને લઈને પડ્યું, તે જણાવતાં પુરાણકારે એક કથાપ્રસંગ રજુ કર્યો છે. પ્રભંજન રાજા એક વખત શિકાર કરવા ગયો હતો, અને એક મૃગલીને પાણી પીતી જોઈ બાણ માર્યું. બાણ વાગતાં જ મૃગલીને વાચા થઈ કે, ધર્મશાસ્ત્રના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી તેં મારાં બાળકોની પણ દરકાર કર્યા વગર બાણ માર્યું, માટે તું પશુ જેવો છે, જેથી બાધ થોનીને ધારણ કર. શાપ સાંભળતાં જ રાજા અવિચારી કૃત્ય માટે ખિન્ન થયો, અને શાપાનુગ્રહ માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે મૃગલીએ કહ્યું કે, જ્યારે તને નંદા ગાયનો સમાગમ થશે, ત્યારે તું તારા મૃગ સ્વરૂપને પામીશ. શાપના પ્રભાવે પ્રભંજન રાજા બાધરૂપ બની વનમાં વિચરવા લાગ્યો, અને એક દિવસે ખર્જુર વનમાં તેણે ક્ષુધા-તૃપ્તિ માટે, નંદા નામે ગાયને પકડી. આથી ગાયે પોતાના વતસને મળી આવવા પ્રાર્થના કરી, છતાં સિંહે તેને છોડી નહીં ત્યારે તેણે વિશ્વાસ ખેસારવા માટે સિંહને કહ્યું કે, જો હું પરત ન આવું તો, અનેક મહાપાતકોની ભોક્તા થાઉં. આથી સિંહે તેને જવાની રજા આપી. તે પોતાના વતસને મળી, કેવળ સત્યને ખાતર પાછી આવી. પશુઓમાં આવું સત્યવ્રતાચરણ જોઈ, સિંહ વિસ્મય પામ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે તું કાણ છે? અને મૃત્યુને ભેટવા કેમ પાછી આવી છે? આનો જવાબ આપતાં નંદા કહેવા લાગી કે માઈ નામ નંદા છે, અને માઈ સત્યવ્રત ખંડિત ન થાય તે માટે હું પરત આવી છું. નંદા નામ સાંભળતાં જ તે સિંહરૂપનો ત્યાગ કરી, પ્રભંજન રાજા પુનઃ પોતાના અસલ સ્વરૂપને પામ્યો. નંદાના આવા સત્યપ્રભાવથી પ્રસન્ન થઈ, ધર્મરાજ ત્યાં આઘ્યા અને નંદાને સ્વર્ગમાં મોકલી, ત્યારથી તે નંદીનું નામ નંદા પડ્યું, અને પવિત્ર તીર્થ તરીકે મનાયું.

નંદાનું આખ્યાન પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૧૮ માં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે. આ પુરાણકાર પણ તેને જ અનુસર્યો છે, કારણ તે અક્ષરેઅક્ષર આ આખ્યાનને ગણતું છે. એટલે બન્ને વચ્ચે નિકટનું સામ્ય છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે, સરસ્વતીપુરાણના વિધાયકે, જુદાંજુદાં પુરાણોનાં સરસ્વતીને આતુષંગિક આખ્યાનો જોયાં છે, જેથી તે વિદ્વાન અને બહુશ્રુત હતો એટલું જ નહીં પણ આ પુરાણની રચના અનેક પુરાણોના અધ્યયન પછી થઈ હતી એમ લાગે છે. તેને લઈ ને જ સરસ્વતીના પ્રવાહ ઉપર આવતાં તીર્થોના આખ્યાનસંગ્રહો તેણે અનેક ઠેકાણેથી ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ આખ્યાનને મળતો જ પ્રસંગ, સ્કંદપુરાણ અર્ચુદ્ધખંડમાં કપિલાતીર્થ માહાત્મ્યપ્રસંગે આપેલો છે. પરંતુ જેમાં ફક્ત નંદાને બદલે કપિલા, એટલો નામ માત્રનો જ ફેર છે.

ત્યાંથી આગળ મેરૂપાદમાં જતાં, મર્કટતીર્થનું માહાત્મ્ય જણાવી, તેનો કથાપ્રસંગ યોગ્યથો છે. સૃગકેતુ નામનો વિદ્યાધર પોતાની સ્ત્રી સુકેશી સાથે વનમાં ફરતો હતો, તેવામાં ત્યાં લૃગુની પુત્રી દેવયાની કદુકં (દડા) વડે રમતી હતી. સુકેશીને તે દડો લેવાનું મન થયું, એટલામાં દેવયાનીના હાથમાંથી દડો પડી ગયો, એટલે વિદ્યાધરે લઇ પોતાની પ્રિયાને આપ્યો. આથી દેવયાની ક્રોધિત થઇ, અને શાપ આપ્યો કે, મારો દડો લેનાર, વાનરયોનિને પ્રાપ્ત થાઓ. આથી વિદ્યાધરે અને તેની સ્ત્રીએ તેનો અનુગ્રહ કરવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે જ્યારે તે વાનર સાથે તમારો સમાગમ થશે, ત્યારે તમે બંને શાપથી મુક્ત થશો. પછી તે માનવલોકમાં વાનર થયો અને તેની સ્ત્રીએ પણ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લીધો. તેના પિતાએ તેનું લાભ ખીજા એક પુરુષ સાથે કર્યું. પછી તે તેના પતિ સાથે ઘેર જવા લાગી, રસ્તામાં એક વાનરને જોઇને તેના પતિએ તીર સાધ્યું. પણ

તેણે તે ઝુટવી લઈ ભાંગી નાખ્યું, છતાં પણ તે ફરીથી વાનરને મારવા તૈયાર થયો, ત્યારે તેના સુહૃદોએ રોક્યો. પછી વનમાં શોધ કરીને તેને વાનરને મારી નાંખ્યો. આથી સ્ત્રીએ ધણું જ કદપાંત કર્યું, અને લગ્ન તથા લયનો ત્યાગ કરી કહ્યું કે, હું આ વાનર સિવાય જીવી શકીશ નહીં, માટે ચિતા તૈયાર કરાવો. તેના પતિએ ચિતા તૈયાર કરાવી અને તે વાનરની સાથે સહગમન કરી, બંને જણુ વિદ્યાધરના સ્વરૂપને પામ્યાં. તે સમયથી અહીં મર્કટતીર્થ થયું.

આ વિદ્યાધરની કથા કોણ પણ પુરાણમાંથી લેવામાં આવી છે કે એ પુરાણકારની સ્વતંત્ર કદપના છે, તે સંબંધી કંઈ જણાતું નથી. કથાસરિત્સાગર, અને અરેખીઅન નાદૃષ્ટમાં આવી કથાઓ જોવામાં આવે છે. શાપના યોગે મનુષ્યેનર યોનિને પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ઇષ્ટજનનું સંમિલન થતાં અસલ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યાના અનેક પ્રસંગો, પુરાણોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. આગળ જણાવેલ નંદાની કથા તેને મળતું જ પ્રતીક રજુ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં નૃગરાગ્નની કથા, અને મહાભારતનું નહુષાખ્યાન આવા જ પ્રસંગો દર્શાવે છે.^{૫૩} સરસ્વતી-પુરાણનું આ આખ્યાન મોટે ભાગે કોઈ પુરાણના આધારે જ મૂકાયતું જણાય છે.

મર્કટતીર્થથી આગળ આરાસણની ઉત્પત્તિમાં, તંડુમુનિ અને વિષ્ણુનો સંવાદ આવેલો છે. એક વખત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નરદેહ ધારણ કરી, અહીં તપ કરતા તંડુમુનિ પાસે આવ્યા. મુનિવરે તેમને ઝોળખી લીધા, અને બેસવા આસન આપી, અર્ચપાદ વડે યજન કરી, આગમનનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઉપાય પૂછ્યો. તંડુએ તે જણાવતાં રૂદ્રનું આરાધન કરવા કહ્યું, આથી કૃષ્ણે બેદરીકાશ્રમમાં જઈ રૂદ્રારાધન કરી, પુત્રપ્રાપ્તિ માટે

વર મેળવ્યો. તાંડિમુનિએ ભગવાન કૃષ્ણને આસન આપ્યું, તેથી આ પર્વતનું નામ આરાસણ પડ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાને પુત્રપ્રાપ્તિ માટે રૂદ્રનું આરાધન કર્યું હતું, તેથી હકીકત લિંગપુરાણ, શિવપુરાણ, હરિવંશપુરાણ અને મહાભારત, એમાંથી મળી આવે છે. ૫૪ તે આખ્યાયિકાને અહીં અંધએસતી કરી, આરાસણ તીર્થોત્પત્તિનું માહાત્મ્ય જણાવાયું છે. કૃત જુદાંજુદાં પુરાણોમાં કેટલેક ઠેકાણે તાંડિને અદ્વલે તેના શિષ્ય ઉપમન્યુનું નામ આપેલું છે. આથી જણાય છે કે, પ્રસંગની નવીનતા દર્શાવવા પુરાણકારે, શિષ્યને અદ્વલે ગુરૂનું નામ ગોડવી દીધું હોય તે સંભવિત છે.

સર્ગ ૧૦ મે—આરાસણમાંથી સરસ્વતી, ગોલાંશુલ વગેરે સ્થાનો પાસે માતૃતીર્થમાં આવતાં, પુરાણકારે કર્ણમોટી પ્રસંગે અંધકાસુર અને મુંડાસુરના નાશની હકીકત આપી, માતૃગણોનું ઉત્પત્તિવિધાન જણાવ્યું છે. પૂર્વે આ સ્થળે એક અંધકેતી નામનો દાનવ હતો, તે બહુ પાપીષ્ઠ હોઈ શિવજી પાસે ગયો, અને તેમને મુદ્દગર મારી કહેવા લાગ્યો કે, હું આપની પાસે યુદ્ધ માગવા આવ્યો છું. આથી મહાદેવે તેને ત્રિશૂળ માર્યું, જેથી તેના શરીરમાંથી રક્તપાત થયો અને તેમાંથી મુંડાસુર વગેરે અનેક રાક્ષસગણો ઉત્પન્ન થયા. આમ વિપરીત થતાં, શિવે તેના રૂધિરનું પાન કરવા માતૃગણોને ઉત્પન્ન કર્યા, જેથી તે રક્તમાંથી અન્ય રાક્ષસો થવા પામ્યા નહીં. પણ અંધકાસુર દેવતાઓને ધણોજ ત્રાસ આપવા લાગ્યો. તેથી દેવોએ રૂદ્રનું આરાધન કર્યું, ત્યારે રૂદ્રે પોતાનો કર્ણ (કાન) ખેંચી, એક ગણને ઉત્પન્ન કર્યો, જેનું નામ કર્ણમોટી રાખ્યું, અને તેને અંધકાસુરનો નાશ કરવા આજ્ઞા કરી. આ ગણનું મોંદું ચુકા જેવું

પહોળું હતું તેથી, તે અંધકાસુર વગેરે બધા દાનવોનું બક્ષણ કરી ગયો, અને રાક્ષસોનો નાશ કર્યો. જે સ્થાને રૂદ્રે માતૃઓને ઉત્પન્ન કરી, તે માતૃતીર્થ થયું, અને તેમના પ્રભાવે પવિત્ર મનાયું. પુરાણકારે, તેની ફલશ્રુતિમાં, લઘાદિ કાર્યો વખતે આ માતૃઓનાં પૂજન કરવાનું બારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

આ આખ્યાન લગભગ મત્સ્યપુરાણના અંધકાસુરવધકથાપ્રસંગને મળતું જ છે, ફક્ત તેમાં થોડોક ફેરફાર થયેલો છે. અંધકાસુર પાર્વતીનું હરણ કરવા કૈલાસમાં ગય છે તે સમયે, મહાદેવ તેને ત્રિશૂળ મારે છે. જેથી રક્તસ્રાવ થઈ, અનેક અંધકા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ માતૃગણો ઉત્પન્ન કરી, તેમના દ્વારા અંધકોનો નાશ કરવાથી, અંધકાસુર દીન વાણી વડે રૂદ્રારાધન કરી તેમને પ્રસન્ન કરે છે. જેથી શિવ તેને પોતાની પાસે રાખી, અનુચર બનાવે છે, એમ મત્સ્યોક્ત અંધકાસુર આખ્યાનમાં જણાવ્યું છે.^{૫૫} સરસ્વતીપુરાણના આખ્યાનમાં કર્ણુભોટીથી અંધકાસુરનો નાશ થયાનું સૂચવાયું છે, જે ઉપર્યુક્ત કથા પ્રસંગથી જુદું પડે છે. પરંતુ ગીજી હકીકત મત્સ્યને અનુસરે છે. પુરાણકારે માતૃતીર્થની મહત્તા વધારવા, માતૃઓ દ્વારા અંધકોનો નાશ નોંધ્યો છે, જે પ્રસંગાનુરૂપ સંયોજના કરી હોવાનું લાગે છે. પણ તટસ્થ દષ્ટિએ જોતાં, આ પ્રસંગનાં મૂળ તત્ત્વો, મત્સ્યપુરાણના અંધકાસુર આખ્યાનને અવલંબિત હોવાનું જણાય છે.

ત્યારપછી ત્યાંથી નજદીકમાં અનરક તીર્થવર્ણન પ્રસંગે, સોમશર્માનું આખ્યાન આપેલું છે. સોમશર્મા નામનો એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ દમની હતું. બન્ને જણ પ્રભુપરાયણ રહેતાં અને પોતાના એકના એક પુત્રનું લાલનપાલન કરી, દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. એક વખત સોમશર્મા વનમાં જઈ, લાકડાં કાપી, માથે

ભારે લાઇ ઘેર આવ્યો, અને ઘણો ભાર લાગ્યાથી ઉતાવળ કરી ભારે નાંખ્યો. તેનો ધોર શબ્દ થયો, અને તે મહાશબ્દથી તેનો બાલક અમકીને મરણ પામ્યો. ધરમાં જઇ દમનીએ જોયું તો પુત્ર મૃત્યુ પામેલો જણાયો. આથી તે દંપતી ઘણાજ શોક કરવા લાગ્યા. પછી છોકરાના મરણને કેટલોક વખત થયા બાદ એક વખત રાત્રે સોમશર્મા ઉંઘતો હતો ત્યારે, તેની સ્ત્રી દમનીએ તેના મુખમાં અનેક કીડા ખદખદતા જોયા અને બાળહત્યાને લઇને તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળવા લાગી. બીજે દિવસે તેણે પતિને તે વાત કરી. આથી તે સ્નાન કરવા સરસ્વતી ઉપર ગયો. ત્યાં અગાડી તેણે સ્નાન કર્યું, તેથી તે શુદ્ધ અને પવિત્ર થયો એટલું જ નહીં પણ, તેને લાગેલી બાળહત્યા નાશ પામી. પછી આ અનરક તીર્થનું માહાત્મ્ય જાણી તે ઘણો પ્રસન્ન થયો અને તે સમયથી અનરક તીર્થનો પ્રભાવ વધ્યો.

આવા પ્રસંગો પુરાણોમાં કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત પંચતંત્ર, હિતોપદેશ અને સાધારણ વાર્તાસાહિત્યમાં, સાહસ-કર્મથી થતા ગેરલાભો દર્શાવવા આવા પ્રસંગો યોગ્યલા હોય છે. અનરકતીર્થ અને તેનું માહાત્મ્ય પુરાણકારે, મહાભારતને અનુસરીને જ આપ્યું છે. બ્રહ્મહત્યાથી શરીરમાં દુર્ગંધ છૂટે, તેમજ તેથી મલિનતા પ્રાપ્ત થયાના અનેક પ્રસંગો પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. શ્રીમદ્-ભાગવતમાં બ્રહ્મહત્યાને મલિન ચાંડાલિની જેવી, અને દુર્ગંધયુક્ત હોવાનું જણાવ્યું છે.^{૫૬}

૫૬ તાં દ્વર્શાનુધાવન્તિ ચાંડાલીમિવ રુપિણીમ ।

જરયા વેપમાનાઙ્ગી યક્ષમગ્રસ્તામસૃક્ષ્પટામ ॥ ૧૨ ॥

વિકીર્ય પલિતાં કેશાં સ્તિષ્ઠ સ્તિષ્ઠેતિ ભાવિણીમ ।

મનગંધ્યસુગંધેન કુર્વેતી માર્ગદૂષણમ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીમદ્ભા. સ્કંદ ૬ અ. ૧૩

સર્ગ ૧૧ મેા—ઉપર્યુક્ત અનરકતીર્થ પ્રસંગવર્ણનમાં પુરાણ-કારે નોંધ્યું છે કે, તેના પતિએ બેદરકારીથી બારો નાંખવાથી, મહાશબ્દના યોગે તેના પુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી તેને પતિ ઉપર ક્રોધ થયો, પણ પતિદ્રોહના મહાપાતકથી બચવા, તેણે સોમશર્માનો ત્યાગ કર્યો નહીં, કારણ પતિદ્રોહ કરવાથી ધારા શિલારૂપ બની ગઇ હતી. તે વસ્તુના અનુસંધાનમાં ધારાએ પતિદ્રોહ શા કારણથી કર્યો હતો, તે કેમ શિલા થઇ હતી તે આખુંયે કથાનક પુરાણકારે અહીં આપ્યું છે.

દક્ષિણપથમાં વટપદ્રક નામે શહેરમાં બળભદ્ર નામનો એક ધાર્મિક અને વીર પુરૂષ રહેતો હતો. તે આખાય શહેરનું રક્ષણ કરતો, એવો બલિષ્ઠ અને કુલિન હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી હતું, જે પવિત્ર અને સદાચરણી હતી. તેને રેવતી, કપર્દી અને બાનુરાજ એમ ત્રણ પુત્રો હતા. કાળે કરી તે અને તેની પત્ની મરણ પામ્યાં. ત્યારબાદ એક વખત દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, તેમાં અનેક મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ પંચત્વ પામ્યાં. તેના ભંડાર પણ ખાલી થયો, ત્યારે તે ત્રણ પુત્રોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત વનમાં જઈ નિવાસ કર્યો. તેમની સ્ત્રીઓનાં નામ અનુક્રમે ધરણી, ધારિણી અને ધારા હતાં. તે બધાં વનમાં ફળ, મૂળ અને માંસ વડે પોતાનો નિર્વાહ કરતાં હતાં, તેવામાં વનમાં પણ દાવાનળ સળગ્યો, જેથી કંઈ પણ ખાવા રહ્યું નહીં ત્યારે રેવતે કહ્યું કે, આપલકાળમાં ગમે તે ઉપાયે પણ દેહનું રક્ષણ કરવું; માટે આ સ્ત્રીઓને મારીને આપણે આપણા શરીરને બચાવવા, તેમાં ધર્મશાસ્ત્રનો બાધ નથી. એમ કહી પહેલાં તેણે પોતાની સ્ત્રી ધરણીને મારી નાંખી, ને તેના માંસના પાંચ ભાગ કર્યા. આથી સાત દિવસ ગુજરાન ચાલ્યું. પછી તે જ પ્રમાણે કપર્દીની સ્ત્રી ધારિણીને પણ મારી નાંખી, તેના ચાર ભાગ કરી નિર્વાહ કર્યો. ત્યારબાદ બાનુરાજની સ્ત્રી ધારાનો વારો આવ્યો. ત્યારે બન્ને જણે

વિચાર્યું કે, નિરર્થક પ્રાણ્ય ખોવા કરતાં જો અહીંથી નાસી છૂટીએ તો આ મહાદુઃખમાંથી ઉગરી શકાય, એમ નક્કી કરી પતિપત્ની બન્ને જળ્ય નાસી છૂટ્યાં અને એક મહાવનમાં જઈ ચઢ્યાં. ત્યાં ફળ મૂળ વગેરે સાધન હોવાથી, ત્યાં જ રહેવાનો વિચાર કર્યો અને ધારાને ત્યાં મૂકી, કૂપ નજરે પડતાં પાણી માટે તે કૂવા ઉપર ગયો. ત્યાં ઘડો અને દોરકું મૂકેલાં જ હતાં, તે વડે તેણે પાણી કાઢવા માંડ્યું ત્યારે, “ મને પાણી પાઓ ” એવા શબ્દો નજીકમાંથી સાંભળતાં, પાણી કહાડી તે શબ્દ આવતા સ્થાને ગયો, તો ત્યાં એક રકતકોઢવાળો માણસ જોયો, અને પાણી પાયું. પાણી પીતાં જ તે શાન્ત થયો અને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યો. બાનુરાજને દયા આવી, અને તેને પોતાની પર્યુકુટીમાં રાખ્યો. વળી તેની યથાશક્તિ સેવા કરવા પણ સ્ત્રીને કહ્યું. કેટલેક સમયે તે પતિયો સારો થયો. બાનુરાજ અને તેની સ્ત્રી આ પતિયાને બંધુરાજ કહી ખોલાવતાં હતાં, કારણ બાનુરાજ તેને પોતાના બંધુસમાન ગણતો. એક વખત બાનુરાજ વનમાં ગયો, ત્યારે ધારાએ વિદ્વજ ધર્મ બંધુરાજ સાથે જનરકર્મ કર્યું. આમ ઘણો વખત સુધી ધારાએ બંધુરાજ સાથે જનરકર્મ ચાલુ રાખ્યું, અને પતિનો ધાત કરવા વિચાર કર્યો. એક વખત બાનુરાજ વનમાંથી આવ્યો, એટલે ધારાએ તેને પાણી લાવવા કહ્યું, આથી તે પાણી લેવા કૂવા ઉપર ગયો, ત્યારે ધારા તેની પાછળ ગઈ ને તેને ધક્કો મારી કૂવામાં નાંખ્યો, અને હાઈ પામતી બંધુરાજ પાસે જઈ બધી હકીકત સંભળાવી. આથી બંધુરાજે તેને ઘણો જ ધિક્કાર આપ્યો અને તિરસ્કારયુક્ત વચનો કહ્યાં. પછી ધારાએ એક લાકડાના પાંજરામાં બંધુરાજને બેસાર્યો, અને પાંજરૂં માથે મૂકી વીરવર્મા રાજાના નંદીપુર નગરમાં ગઈ. લોકો જ્યારે તેને પૂછવા લાગ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આ રકત-પીતવાળો મારો પતિ છે, અને તેમની સેવા કરવાનો મારો ધર્મ છે, તેથી આ પાંજરામાં બાંધી એક ગામથી બીજા ગામ લઈ જઈ છું. એમ કહી, પોતે પતિવ્રતા હોવાનો ડાળ કરવા લાગી. આ વાત

નગરમાં ફેલાતાં નગરજનો તેને જોવા માટે આવવા માંડ્યાં, અને ધાન્ય વસ્તુ વગેરે આપી તેનો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યાં.

એક વખત આ નગરનો રાજા પણ તેની કીર્તિ સાંભળી તેને જોવા ગયો, અને તેનો સંબળો વૃત્તાન્ત સાંભળવા ઇચ્છા જણાવી.

આ બાબત બાનુરાજને કાંઈ દયાળુ માણસે કૂવામાંથી કહ્યો, તે ફરતો ફરતો વીરવર્માના જ નગરમાં આવી ચડ્યો, અને પતિવ્રતાની કીર્તિ સાંભળી તેને જોવા ગયો, તો ત્યાં પોતાની સ્ત્રી ધારાને જ જોઈ ! તેને પ્રથમ તો ક્રોધ ચડ્યો, પણ પોતાનો આવેશ દબાવી, આગળ શું થાય છે તે જાણવા કાંઈ પણ ન બોલતાં શાન્ત રહ્યો.

ન્યારે ધારાએ વીરવર્માને તેની જીવનકથા કહી તે સમયે, બાનુરાજ ત્યાં જ ઉભો હતો. તેને જોઈને ધારા તેનો દ્રોહ કરી કહેવા લાગી કે, “હે રાજન ! હું પતિવ્રતા સ્ત્રી છું, મારા આ રક્તપીત્તવાળા સ્વામી પહેલાં નિરાગી હતા, પણ કર્મના યોગે તેમની આવી દુઃખદ સ્થિતિ થઈ છે, જે અહીં ઉભેલા પેલા ધાતકી માણસને લઈને જ બન્યું છે.” આથી વીરવર્માએ બાનુરાજને પાસે બોલાવી, તેમની દુર્દશા શા માટે કરી તે વિષે પૂછવા લાગ્યો.

પછી બાનુરાજે કહ્યું કે, આ મારી સ્ત્રી છે. એ જરકમં કરનારી તેમજ અસત્યવાદિની દુષ્ટા છે, માટે હું મારું સમગ્ર વૃત્તાન્ત પહેલાં કહું છું તે સાંભળો. એમ કહી તેણે બેઠી હતીકત અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. બાનુરાજનું કથન સાંભળી રાજાએ તેને કહ્યું કે, તમારી સત્ય હતીકત માટે કંઈ પૂરાવો છે ? ત્યારે બાનુરાજે પતિયાને પૂછવા જણાવ્યું.

રાજાએ પતિયાને બધી વાત પૂછતાં, બાનુરાજનું કથન સત્ય હતું. તે સમયે બાનુરાજે પણ વિશેષમાં કહ્યું કે, જે મારું કથન સત્ય

હોય તો, મેં આ સ્ત્રીને આપેલ માફ અર્ધજીવીત મને પાછું મળજો, એટલું જ નહીં પણ તે શિલારૂપ થાઓ. આ સાંભળતાં જ ધારા શિલારૂપ બની ગઇ, અને પાતિયો સત્ય બોલ્યો તેથી, તેનો રક્તપીતનો રાગ નાશ પામ્યો. ત્યારપછી સ્વામીભક્તિ અને પાતિવ્રતપાલનનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે.

પતિદ્રોહથી, યા નરકમંથી, અનેક દુઃખો પડ્યાના પ્રસંગો પુરાણ અને લોકવાર્તામાંથી જોઇએ એટલા મળી આવે છે. રામાયણમાં પણ ઋષિરાજ ગૌતમની પત્ની અહલ્યા નરકમંના યોગે શિલારૂપ થયાનું જણાવાયું છે, જે સુપ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ. વા. રા. બા. કા. અ. ૪૮-૪૯) નરલુપ્ધક સ્ત્રીઓ પતિનું અનિષ્ટ કરવા સહેજ પણ સંકોચ રાખતી નથી, તેવાં વધુ પ્રમાણે અહીં આપી, તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાનું ઉચિત નહીં લાગ્યાથી તે બધાં આપ્યાં નથી. પુરાણકારે પતિદ્રોહ અને તેથી થતા કર્મવિપાકનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરવા, અનરકતીર્થ સાથે પતિ-માહાત્મ્યનો ઠીક પ્રસંગ યોજ્યો છે.

સર્ગ ૧૨ મે—અનરકતીર્થ છોડ્યા પછી સરસ્વતી મોક્ષેશ્વર, સંગમેશ્વર, અંડવેશ્વર વગેરે અનેક સ્થાનોમાં થઇ, શ્રીસ્થળ આગળ આવતાં પ્રાચીમાધવનું માહાત્મ્ય જણાવી, વૃકીમોક્ષનું ઉપાખ્યાન વર્ણવાયું છે. પૂર્વે કોઈ પાંદુરક નામના વ્યાધે, વનમાં એક વૃકીને બાણ માર્યું. ધાયલ થયેલ વૃકી જલેચ્છાથી તેની શોધ કરતી સરસ્વતી ઉપર ગઇ, અને અહીં જળમાં પડી મરણ પામી. તેથી સ્થાનના પુણ્યપ્રભાવે તેને સ્વર્ગમાં લઇ જવા વિમાન આવ્યું, અને નાના પ્રકારનાં દેવદુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં, તે વૈમાનમાં બેસી વૃકી સ્વર્ગમાં ગઇ. આ સ્થાનના પુણ્યપ્રભાવના યોગે વૃકીમોક્ષની હકીકત જણી, તેમજ દુંદુભિનો નાદ સાંભળી, ત્યાં તપ કરતા ઋષિવરો આશ્ચર્ય પામ્યા. તે સમયથી પ્રાચીમાધવ તીર્થનું મહત્ત્વ વધુ ગણાયું તીર્થમાહાત્મ્યોમાં આવાં વર્ણનો ખાસ જોડવામાં આવે છે, જે તે તે તીર્થનું મહત્ત્વ વધારે

છે. આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં લઈ સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તેવું સર્જન અહીં રજુ કર્યું છે.

અહીં સિદ્ધવટ પાસે મહાલય તીર્થનો ઉલ્લેખ કરતાં, તેનું માહાત્મ્યવર્ણન વર્ણવી, બર્ખરકનું આખ્યાન મૂકાયું છે. પૂર્વે દિરણ્યપાદ નામનો દાનવ અહીં બીલ (ગુફા) બનાવી રહેતો હતો, અને દેવ લોકોને વધુ ત્રાસ આપી રંગડતો. તેમની સ્તુતિ સાંભળી વિષ્ણુએ તે દાનવ ઉપર કુંભકુક્ષી પર્વત નાંખ્યો, તેને લઇને તેનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં, અને ઘણું જ લોહી નીકળવા માંડ્યું. તે સમયે દિરણ્યપાદે મોટા અવાજ કર્યો, જેમાંથી મહારવ નામે એક પુરૂષ થયો. દિરણ્યપાદ નાશ પામ્યો, અને મહારવ બચતો માર્યો લંકામાં ગયો, ત્યાં પૌલસ્ત્યે તેને સાંત્વન કરી ખરપુત્ર મકરાક્ષસની કન્યા જ્વંબિકા પરણાવી, તેનાથી તેને બર્ખરક નામે પુત્ર થયો. બર્ખરક મોટો થતાં તેણે માતા પાસેથી પૂર્વવૃત્તાન્ત સાંભળ્યો. અને ક્રોધિત થઇ વેર લેવા ફરીથી સિદ્ધપુર પાસે આવી, ત્યાંના જનસમાજને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. આમ પોતાનો પુત્ર દુરાચારી જોઈ, મહારવે રૂદ્ર બગવાનનું તપ કર્યું, અને પુત્રને વશ કરવા વરદાન માંગ્યું. આથી રૂદ્રસ્વરૂપી મહાલય બગવાને, જાતે આવી વરદાન આપ્યું કે, તારા પુત્રને અહીં મારો એક ભક્ત આવી વશ કરશે, એમ કહી ગોતે અંતર્ધ્યાન થયા.

પુરાણકારે રજુ કરેલ આ પૌરાણિક આખ્યાયિકા એક ઐતિહાસિક પ્રસંગનું સાચું પ્રતીક છે. તેની પાછળ ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મઆત્મા ઝળકી રહ્યો છે. બર્ખરક એ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે, અને સિદ્ધરાજે તેને હરાવી, વશવર્તિ બનાવ્યો હતો, એ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણકારે તે ઐતિહાસિક સત્યને પૌરાણિક ઠરાવવા હળવો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમ કરી ઐતિહાસિક તત્ત્વને જાળવી રાખવામાં ઠીકઠીક સફળતા મેળવી છે. બર્ખરકનું વિસ્તૃત વિવેચન આ આખ્યાયિકાને અનુલક્ષી આગળ ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં કરવામાં આવ્યું છે, જેથી તે ચર્ચાને

અહીં સમેટી લઈ, ત્યાંનાં તીર્થો અને તેને લગતા કથાસાહિત્ય તરફ વળીશું.

સિદ્ધપુર આગળનું મહાલય તીર્થ પ્રાચીન તીર્થ છે, મહાભારત અને રકંદપુરાણમાં પણ તેના ઉલ્લેખો છે, પરંતુ તે હાલના સિદ્ધપુર પાસે ને બતાવાય છે, તે નહીં હોતાં સિદ્ધવટ પાસે હોવાનું જણાય છે. સિદ્ધવટ સિદ્ધપુરથી દોઢ માઈલ દૂર બીલિયા ગામની નજદીકમાં છે, અને મહાલય પણ ત્યાં હશે, એમ પુરાણકથન અનુસાર જણાય છે. આથી હાલનો હીંગલાજ તરફથી આવતો પ્રવાહ, પ્રાચીન કાળમાં બીલિયા ગામની નજદીકમાં જઈ, સિદ્ધપુર પાસે આવતો હતો એમ લાગે છે. આ અનુમાનને સિદ્ધવટ પાસેનો રેતાળપ્રદેશ પુષ્ટિ આપે છે. ઉપર્યુક્ત અનુમાન પ્રમાણે હાલનો સિદ્ધપુર નજીકનો સરસ્વતીપ્રવાહ, પ્રાચીન કાળમાં સહેજ દૂર વહેતો, એમ અનુમાન જાય છે. સિદ્ધપુર પાસે પુરાણકારે પિંડતારક, વાલખિલ્યાશ્રમ, અને વાલખિલ્યેશ્વરનાં સ્થાનો બતાવ્યાં છે, આ બધાં સ્થાનો આનર્તપુર (હાલના વડનગર) પાસે હોવાનું નાગરખંડ જણાવે છે. ૫૭

સર્ગ ૧૩ મો—સિદ્ધપુરથી આગળ ચાલતાં, એકદાર તીર્થ પ્રસંગે તેનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા, કુશકેતુનું ઉપાખ્યાન આપેલું છે. પૂર્વે એક કુશકેતુ નામનો બળવાન રાજા હતો. તેને ધનકેતુ નામે પરમ ધાર્મિક, અને મહાદાની પુત્ર હતો. રાજાએ પોતાના સર્વ રાજ્યકાર્યની બ્યવસ્થા, ધનકેતુને સોંપી હતી. તેના દાનીપણાની કીર્તિ વધુ ને વધુ ફેલાવા માંડી. તેની પાસે એક બળવાન રિપુમર્દન નામે હાથી હતો. એક વખત નજદીકના રાજાએ તેનો હાથી, દાનમાં માગી લાવવા એક બ્રાહ્મણને કહ્યું. આથી તે બ્રાહ્મણે ધનકેતુ પાસે આવી, રિપુમર્દન હાથીની યાચના કરી. ત્યારે કંઈપણ આનાકાની કર્યા સિવાય

તેણે તે હાથી આપી દીધો. આ વાત તેના પિતાના જાણવામાં આવતાં, પોતાના પ્રધાન શુદ્ધશુદ્ધિને બોલાવી, પુત્રના આવા વર્તન માટે વિચાર કર્યો. અને રાજપુરોહિતના કહેવા પ્રમાણે, તે બ્રાહ્મણને નિષ્ક્રય આપી, તે હાથી ખરીદી લીધો. પોતાનો પુત્ર આવું દાનીપણ ચાલુ રાખશે તો રાજ્ય લયમાં આવી પડશે, એમ સમજી ધનકેતુને ચાલ્યા જવા હુકમ કર્યો. પિતાની આજ્ઞા થતાં જ ધનકેતુ રથ બેઠાવી, તેમાં સ્ત્રી તથા બે પુત્રોને બેસાડી વનમાં ગયો. ધનલોભી બ્રાહ્મણોએ તેનો રથ તથા ઘોડા માગી લેતાં, પુત્રોને ખભા ઉપર બેસાડી, આગળ ચાલ્યો, અને વનમાં એક જળાશય સમીપમાં નિવાસ કરો, પ્રભુભજન કરવા લાગ્યો.

આ વનમાં એક કપિલ નામના મહર્ષિ રહેતા હતા. તેમની સ્ત્રીને દાસીની જરૂરત હોવાથી, ઋષિએ ધનકેતુ પાસે માગણી કરી. ત્યારે ધનકેતુએ કહ્યું કે મારી પાસે દાસી નથી, પણ આ મારા બે પુત્રોને લઈ જાઓ, તે તમારું કામકાજ કરશે. મારી સ્ત્રી હાલમાં બહાર ગઈ છે, તે આવે એટલે આ પુત્રોને લઈ જાઓ. છતાં તેની રાહ જોયા વગર, ઋષિ છોકરાઓને લઈ ચાલ્યા ગયા. તેના ગયા પછી ધનકેતુની સ્ત્રીએ આવી પુત્રોને જોયા નહીં, તેથી રૂદ્ધ કરવા લાગી. પણ તેના પતિએ તેને ધર્મવાર્તા કહી, આશ્વાસન આપ્યું. આ ઋષિ, પુત્રોને લઈ શહેરમાં વેચવા ગયા, ત્યાં ધનકેતુના પિતા કુશકેતુએ, કોઈ કુળવાનના પુત્રો ધારી, ખરીદી લીધા, અને તેની પાસેથી સઘળા વૃત્તાન્ત જાણતાં, પોતાના પૌત્રો જાણી આનંદ થયો. તેનું મહાદાનીપણું જાણી, ધર્મરાજ્યએ ઋષિનો વેશ ધારણ કરી, તેની પાસે આવી, સ્ત્રી આપવા માગણી કરી. આથી કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ધનકેતુએ સ્ત્રીને દાનમાં આપી. આવું મહાવ્રત બેઠું ધર્મ પ્રસન્ન થયા, દેવકુંડુલિ વાગવા સાંડ્યાં અને દેવરાજ ઈંદ્ર ત્યાં આવ્યો. ધનકેતુએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. પછી ઇંદ્રે તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવા કહેતાં, તેણે પોતાના પિતા,

સૈન્ય અંને બાંધવોસહ આવવા માગણી કરી, તેથી ઇંદ્રરાજ ધનકેતુને તેના પરિવાર સહ સ્વર્ગમાં લઇ ગયા. તેણે સરસ્વતીના તીર પર જ્યાં નિવાસ કર્યો હતો, તે એકદ્વાર નામે તીર્થ થયું, અને પવિત્ર મનાયું.

આ આખોએ કથાપ્રસંગ, દાન અને તપપ્રભાવનું વર્ણન કરનારો છે. અતિદાતાપણું કેટલીક વખત કફાડી સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે, તેનો તાદૃશ ચિતાર આ આખ્યાન રજુ કરે છે. વામન અવતાર ધારણ કરી, વિષ્ણુએ મહાદાનેશ્વરી બળીને આમ જ પાતાળમાં સ્થાન આપ્યું હતું.

સત્યને કારણ હરિશ્ચંદ્રે દારણ્ય દુઃખ વેઠ્યું હતું. આ કથાપ્રસંગ પણ લગભગ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનને અનુરૂપ જ છે. તેમાં વિશ્વામિત્ર દેહેણા માટે તેનાં સ્ત્રીપુત્રોને વેચે છે, જ્યારે સરસ્વતીપુરાણકાર અહીં તે દાનમાં આપ્યાનું જણાવે છે. પરંતુ બન્નેનું સર્જન એકસરખું જ છે. આવાં આખ્યાનો પુરાણાન્તરોમાં તપ, વ્રત, અને દાનનો મહિમા વધારવા મૂકવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એકદ્વાર તીર્થનું મહત્ત્વ વધારવા, કોઇ પુરાણના આધારે ઘટતો ફેરફાર કરી, આ આખ્યાન અહીં બંધબેસતું ક્યું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી.

સર્ગ ૧૪ માં—સિદ્ધપુરથી સરસ્વતી વટેશ્વર આગળ થઇ, મુંડીશ્વર પાસે આવે છે. અહીં પુરાણકારે મુંડીશ્વરનું માહાત્મ્ય દર્શાવતું આખ્યાન આપ્યું છે.

પૂર્વે લુપ્ધક નામનો એક પારધી અહીં રહેતો હતો, તે હિંસા કરી, હિંદરપોષણ ચલાવતો. ઘણે કાળે તે મૃત્યુ પામ્યો, અને તેનું શરીર ગીધ વગેરે ખાઇ ગયાં, પણ ખોપરી પડી હતી. તે મુંડી નામના ઋષિના હાથમાં આવતાં, ઋષિએ તેને શૌચ માટે પાણી લઇ જવા રાખી, અને તેઓ રાત્રિએ તેમાં સરસ્વતીનું જળ ભરી મૂકતા હતા.

એક વખત સોમશર્મા નામનો વટેમાર્ગી બ્રાહ્મણ, વિસામો ખાવા મુંડીના આશ્રમ પાસે વડ તળે બેઠો. તેણે ઉંચે નજર કરતાં વડની ડાળે એક મોટો કાચડો ઉંધે માથે લટકતો જોયો. રાત્રિ પડી ગઈ હતી, એટલે તે વડ તળે જ સુઈ રહ્યો. થોડી વારે ત્યાં અગાડી એક મોટું સૈન્ય આવ્યું, અને શંખભેરિના નાદ થવા લાગ્યા. વળી સૈન્યમાં હાથી, ઘોડા, પદાતી વગેરે જોઈ, તે વિસ્મય પામ્યો, અને શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. સૈન્ય પાસે આવ્યું, એટલે તેમાંથી એક બળવાન ખર્જૂધારી પ્રતિહાર આગળ આવ્યો, અને વડ તળે સુંદર શય્યા પાથરી, પેલા કુકલાસ (કાચડા)ને તેમાં સુવાડ્યો. શય્યામાં સુવાડતાં જ તે દિવ્ય પુરૂષ થઈ ગયો, અને પ્રતિહારને કહેવા લાગ્યો કે, મારે માટે જે સાહિત્ય છે, તેવું જ સુખસાધન આ બ્રાહ્મણને આપો. આથી પ્રતિહારે બ્રાહ્મણને પણ સુખશય્યા પાથરી, તેમાં સુવાડ્યો. સવાર પડતાં જ આ બધું નાશ પામેલું જોઈ, પેલા બ્રાહ્મણ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને કુકલાસને તનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે પૂર્વે હું લુબ્ધક નામે પારધી હતો, અને કાળે કરી મૃત્યુ પામ્યો. માફ શરીર તો ફૂતરા અને ગીધ લઈ ગયાં, પણ મારી ખોપરી મુંડી નામના ઋષિએ શૈલકાર્ય માટે જળ લઈ જવા રાખી છે. તે ઋષિ રોજ રાત્રે તેમાં સરસ્વતીનું જળ ભરી રાખે છે, તે પવિત્ર જળના પ્રભાવે મને આ મહારુપ મળે છે, પણ દિવસે તે ખાલી થતાં પૂર્વકર્મના યોગે, મારે આ યોનિમાં રહેવું પડે છે. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! માફ કલ્યાણ કરવા તે ખોપરી તેમની પાસેથી લઈ, સરસ્વતીમાં નાંખો, જેથી મારો ઉદ્ધાર થશે. પછી તે બ્રાહ્મણે મુંડીને મળી, ખોપરી સરસ્વતીમાં નાંખી દીધી, જેથી લુબ્ધક વ્યાધ સદ્ગતિને પામી સ્વર્ગમાં ગયો.

આવી જ કથા ગરૂડપુરાણ સારોદ્ધારમાં આવેલી છે, અને તેમાં પણ પાપી પારધીનું હાડકું, કાગડાએ ગંગામાં નાંખવાથી, તેનો ઉદ્ધાર થયાનું જણાવ્યું છે. પુરાણકથાઓ અને તીર્થમાહાત્મ્યોનાં વર્ણનોમાં,

અતિશયોક્તિ અલંકાર ખાસ કરીને વપરાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ જનસમાજની ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ સુદૃઢ કરવા માટે જ હોય છે. મુંડીશ્વર એ ઐતિહાસિક સ્થાન છે, જેને મંડુકેશ્વર પણ કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજના પિતૃવ્યક ક્ષેમરાજે, આત્મસંન્યાસ ગ્રહણ કરી, અહીં પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું, એમ ઇતિહાસ કહે છે. આ સ્થાન આમદંડી અને સરસ્વતીનાં સંગમસ્થાન ઉપર આવ્યું હોવાનું પુરાણકાર ખતાવે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રામાણિક છે.

સર્ગ ૧૫ મે—ત્યાંથી માંડવેશ્વર પાસે આવતાં અણિ માંડવ્યનું ઉપાખ્યાન યોજ્યું છે. એક વખત અહીં અણિમાંડવ્ય ઋષિ વનમાં બીલિપત્ર લેવા નીકળ્યા, તેવામાં ધર્મવર્મા રાજાની સ્ત્રી, સરસ્વતીના કિનારા ઉપર સ્નાન કરવા આવી, અને આભરણો ઉતારી સ્નાન કરવા લાગી. ત્યારે એક સમડી તે આભરણને માંસ ધારી, એક કટિસૂત્ર ચાંચમાં ધાલી લઈ ગઈ, પણ તે કંઠે લાગવાથી, જ્યાં અણિ-માંડવ્ય ઋષિ બીલિ લેતા હતા ત્યાં બીલિના કરંડીઆમાં તે નાંખ્યું. પણ ઋષિને તેની ખબર પડી નહીં. સ્નાન કર્યા પછી કટિસૂત્ર નહીં જોતાં, રાણીએ સેવકોને તેની શોધ કરવા વનમાં મોકલ્યા. તે ફરતા ફરતા અણિમાંડવ્ય પાસે આવી, કટિસૂત્ર સંજ્ઞાથી પૂછવા લાગ્યા. પણ ઋષિ જાણતા નહીં હોવાથી, તેમણે અજ્ઞાનતા દર્શાવી. તેવામાં રાજ-સેવકોની કરંડીઆ તરફ નજર જતાં, તેમાં કટિસૂત્ર જોયું, અને ઋષિને પકડી, રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ તેમને શૂળીએ ચડાવવાનો હુકમ કર્યો, અને શૂળીએ ચડાવ્યા. પણ પૂર્વકર્મના યોગે તેમનું મૃત્યુ થયું નહીં. આમ સાત દિવસ સુધી શૂળી ઉપર જીવતા રહેવાથી, તેમને નીચે ઉતારી નાંખવા રાજાએ હુકમ કર્યો, પણ ઋષિ શૂળી સાથે એવા તો સજ્જડ જોડાઈ ગયા કે, તેનાથી જૂદા થઈ શક્યા નહીં. પછી રાજાએ શૂળીના સ્થંભો બાગી નાંખી ઋષિને જૂદા પાડ્યા, પણ શૂળીની અણી તેમના ગળામાં જ રહી. પછી રાજાએ ઋષિને

આ યાતના તેમને શા કારણથી ભોગવવી પડી, એમ પૂછતાં ઋષિએ કહ્યું કે, પૂર્વજન્મમાં હું પાંચ વરસનો હતો ત્યારે મેં બાળસ્વભાવને લેઇ, એક તીડને શૂળ વડે આરપાર વીંધી નાંખ્યું હતું. તે પ્રાયશ્ચિત્તને લઈ મારે આ યાતના ભોગવવી પડી છે. ત્યારબાદ અણિમાંડવ્યે અહીં તપ કરી, રૂદ્રનું શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું, જેનું નામ પણ અણિમાંડવ્યેશ્વર રાખ્યું. અને સરસ્વતીના પુનિતપ્રવાહને લઇ, તે સ્થાન તથા મહાદેવેજીનું વધુ મહત્ત્વ ગણાયું.

આ આખ્યાનમાં સ્થાનપ્રભાવને લઈને જ, અણિમાંડવ્યને ચોરીનું કલંક ચોંટ્યું હતું, એમ જણાવવાનો આશય છે. આને મળતી જ હકીકત ભાદ્રપદ શુક્લચતુર્થીના દિવસે ચંદ્રદર્શનથી, શ્રીકૃષ્ણને સ્થમંતક મણિ ચોરાનો આરોપ આવ્યાની કથામાં જણાવાયેલી છે. ખરી રીતે સ્થમંતક આખ્યાન શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંદના અધ્યાય પદ્મમાં સ્વતંત્ર આવેલું છે, પણ સ્થાનપ્રભાવ યા તો કોઈ કર્મપ્રભાવે તેમ બન્યાનું પુરાણકારે કદિપત માન્યું છે. પુરાણકારે ઘણી વખત સ્વતંત્ર કદપનાઓ રજૂ કરવા, પુરાણપ્રચલિત આખ્યાનોને આમ બંધબેસતાં કરે છે. અણિમાંડવ્યનું કથાનક પણ તેવું જ ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. માંડવ્યની આવી કથા મહાભારતમાં આપવામાં આવેલી છે.

અહીંથી સરસ્વતી પિલુપર્ણતીર્થ પાસે જળેશ્વર વગેરે સ્થાનોને પવિત્ર બનાવી, સિદ્ધેશ્વર પાસે કાકતીર્થમાં આવે છે. સહસ્રલિંગમાં અક્ષયજળ કરવા, સિદ્ધેશ્વર પાસેથી જળવિધિકા (નહેર) બનાવી હતી, એમ ઐતિહાસિક વિધાનમાં જણાવાયું છે. કાકતીર્થ આ જળવિધિકા- (નહેર)ના મુખ ઉપર જ હતું. ત્યાંથી સહસ્રલિંગ મુધીનાં નહેર ઉપરનાં તીર્થો, દેવમંદિરો, અને જળાશયોનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ પુરાણકારે નોંધ્યો છે, અને તેનું માહાત્મ્ય દર્શાવતી આખ્યાયિકાઓ પણ રજૂ કરી છે. ત્યાંથી સરસ્વતી રૂદ્રાન, અને વિષ્ણુવાન પાસે ચઇ, રૂદ્રપમાં પ્રવેશ કરી, સહસ્રલિંગમાં પ્રસ્થાન કરે છે.

અભિમાડબ્યના કથાનકને બાદ કરતાં આ સર્ગ મોટે ભાગે ઐતિહાસિક હકીકતો રજુ કરે છે. તેમાં કલ્પ અને મીનળનાં ટુંકજીવન-વૃત્તો, સિદ્ધરાજઉત્પત્તિ અને તેનાં મહત્કાર્યોનો ઇતિહાસ, સહસ્રલિંગનું સ્થાપત્ય, સરસ્વતીમાંથી જળવિથિકા (નહેર) દ્વારા સહસ્રલિંગને જળપૂર્ણ કરવાની અદ્ભુત યોજના વગેરેનું રસિક વર્ણન, પુરાણકારે સાદા શબ્દોમાં ભગ્ય રીતે આપ્યું છે. તદ્દુપરાંત સિદ્ધરાજે સન્માનિત કૈશવ બ્યાસ માટે પણ, ઠીકઠીક પરિચય નોંધ્યો છે. આ બધાં ઐતિહાસિક વિધાનોની ચર્ચા, ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવી છે, જેથી અહીં તેના સાહિત્યપરિચય પુરતી ટૂંક નોંધ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સર્ગ ૧૬ મો—સહસ્રલિંગ અને સરસ્વતીના કિનારા વચ્ચે લાંબું અંતર છે, છતાં સરસ્વતી આ મહાસરમાં આવતાં હોઈ, તેના પ્રવાહના તટવર્તિતીર્થોમાં સહસ્રલિંગનો સમાવેશ કર્યો છે. ખરી રીતે આ પુરાણનું સંયોજન સહસ્રલિંગ માટે જ કરાયું હતું, એમ બંધબેસતાં અનુમાનો અને કેટલાંક પ્રમાણો વડે જણાયું છે, જેની ચર્ચા આગળ ઐતિહાસિક વિભાગમાં કરવામાં આવી છે. એટલે પુરાણકાર સહસ્રલિંગની અવશ્ય નોંધ લે, એટલું જ નહીં પણ તેનું સુસ્પષ્ટ વર્ણન આપે, તેમાં નવાઈ નથી પુરાણકારે આ આખાએ સર્ગમાં તેનું વિગતવાર વર્ણન આપતાં, તેનાં તટવર્તિ દેવમંદિરો, મઠો, સત્રશાળાઓ, ઓવારાઓ અને તીર્થો વગેરે તેના માહાત્મ્યસહ પૂરતી ચોક્કસાઈ અને બારીકાઈથી આપેલાં છે, જેનું યથાર્થ વિવેચન ઐતિહાસિક અનુશિલનમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોને અનુલક્ષી કરવામાં આવ્યું છે.

સર્ગ ૧૭ મો—સહસ્રલિંગથી આગળ ચાલતાં સરસ્વતી દારિકા-ક્ષેત્રમાં જાય છે એમ સ્કંદપુરાણ કહે છે, પણ સરસ્વતીપુરાણ તેમ નહીં જણાવતાં ત્યાં સ્વર્ગદ્વારતીર્થ હોવાનું લખે છે. સૌરાષ્ટ્રનું દારિકા અને સરસ્વતીના તટ ઉપરનું દારિકાતીર્થ અને જૂદાં છે. કારણ

પુરાણુકાર પાટણ પછા એકદમ સૌરાષ્ટ્રની ધાર્મિકપુરીમાં સરસ્વતી ઉત્પન્ન કરે, તે અસંખ્ય લાગે છે, જેથી દારિકા નામનું કોઈ તીર્થ, પાટણ અને ગોવત્સ વચ્ચે હશે એમ લાગે છે. ધર્મારણ્યપુરાણમાં પણ દારિકા, ગોવત્સ, અને લોહ્યષ્ટિ તીર્થનાં વર્ણનો આપ્યાં છે. આથી સરસ્વતી તટ-પ્રદેશ ઉપર પાટણ છોડ્યા પછી દારિકાતીર્થ પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન હતું, એમ જણાય છે, એટલું જ નહીં પણ, તે મોઢેરા (ધર્મારણ્ય)ની આસપાસ દશગાર ગાડીમાં હતું, એમ ચોક્કસ સમજાય છે, જેથી તેની ગણના ધર્મારણ્યક્ષેત્રમાં કરવામાં આવી હશે. સ્વર્ગદ્વાર અને દારિકાતીર્થ એક જ હશે કે જૂદાં જૂદાં હશે; તે જણવા માટે કંઈપણ પ્રમાણ નથી. અનુમાનથી તે બન્ને એક જ હોવાનું લાગે છે. ત્યાંથી સરસ્વતી ગોવત્સતીર્થમાં આવતાં, પુરાણુકારે તેનો ઉત્પત્તિ પ્રસંગ આપ્યો છે.

કોઈ એક બલ્લાનક નામનો રૂદ્રભક્ત એક વખત વનમાં ફરતો હતો, તેવામાં તેણે મૃગના ટોળામાં અદ્ભુત રૂપાળું ગોવત્સ (ગાયનું વાછડું) જોયું. તેણે તે વાત પોતાના રાજા પુરંજયને કરી. રાજાને કુતુહલ થયું, અને તે કૌતુક જોવા વનમાં આવ્યો, તો ખરેખર મૃગયૂથમાં ગોવત્સ દેખ્યું. તેને પકડવાની ઇચ્છા થઈ, અને તે તેની પાછળ પકડવા દોડ્યો, કે તરત જ તે ગોવત્સ ઝાડીમાં અદ્ભુત થઈ ગયું. રાજાએ ઝાડીમાં પેસી પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, તો ત્યાં ગોવત્સને બદલે શિવલિંગ જોયું. તે સમયે મહાનાદ થઈ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી. ત્યારબાદ પુરાણુકારે ગોવત્સ અને તેનું માહાત્મ્ય આપેલું છે, અને આમ ગોવત્સની ઉત્પત્તિ આ પ્રસંગદ્વારા ચિતરી છે.

સ્થાનમાહાત્મ્યનો પ્રભાવ જણાવવા આવી આખ્યાયિકાઓ ખાસ કરીને જોડી કાઢવામાં આવે છે. તેમાં સત્ય કેટલું હશે તે કહી શકાતું નથી, પણ તીર્થ પ્રત્યેની ધાર્મિક ભાવના મજબુત કરવા, પુરાણુકારો આમ લખતા હશે, તે તો ચોક્કસ છે. આ તીર્થ ક્યાં

હશે, તે માટે કંઈ પણ પુરાવા મળતા નથી. બદીયારમાં કચ્છના રણની પાસે વાછડા સોલંકી કરીને એક પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે, જ્યાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ અને મહાદેવજીનું પ્રાચીન શિવાલય છે. પણ તેના કરતાં સરસ્વતી-પુરાણનું ગોવત્સતીર્થ તે હાલનું અડીયા મહાદેવનું પ્રખ્યાત સ્થાન હશે, એમ અનુમાનથી લાગે છે. ગોવત્સનું વિશેષ માહાત્મ્ય સ્કંદપુરાણ પ્લાહાખંડાંતર્ગત ધર્મારણ્ય ખંડના ૨૭ મા અધ્યાયમાં આવેલું છે.

અહીંથી સરસ્વતી લોહ્યષ્ટિમાં થઈ જીલ્લા તીર્થમાં જાય છે, જેનો કથાપ્રસંગ પણ સાથે જ આપેલો છે. પુરાણકારે લોહ્યષ્ટિ પાસે સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે પણ, લોહ્યષ્ટિનું માહાત્મ્ય આપ્યું નથી. ઉપર્યુક્ત સ્કંદના ધર્મારણ્ય ખંડમાં, તેને માટે ૨૮-૨૯ એમ બે અધ્યાયો રોકી, તેનો કથાપ્રસંગ આપેલો છે. પુરાણકારે તે હકીકતને અહીં ઉઝાવી દીધી છે. આગળ જીલ્લા તીર્થ માટે જણાવતાં સરસ્વતી-પુરાણકાર કહે છે કે, એક વખત મહાદેવજી કૈલાસ ઉપર પાર્વતી સાથે આનંદ કરતા હતા, તેટલામાં પાર્વતીએ ગંગાને જોયાં, અને સ્ત્રી-સ્વભાવ અનુસાર તેમને તેના ઉપર ઇર્ષ્યા આવતાં ક્રોધિત થયાં. તેવામાં કાર્તિક સ્વામી ત્યાં આવ્યા, અને માતાના હાથમાં ફેરી (આમ્રફળ) જોઈ તે માગી. પાર્વતી ક્રોધાવેશમાં હોઈ તેમની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો, તેથી કાર્તિકસ્વામી રીસાઈ, દક્ષિણાપથ તરફ ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી પાર્વતી ખિન્ન થયાં. અને પુત્રવાત્સલ્યને લઈને તેની શોધ કરવા દક્ષિણાપથમાં ચાલ્યાં. રસ્તામાં નર્મદા વગેરે તીર્થોએ તેમનું પૂજન કર્યું, અને તેમની સાથે ગયાં તો આગળ કાર્તિકસ્વામીને કપિલધારા નામે ગંગાતટ ઉપર તપ કરતા જોયા. પછી આશ્વિનગન કરી, પાર્વતી સ્કંદને મળ્યાં અને તેમને લઈ સર્વ દેવગણો સાથે શંકર વગેરે ઝીલ્લાતીર્થમાં આવ્યાં. બધા દેવતાઓએ મહાદેવજીને કર્તુર્યાદિ સુગંધ દ્રવ્યો વડે સ્નાન કરાવ્યું, જેથી ત્યાં એક મોટું સરોવર થયું અને સર્વ દેવતાઓ તેમાં જીલ્લા લાગ્યા, તેથી તેનું નામ જીલ્લા તીર્થ

થયું, એટલું જ નહીં પણ શંકરનું પાદોદક હોઈ, તે ગંગા જેવું પવિત્ર ગણાયું.

તીર્થમાહાત્મ્યોમાં ઘણાંખરાં આવાં જ કથાનકો હોય છે. કોઈ ઠેકાણે કૃષ્ણની લીલાભૂમિ જ્ઞતાવવામાં આવે છે, તો કોઈ ઠેકાણે શંકરનાં વિહારસ્થાનો કહ્યે છે. વસ્તુતઃ સ્થાનપ્રભાવ દર્શાવવા, આવા પ્રસંગો ગોઠવવા જ પડે છે. આ કથાપ્રસંગ પણ તેવું જ એક પ્રતીક છે.

આ પછી તપ્તોદક તીર્થ માહાત્મ્યપ્રસંગ અને તેનું ઉપાખ્યાન આપેલું છે. તેનું વસ્તુવિધાન એક પ્રાચીન પૌરાણિક આખ્યાયિકામાંથી લીધું છે, પણ પ્રસંગાનુરૂપ તેમાં થોડોક ફેરફાર કરેલો છે. એક વખત શંકર ભગવાન ખિન્ન મને કૈલાસમાં બેઠા હતા, તે સમયે પાર્વતીએ ઉદાસીનતા માટે કારણ પૂછ્યું. તેનો જવાબ આપતાં શંકર કહેવા લાગ્યા કે, હું દંડી(સંન્યાસી)નું સ્વરૂપ ધારણ કરી, ઋષિવરોના આશ્રમમાં ભિક્ષા માગવા ગયો હતો, ત્યારે ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી, મારી પાછળ ભમવા લાગી. આથી ઋષિઓએ તેમને રોકી, છતાં નહીં ગણકારતાં પાછળ ને પાછળ આવતી હતી, તે જોઈ તે મુનિઓએ મને શાપ આપ્યો કે, તમારું લિંગ પતન પામે. આથી મારા લિંગનો પાત થયો. પણ તેટલાથી સંતોષ નહીં પામતાં, તે દિવસોથી મને મારવા પાછળ આવ્યા, જેથી દોડતો અહીં આવી ખિન્ન મને રિથર થયો છું. આ જાણુ ઋષિઓએ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરી, તેમને બોલાવી પૂછ્યું કે, આ દંડી કોણ હતો ! તે સત્યને સમજાવે. બ્રહ્માએ તે રૂઢ હતાં એમ જણાવી, ઉપદેશ આપ્યો કે તમે રૂદ્રનું આરાધન કરી, તેમનો અનુગ્રહ મેળવો. પછી દેવતાઓએ રૂદ્રનું આરાધન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈ શિવે દંડી સ્વરૂપે દર્શન આપ્યાં અને તેમનું પતિત થયેલ લિંગ જે દિવસે દિવસે ઉન્નત થતું હતું, તેને વધતું અટકાવ્યું. આ સ્થાને એક મહાતીર્થ થયું, જે તપ્તોદક તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

આ કથાનું મૂળ ધણું પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. ૫૮ પરંતુ સરસ્વતીપુરાણકારે તેમાં થોડાક ફેરફાર કર્યો છે. વધુમાં તપ્તોદકતીર્થની હકીકત નવીન છે. સરસ્વતીપુરાણકારે તેનું મહત્વ વધારવા આ પ્રસંગને રજુ કર્યો છે. ત્યારપછી કૃતસ્મર પર્વત પાસે આવતાં, નિઃસહાય કુમારિકા સરસ્વતીને જોઇ, કૃતસ્મરને કામોદ્રેક થયો અને તેની સાથે લમ કરવા માગણી કરી. તેની દુષ્ટ બુદ્ધિ જોઇ સરસ્વતીએ તેનો નાશ કરવા વિચાર્યું અને સ્નાન કરી આવું ત્યાં સુધી વડવાનળને ધારણ કરવાનું કહેતાં, કૃતસ્મરે વડવાનળને હાથમાં લીધો કે તરત જ તે ઔર્વાનલના તાપથી બળી ગયો. ત્યાં હરિણી વન્દ્રીણિ, ન્યંકુ અને કપિલા એમ તેના જૂદા જૂદા પ્રવાહો થયા તે બદલ ક્ષારોદધિને જોવાથી પંચસ્રોત થયા હોવાનું પુરાણકારે જણાવ્યું છે. ત્યાંથી સરસ્વતી પ્રભાસમાં પધાર્યાં, ત્યાં સુધીની હકીકત આપી સર્ગ સમાપ્ત કર્યો છે. જલ્દ તીર્થથી આરંભી, પ્રભાસપ્રવેશ સુધીની હકીકત ખાસ કરીને સ્કંદપુરાણના સરસ્વતીઆખ્યાનને અનુસરીને આપી છે. ફક્ત તેનો વિસ્તાર કરી, જે તે સ્થાનોનાં માહાત્મ્યવર્ણનો પદ્ધતિસર નોંખ્યાં છે. (જુઓ સ્કંદપુરાણ અ. ૩૩ થી ૩૫) બાકી સરસ્વતીપુરાણકારે આ અધ્યાયોમાં કંઈ નવીન ઉમેરો કર્યાનું જણાતું નથી.

સર્ગ ૧૮ મે—પ્રભાસમાં આવ્યા પછી સરસ્વતીસંગમ વર્ણવ્યા પહેલાં, પ્રભાસક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય બતાવવા તેનું આખ્યાન આપેલું છે. પૂર્વે ઉત્તંગ નામના મુનિની સ્ત્રી ઉપર ચંદ્ર મુગ્ધ થયો. આ વાત ઋષિના જાણવામાં આવતાં ચંદ્રને તેની પ્રભા નાશ પામે, એવો શાપ આપ્યો. આથી તેણે અહીં શંકરનું આરાધન કરી, પ્રભા (તેજ) પુનઃ પ્રાપ્ત કરી, તેથી આ ક્ષેત્રનું નામ પ્રભાસ પડ્યું.

૫૮ શિવપુરાણ જ્ઞાનસંહિતા, અ. ૪૧

વામનપુરાણ અ. ૬

સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ, પ્રભાસક્ષેત્ર, અ. ૧૮૭

સ્કંદપુરાણ માહેશ્વરખંડમાં કેદારખંડ, અ. ૬

સ્કંદપુરાણ નાગર ખંડ, અ. ૧

ચંદ્રને યક્ષમારૈગ દક્ષશાપથી થયો હતો, એ પુરાણપ્રસિદ્ધ વાત છે. (ભુઓ. શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંદ. ૬, અ. ૬, મહાભારત શલ્યપર્વ અ. ૩૫) છતાં સરસ્વતીપુરાણકારે ચંદ્રને ઉત્તંગથી શાપિત થઈ, યક્ષમા થયાનું જણાવ્યું છે. સરસ્વતીપુરાણકાર અક્ષરશઃ સ્કંદને અનુસર્યો હોઈ, સ્કંદનું આ વિધાન તેણે દાખલ કર્યું છે, જે વાસ્તવિક છે. પણ સત્યતાની દૃષ્ટિએ, ભાગવતનું કથન પ્રામાણિક છે. આ સર્ગમાં ઉપર્યુક્ત ઉપાખ્યાન સિવાયનો કેટલોક ભાગ સ્કંદના પ્રભાસ ખંડ અ. ૩૪ માંથી લીધો છે. વળી કેટલોક માહાત્મ્યભાગ નવીન પણ દાખલ કર્યો છે. અંતમાં સ્કંદે વિસ્તારથી જણાવેલ પ્રભાસનાં કેટલાંક તીર્થોનાં માહાત્મ્ય જણાવી. સરસ્વતીનું સ્તુતિગાન સરસ્વતી વાસસમા કુતો ગુણાઃ વગેરે એ પછોવડે ગાઈ, આ સર્ગની તેમજ પુરાણની છતિશ્રી કરી છે. આ એ પછો સ્કંદના સરસ્વતીઆખ્યાનમાં તેમજ મહાભારતમાં પણ આપેલાં છે. ૫૮ આ પછી પુરાણશ્રવણની કૃત્યશ્રુતિ દર્શાવતું માહાત્મ્ય થોડાક શ્લોકમાં આપ્યું છે.

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણ, અને તેના કથાસાહિત્યનું ટુંક વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. પુરાણકારે જૂઠાંજૂઠાં પુરાણોના આધારે, અનેક આખ્યાયિકાઓ ભેગી કરી, પુરાણનું સંયોજન નવીન રીતે ઉપજાવી કાઢ્યું છે. તેમ કરી તેને સરસ્વતી તેમ જ તેનાં

૫૯ મહાભારત શલ્યપર્વ અ. ૫૪ સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ

અ. ૩૫ શ્લો. ૧૨૨ અ. ૩૬ શ્લો. ૫૮

સરસ્વતી વાસસમા કુતો રતિઃ સરસ્વતી વાસસમા કુતો ગુણાઃ ।
સરસ્વતીં પ્રાપ્ય દિવંગતા જનાઃ સદા સ્મરિષ્યન્તિ નદીં સરસ્વતીં
॥ ૩૮ ॥

સરસ્વતી સર્વ નદીષુ પુણ્યા સરસ્વતી લોકશુભાવહા સદા ।
સરસ્વતીં પ્રાપ્ય જનાઃ સુદુષ્કૃતં સદાન શોચન્તિ પરત્રચેહ ચ
॥ ૩૯ ॥

તટવર્તિ તીર્થસ્થાનોની ઠીકઠીક પ્રતારણા કરી છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાં ઐતિહાસિક વિધાનો દાખલ કરી, પુરાણ સાથે ઇતિહાસનો સુસંધોગ સાધ્યો છે. આમ પુરાણ સાથે ઇતિહાસની સંકલના કેટલાંક પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. સરસ્વતીપુરાણકારે પણ એ જ ન્યાયે સિદ્ધરાજ અને તેનું જીવનચરિત્ર, તેનાં મહત્કાર્યો અને સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ, આ પુરાણમાં જોડ્યો છે. આથી પુરાણકારની વિદ્વત્તા, બહુશ્રુતતા, અને ઇતિહાસપ્રિયતા જ્વલંત હતી, એમ કહ્યા વગર નહીં ચાલે. કારણ આ પુરાણનું પૌરાણિક સાહિત્ય, અને અપ્રમાણ ઐતિહાસિક સાધનો, તેના ઉત્તમ પરિપાકનું જ પરિણામ છે.

આ વિભાગમાં સરસ્વતીનું વૈદિક અને પૌરાણિક મહત્ત્વ, તેનાં તટવર્તિ તીર્થો અને આશ્રમોની નોંધ, તેના સળંગ પ્રવાહનું સ્વરૂપ, તેના કથાસાહિત્યનું માર્મિક વિવેચન, વગેરે યથાલભ્ય સાધનો દ્વારા તેમજ જરૂર પૂરતાં અનુમાનોવડે આલેખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હૃદયના જે તે વિષયના વિચારો, કલમદ્વારા મૂર્ત કરી શકાય છે, તે પ્રમાણે અનેક ગ્રંથો ઉપરથી, સરસ્વતી સંબંધી ઉપજેલા વિચારો, તેમજ વિદ્વાનોના પરિપક્વ સૂચનો દ્વારા આ વિભાગમાં સરસ્વતી સંબંધી ચર્ચા યથામતિ કરવામાં આવી છે. આ વિષય ઉપર જેટલું કહેવું હોય તેટલું કહી શકાય છે, પણ વિસ્તારભયને લાઇને, તેમજ આ પુરાણને અસંબંધ લાગતી વિચારણા અરથાને હોઈ જરૂર પૂરતું વિવેચન કરી અહીં જ વિરમીશું.

સ ર સ્વ તી પુ રાણ

અધ્યયનવિભાગ ૨

ઐતિહાસિક અનુશીલન

સરસ્વતીપુરાણનું પૌરાણિક સ્વરૂપ, રચનાવિધાન અને કથા-
 સાહિત્ય, એની લાંબી ચર્ચા કર્યા પછી તેનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો અને
 તેનું મહત્ત્વ, તેમાં સમાયેલું સત્ય અને કલ્પના, વગેરે સાહિત્યની પર્યા-
 લોચના આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પૌરાણિક દ્રષ્ટિએ
 જોતાં આ પુરાણ બીજાં પુરાણોની માફક ધાર્મિક શ્રદ્ધાનાં ઓળસ
 ફેંકે, પણ તેથી તેની કિંમત સાધારણ તીર્થમાહાત્મ્ય કરતાં વધુ ન
 ગણાય, તેનું સાચું મૂલ્યાંકન તો તેના ઐતિહાસિક સાહિત્ય ઉપર જ
 અવલંબે છે. જો કે તેનાં ઐતિહાસિક વિધાનો ગુજરાતના ઇતિહાસ
 ઉપર નવીન પ્રકાશ નાંખી, ખાસ વધુ અજવાળું પાડે તેવાં તો નથી જ,
 છતાં સહસ્ત્રલિંગ મહાસ્થાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે તેવું કમબદ્ધ વર્ણન
 આ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથકારે નોંધ્યું નથી. સરસ્વતીથી સહસ્ત્ર-
 લિંગમાં અક્ષય જળ થયાનું સંશોધન, સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના
 અવશેષમાંથી હમણાં જ જાણાયું છે, જ્યારે આ પુરાણે તેની સંપૂર્ણ
 સંકલ્પના સમજાવવા અદ્વિતીય હકીકત રજૂ કરી છે. આ સિવાય
 આ ગ્રંથમાંનું સિદ્ધરાજનું ટૂંક ચરિત્ર, તેના માતાપિતા કણ્વ અને
 મીનળનાં ચરિત્રવર્ણનો, બર્બર અને ચાવડાઓનાં દુશ્વરિત્રો,
 કણ્વમેરૂ પ્રાસાદ અને કેશવ વ્યાસની સંક્ષિપ્ત નોંધો, ઇતિહાસનાં પ્રામાણિક
 સાધનોને અનુમોદિત થઈ વધુ જોમ આપે છે. તેથી આ વિભાગમાં
 તેની યથાસ્થિત ચર્ચા કરવા વિચાર છે. પુરાણોનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો
 મોટે ભાગે પૌરાણિક હાયાની અસર અનુભવે છે, છતાં તેમાંથી
 તટસ્થ નજરે ઐતિહાસિક સાહિત્ય નિરાળું જ પડે છે.

બર્બરક

બર્બરક એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. તે મહાપ્રતાપી, શુભદેશ્વર સિદ્ધરાજનો વિશ્વાસુ અને માનીતો સેવક હતો. જીવનના વિકટ પ્રસંગોએ અને સંકટોમાં તેણે સિદ્ધરાજને સારી એવી મદદ કરી હતી. તે નિરંતર અંગરક્ષકની માફક સિદ્ધરાજની પાસે જ રહેતો. તેનાં અદ્ભુત કાર્યોની કૃત્તીએ યશગાથાઓ આજે બાબરા ભૂતના નામથી જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. જ્યેષ્ઠિહદેવે સંપાદન કરેલી સિદ્ધરાજ અને બર્બરકજીવનની ઉપાધિઓનું ઉપાદાન કારણ તેને લખને જ હતું. લોકસમાજ તેની ગણના મહાબળવાન અને બર્બરક વ્યક્તિ તરીકે કરતો. તેના નામ માત્રથી જ સાધારણ મનુષ્યોને કંપારી છૂટતી. સિદ્ધરાજનાં મહત્કાર્યોમાં તેને વશવર્તિ બનાવ્યાનો પ્રસંગ અદ્ભુત લેખાતો, તેને લખને તો સિદ્ધરાજ દેવાંશી અને મંત્રવિદ્યાનો પ્રખર અભ્યાસી હોવાની જનશ્રુતિ ચાલતી. આમ સિદ્ધરાજ પરાજિત સેવક તરીકે તેમ જ બલગર્વિત અનાય પ્રજાના સરનશીન તરીકે બર્બરકનું મહત્વ ઇતિહાસમાં અમરતા પામ્યું. પરંતુ તે કોણ હતો, ક્યાંથી આવ્યો હતો, તેનું ચારિત્ર્ય કેવું હતું, વગેરે સંબંધી સપ્રમાણ પુરાવાઓના અભાવે આપણે આજે તેના ઇતિવૃત્તથી તદ્દન અજાણ છીએ. આ પુરાણમાં તેના સંબંધમાં કેટલુંક લખવામાં આવ્યું છે. તેથી તે પ્રમાણોના આધારે તેનું ટૂંક જીવનદર્શન આપવા અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

બર્બરક શબ્દનો વાચ્યાર્થ જંગલી—ખૂખર એવો થાય છે. ભારતની જંગલી જાતિઓ ગણ્યાવતાં વાયુપુરાણે સદ્યાદ્રિના ઉત્તર ભાગમાં બર્બર જાતિ હોવાનું જણાવ્યું છે.^૧ અરબી ભાષામાં જંગલને

૧ કામ્બોજા હરદાઐવ બર્બરા મિય લૌકિકા: ।

પીનાઐવ તુષારાઐ પહવા વાહ્યતોદરા: ॥૧૧૮॥

વાયુપુ. પૂર્વાર્ધ મ. ૪૬

બર અને તેમાં રહેનારાઓને બારબરી કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત બર્બર—અને અરબી બારબરીમાં બહુ જ નિકટનું સામ્યત્વ જણાય છે. તેથી બર્બરોના સેનાનાયકોને બર્બરક કહેવાતો હોય એ સંભાવનીય છે. બર્બર શબ્દ રાક્ષસના અર્થમાં કેટલેક ઠેકાણે વપરાયો છે. હનુમાન નાટકમાં બર્બર શબ્દ રાક્ષસ જાતિ વિશેષ તરીકે મૂકાયો છે.^૨ તે જ પ્રમાણે દ્વાપર્ય,^૩ કીર્તિકૌમુદી,^૪ સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની,^૫ અને સુકૃત-સંકીર્તન,^૬ પણ તેમ જ જણાવાયું છે. રાક્ષસ એ અનાય^૭ પ્રજનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે, એટલે તે જંગલી જાતિનો હતો એવું નિર્વિવાદ-રીતે સિદ્ધ થાય છે. વળી તેને યાતુધાનેન્દ્ર, દૈત્યેન્દ્ર પણ કહ્યો હોવાથી તે સરદાર યાને તે લોકોનો નાયક હતો, એમ ચોક્કસ જણાય છે. તે સિદ્ધપુર પાસે રહેતો હતો, અને ત્યાંના લોકોને વધુ ત્રાસ આપતો હતો, એમ દ્વાપર્યમાં લખ્યું છે. પરંતુ તેનું આદિ નિવાસસ્થાન ક્યાં હતું, તે ક્યારે ત્યાંથી આવ્યો, વગેરેની વિચારણા અહીં કરવા જેવી છે.

૨ ઉર્વી વર્બરભૂમિ ભારહતયે ભૂરિશ્રવાઃ પુત્રતાં ।

યસ્યારસ્વમથા વિધાય મહિતઃ પૂર્ણશ્ચતુર્ધા વિભુઃ ॥૧॥

હનુમાન્નાટક

૩ નિરબુક્ષ્મહિ ક્ષોચં ચ યાતુધાના ઉપદુદ્ધુસ્તા સ્તથ

સત્રચાલા ॥૩॥ દ્વાપ. સ. ૧૨

૪ સ્મરાને યાતુધાનેન્દ્ર વખ્વા વર્બરકામિધમ્ ॥૩૮॥

કીર્તિકૌમુદિ. સ. ૨

૫ યેન વર્બરદૈત્યેન્દ્રઃ પુરી પરિસરે હતઃ ॥૫૪॥

સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની

૬ યઃ સંચરન્વર્બરં સંચરસ્ય ।

સ્કંધાચિલ્લો રચયાંચકાર ॥૨૩॥ સુ. સં. સ. ૨

અર્થરેનું આદિ નિવાસસ્થાન જણાવતાં વિદ્વાનોએ જૂદીજૂદી કલ્પનાઓ રજુ કરી છે. ડૉ. બુલ્હર તેને કાળી, બીલ જેવી જાતિનો ગણાવી, કાઠિયાવાડના બાબરીઆવાડમાં તેઓનું પ્રાચીન રહેઠાણ કહે છે.^૭ કર્નલ ટૉડ સાહેબ અગિયારમા અને બારમા સૈકામાં વસતી પહાડી પ્રજાને અર્થરે જણાવી સિદ્ધરાજે તેની સાથે યુદ્ધ કર્યાનું નોંધ્યું છે.^૮ આથી અર્થરેનું આદિ નિવાસસ્થાન ગુજરાત હોવાનું ગર્ભિત સૂચન થાય છે. પરંતુ આ બંને વિદ્વાનોનાં અનુમાનો વાસ્તવિક હોવાનું લાગતું નથી.

ભારતનું બૂગેળવર્ણન જૂદાંજૂદાં પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. તેમાં અર્થર દેશ હોવાનું કેટલાએ સૂચન કર્યું છે. મહાભારતમાં ભારતના દેશો ગણાવતાં અર્થર દેશ હોવાનું જણાવ્યું છે.^૯ પદ્મપુરાણમાં રાહુનું મસ્તક અર્થરસ્થળમાં પડ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૦} આથી અર્થર-સ્થળ એટલે અર્થર વિભાગ હોવાનું સૂચિત થાય છે. કર્મકાંડમાં રાહુના આવાહન શ્લોકમાં પણ તેને અર્થરદેશનો નિવાસી જણાવ્યો છે.^{૧૧} બૃહત્સંહિતાના બૂગેળવર્ણનમાં અર્થરદેશ ભારતની નૈઋત્યે હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી તો અર્થરદેશનું સ્થાન પણ નક્કી થાય છે. ટૉલેમી અને પેરીપ્લસે અર્થરી અને અર્થરિકાનનો ઉલ્લેખ કરી સિન્ધુમુખ પાસે હોવાનું માન્યું છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો તેને

૭ બ્રામ્પે ગેઝેટીયર વૉ. ૧ ભા. ૧ પા. ૧૭૪-૭૫

૮ ટ્રાવેલ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પા. ૧૭૩-૧૬૫

૯ કિરાતા ઘર્બરા સિદ્ધા વૈદેહા તામ્રલિપ્તિકા: ॥

મ. મા. અ. મીષ્મપર્વ અ. ૯

૧૦ રાહુર્વિમુક્તો યસ્તેન સોપ્પતત્ત ઘર્બરસ્થલે ।

અતઃ સ ઘર્બરોદ્ભૂત ઇતિ ભૂમૌ પ્રક્ષંગતાઃ ॥ ૩૩ ॥

પ. પુ. ઉત્તરચંડ અ. ૧૯ વેકંદેશ પ્રેક્ષની આવૃત્તિ

૧૧ રાહુઘર્બરકે દેશે સંજાતઃ કામવર્જિતઃ ॥

પંજાબની ઇશાને અને કોકણની ઉત્તરે પણ મૂકે છે.^{૧૨} આથી ભારતમાં બર્જરદેશ હતો, એમ નિશ્ચિત થાય છે, પણ તેનું સાચું સ્થાન ક્યાં હશે તે માટે મતભેદ રહે છે. સરસ્વતીપુરાણ બર્જરકનું ઉત્પત્તિસ્થાન લંકા જણાવે છે.^{૧૩} વરાહમિહિરે તેને ભારતની નૈઋત્યમાં મૂક્યો છે. આથી સરસ્વતીપુરાણકારે તેને મોંઘમ દક્ષિણમાંથી આવ્યો હતો તેમ જ જણાવ્યું હોય, એ સંભવિત છે. વળી બર્જર જાતિ સહ્યાદ્રિની ઉત્તરમાં વસતી હોવાનું આગળ વાયુપુરાણના આધારે જણાવ્યું છે. આથી બર્જરદેશ ભારતની દક્ષિણે કે નૈઋત્ય કોણમાં હશે, એમ માનવાને કારણ છે.

બર્જરદેશનું નામ ખાસ તેમાં વસતી બર્જરજાતિને લઈને જ પડ્યું હોય, એમ લાગે છે. ભારતના કેટલાક દેશોનાં નામો તેમાં વસતી પ્રધાન જાતિને લઈને જ પડ્યાં છે. આબીર ઉપરથી આબીર, કીરતોનું કીરાત, અને ગુર્જરાનું ગુજરાત એ જાતિવિષયક નામો જ છે. તેવી જ રીતે બર્જરજાતિ ઉપરથી બર્જરદેશનું નામ પડ્યું હોય, એ સચુક્તિ છે. તે જાતિએ જ્યાં જ્યાં નિવાસ કર્યો ત્યાં ત્યાં તેણે પોતાના નામથી જ સંસ્થાનો બનાવ્યાં હતાં. આથી આફ્રિકાનું

૧૨ બુદ્ધો ખંભાતનો ઇતિહાસ પરિશિષ્ટ ૬ પાદટીપ્પણ નં. ૮૮

૧૩ પિતરં નિહતં બુધ્વા તથા રૂપં તુ વિષ્ણુના ।

નિવાસં પૈતૃકં મુક્ત્વા મયાલંકાં જગામ સઃ ॥ ૧૭૧

તત્રાસૌ રાક્ષસેન્દ્રેણ પૌલસ્ત્યેન તુ સાંત્વિતઃ ।

નિવાસં રોચયમાસ સંમાર્ગેવ મહોદધઃ ॥ ૧૭૨

*

*

*

જાતમાત્રેપિ સહસ્રા વયઃ પ્રાપસમાતૃકં ।

વર્ષરકેતિ નામાસ્ય પિતરૌ ચક્રતુસ્તદા ॥૧૭૩॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૨

બાબેરીયન સંસ્થાન, ભારતનો બર્મરદેશ, અને કાઠિયાવાડનું બાબરિયા-વાડ બર્મરેશનું પ્રાચીન નિવાસસ્થાન હોવાનું સ્મયન કરે છે. આમ પ્રાચીન ભારતમાં બર્મરેશની પુષ્કળ વસતિ હતી અને એમના આદિ-વતનને બર્મરદેશ કહેતા હતા, એમ ચોક્કસ સમજાય છે. હવે આપણે બર્મરકના ચરિત્ર તરફ વળીએ.

બર્મરકનું કમબદ્ધ જીવનવૃત્ત કંઈથી પણ મળતું નથી, પરંતુ આ પુરાણ(સરસ્વતીપુરાણ)માં તેના સંબંધી કેટલીક હકીકત રજુ થઈ છે, તેમાં તેનું જીવનવૃત્ત આપતાં લખ્યું છે કે:—

“ પૂર્વે હિરણ્યપાદ નામનો એક દાનવ સિદ્ધપુરના મહાલય પાસે ભોંયડું કરી રહેતો હતો. તે ત્યાં નિવાસ કરતા ઋષિ-મુનિઓને વધુ ત્રાસ આપતો હતો. તેથી વિષ્ણુ ભગવાને દેવતાઓની સ્તુતિ સાંભળી કુંભકુક્ષિમાંનો પર્વતન તેના ઉપર નાંખ્યો. આથી તેનાં હાડકાં ભાગી ગયાં અને તેમાંથી પુષ્કળ રક્ત અને મેદ નીકળ્યો. તે રાક્ષસે મેટા અવાજ કર્યો. તેમાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તેનું નામ મહારવ પડ્યું અને પિતાને મરેલા જાણી તે જાણે માયો પૈતૃકસ્થાનનો ત્યાગ કરી, લંકામાં ગયો. ત્યાં પૌલસ્ત્યે તેને સાંત્વન આપી રાખ્યો, અને ખર રાક્ષસના પુત્ર મક રાક્ષસની પુત્રી જૂંબિકા પરણાવી. તેનાથી તેને બર્મરક નામનો પુત્ર થયો. તે બહુ બળવાન હતો ને પિતામહનું વેર વાળવા સિદ્ધપુર પાસે આવી, લોકોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. ૧૪ આ

૧૪ યો સૌ હિરણ્યપાદોભૂત્ દાનવો બલગર્વિતઃ ।

સજિત્વા સકલોન્ન લોકોન્ન સદેવાસુરમાનુષોન્ન ॥ ૧૬૪

મહાસ્મર્યાનમખ્યે તુ ભૂમૌ કૃત્વા ચિલં મહત્ ।

તસ્મિન્ મહાલયે કથાને સુલં વસતિ નિર્મયઃ ॥ ૧૬૫

તેન વિત્રાસિતા દેવા વિષ્ણુચરણમખ્યયુઃ ॥

મહુસુદન રક્ષાસ્માન્પાપાદસ્માન્મહાસુરાન્ ॥ ૧૬૬,

પૌરાણિક સંકલનને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી નિહાળતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે બર્મરકના પહેલાં અહીં અનાયોનો નિવાસ હતો અને કોઈ વીરપુરૂષે તેઓને અહીંથી હાંકી કાઢી કેટલોક સમય શાન્તિ ફેલાવી હતી. ત્યારપછી ધણો કાળ વીત્યા બાદ બર્મરકે ફરીથી અહીં આવી, પોતાના સૈનિકો સહ નિવાસ કર્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ તે ત્યાં આવનાર અને રહેનાર જનસમાજને વધુ ત્રાસ આપતો હતો. બર્મરકની અગાઉ અહીંની અનાય પ્રજાનો નાશ કરી કાણે હાંકી કાઢી હશે તે માટે સ્પષ્ટ સૂચન મળતું નથી. કારણ પુરાણકારે વિષ્ણુ ભગવાને તેનો નાશ કર્યો હોવાની પૌરાણિક કલ્પના મૂકી છે, પણ તેની પાછળ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું ગર્ભિત સૂચન હોવાનું લાગે છે. બર્મરકની અગાઉ એ ત્રણ પેઢીનો સંબંધ વિચારતાં કદાચ મૂળરાજે તે અનાય પ્રજાનો નાશ કરી, હાંકી કાઢી હોય તે બનવાનું જ છે. કારણ મૂળરાજે ત્યાં અગાડી હજારો બ્રાહ્મણોને ગાયો વગેરે દાનમાં આપી દાનવસ્ત્ર કર્યો હતો. તે સમયે તેના બચથી પ્રજા દક્ષિણમાં નાસી ગઈ હોય. એમ લાગે છે. પાછળથી રાજસાસનની બાવરથી ઢીલી પડતાં પુનઃ તે લોકોએ બર્મરકની સરદારી નીચે અહીં આવી, જનસમાજને ત્રાસ આપવા માંડ્યો હશે, એમ આખી ચે પરિસ્થિતિ વિચારતાં જણાય છે.

તે લોકો દક્ષિણમાં નાશી ગયા તેથી, પુરાણકારે પુરાણની મહત્તા સાચવવા, તેઓ લંકામાં રાવણ પાસે ગયા, જ્યાં રાવણે તેમને

૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫,
૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩

ततस्तैरेव सहितो भूतेषो भीषणाकृति ।

अमात्र संवासयामास तीर्थे तस्मिन् तथागतम् ॥१८४॥

સ. જુ. સ. ૧૨

આશ્વાસન આપી રાખ્યા; મહારવ ખર રાક્ષસના પુત્ર મક રાક્ષસની પુત્રી જંબિકા પરણાવી અને તેનાથી બર્જરકનો જન્મ થયો, વગેરે આખ્યાયિકા બંધબેસતી કરી, ઐતિહાસિક સત્ય ઉપર પૌરાણિક ઢોળ ચડાવ્યો છે. આ પૌરાણિક કલ્પનાને મુનિરાજ હેમચંદ્રે પણ દ્વાશ્રમ કાવ્યમાં દાખલ કરી, સિદ્ધપુરના પ્લાલણો પાસે રાક્ષસેશ્વર બર્જરક, ખર રાક્ષસ કે લવણાસુર હોવાનું સૂચન કરાવ્યું છે.^{૧૫} આમ એક જોનાર્યાર્થ પોતાના ગ્રંથમાં સનાતન ધર્મનાં પૌરાણિક વિધાનો રજુ કરે, એ વધુ આદરણીય અને પ્રશંસનીય છે, એટલું જ નહીં પણ તેમની ધાર્મિક ઉદારતા અને અન્ય ધર્મો પ્રત્યેની સમાનતાનો સચોટ પુરાવો રજુ કરે છે.

આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે બર્જરેનું આદિનિવાસસ્થાન કદાચ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હશે, પણ તે પ્રજાએ પ્રાચીન-કાળથી ગુજરાતને પોતાનું રહેઠાણ બનાવ્યું હતું. એમ ચોક્કસ લાગે છે. સરસ્વતીપુરાણમાં હિરણ્યપાદ સિદ્ધપુર પાસે બીલ (ગુફા) બનાવી રહેતો હતો એમ જણાવ્યું છે. આથી તે લોકો સિદ્ધપુર નજદીક ગુફામાં રહેતો હતો. આજે પણ સિદ્ધપુરથી નજદીક માધલ દોઢ માઇલના અંતરે સિદ્ધવટ પાસે બીલીયા નામનું ગામકું આવેલું છે. ત્યાં અગાડી પહેલાં બીલ (ગુફા) હશે અને તેને લઇને જ આ ગામનું નામ પડ્યું હશે, એમ સમજાય છે. માધવાનળ કામકુંડલાના મુખ્ય નાયક માધવાનળની પુષ્પાવતી હાલ જે બીલહરી નામથી ઓળખાય છે, તે તેની નજીક ગુફા હોવાને લઇ કહેવામાં આવે છે. આ નામ, કલચુરી વંશના રાજા કર્ણ તરફથી પુષ્પાવતીના જીર્ણોદ્ધાર વખતે તેની પાસેની

---

૧૫ નિવકાર વિપ્રાન્હ જઘાન શશ્વ શ્દુમુજે સ યદ્વજ્ઞગો યથા વા ।
 इतिहन्यदशश्वद भुक्त लोकान्सखरस्तथाकिं
 विवेदियैनम् ॥ દ્રવ્યા. કા. અ. ૧૨ શ્લો. ૭

મહાદેવવાળી ગુફાને લઇને રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૧૬} આથી સિદ્ધપુર પાસેનું બીલીયા ગામ પણ બીલ(ગુફા)ને લઇને જ પડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે અને તેથી બર્બરો તેની આસપાસ જંગલમાં રહેતા હતા એમ ચોક્કસ જણાય છે.

બર્બરકની સામાન્ય કદપના એક ફૂર માનવ જેવી ગણવામાં આવે છે. સરસ્વતીપુરાણમાં તેનું શબ્દચિત્ર આપતાં જણાવ્યું છે કે:—

દંષ્ટ્રાકરાલવદનં વિદ્યુજ્જિહ્વં સુલોલુપં ।

પિંગાક્ષં વકત્રં નાસં ચ સ્તબ્ધકર્ણં ચ દુઃસહં ॥૧૯૭॥

बर्बरैरुर्ध्वगै स्थूलैर्मूर्ध्नि कैशैर्मयप्रदं ॥ स. पु. स. १२

તેનું મોઢું મોટી દાઢવાળું અને વિજળીના ચમકારા જેવી જીભથી ભયંકર લાગતું હતું. તેની આંખો પિંગ વર્ણની, કાન ઉભા અને નાક વાંકું હતું. તેના મોંઢા ઉપર વાળના ગુચ્છ હતા તેથી તેનું સ્વરૂપ ભયાન્નિત લાગતું. આવા ભયંકર સ્વરૂપને લઇને જ લોકસભાજ તેને બાબરો ભૂત કહેતા હશે. કેટલીક વખત લોકાકિતમાં પણ આંતરિક સત્ય સમાયેલું હોય છે. અહીં પુરાણકારે તેનું શબ્દચિત્ર રચી કરવામાં સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી છે.

અનાય પ્રજાને મુખ્ય વ્યવસાય ચોરી, લુંટફાટ વગેરે કરી નિર્વાહ કરવાનો હોય છે. બર્બરક પણ તે પ્રમાણે પોતાના સાથીદારો સાથે, સિદ્ધપુરની આસપાસમાં વસતા જનસમાજને લુંટી લઇ વધુ ત્રાસ આપતો હતો. તેનો ત્રાસ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે, શહેરમાં વસતા પૌરજનોને ખુદ જયસિંહદેવની રૂબરૂ આવી, ત્રાસ દૂર થવા વિનંતિ કરવાની ફરજ પડી. તે પાછાજોએ જયસિંહદેવ આગળ તેનો તાદશ ચિતાર આપતાં કહ્યું કે, “હે મહારાજ! મહાપાપી બર્બરકે

૧૬ બુદ્ધો સાતમી પૌર્વાત્ય પરિષદ વડોદરાના રીપોર્ટમાં આ ઉપરનો કૃષ્ણસેવક કદનીવાળાનો લેખ. પા. ૯૬૫

સિદ્ધપુરમાં સત્રશાળાને ભાંગી નાંખી છે. એટલું જ નહીં પણ જે શ્રીસ્થળ આપના વૃદ્ધોએ પાદાર્ચન કરીને ધ્વજસ્થાને દાનમાં આપ્યું હતું, તે યાતુધાનોએ તોડી નાખ્યું છે. વળી રૂદ્રમહાલય પ્રાસદનો ભંગ કર્યો છે. હે પ્રભો! સરસ્વતીનો તીરપ્રાંત આજે રજનીચરથી વ્યાપ્ત થયો છે, બર્બરક અને તેના સાથીદારો અમેને જે દુઃખ આપી રહ્યા છે તેનાથી અમારું રક્ષણ કરો.” ૧૭ બર્બરકના ત્રાસનું આવું જ વર્ણન બલ્કે સાદી ભાષામાં અને સચોટ રીતે આપતાં આ પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે “બર્બરક આ તીર્થમાં રહેનારા અને આવનારા તીર્થવાસીઓને અનેક રીતે હેરાન કરતો હતો. તે મૃત મનુષ્યો જે ચિનાગ્રિથી અદ્ય દગ્ધ થયાં હોય તેવાનાં, તેમજ જલમધ્યે મૃત થનારાઓનાં માંસ ભક્ષણ કરતો હતો. વળી પોતાની બીષણાકૃતિવડે લોકોને વધુ દુઃખ આપતો અને ઋષિઓની સમાધિનો ભંગ કરતો. દેવકાર્ય માટે દ્વાવવામાં આવતાં ઘી, દૂધ, દહીં વગેરે પદાર્થોનું પાન કરી જતો. આવાં પાપકર્મ કરનારો તે દુષ્ટાત્મા ત્યાં રહેતો હતો.” ૧૮

૧૭ ઋષયોન્યદામેત્ય તસ્મિત્ય વોચન્નગમામ યા યાસુ પયાંસ્યપામ ।

નિરબુક્ષ્મહિ જ્યોઘ ચ યાતુધાના ઉપદુદ્ધુસ્તાસ્તવ

સત્રશાલાઃ ॥૪॥

સ્મરસીય યસ્મિન્વિહરિષ્યસિ ત્વં સ્મરસીદમારાઘદલ્લેખ ણૈઃ ।

સ્મરસીદમર્ચિષ્યસિ યજ્ઞ વિપ્રાન્યદુ દાસ્યસે તન્નિરમજ્ઞિ

તીર્થમ્ ॥૫॥ ટ્વયા. કા. સ. ૧૨

૧૮ જનાન્ સંત્રાસયામાસ તીર્થે તસ્મિન્સમાગતાન્ ।

જલમધ્યે મૃતાનાં ચ તથાપ્પ્યનશનેન ચ ॥૧૮૫॥

ચિતાગ્નિનાલ્પદગ્ધાનામ મહામાંસાનિ ભક્ષયન્ ।

વસતિ સ્મ સ દુષ્ટાત્મા લોકાનાં ભયમાવહત્ ॥૧૮૬॥

ક્ષૌરં દધિઘૃતં ક્ષૌદ્રં યુક્તમિશ્ચુરસેન ચ ।

દેવસ્નાનાર્થમાનીતં પિંથંતિ તૃષિતાસ્તુતે ॥૧૮૭॥

સરસ્વતીપુરાણ સ. ૧૨

આ પ્રમાણે બર્બરેક વધુ ત્રાસ આપતો હોય શ્રીસ્થળના પૌરજનોની વિનંતિ લક્ષમાં લઈ સિદ્ધરાજે જાતે આવી તેને પરાજિત કરી વશવાર્તિ બનાવ્યો. સરસ્વતીપુરાણકારે એ હકીકત નોંધી નથી. પણ તેના પિતા મહારવે બ્રહ્માનું તપ કરી અહીં આવતાં, તેણે રૂદ્રમહાલયનું પૂજન કર્યું અને વરદાન માગ્યું કે, મારો પુત્ર દુરાચારી છે તેને આપ યોગ્ય શાસન કરો. આથી રૂદ્રમહાલયે પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું કે, અહીં આવી બે સાધક માંડ વિધિપૂર્વક આરાધન કરશે, તે તારા પુત્રને પરાજિત કરી સેવક બનાવશે.^{૧૮} આથી પુરાણકારે સ્પષ્ટ સૂચન નહીં કરતાં મોઢમ રૂદ્રભક્તદ્વારા તેને પરાજિત કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો હશે તે સમજી શકાતું નથી, પણ પુરાણની પ્રાચીનતા જાળવવા કદાચ મોઢમ લખ્યું હોય, એ સંભવિત છે.

સિદ્ધરાજને બર્બરેકજીણું કહેતા હતા, એટલે તેણે બર્બરેકને પરાજય કર્યો હતો, એ નિર્વિવાદ છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં સિદ્ધરાજે (દ્વાપ્રય. કા. સિવ.ય) રૂદ્ર બર્બરેકને હરાવ્યાનું જ સૂચન કર્યું છે, બ્યારે આ પુરાણે તેનો, તેના માતાપિતાનો, અને તેના કાર્યનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે; એટલું જ નહીં, પણ રૂદ્રભક્ત તેને પરાજિત કરશે એમ જણાવી, સિદ્ધરાજે કરેલ તેના ઉપરના વિજયનું ગર્જિત સૂચન કર્યું છે. દ્વાપ્રયમાં તો સિદ્ધરાજને બર્બરેક સાથે થયેલ સંગ્રામનો સંપૂર્ણ

૧૮ ય યષ દેવદેવેશ પુત્રો મે શાસનાતિગઃ ।

અપરાધી દુરાચારી ન પશ્યતિ તથા કુરુ ॥૧૯૩॥

તતઃ પ્રીતસ્તુ ભગવન્ દેવો રુદ્રમહાલયઃ ।

ઉચાચ દીનં પ્રહસન્ પુત્રત્રાણાર્થમાગતં ॥૧૯૪॥

મત્રસ્ય સાધકો યો માં વિધિનારાધયિષ્યતિ ।

સશાસ્તા તથ પુત્રસ્ય મભિષ્યતિ મહાદ્યુતિઃ ॥૧૯૫॥

તસ્ય બર્બરેકો મૃત્વઃ સર્વદાક્ષાં કરિષ્યતિ । સ. પુ. સ. ૧૨

હેવાલ આપ્યો છે. ૨૦ તે બધું અહીં વિગતવાર આપતાં આ નિબંધનું કલેવર વધી જવા સંભવ છે. પણ તેના સારરૂપ હકીકત આ નિબંધમાં જો ન આપવામાં આવે તો બર્બરકનું જીવનદર્શન અપૂર્ણ જ લેખાય, તેથી તેનું ટુંક બ્યાન અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

“સિદ્ધપુરના પાહાણોની વિનંતિનો સ્વીકાર કરી, સિદ્ધરાજે પોતાનું સૈન્ય લઈ સિદ્ધપુર પાસે સરસ્વતીના તટ ઉપર પહોંચ્યા. સૈન્ય આવેલું જાણી, બર્બરકના અનુચરોએ તેને સિદ્ધરાજના આગમનના સમાચાર આપ્યા. આથી બર્બરકે પોતાના સૈન્યને શસ્ત્રસજ્જ થવા હુકમ કર્યો. પછી બંને સૈન્ય વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ જામ્યું. બર્બરકના સૈન્યે સિદ્ધરાજની સેના ઉપર ઝાડો અને પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવી તેના સૈનિકોને હતાશ બનાવી દીધા. પરંતુ સિદ્ધરાજના હુકમને તાબે થઈને, તેમજ તેને જાતે શસ્ત્રધારણ કરી લડવા આવેલો જોઈ, તેના સૈનિકો બમણા બળથી લડવા લાગ્યા. જ્યારે સૈનિકોને પકાર કર્યો અને રથારૂઢ થઈ બર્બરક સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બંને વચ્ચે કેટલુંક વાગ્યું, થયા પછી શસ્ત્રાસ્ત્રોનું યુદ્ધ જામ્યું. બર્બરકે જ્યારે જ્યારે દેવનો રથ ભાગી નાંખ્યો. આથી તે પદાતી બની તેની સામે આવી લડવા લાગ્યો. પછી જ્યારે બર્બરકના મુખિપ્રદેશ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પણ તેની તરફવાર ભાંગી ગઈ. આથી બંને જણે હાથોહાથનું ઢંઢ-યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેમાં જ્યારે જ્યારે તેને હરાવી બંદીવાન બનાવ્યો અને તેની સ્ત્રી પિંગલીકારીની વિનંતિથી તેને પ્રાણદાન આપી છૂટા કર્યો. પછી બર્બરકે સિદ્ધરાજને અમૂલ્ય રત્નોની ભેટ ધરી, અને આજીવન તેનો સેવક થઈ સેવા કરવા લાગ્યો.”

આમ બર્બરકને હરાવી સોલંકી કુળભૂષણ જ્યારે જ્યારે સિદ્ધરાજ અને ચંદ્રવર્માજિજ્ઞા નાં માનવંતાં બીરો પ્રાપ્ત કર્યાં.

ઉદયપ્રભાની સ્મૃતકાર્તિકલોલિનીમાં તેને સિદ્ધરાજે મારી નાંખ્યો હતો, એમ જણાવ્યું છે.^{૨૧} પણ અર્ધરકજીવ્ય ઉપાધિ ઉપરથી તેણે અર્ધરકને જિત્યો હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે. જેને દ્વયા. કા. અને બીજાં ઐતિહાસિક ગ્રંથોથી પુષ્ટિ મળે છે. આથી સુ. કી. ક. નું કથન અમંગત લાગે છે. કદાચ લલિયાની ભૂલને લઈ પુરિ. પરિસરે જીત: ને બદલે હત: મૂકાયું હોય તેમ લાગે છે.

અર્ધરક રાત્રિ-દિવસ સિદ્ધરાજની પાસે જ રહેતો, અને તેનાં વિકટકાર્યો સહેલાઈથી કરી તેને પ્રસન્ન કરતો હતો.^{૨૨} સિદ્ધરાજે અંધાવેલ કેટલાયે મહારથાનો ખાખરા ભૂતે એક રાત્રિમાં ઉભાં કર્યાની લોકોક્તિ આજે ગુજરાતમાં સંભળાય છે. તેમાં સત્યાંશ તો ગમે તે હોય, પણ તે સિદ્ધરાજનો આઞ્ઞાપાલક અને કર્તાવ્યદક્ષ સેવક હતો તે વાત પ્રત્યક્ષ રીતે ફલિત થાય છે.

ચારિત્ર્યહીન ચાવડાઓ

ચાવડાઓને સંસ્કૃતમાં ચાપોત્કટો કહ્યા છે. અને તેના શબ્દાર્થ મુજબ તેઓ પ્રબળ ધનુર્ધારી હશે, એમ જણાય છે, પણ પ્રબંધ-ચિંતામણિના કથન ઉપરથી તે લોકો લુંટારાઓ જેવા હતા એમ લાગે છે. “કારણ યોગરાજના પુત્ર ક્ષેમરાજે સોમનાથપાટણમાં આવેલાં પરદેશી વહાણો લૂટ્યાં હતાં, ત્યારે યોગરાજે પુત્રને ઠપકો આપતાં કહ્યું હતું કે આપણા પૂર્વજોએ આવી નીતિ અખત્યાર કરેલી હોવાથી બીજા રાજાઓની આગળ તેઓ હલકા ગણાય છે. તે કલંક ધોવા માટે મેં તમોને આવાં કૃત્ય કરવાનો નિષેધ કર્યો હતો,

૨૧ જુઓ દીપ નં. ૫

૨૨ સવિશ્વવિધિનાઘ્યાદાવપિ સાન્તર્ધિરાજ્યા ।

ત્યક્તસંકુટનોસાંકોટિનં નૃપમરજ્જયત્ ॥૪॥

છતાં તમેએ મારી મહેનતને ધૂળધાણી બનાવી દીધી.”૨૩ આથી ચાવડાએ લૂંટફાટનો ધંધો કરતા હતા એમ જણાય છે. આજે પણ વઢીઆર પ્રાંતમાં લૂંટફાટોને જાવડા કહેવામાં આવે છે, તે ચાવડા એનું ધસાઇ ગયેલું રૂપ હોય એમ લાગે છે. અને ઉપર્યુક્ત પ્રમાણને પ્રુટિ આપે છે. એ હકીકતને પ્રમાણિક ઠરાવતાં આ પુરાણમાં પણ તેઓના હીનચારિત્ર્ય માટે કેટલુંક બાખવામાં આવ્યું છે.

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫ માં પાટણ આગળ સરસ્વતીનું વર્ણન આપ્યું છે, તેમાં જળેશ્વર આગળનું વહન પાપસ્પર્શના બાધથી નાશ પામ્યાનું જણાવી, ચાવડાઓના દુશ્વરિત્રને કારણબૂત ગણતા નોંધ્યું છે કે “પૂર્વે વિષ્ણુ ભગવાને જે ક્રોધરસા નામના અસુરોનો નાશ કર્યો હતો તેઓ ફરીથી પૃથ્વી ઉપર ચાપોતકટો (ચાવડાઓ) થયા અને અર્ધુદારણ્યથી અહીં આવી, મલ્લપાન અને શરમવગરનાં બચકર કૃત્યો કરવા લાગ્યા. તેથી તેમના સ્પર્શબચથી સરસ્વતીદેવી, તીર્થો અને દેવ ઋષિગણો સાથે અહીંથી અદક્ષ થયાં.”૨૪ આથી તેઓ નિંદકર્મ કરનારા સ્વચ્છંદી અને વિલાસી કેળી, ઠાકરડા જેવા હશે એમ લાગે છે, અને તેને લઇને જ તેઓને ક્રોધરસા રાક્ષસના પુનરાવતારી ખતાવવાનો પુરાણકારનો આશય હશે, એમ જણાય છે. ચાવડાઓનો

૨૩ જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ ૬. કે. સાગ્રી સં. પા. ૨૧

૨૪ एतु क्रोधरसा नाम विष्णुना निहता पुरा ।
चापोत्कटा इति ख्याता संभूता धरणीतले ॥ ६८
संप्राप्यैतन्महास्थानमर्बुदारण्यसंस्थिताः ।
न्यवसन् रौद्रकर्माणो मद्यपा निरपन्नपाः ॥ ६९
तेषां स्पर्शमयाद्देवी तिर्यैः सह सरस्वती ।
अद्रश्या तत्र संजाता देवै ऋषिगणैः सह ॥ ७०

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫

ઉદ્દેશો રાજ તે સામંતસિંહ (ભૂયડ) દાડીઓ અને સ્વચ્છંદાચરણી
હોવાના અનેક પુરાવાઓ ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે મોદ પાઠ્યાચુના
ઉત્પત્તિગ્રંથ ધર્મારણ્યમાં પણ તેનાં નિલકર્મોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૨૫

આ પુરાણે ચાવડાઓને આશુ બાબુથી આવેલા હોવાનું જણાવ્યું
છે. વનરાજનો પિતા જયશિખરી, પંચાસર જે હાલના લોટેશ્વર મહાદેવથી
ચાર પાંચ માહિ છેટે આવેલું છે, ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. પણ તે ક્યાંથી
આવ્યો હતો તે જણાવેલું નથી. ગુર્જરાના પાટનગર બિજમાળમાંથી
ચાપોતકટ રાજ વ્યાધમુખના સિક્કાઓ મળ્યા છે. વળી પ્રસિદ્ધ
જ્યોતિષિ બ્રહ્મગુપ્તે પોતાના ગ્રંથમાં વ્યાધમુખ ચાપેતકટ(ચાવડા)
ની નોંધ લીધી છે. ૨૬ આથી બિજમાળમાં ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું એમ
લાગે છે, અને ત્યાંથી ચાવડાઓએ ગુજરાતમાં આવી પંચાસરમાં
રાજગાદી સ્થાપી હતી, એમ માનવા કારણ છે. તેને લઈને જ પુરાણ-
કારે ચાવડાઓને અર્ધુરદાણ તરફથી આવેલા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો
હશે. એમ સમજાય છે. ચાવડાઓ એશિયાઈ હૂણ જાતિના છે, અને
તેઓ મધ્ય-એશિયામાંથી આવ્યા હતા, એમ કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદો માને
છે. આથી ચાવડાઓ ગુજરાતમાં બિજમાળ બાબુથી આવ્યા હતા તે
વિધાનને આ પુરાણ પ્રામાણિક ઠરાવે છે.

૨૫ રાજા ભૂયડ નામેતિ તત્સુતો રાજરાસને ।

बहुमेदकमक्षी च कामिकामफलाविद ॥९४॥

योषिनाहृद आसक्ति हस्तिन्यौ हस्तिराट् सम ।

अंतःपुरे वसेन्नित्यं रंगरागमतिः सदा ॥९५॥

(અપ્રકટ) ધર્મારણ્ય પુરાણ અ. ૬૬

૨૬ બુદ્ધો પ્રસ્થાન અંક ૧. વર્ષ ૧૧ પા. ૪૭

ગુર્જરા વિષે શ્રી. ધનપ્રસાદ અં. મુનશીનો લેખ

કણ્ઠ અને મીનળનાં પૂર્વચરિત્રો

સિદ્ધરાજના ચરિત્રાલેખનમાં પ્રથમતઃ તેનાં માતાપિતાનો પરિચય કૃષ્ટ ગણાય. સત્પુત્રોનો સંસ્કારવારસો માતાપિતાના ઉત્તમ ગુણોને જ આભારી હોય છે; કારણ પિતાની ઉત્તમ સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિબિંબ સુપુત્રનું જ સરળ હૃદય ઝીલી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ પચાવી શકે છે. સિદ્ધરાજનો પિતા કણ્ઠ અનેક સદ્ગુણોથી અલંકૃત હોઈ પ્રજાપાલનમાં અને પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવામાં તે સફળ નિવડ્યો હતો. કણ્ઠને કાષ્ટ કાષ્ટ વિદ્વાનોએ મહાભંગારી હોવાના હલ્લેખો કર્યા છે. તેના દુશ્ચરિત્ર બાબત પ્રબંધચિંતામણિ અને કુમારપાળચરિત્રમાં કેટલીક હકીકત છે. પણ ક્રયા. કા. જેવા પ્રામાણિક અંશસાધન વડે તે બધી અર્ધ અર્ધ ઐતિહાસિક બાબતો અર્થહીન જણાઈ છે, એટલું જ નહીં પણ કણ્ઠ દેવાંશી અને સચ્ચરિત્રમાન હતો, એમ સિદ્ધ થયું છે. ૨૭ સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તેના ચરિત્ર માટે કેટલીક પ્રામાણિક હકીકત રજુ કરી છે, અને તેમાં તેનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે—

“દક્ષ પ્રજાપતિને સતીએ શાપ આપ્યો હતો કે તમે મૃત્યુલોકમાં જન્મ લેશો. (દક્ષ પ્રજાપતિએ જ્યારે યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યારે, શંકરને આમંત્રણ આપ્યું નહીં. છતાં પિતૃસ્નેહને વશ બની, પાર્વતી વિના આમંત્રણે દક્ષને ઘેર ગયાં, તોપણ ત્યાં કાષ્ટએ તેમનું સન્માન ક્યું નહીં. આથી કોષિત સતીએ શાપ આપ્યો અને કુંડમાં પડી પ્રાણાપંથ ક્યું. આ કથા પુરાણાન્તરેમાંથી મળી આવે છે. આ પુરાણમાં પણ ભૂતીશ્વર માહાત્મ્ય પ્રસંગે આ આખ્યાયિકા આપેલી છે. તે પ્રસંગને સજીવન કરી; પુરાણકાર કહે છે કે સતીએ દક્ષને શાપ આપ્યો.) આવો શાપ સાંભળતાં જ દક્ષે સતી પાસે શાપાનુમહત્તી માગણી કરી, આથી પાર્વતીએ કણ્ઠ કે જ્યારે

૧૭ વિશેષ વિગત માટે જુઓ મારો આ વિષય ઉપરનો લેખ “કણ્ઠેવ સોલંકીના જીવન ઉપર કેટલોક પ્રકાશ” જુહિપ્રકાશ. પુ. ૮૧, અ. ૪

દેવકાર્ય માટે તમારે ત્યાં હરિ(વિષ્ણુ)નો જન્મ થશે, ત્યારે તમે સાપથી મુક્ત થશો. આથી દક્ષ પ્રજાપતિ વૈવસ્તવ મન્વંતરમાં રૂપ-લાવણ્યમુક્ત, રાજગુણોપેત, કર્ણનૃપતિ રૂપે જન્મ પામ્યા.”૨૮

આમ પુરાણકારે કર્ણને દ્ધાવતારી હોવાની કલ્પના રજુ કરી, તેનું મહત્વ વધારવા પ્રયાસ કર્યો છે. સાધારણતઃ રાજામાં પ્રભુનો અંશ હોય છે, એમ શાસ્ત્રપુરાણો કહે છે. આથી તેમજ કર્ણ પ્રજાપ્રિય હોવાના કારણે તેને માટે અંથકારે ઠીકઠીક ઉપમા રજુ કરી છે. તેની આ ઉપમાને દ્વાઅયકારે પણ અપનાવી લઇ કર્ણને દ્ધાવતાર બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૨૯ બન્ને અંથકારોની આ કલ્પના ફરજ કર્ણને માનવશ્રેષ્ઠ યા તો દેવાંશી બતાવવા માટે જ રજુ કરવામાં આવી છે. આ સિવાય તેમાંથી બીજો કોઇ હેતુ માલમ પડતો નથી. કર્ણના ગુણોનું ઢુંકું બ્યાન આપતાં સરસ્વતીપુરાણમાં તેને ધર્મનો બીજો

૨૮ દક્ષપ્રજાપતિર્યો સૌ સત્યાયત્તપુરાકૃતૌ ।
પરાભૂતાસ્મિ તે યસ્માત્કૃત્યુલોકે જનિષ્યસિ ॥ ૧૪૧
શ્રુત્વા શાપં તતસ્તસ્માદ્દક્ષેણામિતબુદ્ધિના ।
પ્રસાદિતા તુ સા દેવી શાપસ્યાંતં પુનર્દદૌ ॥ ૧૫૦
યદા ત્વં માનુષે લોકે હરિં સંજનયિષ્યસિ ।
દેવકાચાર્યસિષ્યર્થે તદા શાપાદ્વિમોક્ષ્યસે ॥ ૧૫૧
રૂપલાવણ્યસંયુક્તઃ સર્વે રાજગુણૈર્યુતઃ ।
સર્કર્ણદેવો નૃપતિ જાતો વૈષ્ણ્વર્તેતરે ॥ ૧૫૨ ॥

સ. પુ. સ. ૧૫

૨૯ પુનઃપ્રીણન્ જગદ્દક્ષાવતારોસ્થાપરઃ સુતઃ ।
પ્રીણન્પ્રીણન્ ધિયમૂત્કર્ણઃ કીર્તિવિણન્ મિણન્ ॥૧॥
દ્રવ્યાં. કા. સ. ૧

અવતાર યાને ધર્મપુરુષ વર્ણવ્યો છે. ૩૦ તે જાણાવતાં તે સોમવંશી એટલે ચંદ્રવંશી ઇત્રિય હોઈ ચોલકુલોત્પન્ન હોવાનું જાણાવ્યું છે. આથી ચોલ એ ચોલકુલોત્પન્ન દેવું ૩૫ હોવાનું લાગે છે. કર્ણ ધર્મપ્રિય હતો તેમ જ ચુસ્ત રૂઢભક્ત હતો તે માટે અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાક અંચકાગાએ તો તે દાની હોવાનું પણ સૂચન કર્યું છે. સુરચો-ત્સવ, સુકૃતકાર્તિકસ્થોલિની, સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાળતેજપાળ-પ્રશસ્તિ, કીર્તિકૌમુદી, કુમારપાળ-ચરિત્ર અને દયાઅમમાં તેના અનુપમ ગુણો વર્ણવ્યા છે. આથી સરસ્વતીપુરાણકારનું આ કથન ઐતિહાસિક વિધાનો વડે પ્રમાણિત થાય છે.

મીનળદેવીનું ચારિત્ર શુદ્ધ હતું. તે સુંદર સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી. કર્ણનાં રૂપગુણથી મુગ્ધ થઈ ઠેક દક્ષિણથી ગુજરાતમાં આવી, કર્ણને વરી હતી. કર્ણ અને તેના વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ જામ્યો હતો. છતાં પ્રબંધ-ચિંતામણિ અને કુમારપાળચરિત્રમાં તે કદરૂપી હતી, કર્ણને ગમતી ન હતી સિદ્ધરાજનો જન્મ મુંગલ મંત્રીની યુક્તિનું પરિણામ હતું, વગેરે હકીકત જોડી કદી છે ૩૧ ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર માનનીય રા. રા. ક. મા. મુનશીએ તે પ્રમાણોના આધારે “પાટણની પ્રજુતા”માં તેના ચારિત્ર વિષે શંકા ધરાવે તેવી કેટલીક હકીકત મૂકી છે, જેના પ્રત્યુત્તર રૂપે સ્વ. નારાયણ વસનજી હકકુરે ‘મહારાણી મયણસ્લા’માં તે અંબી પ્રામાણિક વિવેચન વડે તેના ચારિત્ર્યને વિશુદ્ધ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ખરી રીતે તેનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ હતું એવાં અનેક પ્રમાણો દયા. કા. માંથી મળી આવે છે. તદુપરાંત સરસ્વતીપુરાણમાં પણ તેનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ હોવાનું જાણાવતાં લખ્યું છે કે, “તેની સ્ત્રી જયકેશીની

૩૦ સોમવંશ સમુદ્રમૂત ઓલવાન્વય સંમવઃ ।

કર્ણદેવો ભવદ્રાજા સાક્ષાદ્દર્શ દવાપરઃ ॥૮૦॥

સરસ્વતી પુ. અ. ૧૫

૩૧ પ્રબંધ ચિંતામણિ પા. ૮૭ શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી સંપાદિત

પુત્રી સતી સાબી હતી. તેને કૃષ્ણને જેમ દેવકીએ જન્મ આપ્યો હતો તેમ સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો હતો. ”૩૨

૬૫. માં કર્ણચરિત્રનું વિસ્તૃત વર્ણન કરતાં મીનગ અને કર્ણના લગ્નપ્રસંગનું સુંદર વિવેચન કર્યું છે. તેમાં ચિત્રકારે બતાવેલ કર્ણના ચિત્રથી મીનગ તને વરી ચૂકી હતી, અને પિતાની અનુગ્રા મેળવી દાસ-દાસીઓ વગેરેને સાથે લઈ પાટણ આવી કર્ણ સાથેવિધિવત્ લગ્ન કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે, અને તેનાથી મહાપ્રતાપી સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો હતો, એમ કહ્યું છે. ૩૩ આથી પ્ર. ચિ. અને ક. ચ. નાં તે વિધાનો અપ્રામાણિક કરી નિરાધાર બને છે. તે પ્રસંગને વધુ પુષ્ટિ આપી સરસ્વતીપુરાણમાં આ સંબંધી સુંદર રૂપક આલેખતાં સિદ્ધરાજ-જન્મની નવીન આખ્યાયિકા રજુ કરી જણાવ્યું છે કે—

“ વિજયનામનો માવાવિદ્યાધર વિદ્યાધરનો અગ્રણી હતો. તેનો નિવા સસુરપર્વતમા હતો. આ વિદ્યાધરને એ પુત્રીઓ હોઈ તેમાં સુદેવા બધી જ બર્મિક અને રૂપસુંદરી હતી. પૂર્વ જન્મમાં તે દક્ષ પ્રગર્ભાતની ઓ હતી. વિદ્યાધરને ત્યાં જન્મ લીધા પછી થોડીક ઉંમરનાં આવતાં તેણે પાર્વતીનું આરાધન આદ્યું. તે હંમેશાં કેલાસમા જઈ પાર્વતીનું પૂજન કરતી. આમ બહુક કાળ વ્યતીત થયા બાદ યૌવન પ્રાપ્ત થતાં તેનો વિવાહ કરવા માટે માતાએ લગ્ન માટે તેના પિતાને કહ્યું. પણ વિદ્યાધરે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે હે કલ્યાણી! તેમાં કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી. જેવાં ફળ તેવાં ફળ મળે છે. તે જે ગૌરીનું આરાધન કરે છે તે પ્રાપ્તકાળે તેના સર્વ કાર્યો કરશે. જે બાહ્ય ક્રિયા હતી તેનું લગ્ન રત્નચૂડનામ સાથે કર્યું. એક વખત સુદેવા

૩૨ તસ્ય માર્યામવસ્સાચ્ચી જયકેરીસુતા મિયા ।

સા સુતં જનયામાસ દેવકીચ પુત્ર હરિં ॥૮૧॥

સ. પુ. સ. ૧૫

૩૩ શુઓ દક્ષ. કા. સ. ૧૦-૧૧

વિમાનમાં બેસી ફરવા નીકળી અને ફરતી ફરતી મૃત્યુલોકમાં જન્મ-
દ્વીપમાં આવી. અહીં આવતાં જ તેને માનશુકન થવા લાગ્યા. અંદ્રના
પૂર પ્રકાશમાં રાત્રી આનંદ આપતી હતી. તે સમયે રાજા (કર્ણ)
પોતાના રાજપ્રાસાદમાં પદાંગ ઉપર નિદ્રાને સ્વાધીન હતો. તેને જોતાં જ
પૂર્વકર્મોને લઈને સુદેવાને તેના ઉપર પ્રેમ ઉપજ્યો, અને કામથી
મોહિત બની તેણે રાજાને જગાડ્યો. જાગતાં જ રાજાએ પોતાની
પાસે કેષ્ઠ સૂર્યા ઓને, કામાત્ ચંચેલી જોઈ. પણ પરદારા-જાણીને તે
ધર્માત્માએ તેના પ્રેમનો ઇન્કાર કર્યો. આથી સુદેવાએ પોતાની સંપૂર્ણ
ઓળખાણ આપી, પ્રાર્થના કરી કે, હું આપને જોતાં જ વરી ચુકી છું.
માટે મારો સ્વીકાર કરો, નહિતર આપના નિરાદરથી હું પ્રાણત્યાગ કરીશ.
આવો તેના મનોભાવ જાણીને ધર્મવત્સલ રાજાએ ગાંધર્વ-વિવાહથી
તેની સાથે લગ્ન કરી, યથેચ્છ ભોગ ભોગવી, સુદેવાને સંતોષ આપ્યો.
આથી દેવકાર્યોની સિદ્ધિ માટે તેમજ દક્ષશાપને મુક્ત કરવા સ્વયં
નારાયણે તેના દેહમાં ગર્ભરૂપે નિવાસ કર્યો. પરંતુ પૂર્વશાપને લઈને
કર્ણ અને સુદેવાનો વિયોગ થયો. પિતાને ઘેર ગયા પછી ગર્ભધારણથી
સુદેવા બહાર જ લગ્ન પામવા લાગી, અને બ્રહ્માની સ્તુતિ કરી, આ
દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા જણાવ્યું. તેથી ધર્મસંરક્ષણ માટે તેમ જ
અસુરોના વધારે બ્રહ્માએ તેના ગર્ભને ઉદ્ધૃત કરી, કથાનૃપતિની ધર્મ-
પત્ની મયણલક્ષ્માં મૂક્યો. તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે મહાપ્રતાપી
સિદ્ધરાજ થયો.” ૩૪

૩૪ માત્રાવિદ્યાધરપતિર્વિજયો વિશ્રુતસ્તુ યઃ ।
તસ્ય કમ્યા દ્વયં જહ્ને વસતઃ સુરપર્વતે ॥
જાતસ્ય દુહિતા તન્ન સુદેવા રૂપસુંદરી ।
પુરાકલ્પે ચ સાપ્ત્યાસીત્ ભાર્યા દક્ષપ્રજાપતેઃ ॥
સા તુ બાલ્યાત્પ્રમૃત્યેવ યોગવિદ્યા ગુણાન્વિતા ।
પુરુષદ્વેષિણી જાતા ગૌર્યારાધનતત્પરા ॥

x

x

x

આ આખ્યાયિકા એક સત્ય ઐતિહાસિક વસ્તુનું પૌરાણિક રૂપક છે, કારણ તેનું આખું ચે વસ્તુસંગોજન કર્યું અને મીનળના લગ્નપ્રસંગને અનુરૂપ છે. દક્ષિણમાંથી મીનળનું ગુજરાતમાં આવવું, તેના ચિત્રમાત્રથી મુગ્ધ થવું, પરસ્પરનું મિલન, અને બન્ને વચ્ચે પ્રેમ જાગવો, અને તેની સાથે થયેલા વિધિપુરઃસર લગ્નકાર્ય વગેરે હકીકત બીજા રૂપમાં સરસ્વતીપુરાણકારે આપ્યાઃ ચિતરી છે. આથી પુરાણકારનો આ આખ્યાયિકા રજુ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કર્યું, મીનળ, અને સિદ્ધરાજને અવતારી પુરૂષ બતાવી, તેના જીવનની સત્ય હકીકત આપવાનો હોય એમ લાગે છે, અને તેથી પુરાણકારનું આ પ્રતીક ઐતિહાસિક છે. આ બધા ઉપરથી એટલો તો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે છે કે કર્યું અને મીનળ સદાચારી હતાં, અને તેઓનું જોડાણ બે વિશુદ્ધ પ્રેમીઓનું સાચું સંગઠન હતું. આથી ઐતિહાસિક મનુષ્યોમાંની કદિપત હકીકતનો નિરાસ યદ્ય સત્ય શુદ્ધ તત્ત્વની સાબીતી આ પુરાણ પૂરી પાડે છે, એમ કહેવામાં આતશયોક્તિ નહિ જ ગણાય.

સિદ્ધરાજચરિત્ર-દર્શન

કર્યું અને મીનળનાં ચરિત્રવર્ણનો આપ્યા પછી સિદ્ધરાજના જીવનવૃતાન્તનું દિગ્દર્શન આપવા તરફ વળીશું. સિદ્ધરાજનો જન્મ દેવી રીતે થયો હતો તેનું સર્વસ્તર વર્ણન આગળ આપી ગયા છીએ. પુરાણકારે સિદ્ધરાજની મહત્તા વધારવા તેને તેના પિતાની માફક દેવી વ્યક્તિ જણાવતાં ખુદ વિષ્ણુનો પુનરાવતારી જણાવ્યો છે, તેટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણની માફક તેના જન્મનું કારણ જણાવતાં ધર્મ-સંસ્થાપનાર્થ વિષ્ણુએ સિદ્ધરાજરૂપે જન્મ લીધો હતો, એમ જણાવ્યું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને વારંવાર લેવા પડતા

તસ્યૈવ કર્ણનુપતે ધર્મપત્ની વસુંધરા ।

મયહ્રદેષીત્યમૂર્તતેતસ્યૈ વદુઃસુતં ॥

સ. પુ. સ. ૧૧ સ્કો. ૧૫૦ થી ૧૮૦

જન્મનું આવું જ કારણ બતાવ્યું છે, પણ તેને અનુરૂપ કારણ ગણ્યાવતાં સરસ્વતીપુરાણકારે સિદ્ધરાજ જન્મ માટે લખ્યું છે કે “કળિયુગમાં ધર્મનો નાશ થતાં તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાન ફરીયા ફરી રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા હતા તે કહ્યું હું.”^{૩૬} પુરાણકારની આ કલ્પના સિદ્ધરાજ અનુપમ ગુણાન્વત હોવાનું સૂચન કરે છે. કાવ્યો અને નાટકોમાં કથાનાયકને દબ્ય અને ચમત્કારી લક્ષણવાળો વર્ણવામાં આવે છે, પુરાણોએ પણ તે પદ્ધતિનો ફેટલેક અંશે સ્વીકાર કરેલો છે, અને તે ન્યાયે આ પુરાણકારે પણ સિદ્ધરાજ માટે આવી કલ્પના રજુ કરી હશે, એમ માનવાને કારણ છે. સાહિત્યદર્પણમાં મુખ્ય નાયકનાં લક્ષણો ગણ્યાવતાં તે પ્રખ્યાત વંશનો, રાજર્ષિ, ધીરોદાત્ત ગુણવાળો, પ્રતાપવાન, અને દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિવાળો હોવો જોઈએ, એમ સૂચવ્યું છે.^{૩૭} સરસ્વતીપુરાણનું રચનાવિધાન સિદ્ધરાજચરિત્રને ઉદ્દેશીને જ ગુચવામાં આવ્યું છે, જેની વિસ્તૃત ચર્ચા રચનાકાળના વિવચનમાં કરવાની છે. એટલે આ પુરાણનો કથાનાયક સિદ્ધરાજ હોઈ તેના ગુણો અને કર્યોનું વર્ણન અદ્ભુત અને દિવ્યાદિવ્ય હોય તેમાં આતશયોક્તિ ગણાય નહીં.

મહાપુરુષોના જન્મસમયે અશરીરિણી વાયા અગર આકાશવાણી થમાના અનેક પ્રસંગો પુરાણો અને કાવ્યોમાંથી મળી આવે છે. તે જ

૩૫ પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાયાય ચ વુષ્કતામ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય સંમવામિ યુગે યુગે ॥ ૮

શ્લો. મ. ગી. મ. ૪

૩૬ ધર્મે પ્રહીયમાણે તુ પ્રવૃત્તે તુ કલ્પૌ યુગે ।

પુનર્યથાવર્તીર્જોસૌ વિષ્ણુસ્તત્કથયામિ તે ॥૭૨॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૩૭ પ્રત્યાક્તવંશો રાજર્ષિ ધીરોદાત્તઃ પ્રતાપવાન્ ।

દિવ્યોદય દિવ્યાદિવ્યો વા ગુણવજ્રાયકો મતઃ ॥ સ્ત. ૬.

પ્રમાણે સિદ્ધરાજના જન્મપ્રસંગે પણ અશરિરિણી વાચા થયાનો પ્રસંગ સરસ્વતીપુરાણકારે જતો કર્યો નથી. તે દર્શાવતાં સિદ્ધરાજનું આપુણે જીવનવૃત્ત કુંકમાં આપી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેનાં મહત્કાર્યોની આ ઠેકાણે સવિસ્તર નોંધ આપતાં જણાવ્યું છે કે,

“તેનો જન્મ થતાં જ અશરોરિણી વાચા થઈ અને કહેવા લાગી કે આ કુમાર સર્વજિત થશે અને સર્વ મનુષ્યોમાં નરશાદૃલ ગણાઈ, જ્યસિદ્દદેવ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. તે જે સનાતન ધર્મ નષ્ટ થયો છે તેનો ઉદ્ધાર કરી ફરીથી સ્થાપન કરશે, અને મનુષ્યલોકમાં પુરુષોત્તમ એટલે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જેવો, અમર પુરુષોમાં ઉત્તમ એવો સર્વોત્તમ ગણાશે. તે મહાદેવ તરફ અનન્ય ભક્તિ ધરાવી ચક્રવર્તિ થશે અને સિદ્ધરાજ કહેવાશે. સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાભક્તિ વડે પ્રાપ્તિન રૂપમહાલયનો ઉદ્ધાર કરી, ત્યાં રૂદ્રનું આરાધન કરશે, તેમજ મહાલયતીર્થનું માહાત્મ્ય વધારશે તે લોકમાન્ય નૃપતિ, જૂતોના ઈશ એટલે જૂતોના સરદાર અને બધા આપવાવાળા, બર્મરકને મહાલયની સમીપમાં જિતી પોતાનો વસતિ બનાવશે. આ મહામના (સત્પુરુષ) અધકૂપમાંથી ઉશર (ઉસ) લાવી આપી નાગોને પ્રાણુદાન આપશે. તે શુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ જ્ઞાનનો ભંડાર અને સર્વ ધર્મપ્રવર્તક બની રાજ્યઓનો રાજા મહારાજ થશે.” ૩૮

-
- ૩૮ જાતમાત્રે તતસ્તસ્મિન્વાગુચાચાશરીરિણી ।
 શૃણ્વતાં સર્વભૂતાનાં તદ્ભૂતમિવામવત્ ॥૮૨॥
 યસ્માઞ્જેષ્યતિ સર્વે હિ સિદ્ધવદેવદેહમૃત્ ।
 જયસિદ્ધવેદેવ इति नाम લોકે કથાતા મવિષ્યતિ ॥૮૩॥
 નદં નદં પુનર્ધર્મે યઃ સમુદરતે સદા ।
 સ યથ માનુષે લોકે સંભૂતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૮૪॥
 સમારાધ્ય મહાદેવં ત્રિપુતાંતકરં હરં ।
 સિદ્ધરાજ इति કથાતશ્ચક્રવર્તી મવિષ્યતિ ॥૮૫॥

આથી જોઈ શકાય છે કે આ અશરીરથી વાચામાં સિદ્ધરાજનાં જીવનશ્રેષ્ઠ સર્વ કર્મો આવી જાય છે. આને અનુરૂપ પ્રસંગો જોડવામાં મુનિરાજ હેમચંદ્રે દયા. કા. માં આવું જ ભવિષ્ય-કથન દેવસ(ભયોતિષિ)દ્વારા કરાવ્યું છે. ૪૬ તેમ કરી તેમણે સરસ્વતીપુરાણકારના પૌરાણિક પ્રસંગને લોકધર્માનુસાર રીતે દાખલ

પથ દ્રષ્ટ્વા સ્વયં મત્કયા રુદ્રંરુદ્રમહાલયે ।

મહાલયેનસંયુક્ત પ્રાચીને તુ કરિષ્યતિ ॥૮૬॥

પથ વર્વરકં જિત્વા ભૂતેશં મયદં નૃણાં ।

મહાલયસ્ય પુરતઃ સ્વવશે સ્થાપયિષ્યતિ ॥૮૭॥

પથ ડરવર સંયુજ્ય અંધકૂપાન્મહામનાઃ ।

નાગલોકે સ્વયં ગત્વા નાગાન્ સંજીવયિષ્યતિ ॥૮૮॥

પથ બુદ્ધિમતાંશ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞાનવતાં નિધિઃ ।

મવિષ્યતિ મહારાજ સર્વધર્મપ્રવર્તકઃ ॥૮૯॥

સ. પુ. સ. ૧૫

૩૬ યવોઽરિકીર્તિહત્યાકૃત્સ્વપ્રતાપાગ્નિચિત્યયા ।

ઉત્ત્લેય દ્વોપ ભૂપાલો નિર્મૃષોદ્યો મવિષ્યતિ ॥૧૭॥

સર્વાર્થસાધને પુષ્યોતિસિંધ્યો વૈષ માસ્યતિ ।

મિદ્યોદયસ્નાત યુગ્યોયં દિગ્મ્યો કુપ્યંહરિષ્યતિ ॥૧૮॥

સૂર્યોઽયં રાક્ષસાઙ્યાનાં પ્રજાયાસ્તિભ્યવપ્રિયઃ ।

સ્તુત્યઃ પ્રાહુત્ય આદ્રત્યો જુઘ્યન્મ મવિતા નૃપૈઃ ॥૧૯॥

હત્યોષીત્યઃ સુરૈઃ કૃત્ત્રેભ્યેયોપેયન્મ પન્નગૈઃ ।

યો વિશ્વામિત્રશિષ્યોભૂદેવઃ સોપ્રાવતીર્ણવાન્ ॥૨૦॥

અર્ચ્યા સંકલ્પ્ય વૃત્યોસૌ ચત્યારિઃ શંસ્યકૃત્યવિત્ 。

દાનવર્ષ્ય જગદ્ઘસ્યં સુરકાર્યં કરિષ્યતિ ॥૨૧॥

નીત્યા વૃથા ચ મૃજ્યા ચ બુદ્ધ્યા જાનેન ગૈરિયમ્ ।

મદ્યસ્યા જાપ્યકૃતાં જપ્યે માર્ગ્યે વિદ્મં હરિષ્યતિ ॥૨૨॥

હયા. કત. સ. ૧૧

કરતાં તેની તેજ હકીકત સુસંસ્કૃત રીતે રજુ કરી છે. આ રજુ કરાયેલી દરેક હકીકત સ્વતંત્ર વિચારણા માગી લે છે. કારણ દરેક મહત્કાર્યની પાછળ તેનો ઇતિહાસ જોડાયેલો જ હોય છે, તેથી જ પૃથક્ પૃથક્ રીતે તે સર્વેની અન્વેષણા અહીં કરવામાં આવી છે.

આ ભવિષ્યકથનમાં સૌથી પહેલાં જ્યસિંહ શાહની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે અને તેનું નામાભિધાન ગુણકર્મને અનુસરી રાખવામાં આવ્યું હતું, એમ પુરાણકારનું માનવું છે. તે નરશાહને સર્વત્ર વિજય મેળવ્યો હતો, એ ઇતિહાસપ્રાસિદ્ધ છે, અને તેથી તેના નામની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં તે હકીકતને અહીં ખંધમેસતી કરી છે. તે રૂદ્રનો અનન્ય ભક્ત હતો એમ જણાયું છે. સિદ્ધરાજની ઉત્કૃષ્ટ રૂદ્રભક્તિનાં અનેક ઉદાહરણો દ્વા. કા. પ્ર. ચિ. અને કુમારપાળચરિત્રમાથી મળી આવે છે. સિદ્ધપુરના રૂદ્રમહાલયનો પુનરૂદ્ધાર, સોમનાથની યાત્રા, પૂર્ણમહા ન્વત ભક્તિથી થયેલ સોમનાથનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન, અને સહસ્રલિંગ સરોવર પર ખંધાવેલ સહસ્રશિવમંદિરોની હકીકત તેની શિવભક્તિનાં સાચાં પ્રતીકો રજુ કરે છે. તે જ વસ્તુ જણાવતાં શ્લો. ૮૫ માં સિદ્ધરાજની ઉપાધિ સોમનાથ મહાદેવના આરાધનથી પ્રાપ્ત થઈ ચક્રવર્તીનું વરદાન તેમના તરફથી મળ્યું હોવાનું ગર્ભોત સૂચન કર્યું છે. વળી પ્રાચીન મહાલયતીર્થ અને રૂદ્રમહાલયનો પુનરૂદ્ધાર તેમના દ્વારા થયો હતો, એ શ્લો. ૮૬ થી સૂચ્યું છે. મહાલયતીર્થ એ પ્રાચીન તીર્થ છે, જે સિદ્ધપુર પાસે સરસ્વતીના તટ ઉપર આવેલું છે. સ્કંદપુરાણના સરસ્વતી આખ્યાનમાં તેમ જ મહા. ભા. ના વનપર્વમાંથી પણ મહાલયતીર્થનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એટલે એ પુરાણપ્રાચીન મહાતીર્થ છે અને શિવના મહાપ્રાસાદનું “રૂદ્રમહાલય” નામ રાખવામાં કદાચ રૂદ્રપ્રાસાદ સાથે મહાલયતીર્થનું સ્મૃતિ યજ્ઞ કાયમ રાખવાનો ઉદ્દેશ કેમ ન સાધ્યો હોય ? તેને નષ્ટ કર્મનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો હોવાનું જણાવતાં પુરૂષોત્તમ (વિષ્ણુ) નો પુનરવતાર મનુષ્યલોકમાં થયો હોવાનું અતાવ્યું છે. તે સનાતન

ધર્માવલંબી હોઇ પુરાણકારે જણાવેલ 'નષ્ટધર્મ' સનાતન ધર્મ માટે વપરાયો હોય તેમ જણાય છે. ચૌકીકથો દ્વિત્રિય હોઇ પરમ શૈવોપાસક હતા, છતાં વાતાવરણને અનુકૂળી, સિદ્ધરાજના પુરોગામી રાજવીઓ જોઈ ધર્મ પ્રત્યે સગળુ માન ધરાવતા. તેથી સરસ્વતીપુરાણકારે સનાતન ધર્મને નષ્ટ ધર્મ માન્યો હોય, એમ લાગે છે. સિદ્ધરાજ ચુસ્ત શૈવ હતા એમ આગળ જણાવી ગયા છીએ અને તેના સમયમાં શૈવધર્મમાં વધુ જાગૃતિ આવી હતી. અન્ય ધર્મ પ્રત્યે તેને દ્રેષ કે તિરસ્કાર ન હતા છતાં તે પોતાને પરમશૈવ માનતો. સનાતન ધર્મપ્રચાર માટેના તેના પ્રયત્ન અવિરત હતા. દેવમાંદરો, યજ્ઞકાર્યો અને અખ્યયનમાંદરો બનાવી તેણે ધર્મશ્રદ્ધાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું હતું. એટલે સનાતન ધર્મનો વિકાસ સાધવા માટે પુરતા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને આ સર્વના પરિણામે તેના પુરોગામી રાજવીઓ કરતાં, તેના સમયમાં શૈવ સંપ્રદાય વધુ ખીટ્યો હતા આથી જ પુરાણકારે તેને ધર્મોદારક બતાવ્યો છે, અને જેમ વિષ્ણુ ભગવાન ધર્મનાશ થતાં પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, તેવી જ રીતે સિદ્ધરાજે પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ ના અવતારરૂપે પુનર્જન્મ ધારણ કર્યો હતા એમ કહી, તેને વિષ્ણુની તુલનામાં મૂક્યો છે, એટલું જ નહીં પણ તે ખુદ વિષ્ણુનો અવતાર હતો, એમ કહ્યું છે. સરસ્વતીપુરાણકારે જ્યારે તને કૃષ્ણ જેવો હોવાનું કહે છે, ત્યારે ક્યાં કારે તેને વિશ્વામિત્રના શિષ્ય રામચંદ્ર જેવો હોવાનું માન્યું છે. ૪૦

ત્યારપછી બર્મરકને હરાવી. વશ કરશે એમ મંદો. ૮૭ માં સૂચવ્યું છે. સિદ્ધરાજે બર્મરકને પરાજિત કરી વશવર્તી બનાવ્યો હતો, તેનું સંપૂર્ણ વચન આગળ આપી ગયા છીએ. એટલે તે સંખે અહીં કંઈ ખસ કહેવાનું રહેતું નથી. મંદો. ૮૦ માં અંધકૂપમાંથી ઉપર (હિસ) લવી આપી નાગલાકમાં જઇ તે નાગોને જીવનદાન આપશે, એમ ભવ્ય બોખ્યું છે. સરસ્વતીપુરાણકારના આ કથનથી

જણાય છે કે પુરાણકારે સિદ્ધરાજનું ચગ્નિલેખન અંપણ સિવાટાપથી નોંધ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ તેનો એકે મહત્વનો પ્રસંગ જતો કર્યો નથી. ઉસ લાવી નાગલોકમાં જન્મ પ્રાણદાન આપ્યાની હકીકત કકત આ પુરાણ અને દયા. કા. માંથી જ મળે છે. આ સિવાય કોઇ પણ અતિદાસિક અંશમાં આ પ્રસંગ નોંધાયો નથી. આથી સરસ્વતીપુગણની પ્રામાણિકતા અને પ્રાચીનતા માટે મજબુત કારણ મળે છે આ પુગણમાં તેને માટે ટુંકું વિવેચન કર્યું છે, જ્યારે દયા. કારે તેની વિસ્તારપૂર્વક નોંધ લેતાં લખ્યું છે કે —

“ એક વખત સિદ્ધરાજ રાત્રે નગચર્યા જોગ ની-લ્યો. અને ફરતો ફરતો સરસ્વતીના તટ ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે એવો શબ્દ સાંભળ્યો કે, જો તમે કૂવામાં પડશે તો હું પણ આપની પાછળ પડીશ. આ સાંભળતાં જ સિદ્ધરાજની જાણા આવી, અને તે જાણવા આગળ આંચો, અને કહ્યું કે તમે કેણુ જો તે જણાવો, આપને જે દુઃખ હશે તે દૂર કરવા માગથી બનતું કરીશ. ત્યારે નાગપુત્ર પોતાની હકીકત જણાવતાં બોલ્યો કે મારું નામ કનકચૂડ છે, અને વાસુકીનાગના મિત્ર રત્નચૂડનો હું પુત્ર છું. એક વખત મારા મિત્ર દમન સાથે વાદ થતાં તે હેમંત ઋતુમાં લવલી પુષ્પ લાવી અપે, તો મારે મારી ભાર્યા હારી જવી એવી શરત ફગી. શરત પ્રમાણે તેણે હેમંતમાં લવલી પુષ્પો લાવી આપ્યાં, તેથી કરાર મુજબ હું મારી સ્ત્રી હાર્યો. તેવામાં નાગલોકે દમનને હુલ્લડનામ જે કાશ્મિરમાં રહે છે, તેની પાસે જવાનો હુકમ કર્યો. તેનું કારણ એવું છે કે, એક વખત હુલ્લડે પાતાળને જળમાં હુબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આથી નાગલોકેએ તેની પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, અહીંથી પ્રતિવર્ષે એક નામ આપની પૂજા કરવા આવશે, તેથી આ વર્ષે દમનનો પૂજા કરવા જવાનો વારો છે, પણ ત્યાં ઠંડી બહુ જ પડે છે, અને ઘણું જ અમસાખ્ય કાર્ય હોય, ઉસ સાથે લઇ જઇ શરીરે લગાડવામાં આવે, તો નિશ્ચિત રીતે ત્યાં જઇ શકાય તેમ છે. તે કારણથી દમને મારી

પ સે ઉસની માગણી કરી, આગળની શરતમાંથી મુક્ત થવા જણાવ્યું. આથી તેના માટે હું આ કુવામાંથી ઉસ લેવા આવ્યો છું. પણ આ કુવામાં મૂચીમુખ (સોય જેવા અણીદાર મુખવાળી) મધમાખો રહે છે, જેથી તેના દંશથી મૃત્યુ થઇ પાછા ઉપર આવી શકાય નહીં. આ માટે મારી પ્રાણપ્રિયા મને તેમાં પડતાં રોકે છે, અને સાથે આવવા કહે છે. તેનો મધળો વૃતાન્ત સાંભળી સિદ્ધરાજે નેને ઉસ લાવી આપી, તેને નિર્ભય રીતે પાતાળમાં પહોંચાડવા બર્ખારકને મોકલ્યો." ૪૧

આથી જોઇ શકાય છે કે સરસ્વતીપુરાણકારની દેવી વાણી અને દયા. કાગનું આ વર્ણન એકબીજાને અનુરૂપ છે, ફક્ત દયા. કારે આ પ્રમૂંગ વિસ્તૃત રીતે પૂર્વાપર સંબંધસહ સમુચિત બધામાં રજુ કર્યો છે. પોગણિક દૃષ્ટિએ નાગલોક(પાતાળ)માં જવું, કનકચૂડ નાગ સાથે વાર્તાલાપ એ દેવી કૃત્યો લાગે છે. પણ અનિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પાતાળ પૃથ્વીની અંદર નહીં, પણ સિંધુમુખ આગળ તે નામનું નગર હતું, અને તેની આબુખાજીનો પ્રદેશ નાગલોક કહેવાતો હતો. વળી ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં જણાવેલ નાગો તે પેટે ચાલનારા નાગ નહીં પણ નાગજાતિના અસુરો હતા, જેઓ નાગલોકમાં રહેતા હતા એમ વિદ્વાનો માને છે ૪૨ તેથી જણાય છે કે કનકચૂડ નાગ ત્યાંથી કંઈ કાન્થસર ગુજરાતમાં આવ્યો હશે, જેને સિદ્ધરાજે કેટલીક મદદ કરી હતી. વૈદિક સમયમાં કાશ્મિરથી ગુજરાતના કિનારા સુધી નાગજાતિનું જોર હતું, તે પ્રાચીન પરંપરાને ધ્યાનમાં લઇ સરસ્વતીપુરાણકારે કુદરતનાગનું નિવાસસ્થાન કાશ્મિર બનાવી, અનુમોદન આપ્યું છે. બર્ખારક કનકચૂડને નિર્ભય રીતે પહોંચાડવા પાતાળમાં ગયો હતો. આથી તે સિંધુમુખ પાસેના પાતાળ નગરમાં ગયો હશે, એમ માની શકાય છે. કનકચૂડ કેવળ ઉસ લેવા માટે જ પાટણ આવ્યો હોય એમ

ભાગતું નથી. કારણ તેટલે દૂરથી આવ્યા નહીં. કારણ માટે તે અહીં આવે એ અસંભવિત છે. પણ અનુમાન થાય છે કે કાશ્મીરનિવાસી નાગજાતિનો સરદાર કુલક, પાતાળના લોકોને ત્રાસ આપતો હોવો જોઈએ, જેનાથી બચવા તે લોકોએ સિદ્ધરાજની મદદ માગવા કનક-ચૂને પાટણ મોકલ્યો. હશે; જેથી સિદ્ધરાજને જાતે બચાવકને સથે બધ તેઓને તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યા હશે, અને તેને અનુસરી સરસ્વતીપુરાણકારે દૈવી વાણીમાં તે નાગલોકમાં જન્મ નાગોને જીવનદાન આપશે, એમ જણાવ્યું હોય, એમ લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સિદ્ધરાજે નાગજાતિને પણ સારી એવી મદદ કરી હતી, અને અંધકૂપમાંથી ઉસ લાવી આપ્યાનો પ્રસંગ એક મહત્કાર્યનું રૂપક હોય એમ જણાય છે. આવું રૂપક મૂકવાનો પુરાણકારનો શો આશય હશે તે માલમ પડતું નથી, પણ સિદ્ધરાજને દૈવીકાર્યશક્તિવળો પુરૂષ જણાવવા તેને પાતાળમાં જન્મ નાગલોકોને જીવનદાન આપ્યાનું મોઢમ નોંધ્યું હશે. અંતમાં અશરીરિણી વાચાએ સર્વસામાન્ય આશીર્વાચન આપતાં કહ્યું છે કે તે જ્ઞાનવંત, બુદ્ધિશાળી અને સર્વ ધર્મપ્રવર્તક થશે. આ પ્રમાણે દૈવીવાણીમાં સિદ્ધરાજનું હુંકું ચરિત્ર આપી દીધું છે.

અશરીરિણી વાચા બંધ થતાં જ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ દેવદુંદુભિઓ વાગવા માંડ્યાં, અપ્સરાઓ નાચગાન કરવા લાગી. ૪૩ આવાં વર્ણનો પુરાણોમાંથી પુષ્કળ મળે છે. અનેક મહાપરોના જન્મનું વર્ણન કરતાં અપ્સરાના નાચ, દેવદુંદુભિનું વાદન, સુગંધિત વાયુનો પ્રચાર, વગેરે સર્વસામાન્ય હોવાનું પુરાણો ઉપરથી જણાય છે અને તેને અનુસરી સરસ્વતીપુરાણમાં પણ તેવું જ વર્ણન આપી પુરાણ-ક્રમેને સાચ્યો છે.

૪૩ ચિરામે તસ્ય વાક્યસ્ય પુષ્પવૃષ્ટિઃ પપાનયન્ ।-

દેવદુંદુમયોનેદુ નૈનૃતુઆપ્સરોગણાઃ ॥૧૧॥ સ. પુ. સ. ૧૫

સિદ્ધરાજ દેવી વ્યક્તિ હોમ આત્મવચથી જ તેનામાં અનેક ગુણો પ્રતિષ્ઠિત હતા. કાગળ મહાપુરુષોને પ્રાકૃર્મના યોગે જન્મ સાથે જ અદ્ભુત ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પુરાણે પણ તે પ્રમાણે જણાવતાં લખ્યું છે કે “ તે રાજપુત્ર જેમ શુકલ પક્ષમાં ચંદ્રમા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ મોટા થવા લાગ્યો અને આત્મવચથી જ તેનામાં સર્વ ગુણો અધિષ્ઠિત થયા હતા.”૪૪

અંતિદાસિક પ્રમાણેના આધારે સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક નાનપણમાં થયો હતો. એટલું જ નહીં પણ કણે જાતે તેને રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. આ હકીકતને પુષ્ટિ આપતાં સરસ્વતીપુરાણકાર કહે છે કે “ પછી રાજ્યે પુત્રને પોતા કરતાં પણ ગુણાધિક (ધણા ઉત્તમ ગુણવાળો) જેમ્મ રાજમિદાસને અભિષિખ્ત કર્યો, અને પોતે શિવલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું.”૪૫ આથી જેમ્મ જાકાશે કે સિદ્ધરાજને ગાદી ઉપર બેસાર્યા પછી કણે લાંબો વખત જીવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. દયા. કારે પણ આ પ્રમંગને અનુમોદન આપી તેને મળતી જ હકીકત નોંધી છે.૪૬ આથી સરસ્વતીપુરાણકારનું કથન અંતિદાસિક પ્રમાણે વડે વાળખી લાગે છે. ત્યારબાદ સિદ્ધરાજનું

૪૪ તતઃ સ વૃદ્ધિમગમત્ શુક્લપક્ષે યથાશયી ।

સતુ બાલ્યાત્પૃથ્વ્યેવ સર્વૈર્ગુણગૈર્વૃતઃ ॥૧૨॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૪૫ તતો ભૂપપતિ દ્રષ્ટ્વા પુત્રમાત્મગુણાધિકં ।

અભિષિચ્ય સ્વરાજ્યે તં શિવલોકં જગામ સઃ ॥૧૩॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૪૬ સોઽભિષેક ચિકીઃ સૂનોઃ કીરપાં દિવિષત્સમઃ ।

પુણ્યસૂક્ષ્મહસ્તોમાઙ્ગિર્નુવિખેર્ણુઃ ગોવુહઃ ॥૧૦૪॥

દયા. સ. ૧૧

જ્ઞાતેજ વર્ણવતાં પુરાણકાર નોંધે છે કે તેના તેજ માત્રથી ધર્મબાધક જેમ વાયુથી દીવા ઠરી જાય તેમ નાશ પામ્યા. મતલબ કે તેના રાજસિંહાસને આવ્યા પછી ધર્મવિધ્વંસક દુષ્ટ જનોનો અભાવ હતો. આમ જણાવીને સિદ્ધરાજની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરવાનો પુરાણકારનો આશય જણાય છે. વળી તેણે જે રૂઢિસ્થાનો ગુપ્ત હતાં તેનો શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની કૃપા વડે ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

આટલે સુધી તેનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યા પછી પુરાણકાર તેના રાજકીય બ્યવસાય સંબંધી ઇશારો કરતાં લખે છે કે “તેણે અવંતિ વગેરે દેશો સાથે સર્વ વસુધરાને જિતી અને તે રાજ શિવધ્યાનપરાયણ બન્યો.” ૪૭ તેણે અનેક વિજયો મેળવ્યા હતા અને તેમ ઠરી કેટલાક દેશોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી, છતાં બીજા કાંઈનો હિસેબ નહીં કરતાં પુરાણકારે ફક્ત અવંતિ વગેરે એમ કહી અવંતિના વિજયને સર્વશ્રેષ્ઠ બતાવ્યો છે. અવંતિનો જય તેનો હેતુો વિજય પ્રસંગ હતો, તેમજ તેના સર્વ વિજયોમાં તે સર્વોત્કૃષ્ઠ ગણાતો. આ વિજય તેણે બારે જહોમત ઉઠાવીને મેળવ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ અન્ય વિજયયાત્રાઓના મુકાબલે તેનું મહત્વ સર્વોચ્ચ હતું, અને પ્રભમાં પણ તેમ મનાતું હતું. આથી જ પુરાણકારે તેની હેતુી અને મહાન જિતનો ફક્ત હિસેબ કરી સંતોષ અનુભવ્યો હશે, એમ જણાય છે. આ સિવાય તેમાં બીજો કાંઈ પણ ઉદ્દેશ સમાયેલો હોય તેમ જણાતું નથી.

અવંતિની જિત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે, એટલે તેને માટે વધુ પ્રમાણોની અપેક્ષા રહેતી નથી પણ સહસ્રલિંગના સ્થાપત્યકાળ

૪૭ અવંતિ માવિતઃ કૃત્વાજિત્વા સર્વાં વસુધરાં ।

બ્રાહ્મણેભ્યો હૃદૌ રાજા સિવધ્યાનપરાયણઃ ॥૧૬॥

સ. પુ. સ. ૧૬

મારે વિદ્વાનોમાં આજે જે મતભિન્નતા જોવામાં આવે છે તેનો આ પ્રમાણથી કંઈક ખુલાસો થશે, એમ માફ માનવું છે. પ્રખંધચિંતામણી સદસંલિંગનું કાર્ય શરૂ કરી, માલવયુદ્ધનું વિજયપ્રસ્થાન તેણે ક્યું હતું એમ જણાવે છે, ૪૮ જ્યારે દ્વાપરાયકાર આ વિજય મેળવ્યા બાદ તેનું સુદર્શન કર્યાનું સૂચન કરે છે. ૪૯ સરસ્વતીપુરાણકાર પણ અવંતિ વગેરેની જિત જણાવ્યા પછી જ સદસંલિંગનું સ્થાપત્યવિધાન રજુ કરે છે. આથી તેણે સિદ્ધરાજનાં મહત્કાર્યો ક્રમસર આપ્યાં હોય તો આ પુરાણથી પણ તે માળવાના વિજય બાદ થયાનું માનવાને કારણ છે.

આ પછી સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળની સામાજિક સ્થિતિ બતાવતાં તેણે રામરાજ્ય જેવું આદર્શ ચિત્ર રજુ કર્યું છે. તેનું સુંદર વર્ણન નોંધતાં પુરાણકાર લખે છે કે “ તેના રાજ્યમાં સર્વે વર્ણ સ્વધર્મ-નિરત હતી, કોઈ પણ મનુષ્ય અકાળ મરણને પ્રાપ્ત થતું ન હતું, બાધિ, ભય અને દુઃખ તેના શાસનકાળે દૂર ભાગતાં. પર્જન્ય યથાસમયે પૂરતા પ્રમાણમાં આવતો, પૃથ્વી સદાયે “ સસ્યપ્રદા ” ધાન્ય આપતી હતી (ક્ષણદૃષ્ટ હતી) અને તે નૃપતિના પ્રભાવથી ગાયો કામદુધાની માફક મનુષ્યોને સર્વસુખ આપતી. સિદ્ધરાજના શાસનકાળે ચોર, અગ્નિ અને વિષબ્યાલકો (ઝેરી જનાવરો)નો ભય ન હતો તેમજ સર્વે મનુષ્યો ક્ષુધાતૃષ્ણાની ચિંતાથી મુક્ત હતાં.” ૫૦ પુરાણોના કેટલાક

૪૮ પ્ર. ચ્વિ. દુ. કે. શાસ્ત્રી પા. ૧૪

૪૯ અતીત્ય મૈથિલં યુદ્ધં રાઘવોડનુક્રતક્રતુઃ ।

પ્રાપાતેતરતીથ્વાંસ પૂર્તે ચક્રે મહાસરઃ ॥૧૧૪॥

દ્રયા. કા. સ. ૧૫

૫૦ સર્વે વર્ણાઃ સ્વધર્મસ્થા માકાલમરણં નૃણાં ।

ન ચ વ્યાધિર્મયં ઘોરં તસ્મિન્ શાસતિ મેદિની ॥૧૭॥

કામવર્ષી ચ પર્જન્યઃ સર્વસસ્યપ્રદા મહી ।

સર્વાદ્રોણદુધા ગાઘઃ પ્રમાણસસ્ય ભૂપતેઃ ॥૧૮॥

ધાર્મિક રાજાઓનાં ચરિત્રોમાં આવાં વર્ણનો મળી આવે છે. રામાયણમાં પણ રામરાજ્યની લોકસ્થિતિ જણાવતાં આવું જ બંધે આવે મળતું જ વર્ણન આપ્યું છે. ૫૧ આમ સિદ્ધરાજના શાસનકાળે પ્રજાવર્ગ ધણે જ સુખી અને આખા હતા. રાજાએ પ્રજાને સુખ અને સગવડ પૂરી પાડતા અને પ્રજાના સુખમાં જ પોતાનું સુખ સમજતા.

સહસ્રલિંગનું સ્થાપત્યવિધાન

સિદ્ધરાજનું આટલું ચરિત્રવર્ણન આપ્યા પછી પુરાણકાર સહસ્રલિંગ સરોવરનો ઇતિહાસ આપવાનું શરૂ કરે છે. તેમાં તેના ઉત્પત્તિપ્રસંગ, નહેરુદ્વારા તેમાં સરસ્વતીને પધરાવવાની યોજના, તેનાં તીર્થો, દેવમંદિરો વગેરેનાં વર્ણનો ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડે છે. આવું સપ્રમાણ અને ક્રમબદ્ધ વર્ણન કોઈ પણ ગ્રંથકાર હજી સુધી નોંધ્યું નથી. એટલું જ નહીં પણ આ પુરાણની પ્રાચીનતાનો મોટો આધાર તેના સહસ્રલિંગવર્ણન ઉપર જ અવલંબે છે, એમ કહીશું તો ખોટું નહીં કહેવાય. સહસ્રલિંગનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સરસ્વતીપુરાણના આધારે “ મહારાજાધિરાજ ” પુસ્તકના ખંડ ૩ માં

ન ચૌરાગ્નિમયં તત્ર ન વિષવ્યાલકં તથા ।

ધ્રુત્પિપાસામયં નાસ્તિ સિદ્ધરાજે પ્રણાસતિ ॥૧૧॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૫૧ રક્ષણનરરક્ષાંસિ સ્થિતા રામસ્ય શાસને ।

અનુરક્ષતિ રાજાનો હાહન્યનિ રાઘવમ્ ॥૧૧॥

કાલે વર્ષતિ પર્જન્યઃ સુમિશ્રં વિમલાદિકઃ ।

દૃષ્ટપુષ્પા જનાઃ કીર્ણે પુરં જનપદાસ્તથા ॥૧૨॥

નાકાલે ત્રિયતે કશ્ચિન્નવ્યાધિઃ પ્રાણિનાં તથા ।

નાનાર્યં વિદ્યતે કશ્ચિદ્રામે રાજ્યં પ્રણાસતિ ॥૧૩॥

વા. રા. ઉત્તરકાંડ અ. ૧૧

વિસ્તારપૂર્વક આપ્યો છે. જો કે તેમાં તે સંબંધી ઠીકઠીક ચર્ચા મારા તરફથી કરવામાં આવી છે, અને તેમાં કેટલાંક બંધબેસતાં અનુમાનો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે, છતાં તેનો આવો પદ્ધતિસર ઇતિહાસ પહેલી વાર જ બહાર પડ્યો છે. આ સિવાય શ્રી. રામલાલ મોદીએ આ પુરાણના આધારે સહસ્રલિંગની યોજના રજૂ કરતો લેખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બારમા સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે લખ્યો હતો, જેમાં તેમણે કેટલાંક નવવિધાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેવું જ યોજનાચિત્ર આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યું છે. તદ્દઉપરાંત તેનો નકશો પણ સરસ્વતીપુરાણના પ્રામાણિક સાધનોવડે ઉપજાવી કાઢ્યો છે તે પરિશિષ્ટમાં લેખની સાથે જ રજૂ કર્યો છે. તેમ છતાં અહીં તેનું ક્રમસર વિવેચન આપવાની જરૂરત ઉભી રહે છે. કારણ સરસ્વતીપુરાણનાં ઐતિહાસિક વિધાનોના વિસ્તૃત વિવેચનમાં, પુનર્કિતના બધે સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ જો ન આપવામાં આવે તો ગ્રંથવિવેચનની એટલી અપૂર્ણતા ગણાય. તેથી તેના ફરક વિધાનની સંશોધનદષ્ટિએ અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અહીં વિચારણા કરવામાં આવી છે.

સહસ્રલિંગ બંધાવવાની સ્કુરણા કયા કારણને લઇ સિદ્ધરાજને ઉદ્ભવી, તેની પ્રસ્તાવના રજૂ કરતાં પુરાણકાર કહે છે કે “એક વખત તે પાર્થિવેન્દ્ર રાત્રે સુષ્પ રહ્યો હતો. ત્યારે તેને પોતાના નગરનું જળ વગરનું સરોવર સાંભરી આવ્યું. આ સરોવર નગરની નજદીકમાં ઉત્તર દિશાએ આવેલું હતું, જે દુર્લભરાજે બંધાવ્યું હોઈ તે જળપૂર્ણ કેમ થાય તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.”^{૫૨} આથી સહસ્રલિંગનું કાર્

૫૨ एकदा पार्थिवेन्द्रोऽसौ निशि सुप्तःस्थितः सुखं ॥

संसस्मार सरस्तञ्च जलहीनं स्वके पुरे ॥१०१॥

यत्सरो नगराम्बासे उत्तरस्यां दिशि स्थितं ।

कृतं बुर्लभराजेन जलपूर्णं कथं भवेत् ॥१०२॥

સ. પુ. સ. ૧૬

પૂર્વે થયા બાદ તેમાં કાયમ જળ રહેતું ન હતું, અને તેને લઇને જ સિદ્ધરાજને આ વિચાર સૂઝ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પણ સહસ્રલિંગ સરોવરનું સ્થાપત્ય સિદ્ધરાજે જ કર્યું હતું, છતાં પુરાણકારે તેની કને દુર્લભરાજે એ પૂર્વે બંધાવ્યાનું કેમ કહેવરાવ્યું હશે ? સહસ્રલિંગ સરોવર સિદ્ધરાજે જ બંધાવ્યું હતું એ લોકપ્રસિદ્ધ અને ઇતિહાસપ્રણીત વાત છે, તેથી સરસ્વતીપુરાણકારનું એ કથન અહીં અસંબદ્ધ લાગે છે. આગળ વિચારી ગયા પ્રમાણે આ પુરાણનું દરેક કથન બહુધા સત્ય અને પ્રામાણિક હોઇ ઇતિહાસ સાથે મેળ સાધે છે, જ્યારે અહીં અંથકારે કેમ ભૂલ ખાધી હશે ? આ વિચારણીય છે. ખરેખર મને તો તેમાં અંથકારની ખીલકુલ ભૂલ જણાતી નથી. કારણ ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને નક્કર અનુમાનો વડે એમ જણાય છે કે, સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર દુર્લભ-સરોવરના સ્થાન ઉપર જ બંધાવ્યું હતું, અને પિતૃઓનું તે સ્મારક ભૂંસાઈ ન જાય તેટલા માટે તેનું રાજપ્રણીત નામ દુર્લભસરરાજ રાખ્યું હતું. ૫૩ સહસ્રલિંગ નામ તેના કાંઠા ઉપરનાં સહસ્રશિવમંદિરોને લઇને જ કહેવામાં આવતું, જે જનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું. આથી જ અંથકારે સિદ્ધરાજ પાસે દુર્લભરાજે બંધાવેલ સરોવર કહેવરાવ્યું હોય. આ સિવાય તેમાંથી ખીજે પણ ખ્વનિ નીકળી શકે છે કે, સિદ્ધરાજને પ્રથમ દુર્લભ સરોવરને જળપૂર્ણ કરવાનો વિચાર થયો હશે, પણ તે સરોવર સારી સ્થિતિમાં નહીં હોવાના સમયે, તેનું પુનર્વિધાન કરી તેણે એ નવીન બંધાવ્યું હશે. આ અંથમાં દરેક ઠેકાણે અંથકારે તે સરોવરનું સહસ્રલિંગ, સિદ્ધરાજ-સરોવર, વગેરે નામો જણાવ્યાં છે, જ્યારે અહીં ભૂલથી કે અજ્ઞાનતાથી તે દુર્લભરાજે એ બનાવેલ ત્યાં હતું એમ કહે તેમ જણાતું નથી. પણ ખાસ ઇરાદાપૂર્વક ઉપયુક્ત હકીકતનું ગર્ભિત સ્પષ્ટ કરવા તેથી નોંધ લીધી હોય તેમ જણાય છે.

સહસ્રલિંગ સરોવર સરસ્વતીના પુનિતામૃત વડે ભરવામાં આવ્યું હતું. તે માટે સિદ્ધરાજ જળનોથિકા(નહેર)દ્વારા સરસ્વતીને સહસ્રલિંગમાં લાવ્યો હતો. તે કાળે સરસ્વતીનું વહન પાટણથી ઉત્તરમાં લગભગ બેત્રણ ગાઉ દૂર ઉપર ભૂમિના અંત્યપ્રાંતમાં હતું, એ આખી યે ઘટનાને એક સુંદર રૂપક દ્વારા રજૂ કરતાં, તેની વ્યવસ્થિત આખ્યાયિકા સરસ્વતી-પુરાણકારે આપી છે. પુરાણકારનું આ વસ્તુસંયોજન અદ્વિતીય હોઈ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રશંસનીય છે.

રાત્રિએ આ વિચાર કરતાં કરતાં સિદ્ધરાજ નિદ્રાધીન થયો, અને તેના સ્વપ્નમાં ભૃગુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા ભરદ્વાજ મુનિ આવી કહે છે કે હે વત્સ ! મેં દિવ્ય ચક્ષુવડે તારા હૃદયની ભાવના જાણી છે. જેના માટે તું ચિન્તા કરે છે તે કાર્ય મારા ઉપદેશથી સિદ્ધ થશે. પછી યોગનિદ્રામાં પડ્યાં છતાં પણ સિદ્ધરાજે પોતાના કુત્રદેવનું યથોક્ત પૂજન કર્યું અને સ્તુતિ કરી કે, આજે આપના દર્શનથી મારું જીવન ધન્ય બન્યું છે. પછી ભરદ્વાજ મુનિ કહેવા લાગ્યા કે હે વત્સ ! તું જે સરોવરને જળપૂર્ણ કરવા માગે છે તેનો ઉપાય બતાવું. આ સારસ્વત-ક્ષેત્રનો પ્રદેશ પ્રાચીન અને પુણ્યતમ છે. વળી કલિના પ્રભાવે પાપ-સ્પર્શથી સરસ્વતીએ આ સ્થાનોનો ત્યાગ કર્યો છે. માટે એ બ્રહ્મપુત્રી સરસ્વતીનું તું આરાધન કર; જે પુણ્યતમ અને પરમાનંદ આપવા-વાળો છે. હે સિદ્ધરાજ ! પૂર્વે તેં જે સિદ્ધેશને પ્રસન્ન કર્યા છે, તે સરસ્વતીના ઉત્તર ભાગે સ્મશાનમાં આવેલા છે, અને એ સિદ્ધિ આપવા-વાળા હોઈ સિદ્ધેશ્વર તરીકે પ્રખ્યાત છે. સરસ્વતીએ આ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ શંકરનો ત્યાગ કર્યો નથી. તે સિદ્ધેશ્વરને ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરી, ઉત્તરાભિમુખ આસન લગાવી પ્રાણાયામપૂર્વક સરસ્વતીનું ધ્યાન કરજે, જે તને સિદ્ધિ આપશે. આ પ્રમાણે કહી તેનું મસ્તક સુંઘી ભરદ્વાજ મુનિ પોતાના આશ્રમ પ્રતિ ગયા. ૫૪

પુરાણકારે આ કલ્પનાને પૌરાણિક ઢબથી રજુ કરતાં ભરદ્વાજનો સંબંધ સચુકિતક યોજ્યો છે. કારણ બ્રાહ્મણોની માફક ક્ષત્રિઓને પણ ગોત્રપ્રવર હોય છે. સિદ્ધરાજનું ગોત્ર ભરદ્વાજ હતું અને તેથી તેના કુલાચાર્ય ભરદ્વાજ જણાવી કુલ અને કુલાચાર્યનો ઠીક મેળ સાધ્યો છે. આ રૂપકનો તાત્વિક નિષ્કર્ષ કહાડતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે સિદ્ધરાજનું ગોત્ર ભરદ્વાજ હતું. અને પાટણથી ઉત્તરમાં સ્મશાનના અંત ભાગે સરસ્વતીનું વહન હોઈ, તે દ્વારા સહસ્રલિંગ જળપૂજું કરવાનો પ્રથમ વિચાર સિદ્ધનરેન્દ્રને સૂઝ્યો હતો. ચૌલુક્યોનું ગોત્ર ભરદ્વાજ હતું એમ દ્વાયાશ્રમમાં મુનિરાજ હેમચંદ્રે પણ જણાવ્યું છે.^{૫૫} સ્વ. ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્યનું પણ તેમ જ માનવું છે, એમ તેમના મધ્યકાલીન ભારતનો ઇતિહાસ અને એપીગ્રાફીકા ઈંડીકામાં લખેલા નિબંધ ઉપરથી જણાય છે.^{૫૫} આથી સરસ્વતીપુરાણકારની પ્રામાણિકતા વધુ સિદ્ધ થાય છે.

બીજે દિવસે સવારમાં સિદ્ધનૃપે પોતાના સ્વપ્નની હકીકત સુહૃદો (મિત્રો) અને ગુરૂને કહી. પછી સત્પુરૂષોથી અનુગ્રાત થયેલ તે રાજા પવિત્ર દિવસે વિધિપૂર્વક પ્રસ્થાન કરી, ગૌરેય (ગણપતિના) મંદિરે ગયો. આ ગૌરેય નગરથી ઉત્તરમાં અને સિદ્ધેશ્વરથી દક્ષિણે ઉપર ભૂમિમાં આવ્યા હતા. તેણે તેમનું વિધિયુક્ત પૂજન કરી, પોતાના કાર્યની નિર્વિઘ્નતા ઇચ્છી. પછી તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સિદ્ધેશ્વર ગયો. સિદ્ધેશ્વર ગયા પછી તેણે ગહાદેવજીનું પૂજું ભક્તિવડે પૂજન કર્યું, અને પવિત્ર ગુરૂદેવનું સ્મરણ કરી, ઉત્તરાભિમુખે બદ્ધપદ્માસનવાળા, ઈંદ્રિયોનો નિરોધ કરી, પ્રાણને હૃદયમાં ધારણ કર્યો, અને પ્રણવમંત્રનો જપ કરી, સરસ્વતીનું આરાધન કર્યું. આ પ્રમાણે આરાધના કરતાં ત્રીજે દિવસે

૫૫ (અ) દ્વયા. કા. સ. ૬ શ્લો. ૭

૫૫ (બ) જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૮૨

જેણે શુકલાંબર ધારણ કર્યાં છે, વીણાપુસ્તક વગેરે હાથમાં શોભે છે અને જે સફેદ ચંદનપુષ્પથી અલંકૃત છે તેવી સ્ત્રી (સરસ્વતી) જગતને પ્રકાશ કરતી, રાજ પ્રત્યે વરદાયક રીતે બોલવા લાગી કે “હે સુમત ! હું તારા કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ છું તેથી વરદાન માગ.” દેવીનાં વચન સાંભળતાં જ સિદ્ધરાજ ધ્યાનમુક્ત થયો, અને બ્રહ્મસુતા સરસ્વતીનું ભક્તિપુરઃસર પૂજન કરી, તેણે આ પ્રમાણે વરદાન માગ્યું : “જો આપ પ્રસન્ન થયાં હો તો આપે આ સ્થાનનો કોઈ દિવસ ત્યાગ કરવો નહીં. કારણ પંચકોશીનું આ સ્થાન બાણું જ પવિત્ર છે, જેથી અન્ય તીર્થો સાથે તમે અહીં નિવાસ કરો.”

“સ્મશાન, ઉપર, ક્ષેત્ર, પીઠ અને વન તે પાંચે મહાસ્થાનો ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ પામે તેવી વિનંતી છે.”

“આ નગરની નજદીકમાં જે જળહીન સરોવર છે તેને આપના પુણ્ય-પવિત્ર જળ વડે પરિપૂર્ણ કરો એટલું જ નહીં પણ આકાશ, પાતાળ, અને પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વે તીર્થો મારા આ સરોવરમાં નિવાસ કરે, તેવી પ્રાર્થના છે.”

સિદ્ધરાજનું ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળતાં જ સરસ્વતી બોલ્યાં કે “હે રાજન્ ! તે પ્રમાણે સર્વ થશે. મારી જે જળમયી મૂર્તિ છે તે સ્મશાનને પ્લાવિત કરી, આપના તળાવમાં વાસ કરશે. હે મહારાજ ! શબ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપિણી મારો તેમાં નિવાસ રહેશે.” એમ કહી સરસ્વતી ત્યાંથી ચાંતધ્યાન થયાં. ૫૫

બાણીક વખત બને છે તેમ, શ્રેષ્ઠ પુરુષો અને રાજાઓનાં મહત્કાર્યોને વધુ મહત્વ આપવા, તેને લોકસમાજમાં આકર્ષક કરવા, અને ધાર્મિક જનોને તે તરફ વધુ અકાશીલ બનાવવા, કવિઓ આવી કથનાઓ રજુ કરી અદ્વિતીય આકર્ષણ સાધે છે. ઉપર્યુક્ત હકીકત કાલ્પનિક કે સાચી હશે, એ માનવાને આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન

નથી, પણ આવી જ હકીકત સહસ્રલિંગ પ્રશસ્તિમાંથી મળી આવી છે. ૫૬ આથી સરસ્વતીપુરાણકારનું આ કથન ઉપજવી કાઢેલી નવીન કલ્પના નથી, પણ એક અદ્ભુતકાર્યનું પ્રાચીન રૂપક છે, એટલું જ નહીં પણ સરસ્વતીપુરાણની પ્રાચીનતા માટે નક્કર પુરાવો રજૂ કરે છે. આમ સિદ્ધરાજનાં સર્વ કાર્યોમાં આ પ્રસંગ સર્વશ્રેષ્ઠ હતો તેનું મુખ્ય કારણ, તેણે સરસ્વતીને પુનિત પ્રવાહ પાટણ નજદીક લાવી આપી પૌરજતોને સ્નાન, પાન, અને અવગાહન માટે જે અનુકૂળતા કરી આપી હતી તેને લઇને જ હશે. તેથી લોકસમાજમાં તે એક દેવકાર્ય જેવું પવિત્ર ગણાઇ સિદ્ધરાજનાં શ્રેષ્ઠ કાર્યોમાં અમરતા પામ્યું.

સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થયાં એટલે પુનઃ ભરદ્વાજ મુનિ ત્યાં પધાર્યા. સિદ્ધરાજે તેમનું પૂજન કર્યું. પછી ભરદ્વાજ મુનિ તેની પ્રશંસા કરતા કહેવા લાગ્યા કે, હે પુત્ર ! તે સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરી, પ્રત્યક્ષ દર્શન પામી, આ લોકમાં વિરલ કાર્ય કર્યું છે. વળી હે રાજન ! જે સ્થાન નષ્ટ થયું હતું તેનો તે ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેથી આ તીર્થ તારા નામથી વિખ્યાત થશે, અને હું પણ અહીં જ નિવાસ કરીશ. આટલું વર્ણન આપ્યા પછી પુરાણકાર, આ મહત્કાયની પ્રશંસા કરી, તેને ભગીરથ કાર્ય જેવું (ભગીરથ જેમ ગંગાને લાવ્યા હતા તેવું) ગણાવતાં કહે છે કે, “પોતાના કુળનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેમ ભગીરથ ગંગાને લાવ્યા હતા તેમ સિદ્ધરાજ સરસ્વતીને આ તલાવમાં લાવ્યો હતો” ૫૬ પુરાણકારની આ કલ્પના સુંદર ભાવ

૫૬ ચૂડેન્દુ પાર્વૈરિઃ શીતયોગૈર્ગંગાતરંગૈરિઃ પુણ્યરૂપઃ ।

સ્વપ્ને સમાગત્ય તમેકમકં પ્રબોધયામાસ ચ ... ..

પ્રસ્થાન ૧૯૮૭ અં. ૫ આ વિષય ઉપરનો શ્રી. રા. યુ. મોદીનો લેખ

૫૬ સ્વયંશાપવનાર્થે ચ સિદ્ધરાજઃ સરસ્વતીં ।

તત્સરોહનયદેવી ગંગામિવ મગીરથઃ ॥૨૧૧॥

સ. પુ. સ. ૧૬

રણુ કરે છે એટલું જ નહીં પણ ધાર્મિકતાના ઝોજસ સાથે આ કાર્યને દૈવીકાર્ય જણાવે છે. સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિકારે પણ લગભગ આતું જ વર્ણન નોંધ્યું છે. ૫૭ આથી જોઈ શકાય છે કે સરસ્વતી-પુરાણ સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિ સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે.

સિદ્ધેશ્વરથી સરસ્વતીને સહસ્રલિંગમાં લાવવાની યોજના વિચાર્યા પછી, સિદ્ધેશ્વર અને સહસ્રલિંગ વચ્ચેના ગાળાનાં તીર્થો અને દેવમંદિરાનું ભપકાદાર વર્ણન પુરાણકારે નોંધ્યું છે. આથી જણાય છે કે તે જળવીથિકા(નહેર)ના કાંઠા ઉપર, તેમજ તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સિદ્ધરાજે અનેક દેવમંદિરો અને નાના નાના કુડો બંધાવ્યા હતા. આનું મુખ્ય કારણ તેની ધર્મ પ્રત્યેની દૃઢ ભાવના અને સારસ્વત પ્રદેશને રમ્ય ક્ષેત્ર બનાવવાનો મનોરથ, એ હોવાનું લાગે છે. પુરાણકારે સિદ્ધેશ્વરથી સહસ્રલિંગ સુધી સરસ્વતીના પ્રવાહ ઉપર પાંચ વિભાગો કર્યા, તે દરેક પ્રદેશમાં જૂદાંજૂદાં તીર્થો, દેવમંદિરો અને કુડો વગેરે હોવાનું જણાવ્યું છે.

પુરાણકારે સૌથી પહેલાં સિદ્ધેશ્વરથી દક્ષિણમાં રમશાનપ્રદેશ બતાવ્યો છે. તેમાં સારસ્વત પ્રવાહ ઉપર કાટતીર્થ અને ગાંધર્વતીર્થના ઉલ્લેખો છે. ત્યાંથી પાટણ તરફ આવતાં બીજા વિભાગને ઉપર પ્રદેશ કહ્યો છે. સરસ્વતીનું વહન ઉપરભૂમિથી ઉત્તરમાં રમશાન ભૂમિના અંતભાગે સિદ્ધેશ્વર પાસે હતું, એમ આગળ આ પ્રમાણે જણાવી ગયા છીએ. એટલે પાટણથી ઉત્તરમાં જતાં ઉપર (ઉસવાહ) ભૂમિ અને રમશાન એ પ્રાચીન કાળથી હતાં. તેને લઇને જ અંથકારે તે તે વિભાગોના સારસ્વત પ્રવાહ ઉપરનાં પ્રદેશોનાં યોગ્ય નામો મૂક્યાં હશે.

૫૭ મગીરથસ્ય ત્રિદશાપનેવ ॥૮૬॥ .

તતઃ સા પૂરયામાસ સરઃ સિદ્ધેશ્વરકારિતમ્ ।

સ્થાનિતં સગરેનેવ સાગ ... ..

રા. રા. ચુ. મોદીનો લેખ ‘પ્રસ્થાન’

આ ઉપર ભૂમિમાં ગૌરેયનું મંદિર હતું, સિદ્ધરાજે સરસ્વતીના આરાધન પ્રસંગે સૌથી પ્રથમ તેમનું જ પૂજન કર્યું હતું. આથી ત્યાંનું ગૌરેયનું મંદિર પ્રાચીન કાળથી હોવા સંબંધે માહિતી મળે છે. આ ઉપર ભૂમિમાં ગાંધર્વતીર્થથી શહેર તરફ આવતાં માતૃતીર્થ, દુર્ગાતીર્થ, અને વારાહ-તીર્થ હતાં, જ્યાં વારાહનું મંદિર પણ હતું એમ પુરાણની હકીકત ઉપરથી જણાય છે.^{૫૮} ખારમા અને તેરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં વારાહપૂજનો પ્રચાર હતો, એમ આ ઉલ્લેખથી સાબીત થાય છે. વારાહતીર્થથી દક્ષિણમાં આવતાં અનુક્રમે કનિષ્ઠ, મધ્ય, અને જ્યેષ્ઠકુંડ (પુષ્કરકુંડ) હતા. આ કનિષ્ઠકુંડની પાસે જ ગૌરેય(ગણપતિ)નું મંદિર હતું.

ઉશરનાં તીર્થો અને દેવમંદિરો જણાવ્યા પછી પુરાણકાર ક્ષેત્રનું વર્ણન કરતાં જાય છે કે, જ્યેષ્ઠકુંડની પાસે ખલ્લકુંડ હતો. આ ખલ્લ-કુંડથી ક્ષેત્રપ્રદેશ શરૂ થાય છે. તેમાં રૂકત વિષ્ણુયાનનું મંદિર અને રૂદ્રરૂપ હોવાનું પુરાણકારે ખતાવ્યું છે. રૂદ્રરૂપ કરવાનું યોગ્ય કારણ જણાવતાં કહ્યું છે કે “જ્યારે સિદ્ધરાજે સરસ્વતીને સહસ્રલિંગમાં પધરાવ્યાં ત્યારે તેમનો દુઃસહ વેગ જોઈને તે શાન્ત કરવા તેણે રૂદ્રની પ્રાર્થના કરી. આથી રૂદ્રે વચમાં એક રૂદ્રરૂપ કરવાનું કહ્યું અને તેમાં નિવાસ કરી, હું તેના વેગને શાન્ત કરીશ એમ જણાવ્યું.”^{૫૯} પુરાણકાર અહીં પણ પૌરાણિક રૂપક યોજ્યું છે. ભગીરથે જ્યારે ગંગાને પૃથ્વી ઉપર પધરાવ્યાં, ત્યારે ગંગાએ પણ દુઃસહ વેગ હોવાનું જણાવવાથી તેને રૂદ્રે જટામાં ઝીલી લીધાં હતાં. તવી જ રીતે અહીં પણ તેને મળતું પ્રતીક દાખલ કર્યું છે. પણ ખારી રીતે એમ ખન્યું લાગે છે કે,

૫૮ યસ્મિન્ તીર્થવરે સ્નાત્વા વારાહં યસ્તુ પश्यति ।

સ્નાત્વા સંપૂજયેન્નકયા વિષ્ણુલોકં સ ગચ્છતિ ॥૩૧૩॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૫૯ જુઓ સરસ્વતીપુરાણ સ. ૧૫ શ્લો. ૪૦૬ થી ૪૧૮

સરસ્વતીનો પ્રવાહ સીધો તલાવમાં દાખલ કરવામાં આવે તો, તેના પ્રચંડ વેગને લઇ કોઇ વખત તલાવને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે, તેમજ પ્રવાહ સાથે ધસડાતી માટીથી ધણીક વખતે પણ તલાવનું પુરાણ ન થાય તે માટે આ કુંડની યોજના કરી હશે. સરસ્વતીનો પ્રવાહ પ્રથમ તેમાં આવી શાન્ત થઇ પછી સહસ્રલિંગમાં દાખલ થતો હતો. આવા કોઠાઓ મોટા તલાવોમાં આને પણ જોવામાં આવે છે. પાટણના ખાન સરોવરમાં, અમદાવાદના કાંકરીઆમાં, અને વિરમગામના મુનસરમાં આવા કોઠાઓ મોજુદ છે. તેથી જ સિદ્ધરાજે રૂદ્રકૃપ બંધાવ્યો હતો. આ રૂદ્રકૃપમાંથી સરસ્વતી ત્રણ પ્રવાહરૂપે સહસ્રલિંગમાં પ્રવેશતાં હતાં, તેથી પુરાણકારે ત્યાં ત્રિવેણીસંગમ થતો હોવાનું જણાવી સંગમ-તીર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ લખવાનો મુખ્ય આશય સરસ્વતીનું જળ ત્રણ ગરનાળામાં થઈ આ સરોવરમાં આવતું હતું, તેને લઈને પુરાણકારે તેનું પૌરાણિક ઢગથી ત્રિવેણીસંગમનું શબ્દચિત્ર યોજ્યું હતું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધેશ્વરથી સરોવરનાં તીર્થો, દેવમંદિરો જણાવ્યા પછી સહસ્રલિંગના તટપ્રદેશનાં તીર્થો અને દેવમંદિરોનાં વર્ણનો તેના પૂરતા માહાત્મ્ય સાથે આપ્યાં છે. તેમાં કેટલાકના તો સ્થાન-નિર્દેશ પણ કર્યા છે, જ્યારે ઘણાંખરાં મોંઘમ બતાવ્યાં છે. આ બધાં તીર્થોનું ક્રમસર અને વિસ્તૃત વિવેચન મારા તરફથી લખાયેલ “સિદ્ધસર સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ” માં આપવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય શ્રી. રામજ્ઞાલ યુનીલાલ મોદીએ પણ આ પુરાણના આધારે તેનું કાષ્ઠપત્રિક ચિત્ર રજૂ કરી, સહસ્રલિંગસરોવરનાં તીર્થો અને દેવ-મંદિરોનું પદ્ધતિસર અને પ્રામાણિક વિવેચન કર્યું છે, તેથી અહીં તેના પુનઃ વિવેચનની અપેક્ષા રહેતી નથી, છતાં તેનાં તીર્થો અને દેવમંદિરોની ટૂંક નોંધ આપવાની ઇચ્છાને અહીં રોકી શકાતી નથી. સહસ્રલિંગની આજે બાબુ કાંઠાઓ ઉપર નાનાંમોટાં સહસ્રલિંગમંદિરો હતાં, જેને લઈને તલાવનું નામાભિધાન અમર બન્યું હતું. સિદ્ધરાજ પરમ શૈવ

હતા, તેનો અપ્રતિમ પુરાવો આ મંદિરોથી જાત થાય છે. દ્વાઅયકાર અને બીજા અનેક અંશકારોએ પણ તેની નોંધ લીધી છે. ૬૦

શિવમંદિરો સિવાય આ સરોવર ઉપર દશાવતારનાં મંદિરો, એકસો ને આઠ દેવીનાં મંદિરો, સિદ્ધિવિનાયક, મહાસેન, નકુલીશ, બાયલ-સ્વામી (સૂર્યમંદિર), ભૈરવ, કંકાલી, કપાલીશ્વર, મહાકાલ, જૂનમાતા અને જૂનેશ્વરના દેવપ્રાસાદો હોવાનું સરસ્વતીપુરાણકાર જણાવે છે. દશાવતાર, અને એકસો ને આઠ મંદિરોની નોંધ દ્વાઅય અને કીર્તિકૌમુદીમાં પણ લેવાઈ છે. ૬૧ પણ તે સર્વનાં ક્રમસર નામો આ પુરાણ સિવાય અન્યત્ર કંઈથી મળતાં નથી, એટલું જ નહીં પણ ત્યાંના અન્ય દેવમંદિરો અને તીર્થોના ઉલ્લેખો કોઈએ પણ કર્યા નથી. વધુમાં પુરાણના ધર્મ મુજબ જે તે સ્થાનો પ્રત્યે ધર્મભાવના દઢ કરતાં તેનાં માહાત્મ્યો રજુ કરી, દરેક તીર્થ અને મંદિરનું મહત્વ જણાવ્યું છે.

આ તળાવની ચારે બાજુ ઓવારાઓ હતા, અને દરેક દેવ-મંદિરની આગળના ઓવારાઓ તેનાં તીર્થો મનાતાં. તેમાં સૌરતીર્થ, સ્વામીતીર્થ, કોટીતીર્થ, દશાશ્વમેધતીર્થ, દેવતીર્થ, પિશાયમોચનતીર્થ, સંગમતીર્થ, અને સૂર્યતીર્થ વગેરે મુખ્ય હતાં, જેમાં સ્નાન, પાન કરવાથી

૬૦ શંભોઃ સહસ્રમઘૌચાયતનાનિ સરસ્તટે ॥

ઢયા. કા. સ. ૧૫ શ્લો. ૧૧૭

૬૧ સદેવીનાં શતં સમગ્રં પ્રાસાદાન્માતૃકલ્પિકઃ ॥

ઢયા. કા. સ. ૧૫ શ્લો. ૧૧૮

દશાવતારીં પ્રકૃતવ્યાખ્યામત્ર વ્યધત્ત સઃ ॥

ઢયા. કા. સ. ૧૫ શ્લો. ૧૧૯

યત્તિમન્ સરે હરોપેન્દ્રપ્રાસાદૈઃ પરિતઘિતમ્ ॥

મામુકમૌકિકં ભૂમેર્માત્યેકમિવ કુંડલમ્ ॥

કી. કૌ. સ. ૧ શ્લો. ૭૨

મહત્પુણ્ય થતું એમ તેનું માહાત્મ્ય જણાવે છે. આ તળાવની મધ્યમાં બકસ્થળ ઉપર વિંધ્યેશ્વરીનું મંદિર હતું, જ્યાં જવા માટે પૂલ બાંધેલો હતો. સહસ્રલિંગની મધ્યમાં શું હતું તે માટે આજ સુધી બિનબિન માન્યતાઓ ચાલતી કેટલાક ત્યાં હવા ખાવાનો મહેલ હોવાનું અનુમાન કરતા. બજે'સે ત્યાં રૂદ્રેશ્વરનું મંદિર હોવાનું કહેયું. જનસમાજ ત્યાં રાણીનો મહેલ હોવાનું માનતો, પણ સરસ્વતીપુરાણકારે તે સર્વે માન્યતાઓને નિર્મૂળ ઠરાવી, ત્યાં વિંધ્યેશ્વરીનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે. ૬૨ તેની ચારે બાજુ સુંદર બગીચો હતો અને મધ્યમાં મંદિર હતું.

આમ આ પુરાણકારે સહસ્રલિંગ સંબંધી સપ્રમાણ હકીકત પૂરી પાડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે એટલું જ નહીં પણ સહસ્રલિંગ સંબંધી ચાલતી કેટલીક ફતકથાઓને ગપોડા ઠરાવી, તેનો સાચો ઇતિહાસ રજુ કર્યો છે. છતાં આ અંશકારે કીર્તિસ્તંભ વિષે એક શબ્દ પણ નહીં ઉચ્ચારતાં મૌન સેવ્યું છે, જે આશ્ચર્ય પમાડે છે, કારણ સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપર જ તેનો કીર્તિસ્તંભ હતો એમ અનેક અંશકારોએ નોંધ્યું છે. ૬૩

૬૨ તસ્યૈવ સરસોમધ્યે સ્વર્ગમાર્ગપ્રદેશકઃ ॥૧૫૮॥

વિંધ્યશૃંગાદપ્યધિકં તં દૃષ્ટ્વાઽતિમનોરમમ્ ।

સ્થિતા તત્રૈવ સા દેવી શ્વેતપીઠેન સંયુતા ॥૧૫૯॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૬૩ યસ્યોદ્ધૈઃ સરસસ્તીરે રાજતે રાજતોજ્જ્વલઃ ।

કીર્તિસ્તંભો નમોગંગાપ્રવાહોઽવતરન્નિવ ॥

કી. કૌ. શ્લો. ૭૫ સ. ૧

કીર્તિસ્તંભમિષોબ્ધદંડરુચિરામુન્સૃજ્ય બાહોર્બલા ॥

પ્ર. ચિં. પા. ૧૦૨

ચૈતનન્વિ વકસ્થલં પૃથુયશઃ સ્તંભોયમમ્બલિહઃ ॥

મો. પ. મં. ૩

કાર્તિસ્તંભનો નિર્દેશ આ પુરાણમાં નહીં કરવાનું કારણ શું હશે, તેને માટે કંઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી. અનુમાનથી એમ લાગે છે કે કદાચ સરસ્વતીપુરાણના રચનાકાળે કાર્તિસ્તંભ બંધાયેલો નહોતો હોય, એટલે સહસ્રલિંગનું કાર્ય સંપૂર્ણ થતાં જ થોડા સમયમાં આ પુરાણ રચાયું હોય, તેથી કાર્તિસ્તંભની નોંધ લેવી રહી ગઈ હશે. અથવા તો તે માળવાના વિજયરમારકનો રતંભ હોય, તેવી રાજકીય બાબતને ધાર્મિક પુરાણમાં દાખલ કરવી અનુચિત લાગી હોય તેને લાગે તેણે તેની નોંધ છોડી દીધી હશે.

સરૌવરથી સિદ્ધેશ્વર સુધીના પ્રવાહ ઉપરના પ્રદેશમાં પાંચ વિભાગો પુરાણકારે કલ્પ્યા હોવાનું જણાવી, રમશ્ચાન, ઉશ્વર અને ક્ષેત્રનાં વર્ણનો કરી ગયા છાએ. સહસ્રલિંગ સરૌવરના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ૧૦૮ દેવીમંદિરો હતાં અને તે આખો પ્રદેશ દેવીપીઠ તરીકે ઓળખાતો. પીઠથી પશ્ચિમમાં વન હતું, જેમાં સુંદર વૃક્ષો યુક્ત ઉપવન (બાગ) પૌરજનો માટે બનાવ્યું હતું. આ પાંચે વિભાગો સારસ્વત પ્રવાહ ઉપર હોય તેની ગણના પવિત્ર તીર્થો તરીકે થતી. સિદ્ધરાજે જનસમાજના કલ્યાણ માટે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો જેને લાગે પુરાણકારે તેને પંચ મહાસ્થાનોનો ઉદ્ધારક દર્શાવી તેનાં મહત્કાર્યોમાં તેની ખાસ નોંધ લીધી છે.

દેવીપીઠનાં એકસો ને આઠ દેવીમંદિરોનો ઉલ્લેખ કરતાં પ્રત્યેક દેવીનાં નામનિર્દેશ નોંધતાં જણાવ્યું છે કે આ શક્તિપીઠમાં હરસિદ્ધિ પ્રમુખ અનેક દેવીઓનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ઉચ્છુબા, બ્રહ્માણી, કૌબેરી, ચેતેશ્વરી, શુભા, વિશ્વનાયકા, વિશ્વબાપી, પુત્રજનની, જ્યા, અપરાજિતા, વિનાયકી, ગૌરી, મહામાયા, પરા, મહાસંગોહિની, કૌટવી, સર્વમંગલા, ચિન્તામણિ, પ્રત્યાંગિરા, મેધનાદા, દુષ્ટજન્મની, દુષ્ટઅશ્વદમની, દાગ્રિદ્રદમની, ભદ્રાચોગિની, અધોદેશ્વરી, અલ્પોજ્યા, કલ્પકર્ણી, રાક્ષસી, કૃપાળુ, અક્ષયા, પિંબલ્લી, સુશુભા,

શ્લેષ્મણી, કુલેશ્વરી, ચંદ્રલીલા, લંકેશ્વરી, લંકા, જ્યોત્ષ્ણી, વિમલા, સર્વાકામપ્રદા, સિદ્ધા, વૈતાલસાધિની, તાલીશી, વિશાલાક્ષી, હુંકારા, વડવામુખી, હાહારવા, મહાકૃગ, કોષના, ભયાનના, દેવમાતા, સર્વદા, રત્ના, તારા, ઋગ્વેદા, હયાનના, સારા, સરસંગ્રહી, સચરા, ભદ્રકલી, તાલજંઘા, રક્તાક્ષી, વિદ્યુન્નિહા, કરંકિની, મેષનાદા, ચંદ્રા, ચંદ્રાવલી, પ્રચંડોત્ત્રા, કાલપર્ણી, વરપ્રદા, ઉત્તતપા, પ્રચંડા, વિશ્વપ્રપંચિકા, હિંચુલા, પિચુવકા, પિશાચી, પીશિતા, લોલુપા, વન્દેશ્વરી દમની, તપની, વામની, વિકૃતાસ્થા, વાયુવેગા, બૃહત્કૃક્ષી વિકૃતા, વિશ્વરૂપા, રત્નાવલી, પરા, ચમજ્જહા, જ્યંતિ, વિજયા, ચર્માતિકા, ખીડાલી, રેવતી, પ્રેતવાહિની, વિજયા, અને હરસિદ્ધિ વગેરે હતાં.

આ સર્વમાં હરસિદ્ધિનું સ્થાન મધ્યમાં હતું કે સરોવરની મધ્યે આવેલ વિંધેશ્વરીના મંદિરને પુરાણકારે દેવીપીઠમાં ગણાવ્યું છે. તેથી વિંધેશ્વરી જવાનો પૂલ સરોવરની પશ્ચિમ બાજુએ દેવીપીઠમાંથી હતો એમ લાગે છે. રા. રા. રામદાસ મોદી તે સરોવરની ઉત્તર બાજુએથી દશાવતારનાં મંદિર પાસે હોવાનું કહ્યું છે. પણ તે કદ્દપના અહીં બંધ બેસતી નથી. સરસ્વતીપુરાણકારે સરોવર અને તેનાં તીર્થો, મંદિરો વગેરેનું વર્ણન કેટલી ઝીણવટથી કર્યું છે તેનો ઉપર્યુક્ત વર્ણનો ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે. સિદ્ધરાજ ચુસ્ત સનાતની હતો અને તેથી ભારતવર્ષમાં ગણાતાં મુખ્ય તીર્થો પોતાના નગરની નજીકમાં હોવાં જ જોઈએ, એ બાવનાને મૂર્ત કરવા તેણે અનેક દેવમંદિરો બંધાવી, પાટણની આસપાસનો સમગ્રો પ્રદેશ પવિત્ર અને રમ્ય બનાવ્યો હતો. તેમાં જે સરસ્વતીને પાટણ પાસે સદસ્રલિંગમાં લાવીને એક અભિનવ દેવકાર્ય કર્યું હતું. તેમાં તેના બે ઉદેશો સમાયેલા હતા. એક સદસ્રલિંગમાં અક્ષયોદક કરવાનો અને બીજો પાટણ નજીકના પ્રદેશને સ્વર્ગભૂમિ જેવો બનાવવાનો.

પ્રાચીન કાળમાં બ્યારે હાલના જેવાં પાતાળપાણી(boreing) કાઢવાની ચેજનાઓ ન હતી ત્યારે મહાસરોવરોને આમ નદીઓના પ્રવાહ દ્વારા જ ભરવામાં આવતાં હતાં. ઉદયપુરના પીછેલા તલાવમાં, મોઢેરાના ક્યુંજાગરમાં અને વડનગરના શર્મિષ્ઠામાં આવાં નદીઓનાં જ વહેણો વાળેલાં હતાં. આ ઉપરાંત અજમેરનું આનાસાગર ચંદ્રા નદીથી ભરવામાં આવ્યાનું પૃથ્વિરાજવિજય કાવ્ય જણાવે છે. ૬૪ આવી જ રીતે સરસ્વતીનું વહન સહસ્રલિંગમાં વાળવામાં આવ્યું હતું અને તેને લઈને તેની આબુખાબુનો સારસ્વત પ્રદેશ નંદનવન જેવો લાગતો હતો.

સિદ્ધરાજે દેવમંદિરે બંધાવ્યા ઉપરાંત સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપર ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ, મઠો અને વિદ્યાલયો પણ બંધાવ્યાં હતાં, એમ સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિમાંથી જણાયું છે. ૬૫

આ કાર્યને સરસ્વતીપુરાણ તથા દ્વાપરાયના ઉલ્લેખોથી પુષ્ટિ મળે છે. એની નોંધ લેતાં પુરાણકાર કહે છે કે “તેણે તે સરોવરના તટ ઉપર બ્રાહ્મણો, યતિઓ અને તપસ્વિઓ માટે આગારો (ધર્મશાળાઓ) બંધાવ્યાં હતાં.” ૬૬ બીજાં બધાં વર્ણુનો વિસ્તૃત આખ્યાં છતાં અહીં આવતાં સ્થાનોનાં વર્ણુનો પુરાણકાર ટુંકમાં જ સંકેલી લે છે, બ્યારે દ્વાપરાયકારે

૬૪ યા પુષ્કરારણ્ય વિહારશીલા મન્દાકિનીબેન્દુનદી પ્રસિદ્ધા ।

મગીરથઃ સિન્ધુમિચક્ષ્મવન્ત્યા સાયાતટાકંતમપૂર્ય દેવઃ ॥

પૃ. વિ. કા. સ. ૬

૬૫ થમધર્મ્મપાલનપદોપાખ્યાય શિક્ષાગૃહં ।

શાશ્વત્ પૌરસમુદ્ધિવર્ધનમહાક્ષેત્રં યદુર્વીતલે ॥

સ. લિ. પ્ર. રા. યુ. મોહીનો લેખ

૬૬ તત્રાગારાણિ તેનૈવ સ્થાપિતાનિ સરસ્તટે ।

બ્રાહ્મણાનાં યતીનાં ચ તૃપ્યર્થે ચ તપસ્વિનામ્ ॥ ૧૨૩

સ. પુ. સ. ૧૬

તેના બવસ્થિત ઉદ્ધેષ કર્યો છે. ૬૭ આથી તે ચોક્કસ સમભય છે કે સિદ્ધરાજની હાર્દિક ભાવના પાટણને બનારસ (કાશી) જેવું પવિત્ર, સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર અને સંસ્કારક્રોધોનું મહાધામ સર્જાવી, ભારતનાં મહાનગરોમાં અદ્વિતીય શહેર બનાવવાની હતી.

(સહસ્રલિંગની ચોળના, તેનાં તીર્થો, વગેરેની વિસ્તૃત ગચ્ઁાં માટે જુઓ પરિશિષ્ટ આ અને તેનો નકશો.)

સહસ્રલિંગ સંશવરનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરતાં તે ક્યારે બંધાયું હતું તેની અન્વેષણા જરૂરી છે. આ સંશવર માળવાના વિજય પછી બંધાયું હતું, એ નિર્વિવાદ છે; કારણ કે તેના કિનારા ઉપર ઉભો કરવામાં આવેલો કીર્તિસ્થંભ માળવાના વિજયનો સ્મરણસ્થંભ હતો. માળવાનો વિજય સંવત ૧૧૬૨ માં થયાનું લાગે છે. ડૉ. જુલ્હર હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે વિ. સં. ૧૧૬૨ ના મહા મહિના સુધી માળવા ઉપર યશોવર્માનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. તેના સમર્થનમાં યશોવર્માએ વિ. સં. ૧૧૬૨ ના મહા મહિનામાં આપેલ જમીનના દાનપાત્રને કારણજૂત ગણ્યું છે. વળી વિક્રમ સંવત ૧૧૬૪ ના એક શિલાલેખમાં સિદ્ધરાજને અવંતિનાથ (માળવાનો રાજા) તરીકે જણાવ્યો છે. ૬૮ વિ. સં. ૧૧૬૩ ના ગાલાના શિલાલેખમાં પણ અવંતિનાથ બીરદ આપેલું હોવાથી તેણે માળવા ઉપર તે પહેલાં જિત મેળવી હતી એમ જણાય છે. ૬૯ સંવત ૧૧૬૨ ના જોઠ માસમાં લખાયેલ

૬૭ સર્વાર્થિક સૂત્રીકાન્ કાલ્પસૂત્રાનાગમવિધિકાન્ ।

સાંસર્ગવિદ્યાં સ્ત્રીવિદ્યાનાંગવિદ્યાંશ્ચવિદ્યાન્ ॥૨૦॥

સાત્રવિદ્યાન્ધાર્મવિદ્યાંજ્ઞોકાયિતિકવિદ્વિષઃ ।

યાજ્ઞિકાનૌકિયકાંશ્ચાત્ર ચક્રે પ્રીણયિતું મઠાન્ ॥૨૧॥

દ્વયા. સ. ૧૬

૬૮ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪

૬૯ જર્નલ યા. ધ. રા. એ. સો. ૩૫-૩૨૨

એક ગ્રંથની પુષ્પિકામાં સિદ્ધરાજને અવતિનાથ ખીરદ આપેલું છે આથી માળવાનો વિજય વિ. સં. ૧૧૬૨ ના જેઠ માસ અગાઉ થયો હતો એમ ચોક્કસ લાગે છે. પણ સહસ્ત્રલિંગની પરિપૂર્ણતા ક્યારે થઇ હતી તે માટે કંઈ પણ પ્રામાણિક સાધન મળતું નથી માળવાના વિજય પછી સરોવરનું કાર્ય એ ત્રણ વર્ષમાં પૂર્ણ થયું હોય તો ભગભગ વિ. સં. ૧૧૬૫-૬૬ માં સહસ્ત્રલિંગ પરિપૂર્ણ થયું હશે, એમ અનુમાન જાય છે.

સરસ્વતીનું વહન સહસ્ત્રલિંગમાં ક્યારે આવ્યું હતું તે માટે એક પણ સીધેસીધો પુરાવો મળતો નથી, પરંતુ અષાઢ સુદ ૮ ને દિવસે સરસ્વતી સ્મશાનમાં આવેલ કાકતીર્થમાંથી ગાંધર્વતીર્થમાં આવ્યાં, એમ પુરાણકારે જણાવ્યું છે.^{૭૦} કાકતીર્થ સ્મશાનમાં સરસ્વતીના તીરપ્રાંતે નહેરના મૂળ ઉપર આવેલું છે, જેનો નિર્દેશ આગળ કરવામાં આવ્યો છે. આથી જણાય છે કે સહસ્ત્રલિંગ સરોવરમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ લાવવા બનાવેલી જળવિથીકા(નહેર)માં સૌથી પ્રથમ જળ અષાઢ સુદ આઠમે આવ્યું હશે, એટલે સહસ્ત્રલિંગમાં પણ તે દિવસે જળ આવ્યું હશે, એટલું જ નહીં પણ સિદ્ધરાજે તે સરોવરનું જલાશયોત્સર્ગવિધાન કરી, તે જ દિવસે લોકસમાજ માટે ખુલ્લું મૂક્યું હશે. આથી સહસ્ત્રલિંગનું ઉત્સર્ગવિધાન (વાસ્તુવિધાન) અષાઢ સુદ ૮ ના દિવસે કરવામાં આવ્યું હતું, એમ મારું માનવું છે. સિદ્ધરાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ.

સિદ્ધરાજ ધર્મપ્રિય હતો, એ નિર્વિવાદ છે. તેના દરેક કાર્યમાં ધાર્મિક દષ્ટિ તો હતી જ, એટલે તેનાં કયાં કાર્યો ધાર્મિક અને કયાં અધાર્મિક હતાં એનું પ્રથક્કરણ કરવાની જરૂરત રહેતી નથી. ભાદ-

૭૦. માષાઢસ્ય સિતાષ્ટમ્યાં સુમતે સા મહાનદી ।

મહતા ચ જલોધેન મત્સ્યકચ્છપધારિણી ॥૨૩૬॥

કાકતીર્થસ્ય મધ્યેન ગાંધર્વતીર્થમાગતા ।

સ. પુ. સ. ૧૬

ચારણો દ્વારા સચવાયેલી અર્ધ ઐતિહાસિક નોંધો અને દંતકથાઓના આધારે લખાયેલી નવલકથાઓમાં તેને વિલાસી, વ્યભિચારી અને અવિચારી કહીપવામાં આવ્યો છે. પણ તે વીર પુરૂષ હતો. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા અને રાજપૂતાના સુધીનો પ્રદેશ તેના રાજ્યશાસનમાં હતો. તેણે અનેક યુદ્ધોમાં વિજયો મેળવ્યા હતા, એમ ઇતિહાસ ઉપરથી ચોખ્ખું જણાય છે. પરંતુ તેના ચારિત્ર્ય વિષે શંકા ધરાવે તેવાં મજબૂત પ્રમાણો કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી ઉપલબ્ધ થતાં નથી, છતાં નવલકથાસંયોજક સાહિત્યકારો દંતકથાઓ ઉપર શાથી મદાર બાંધતા હશે? તે સમજી શકાતું નથી. સિદ્ધરાજના સમકાલીન ગ્રંથકારો તેના ચારિત્ર્યની કાળી બાજુ ન નોંધે તે વાસ્તવિક છે પણ ત્યારપછી સો બસો વર્ષે લખાયેલા ગ્રંથોમાંથી પણ તેના ચારિત્ર્ય વિષે શંકાશીલ બનાવે તેવાં પ્રમાણિક કારણો મળતાં નથી. રાણકદેવી અને જશમાના પ્રસંગોથી તેને કુર અને વિલાસી ચીતરવામાં આવ્યો છે. પણ જશમાની હકીકત ગતનુગતિક દંતકથા છે. તેને માટે આજે એક પણ ગ્રંથસ્થ પ્રમાણ મળતું નથી. રાણકદેવીની ઘટનામાં ઐતિહાસિક સત્ય છૂપાયેલું છે, પરંતુ તેના ઉપર આજે કેટલાયે થર બાઝી ગયા છે, જેથી તેમાંની બધી હકીકત સત્ય હોવા અંબધે વધુ પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે.

આથી જોઈ શકાય છે કે સિદ્ધરાજ દંતકથાકારો કહ્યે છે તેવો ચારિત્ર્યહીન ન હતો, પણ ચારિત્ર્યશીલ હતો, એટલું જ નહીં પણ તે ઉચ્ચ ધર્મબાવનાના પ્રતાપે અધર્મથી ડરતો હતો. તે હકીકતને પ્રતિપાદિત કરતાં પુરાણકાર લખે છે કે “નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય કર્મો ન કરવાથી જ્યારે સિદ્ધરાજની શુદ્ધિ પ્રચલિત થતી, ત્યારે તે દેવોથી બચ પામીને ધર્મબ્રહ્મપૂર્વક પોતાના પૌરાણિક કેશવ વ્યાસને મોલાવી, તેની પાસેથી ઇતિહાસપુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, સંહિતા અને વિવિધ આગમો સાંભળી, તેમના ઉપદેશથી મોહને ત્યાગ કરતો.”^{૭૧} આથી જોઈ શકાય છે કે તે પાપબીર હતો. ધર્મ

ઉપરની અપૂર્વ શ્રદ્ધાને લીધે તેણે કેટલાંયે દેવમંદિરો, વાવો, તળાવો, કુંડો અને કિલ્લાઓ બંધાવ્યાં હતાં. તે છૂટે હાથે દાન આપતો. તેણે અનેક યજ્ઞકાર્યો કર્યાં હતાં. એ સૌની પ્રતીતિ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.^{૭૨} સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તેનાં ધર્મકાર્યોનું સ્વોદ્ધૃત વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે “ તેણે પોતાના નામથી અનેક મહાસ્થાનો બંધાવ્યાં હતાં. વળી ગો(ગાય), પૃથ્વી, સોનું વગેરેનાં મહાદાનો કર્યાં હતાં. તેમજવાવ, કૂવા, તળાવો અને પરબો બંધાવી હતી, અને ધણા યજ્ઞો કર્યાં હતા. તે કાલમાં એવું એક પણ દાન ન હતું જે તેણે ન કર્યું હોય. મહાપુરુષોનાં કાર્યોને સમાજ અનુસરે છે, એમ સમજીને તે સિદ્ધનૃપે અનેક ધર્મકાર્યો, મહાસ્થાનો, અને દાનો કર્યાં

નિત્યં નૈમિષ્ઠિકં કામ્યં ન યથાવચ્ચકાર સઃ ॥ ૧૮૪

યદા સ સિદ્ધનૃપતિર્દેવાભીતાસ્તદામવત્ ।

ઈતિહાસપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ યાનિ ચ ॥ ૧૮૫

સંહિતા વિવિધાશ્ચૈવ ભાગમાંશ્ચ પૃથગ્વિધાન્ ।

કેશવાખ્યસ્તદા તં તુ વ્યાસરૂપી દ્વિજઃ સ્વયં ॥૧૮૬

સ્મરયામાસ રાજાનમાસ્તિક્યમનુવર્ણયન્ ।

સ બોધ્યમાનઃ સહસ્રા ત્યક્ત્વા મોહં મહામતિઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સ. પુ. સ. ૧૫

૭૨ મહાલ્લયો મહાયાત્રા મહાસ્થાનં મહાસરઃ ।

યસ્કૃતં સિદ્ધરાજેન ધરણ્યાં તત્કરોતુ કઃ ॥

પ્ર. ચિં. પા. ૧૦૨

ગતે ફાલ્ગુનિકે વિશ્વદારિદ્ર્યદલફાલ્ગુન ।

હવિર્ભિરૈન્દ્રપૈક્કારી પુત્રીયૈઃ સોઽકરોત્કતૂન્ ॥ ૧૦૫ ॥

દ્રવ્યા. સ. ૧૫

હતાં.”૭૩ આ ઉપરાંત સર્ગ ૧૬માં પણ તેના રાજગુણોનું પ્રદર્શન કરતાં પુરાણકારે તેનામાં યજ્ઞકર્મ ઉપર શ્રદ્ધા, દાન અને તપ વગેરે ગુણો હોવાનું જણાવ્યું છે.૭૪ આથી તેમાં ધર્મપ્રધાન ગુણો હતા, એમ ચોક્કસ જણાય છે,

જેની પ્રતીતિ તેનાં ધર્મસ્થાનો આજે પણ રજુ કરે છે. આમ પુરાણકારે સિદ્ધરાજની ધાર્મિકતા અને ધર્મકાર્યોનો ઉલ્લેખ કરતાં પરાક્ષ રીતે કેશવ વ્યાસ તેનો પૌરાણિક હોતો અને તેના ઉપર તે વધુ શ્રદ્ધા રાખતો, એમ જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો વિગતવાર પરિચય અપતાં પુરાણકાર કહે છે કે “સત્ય-પુરમાં અહિક્ષય સાધનામાં તત્પર એવા કશ્યપગોત્રોત્પન્ન અર્જુન નામે અહર્ષિ (અહાણ) રહેતા હતા, તેમને સત્યવાદી, ઋજુ (પ્રામાણિક) જિતેન્દ્રિય અને સદાચારસંપન્ન હામોદર નામનો પુત્ર હતો. તેની સ્ત્રી નીતાદેવી ચતુર્મુખ(અહાણ)ની પત્ની સાવિત્રી જેવી સતી સાધ્વી હતી, તેણે કેશવને જન્મ આપ્યો હતો. સાક્ષાત્ કૃષ્ણદ્વંપાયને સિદ્ધરાજના માટે જ પૃથિ ઉપર અહાણને ત્યાં જન્મ લીધો હતો.”૭૫ આથી

-
- ૭૩ ચકાર વિધિવત્સર્વે સ્વનામ્ના સ્થાનમેવ ચ ।
 ગોમૂહિરણ્યદાનાનિ મહાદાનાનિ યાનિ ચ ॥ ૧૯૦ ॥
 પ્રપારામતઙ્ગાગાનિ સત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ।
 યસ્મિન્ કાલે ચ તીર્થે ચ દાનં યદ્વિહિતં યથા ॥ ૧૯૧ ॥
 વદૌ સ સિદ્ધનૃપતિર્લોકે ધર્મમે પ્રદર્શયન્ ।
 યયદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૧૯૨ ॥
 સ. પુ. સ. ૧૬
- ૭૪ યજ્ઞેર્દાનૈસ્તપોમિશ્ર વિક્રમેણ શ્રુતેન ચ ।
 ઇવંગુણવિશિષ્ટોઽસિ સિદ્ધરાજો મહામુને ॥ ૨૭૦ ॥
 સ. પુ. સ. ૧૬
- ૭૫ બ્રહ્મર્ષિર્જુનો નામ્ના કશ્યપાન્વયસંભવઃ ।
 માસીત્સત્યપુરે સ્થાને બ્રહ્માભિપ્રદશાનિચ ॥ ૧૯૬ ॥

જણાય છે કે કેશવ બ્યામ સત્યપુરનો રહેવાસી હતો. તે કાળમાં સત્યપુર રાજના સાચોરને કહેવામાં આવતું હતું, એમ તત્કાલીન શિક્ષાલેખો અને ગ્રંથો ઉપરથી ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલે તેનું મૂળ વતન સાચોર હતું. તેના પિતાનું નામ દામોદર અને માતાનું નામ નીતા દેવી હતું. તેનો પિનામહ અર્જુન સ્વધર્મકૃશ્ણ અને સારો વિદ્વાન હતો. તેનું ગૌતમ કાશ્યપસુ હતું. સરસ્વતીપુરાણુકારે અર્જુનને સત્યપુરનો રહેવાસી બતાવ્યો છે. આથી કેશવ કે તેનો પિતા દામોદર ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. વળી તે સારો વિદ્વાન હશે તેને લઇને જ સિદ્ધરાજ તેના પ્રત્યે વધુ પ્રીતિ ધરાવતો હતો. સત્યપુર (સાચોર) સાચોરા બ્રાહ્મણોનું આદિવતન ગણાય છે, તેને લઇને તે પણ સાચોરા બ્રાહ્મણ હોય એવું અનુમાન જાય છે. પુરાણુકારે તે સ્પષ્ટતા કરી નથી.

સિદ્ધરાજની રાજસભામાં કેશવ નામના ત્રણ પાંડિતો હતા, એમ પ્રભાવકચરિત્ર જણાવે છે.^{૭૬} કુમુદચંદ્ર અને દેવસુરિના વાદપ્રસંગે ત્રણે કેશવો રાજર હતા. આથી સરસ્વતીપુરાણુપ્રોક્ત પૌરાણિક કેશવ પણ તેમાંનો એક હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. કુમુદચંદ્રની વિવાદ-

તસ્માત્પુત્રઃ સમુત્પન્નો દામોદર इति स्मृतः ।

સત્યવાદી ઋજુર્દોતો સદાચારો बहुभुतः ॥૧૯૮॥

भार्या तस्याभवत्साध्वी सावित्री ब्रह्मणो यथा ।

नीतादेवीतिविख्याता केशवं साप्यजीजनत् ॥ ૧૯૯ ॥

कृष्णद्वैपायनो साक्षात् सोऽवतीर्णो महीतले ।

निमित्ते सिद्धराजस्य नियोगात् ब्रह्मणो विजः ॥૨૦૦॥

સ. પુ. સ. ૧૫

૭૬ કેશવચરિતયં તસ્ય પક્ષે સમ્યતયા સ્થિતમ્ ।

अन्येऽप्यर्वाङ्गदाः सर्वे तस्य पक्षस्पृशोऽभवत् ॥૧૬૧॥

મ. જ. દે. સુ. મ.

ધટના પ્રભાવકચરિત્રના આધારે સંવત ૧૧૮૧ માં થઇ હતી, એમ ખતાવ્યું છે. એટલે કેશવ વ્યાસ સંવત ૧૧૮૧ માં અગર તે પહેલાંથી પાટણમાં નિવાસ કરતો હતો, એ નિર્વિવાદ છે. આ પુરાણનું રચના-વિધાન મોટે ભાગે તેમની જ કૃતિ છે. (વધુ માટે જુઓ પાછળ રચનાકાળ અને રચયિતા માટેનાં વિસ્તૃત વિવેચનો) સહસ્રભિંમના સ્થાપત્યમાં આરંભથી સંપૂર્ણ થતાં સુધી તેઓ હાજર જ હશે, જેને લઇને આ પુરાણમાં તેની ત્રીણામાં ત્રીણી બાબતો પણ ચર્ચા છે.

પાટણમાં તેમનું નિવાસસ્થાન ખતાવતાં પુરાણકાર નોંધે છે કે તેઓ શહેરની મધ્યમાં પ્રાસાદમેરૂમાં રહેતા હતા, જે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યો હતો.^{૭૭} પ્રાસાદમેરૂ નામનું દેવમંદિર પાટણમાં હોવાનું કાંઇ અંશમાંથી જણાયું નથી, કર્ણુમેરૂપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, એમ પ્રબંધ ચિંતામણિ જણાવે છે.^{૭૮} વળી શહેરની મધ્યમાં સિદ્ધરાજમેરૂપ્રાસાદ હતો, એમ પ્રભાવકચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.^{૭૯} આથી કર્ણુમેરૂપ્રાસાદ, અને સિદ્ધરાજમેરૂપ્રાસાદ એ બન્ને પ્રાસાદો જૂદા હોય, એમ લાગે છે, કારણ કર્ણુમેરૂ કર્ણુ બંધાવ્યો હતો, જ્યારે સિદ્ધરાજમેરૂ સિદ્ધરાજનું પોતાનું સ્થાપત્ય હતું.

મેરૂ નામ પ્રાસાદની એક જાતિનું છે અને શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૧૦૧) એકસો એક શિખરોવાળા દેવમંદિરને મેરૂપ્રાસાદ કહેવામાં

૭૭ કારિતઃ સિદ્ધરાજેન સ્વપુરસ્ય તુ મધ્યતઃ ।

પ્રાસાદોમેરુરિત્યસ્તિ તસ્ય નામ્નોપલક્ષિતઃ ॥ ૨૦૧ ॥

સ. પુ. સ. ૧૬

૭૮ પ્ર. ચિં. પા. ૮૧

૭૯ શ્રી સિદ્ધરાજમેરૌ ચ સંજગ્મુઃ શિવમંદિરે ।

પ્રધાના રાજ્યસર્વસ્વં રાજ્યયોગપરિક્ષિણઃ ॥૪૦૩॥

પ્ર. જ. દે. સુ. પ્ર.

આવે છે, એમ પ્રાસાદમંડનમાં જણાવાયું છે.^{૮૦} આથી તે બધા પ્રાસાદ હશે એમ અનુમાન જાય છે. સરસ્વતીપુરાણકાર તેનું પુરાણધર્માનુસાર વિવેચન કરતાં લખે છે કે “તેને સોનાના સ્થંભો, મણિની જળાઓ અને સ્ફટિકનાં પગથિયાં હતાં, તેથી જાણે સાક્ષાત્ જીન્ને મેરૂપર્વત હોય તેવો તે પ્રાસાદ બાગતો હતો. તેમાં પ્રીતારમા સદાશિવનો નિવાસ હતો. સિદ્ધરાજની જેના પ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિ (પ્રીતિ) છે તેવા કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન (કેશવ વ્યાસ) તેમાં રહેતા હતા.”^{૮૧} પુરાણકારનું આ વર્ણન કેવળ કાલ્પનિક છે. પુરાણોમાં આવાં જ વર્ણનો આપવામાં આવે છે તેથી સરસ્વતીપુરાણકારે અહીં તેવી કલ્પના રજુ કરી છે. તેમાંથી એટલું જ તાત્પર્ય નીકળે છે કે તે શિશ્યસ્થાપત્યની સર્વોત્કૃષ્ટ કલાકૃતિ હતી. કૃષ્ણદ્વૈપાયન કેશવ વ્યાસનું જીનું રૂપક છે તેને લખીને આ મહાલયમાં કૃષ્ણદ્વૈપાયન રહેતા હતા, એમ પુરાણકારે નોંધ્યું છે.

આટલા લાંબા વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધરાજની ધાર્મિકતા, કલા-પ્રિયતા અને લોકપ્રિયતા સુપ્રસિદ્ધ હતી, એમ જણાયું છે. તેનાં

૮૦. કર્ણેશ્વરંગ તદા તસ્ય ચૈકોત્તરયાતાંડકે ।

મેરુઆપિ સમાચ્યાતા કર્તવ્યં ત્રિષુમૂર્તિષુઃ ॥ ૬૮ ॥

પ્રા. મં. પા. ૫૮ અંબારામ વિશ્વનાથ સંપા.

નાગરાણામિતિ પ્રોક્તા પ્રાસાદાનાં સમાસતઃ ।

યત(મુદ્ર ?)અર્તુદ્વાર ષોડશક્ષિતિ રુર્વતઃ ॥ ૭ ॥

વિચિત્રચિહ્નરાકીર્ણો મેરુપ્રાસાદ ઉચ્યતે ॥ ૪-૫

સમરાંગણ સૂત્રધાર બ. ૬૩

૮૧. હેમસ્તંભસમાયુક્તો મજિજાલવિમૂષિતઃ

દિવ્યસ્ફટિકસોપાનઃ સાક્ષાન્મેરુરિવાપરઃ ॥૨૦૨॥

તસ્મિન્વસતિ પ્રીતારમા સ્વયં દેવઃ સદાશિવઃ ।

મત્રયા તુ સિદ્ધરાજસ્ય કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ સ્થિતઃ ॥૨૦૩॥

સ. પુ. સ. ૧૫

મહારથાનેના દત્તિકાસે બીજા રાજવિયોનાં ચરિત્રો કરતાં તેનાં ચરિત્રને વધુ ઉજ્જવળતા અર્પી છે. ગુજરાતની રાજગાદી ઉપર થઇ ગયેલ રાજશાસકોમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતો. તેનો રાજ્યકાળ ગુજરાતની ઉન્નતિને સુવર્ણયુગ હતો. ગુજરાતની સંસ્કારિતા અને સંસ્કૃતિ તેના સમયમાં વધુ ફૂલીફૂલી હતી. તેનું ચરિત્ર દેવકથાઓની માફક પવિત્ર ગણાતું, તેને લઇને અંતમાં પુરાણકારે તેના ચરિત્રની ફળશ્રુતિ વર્ણવતાં લખ્યું છે કે 'જે મનુષ્ય સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર સાંભળશે, અગર તો પાઠ કરશે તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને વિષ્ણુના પગ પદને પામશે, એટલું જ નહીં પણ તેનાં સર્વ પાપો નાશ પામી સિદ્ધકામ (સર્વ કાર્યો પાર ઉતારી) થઈ પાપમુક્ત થશે.' ૮૨ આ ફળશ્રુતિમાંની પૌરાણિક છાયા બાબતુ પર રાખીને જોઈશું તો એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનું પઠનપાઠન કરવાથી અમૂલ્ય પ્રેરણાનું પાન તેમાંથી મળે છે. તેટલું જ નહીં પણ તે એક સદ્ગુણી માફક સાચો કર્તવ્યપથ રજુ કરે છે. તેને લઇને સિદ્ધરાજચરિત્ર પણ જનસમાજને વધુ શ્રેયસ્કર થાય, એ વારતવિક છે એટલે પુરાણની ફળશ્રુતિમાં કેટલોક તથ્યાંશ છે.

સરસ્વતીપુરાણનો રચનાકાળ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ વડે સરસ્વતીપુરાણનું સંપૂર્ણ વિવેચન કર્યા પછી તેની રચના ક્યારે થઇ હતી તેની પર્યાલોચના ખાસ

૮૨ इदं तु यः सिद्धनृपस्य जन्म, शृणोति भक्त्या पुरुषोत्तमस्य ।
 प्राप्नोति कामान् सकलानिहैव प्रयाति विष्णोः परमं पदं सः
 ॥२६६॥

જે સિદ્ધરાજસ્ય ચરિત્રમેતત્પઠંતિ શ્રુણ્વંતિ ચ સંસ્તુવન્તિ ।

તે સિદ્ધકામાઃ સુખિનો મનુષ્યાઃ પ્રમુકપાપાશ્ચ સદા

ભવન્તિ ॥૨૭૭॥ સ. પુ. સ. ૧૧

આવશ્યક છે. તેનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો અને નૂતન વિધાનોની સ્વાધી ક્રિંમત તેની પ્રાચીનતા ઉપર જ અવલંબે છે. આ પુરાણે એવી પ્રામાણિક અને વજનદાર હકીકત રજુ કરી છે કે જેને લાંબને લોક-સમાજ અને ઇતિહાસમાં રૂઢ થયેલી કેટલીક માન્યતાઓને ફેરવવી પડી છે. પરંતુ તે બધી હકીકત પ્રમાણશૂન માનવાને તેના રચનાકાળની પ્રાચીનતા ઉપર કેટલો આધાર રહે છે, જેથી તે સંબંધી અન્વેષણ કરવા અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુરાણ ક્યારે રચાયું તેમાં તેનું નામનિશાન નથી. આપણા હિન્દુ સનાતન ધર્મનાં પુરાણોમાં રચનાકાળ અને કર્તાનાં નામ તદ્દન અજોચર જ રાખવામાં આવે છે, જ્યારે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોમાં તે સંબંધી પૂરતી ચિત્તવૃત્તી રચનાકાળ, લખ્યાકાળ, અને કર્તાની નોંધો ખાસ કરેલી હોય છે, જેથી અન્ય અને તેનું મહત્ત્વ સમજવાનું શકેલું થઈ પડે છે. પુરાણનો અર્થ જ પ્રાચીન થાય છે, એટલે જ તે અન્યની વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવવા જ હિન્દુ અન્યકારો તેમ કરતા હશે એમ લાગે છે. સરસ્વતીપુરાણનું પણ તેમ જ બન્યું છે તેથી તેના રચનાકાળ નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. જો કે સીધી રીતે તે ક્યારે રચાયો હશે અને કાણે રચ્યો હતો તે કહી શકાતું નથી, પણ તેનાં આંતરિક પુરાવાઓના આધારે તે નક્કી કરવા કેટલાંક સમજાનુમાનો થઈ શકે છે, જેનાં પ્રાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઐતિહાસિક તત્ત્વોની પ્રામાણિકતા.

(૨) સરસ્વતીપુરાણનો દ્વાપર સાથે સંબંધ.

(૩) સદસર્વિંગપ્રસસ્તિ અને સરસ્વતીપુરાણનાં સામ્યદર્શી વિધાનો.

ઉપર્યુક્ત સાધનો તેનો રચનાકાળ ઉલેખવામાં કેટલીક મદદ કરે છે, જેથી પ્રામાણિક અનુમાનો દ્વારા તેનો સમય નિર્દિષ્ટ થઈ તે

સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં રથયાનું લાગે છે. પણ ન્યાંસુધી તે પુરાવાઓનું તટસ્થ વિવેચન પુરતાં પ્રમાણે સાથે કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની સાબિતી માની શકાય નહીં, તેથી તે સાધનોની પ્રામાણિક ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

૧. ઐતિહાસિક તત્વોની પ્રામાણિકતા

આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણનાં ઐતિહાસિક વિધાનો પ્રામાણિક અને અન્ય ગ્રંથો સાથે સહયોગ સાધનારાં છે. અર્જુનનું જીવનચરિત્ર આ પુરાણ જેવું કોઈએ આપ્યું નથી. તેની સુરપદ માહિતી આમાંથી જ મળી શકી છે. ચાવડાઓ ચારિત્ર્યહીન હતા તેની ઉડતી નોંધ ગ્રંથ ઝિ. કારે લીધી છે, પણ સરસ્વતી-પુરાણકારે તેઓનું સાચું શબ્દચિત્ર રજુ કરી, તેમના દુઃખચિત્ર માટે પ્રમાણ્યૂત નોંધ લીધી છે, એટલું જ નહીં પણ ચાવડાઓ આજીવન તરફથી આવ્યા હતા, તે ઐતિહાસિક તત્વને સંગીનપણે રજુ કર્યું છે. આથી પુરાણકારની બહુચિત્રતા અનેક હતી, એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી; કારણ વનરાજના પિતા જયશિખરીએ તે બાબતથી આવી પંચાસરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તે ઇતિહાસ તેણે સાંભળ્યો કે મેળવ્યો હશે જ. કર્ણ અને મીનળનાં જીવનદર્શનની ટુંક માહિતી આપતાં, તેના ઉપરના કલંકિત આરોપોને સરસ્વતીપુરાણકારે નિર્મૂળ કરાવ્યાં છે. કર્ણ ચારિત્રશીલ અને નીતિમાન હતો, મીનળદેવી સુરપા અને સાખી સ્ત્રી હતી, પાટણ આવીને તેણે પ્રીતિપૂર્વક ભગ્ન કર્યાં હતાં, તે બન્ને વચ્ચે વિશુદ્ધ પ્રેમ હતો, વગેરેનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો પણ પુરાણકારે નોંધ્યાં છે.

આથી ચે વધુ વળનદાર પુરાવા સિદ્ધરાજચરિત્ર રજુ કરે છે, તેના જન્મસમયની દૈવી વાણીમાં જણાવેલો સારા ચે જીવનનો નિયોગ સિદ્ધરાજચરિત્રની સત્ય અને પ્રમાણિત હકીકતો રજુ કરે છે. કર્ણ સિદ્ધરાજનો સ્વહસ્તે કરેલો રાજ્યાભિષેક, સિદ્ધનૃપના સર્વ

વેળાઓમાં અવંતિના વિજયની ધર્વગ્રેષ્ઠતા, અને અંતિમતા, વગેરે ઐતિહાસિક પ્રમાણો પ્રામાણિક સ્થિતિ અનુભવે છે. સદસસિંઘનું સાપત્ય, સરસ્વતીના પ્રવાહનું સરેવર સાથે જોડાયું, અને તેનું વિમત-વાર વણુંન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં અદ્વિતીય આકર્ષણ સાથે છે, એટલું જ નહોતું પણ પુરાણકારે કરેલું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન આ પુરાણને વધુ પ્રાચીનતર કરાવે છે. આવું બપકાદાર અને સર્વાંગ-સંપૂર્ણ વિવેચન આ સરેવર માટે કાષ્ટએ નોંધ્યું નથી. સિદ્ધરાજની ધાર્મિકતા, દાનપ્રિયતા અને પાપભીરૂતાનો ઠીકઠીક પરિચય પુરાણકારે આપ્યો છે. અંતમાં કેશવ બ્યાસ અને સિદ્ધરાજમેરૂના ઉત્સેખો પ્રમાણિકતાની પરાકાષ્ઠા સૂચવે છે. કેશવ બ્યાસ એ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને તે સિદ્ધરાજનો પ્રીતિપાત્ર પંડિત હતો. આ બધાં પ્રમાણોમાં કાષ્ટ પણ વિધાન બીન ઐતિહાસિક કે ગપોડું હોવાની સંભાવના નથી, એમ અનેક પુરાવાઓના આધારે સાબીત થયું છે, તેને બાદને તેની પ્રાચીનતા સંબંધે શંકાસ્થાન ઉદ્ભવતું નથી. વિરૂદ્ધ મતે એમ લાગે કે પુરાણકારે તેની રચના ઐતિહાસિક અંથોના આધારે કરી હોય, પણ આ પુરાણમાંનાં કેટલાંક વિધાનો બીજા અંથોનાં પ્રમાણોથી જુદાં પડે છે. જ્યારે કેટલાંક વિધાનો અનનુભૂત હકીકતો રજૂ કરે છે, જેથી તેનું રચનાવિધાન કાષ્ટ અંથાધારે થયું ન હતું, એમ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

૨. સરસ્વતીપુરાણનો દ્વાયાત્રય સાથે સંબંધ

દ્વાયાત્રય એ સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તે પ્રામાણિક અને વજનદાર ગણાય છે. તેમાં મળરાજની કુમારપાળ સુધીના ઐતિહાસિક સપ્રમાણ રીતે આપેલો છે. સોલંકીઓના ઇતિહાસ માટે તેના જેવો બીજો એક પણ અવસ્થિત ગ્રંથ નથી. તેની દરેક હકીકત પ્રમાણભૂત ગણાય છે. તેનું કારણ તે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલો છે. મુનિરાજ હેમચંદ્ર

સિદ્ધરાજના સમકક્ષીન હતા, સિદ્ધરાજને શાસનકાળ તેમણે ખરાખર જોયો હતો, તેથી ખીજા રાજવીઓના ઇતિહાસ કરતાં તેમને રચેલ સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર વધુ સત્વ શુદ્ધ હતું એટલું જ નહીં પણ તેમાં અચૂતતા કે અપાટાને સ્થાન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. દ્વાયત્રયકારે સોલંકીઓનો ઇતિહાસ ધડતાં તુલનાત્મક વિધાનો રજુ કરવા પુરાણોમાંથી કેટલીક કલ્પનાઓ મૂકી છે. આથી તેમને હિન્દુ પુરાણોનો અભ્યાસ હતો, એમ જોઈ શકાય છે. આવી કલ્પનાઓનું પ્રમાણ સિદ્ધરાજચરિત્રમાં વધુ છે. દ્વાયત્રયની પૌરાણિક કલ્પનાઓ પણ અંશે સરસ્વતીપુરાણ સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે, એટલું જ નહીં પણ દ્વાયત્રય અને સરસ્વતીપુરાણનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો લગભગ એકબીજાને મળતાં છે. તેથી જોઈ શકાય છે કે બન્ને ગ્રંથોનું રચનાવિધાન પરસ્પર એકબીજાના આધારે થયું હશે તેમ લાગે છે. આ બન્ને ગ્રંથો કયાં અગાડી એકબીજાને અનુરૂપ થાય છે તે વિચારણીય છે, તેથી તેના તુલનાત્મક વિધાનો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

(૧) બર્બરક ખર(રાક્ષસ)પુત્ર મહારાક્ષસનો દૌહિત્ર હતો, એમ જે સરસ્વતીપુરાણ જણાવે છે, તેને અનુસરતાં દ્વાયત્રયકાર ખર રાક્ષસ જોવો હતો, એમ નોંધે છે.

(૨) કર્ણુ દક્ષાવતાર હતો, એનું બન્નેનું માનવું છે. જ્યોત્સ્નીની પુત્રી મીનળદેવી કર્ણુની કીર્તિ સાંભળી પાટણ આવી લગ્ન કરે છે, અને બંને પ્રેમીઓ વચ્ચે સ્નેહગ્રંથી બંધાઈ સિદ્ધરાજનો જન્મ થાય છે, તેવી દ્વાયત્રયની હકીકતને સહમત થતું રૂપ વિદ્યાધર પુત્રી મુદેવાએ પાટણ આવી કર્ણુ સાથે કરેલ સ્નેહલગ્ન, અને તેથી સિદ્ધરાજનો જન્મ પ્રસંગ વગેરે સરસ્વતીપુરાણ રજુ કરે છે.

(૩) સિદ્ધરાજ વિષ્ણુનો અવતાર હતો અને તેના જન્મ-સમયે દેવી વાણી થયાનું જે સરસ્વતીપુરાણમાં જણાવ્યું છે, તેને સંપૂર્ણ મળતી હકીકત નોંધતાં તેના જન્મસમયે દેવગ (જ્યોતિષિ)દ્વારા

ભવિષ્યકથન કરાઇ, તે રામચંદ્રનો અવતાર હતો એમ દ્વાયત્રયકારે ઉક્તેષ ખર્ચો છે. રામચંદ્ર અને કૃષ્ણ વિષ્ણુના જ અવતારો છે, એટલે તે વિષ્ણુનો અવતાર હતો તે બાબતમાં બન્ને ગ્રંથકાર સહયોગ સૂચવે છે.

(૪) સિદ્ધરાજને મહાસ્થાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેણે વાવો, તળાવો, કૂવાઓ, પરબો, સત્રાગારો અને દેવાગારો બંધાવ્યાં હતાં, એ મતને પુષ્ટિ આપતાં બન્નેએ સારી એવી નોંધ કરી છે. જેનું તુલનાત્મક વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું હોઇ અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ નથી.

(૫) સહસ્રલિંગ ઉપર સહસ્રશિવ મંદિરો, એકસો ને આઠ દેવીમંદિરો અને દશાવતારમાં મંદિરો હતાં એમ બન્ને ગ્રંથકારો નોંધે છે. ફક્ત સરસ્વતીપુરાણમાં તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કરતાં દરેક દેવીમંદિરનાં નામો, વિષ્ણુમંદિરોનાં પૃથક્ પૃથક્ સૂચન તેમજ અન્ય તીર્થો અને દેવમંદિરો હતાં, એમ દર્શાવ્યું છે.

(૬) રતનચૂડ નાગ ઉસ લેવા પાટણ આવ્યો હતો, તેને અંધકૂપમાંથી ઉસ લાવી આપી, સિદ્ધરાજે નાગ લોકમાં બર્બરક સાથે પહોંચાડ્યો હતો. આ દ્વાયત્રયના કથનને અનુરૂપ પ્રસંગ જળવતાં, અંધકૂપમાંથી ઉસ લાવી નાગ લોકમાં જઈ તે નાગોને જીવનદાન આપશે, એમ સિદ્ધરાજના જન્મ સમયની ભવિષ્યવાણીમાં સરસ્વતી-પુરાણે જણાવ્યું છે.

આમ બન્નેનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો તુલનાત્મક પદ્ધતિવડે વિચારતાં તે બંધાં પરસ્પરનો સહયોગ સૂચવે છે. જેથી બન્ને ગ્રંથો એકબીજાના આધારે રચાયા હોવાનું અનુમાન જાય છે, પણ કયા ગ્રંથના આધારે બીજો ગ્રંથ રચાયો તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય મુશ્કેલીભર્યું છે. મારા અનુમાન પ્રમાણે બન્ને ગ્રંથો થોડા અંતરે રચાયા હોવાનું લાગે છે. સરસ્વતીપુરાણની નવરચનાનું થોડું કારણ શોધતાં તે સિદ્ધરાજે

સદસ્રલિંગનું માહાત્મ્ય વધારવા જનાવરાબું હતું. એટલે તેનો નિર્માણકાળ સિદ્ધરાજના સમકાલમાં હતો, એમ જણાય છે.

દ્વાત્રયનો વાચ્યાર્થ બંને આશયોને વ્યક્ત કરનાર અર્થાત્ દ્વયર્થ પ્રતિબોધક એવો થાય છે. આ કાવ્યમાં પણ તેવી જ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. જેમ બારવિએ પાણીનિનાં સૂત્રોને અથિત કરી બધી કાવ્યનું સર્જન કર્યું છે, તે જ પ્રમાણે મુનિરાજ હેમચંદ્રે સિદ્ધ-હૈમનાં સૂત્રોનો સમન્વય સાધી દ્વાત્રય યાને ચૌલુક્યવંશોત્ક્રીષ્ટન મહાકાવ્ય રચ્યું છે. આથી જોઈ સ્કાય છે કે દ્વાત્રયની રચના સિદ્ધહૈમના રચાયા બાદ થઈ હતી. સિદ્ધહૈમ માળવાના વિજય બાદ રચવામાં આવ્યું હતું એમ પ્રભાવકચરિત્ર અને ખીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણો દ્વારા જણાયું છે. સ્વં મુનિ હિમાંશુવિજયજીએ ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’માં લખેલ “સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચનાસંવત” નામક નિબંધમાં કેટલાક અંથસ્થ પુરાવાઓ અને મળેલ પ્રમાણો વડે સિદ્ધહૈમની રચના વિ. સંવત ૧૧૯૬ ની આસપાસ થઈ હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી દ્વાત્રયનો રચનાકાળ સંવત ૧૧૯૬ પછી આવે છે. સદસ્રલિંગ સરોવરનું સ્થાપત્ય પણ સંવત ૧૧૯૫-૯૬ માં પૂરું થયું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન છે, અને તે પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણનો રચનાકાળ પણ તેજ સમયમાં આવે છે. આમ દ્વાત્રય અને સરસ્વતીપુરાણ સમકાળનાં રચાયાં હોવાનું લાગે છે.

દ્વાત્રયના ૧૫ સર્ગો સિદ્ધરાજની હયાતીમાં રચાયા હતા એમ વિદ્વાનો માને છે. વિરૂદ્ધ મતે તે અનુશાસનો લખાયા બાદ રચાયું હતું એવી પણ માન્યતા છે. પરંતુ એ સિદ્ધરાજની હયાતીમાં રચવામાં આવ્યું હોય તેવી સંભાવના વધુ છે. દ્વાત્રય અંથ, કાવ્ય, વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ ત્રણે વિષયોની વ્યવસ્થિત મુશળી વડે કરવામાં આવ્યો છે. આવો વિદ્વાતાપૂર્ણ અંથ સહજમાં કે અસ્પ સમયમાં રચવો, તે વિદ્વાનો માટે પણ અમસાધ્ય કાર્ય છે. આથી તેને તૈયાર કરતાં

ઝોઝામાં ઝોઝાં એક બે વર્ષો લાગ્યા હોય એવી કલ્પના છે. એટલે તેના પંદર સર્ગો વિ. સં. ૧૧૬૭-૯૮ સુધીમાં રચાયા હોવા નોંધએ, એવું અનુમાન થાય છે.

સરસ્વતીપુરાણ સાદી મંસ્કૃત ભાષામાં પુરાણની હોયે રચવામાં આવ્યું છે, એટલે તેને તૈયાર કરવામાં વધુ સમય લાગે તેવી સંભાવના નથી. તેની ભાષા માહાત્મ્યઅંશે જેવી સરળ અને સુગમ બોધ કરે તેવી છે, જેથી તેના નવસર્જનમાં વધુમાં વધુ ચાર છ માસ થયા હશે, એમ માનું છું અને તે પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણ વિ સંવત ૧૧૬૫-૬૬ માં દસ્તીમાં આવ્યું હશે જ. આમ સરસ્વતીપુરાણ દ્વાશ્રય કરતાં પહેલું રચાયું હોય એમ ઉપયુક્ત કાગળો અને અનુમાનોથી લાગે છે. પરંતુ સરસ્વતીપુરાણનાં ઐતિહાસિક વિધાનોને દ્વાશ્રયકારે અપનાવ્યાં છે. તેમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવી તે ગેરવાજબી ગણાય. કારણ દ્વાશ્રયકાર સુનિરાજ હેમચંદ્ર ચાલુક્ય વંશના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવના હતા. દ્વાશ્રયમાં રજુ કરેલ મૂળગાજથી કુમારપાળ સુધીનાં ચરિત્રવર્ણનો તેમનાં ઐતિહાસિક ઇતિહાસ અમૂલ્ય પરિપાક છે. તેવા બહુશ્રુત વિદ્વાન ફક્ત સિદ્ધરાજચરિત્ર માટે સરસ્વતીપુરાણનો આશ્રય લે એ સંભવિત નથી. પરંતુ સરસ્વતી-પુરાણકારે કલ્પેશ્વર સિદ્ધરાજ, કર્ણ, મીનળદેવી અને બખરક વગેરેનાં પૌરાણિક રૂપકોને તેમણે ગ્રાણ રાખ્યાં તે સંભવનીય છે. બાકી સરસ્વતીપુરાણના કર્તાએ સિદ્ધરાજચરિત્રની હકીકત તે સમયે જન-સમાજમાં પ્રચલિત લોકમાન્યતાના આધારે લીધી રાખી નોંધએ; જેને સુનિરાજ હેમચંદ્ર પણ પ્રમાણિત ગણી અપનાવી હશે. જેથી બન્ને અંશકારોનાં વિધાનો એકબીજાને અનુરૂપ આવે તેમાં શક નહીં. આમ બન્ને અંશે સમકાલમાં રચાયા હોવાથી બન્નેનાં સિદ્ધરાજચરિત્ર-વર્ણન એકબીજાને સહયોગ સાધતાં હોય તેમ જણાય છે. પણ ખરી

રીતે બન્ને અંકારો તે સમયમાં પ્રચલિત સિદ્ધરાજના જીવનની જનશ્રુતિને સંપૂર્ણતઃ અનુસર્યા છે. આથી પણ બન્નેનો રચનાકાળ સિદ્ધરાજની હયાતિમાં હતો, એમ લાગે છે.

૩. સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિ સાથે સરસ્વતીપુરાણનાં સામ્યદર્શી વિધાન

સહસ્રલિંગ સરોવર ઉપર સિદ્ધરાજે માળવાના વિજયરમારકનો કાર્તિસ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો. એ ધણો જાણે અને કલામય હોર્ષ સિદ્ધેશનાં કાર્તિગાનો દ્વિતીમાં ફેલાવેલો હતો. એમ અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં નોંધાયું છે. તેના ઉપર સિદ્ધનૃપનું ચરિત્રવર્ણન કરતી તેમજ સહસ્રલિંગની યશમાયા માતી પ્રશસ્તિ મૂકવામાં આવી હતી. આ પ્રશસ્તિ સિદ્ધરાજના પ્રતિપક્ષબંધુસમાન કવિવર શ્રીપાળે રચી હતી એમ પ્રબંધચિંતામણિ તથા પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યું છે.^{૮૩} આજે કાળગર્ભમાં વિલીન થયેલ સહસ્રલિંગનું નામનિશાન નથી તેમ જ તેનો આજો ખમાય આપી શકે તેવા ભગવાવશેષો પણ નથી. ફક્ત તેની રાક્ષસી પાળો સરોવરનું સ્થળ સાચવી રહી છે. એટલે તે કાર્તિસ્તંભ અને તેની પ્રશસ્તિ પણ સરોવરના વિનાશકાળે નાશ પામી છે. પણ સુભાગ્યે તે પ્રશસ્તિનો એક ખંડ પાટણના વિજળકુવાના શિવમંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્ય અદ્વિતીય છે, એટલું જ નહીં પણ ઇતિહાસનાં સાધનોમાં તે વધુ પ્રમાણ્યૂત છે. તેમાંની દરેક હકીકત માટે શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ તેનો નિર્માતા સિદ્ધરાજ પોતે જ હતો. આ પ્રશસ્તિનો જે એક ખંડ મળ્યો છે

૮૩ પ્ર. ચિં. પા. ૧૦૨ દુ. કે. શાસ્ત્રી

શ્રીકુર્લમસરોરાજે તથા રુદ્રમહાલયે ।

મનિર્વાચ્યરસૈઃ કાવ્યૈઃ પ્રશસ્તિરકરોદસૌ ॥૪૦૩॥

પ્ર. જ. દે. સુ. પ્ર.

તેમાંથી સહસ્રલિંગના ઇતિહાસને મદદ કરતાં કેટલાંક પ્રામાણિક તત્ત્વો મળી આવ્યાં છે, જેને સરસ્વતીપુરાણનાં વિધાનોથી ટેકા મળે છે.

(૧) સહસ્રલિંગમાં અક્ષય્ય જળ કરવા સિદ્ધેશ સરસ્વતીનો પ્રવાહ સરોવરમાં લાવ્યો હતો, તેનું પૌરાણિક રૂપક રચી કરતાં સરસ્વતી-પુરાણકારે સરસ્વતી આરાધનનો પ્રસંગ વિસ્તારથી આપ્યો છે. તેમાં સરસ્વતીએ સિદ્ધનૃપના તપથી પ્રમુખ થઈ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી તેનું સરોવર પોતાના જળ વડે પરિપૂર્ણ કરવાનું વરદાન આપ્યું હતું. તે જ હકીકતના પુનરાવતાર રૂપે તેને અનુરૂપ હકીકત સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિના શ્લોક ૮૦ માં નોંધાયેલ છે. તેમાં “ (સરસ્વતીએ) તેને ચંદ્રનાં કિરણો જેવા શીતળ સ્પર્શથી, તેમજ ગંગાના તરંગો જેવા પવેન સ્વરૂપથી, સ્વપ્નમાં આવીને પોતાના અતન્ય ભક્તને જગાડ્યો—ઉપદેશ કર્યો. ” આથી એમ જણાય છે કે પ્રશસ્તિકારે આ પુરાણની માફક તે આખીએ કલ્પના તેમાં મૂકી હશે, પણ દુર્ભાગ્યે તે પ્રશસ્તિ સંપૂર્ણ નહીં મળતી હોવાથી આટલાથી સંતોષ માનવો નહોતો. સરસ્વતીપુરાણનું આ રૂપક પ્રશસ્તિના આધારે નોંધાયું હોય, યા તો પુરાણના આધારે પ્રશસ્તિકારે નોંધ્યું હોય, એમ બન્ને વચ્ચે પરસ્પરનો સહયોગ સૂચવે છે, એટલું જ નહીં પણ પુરાણની પ્રાચીનતા માટે સંગીન પુરાવો ઉભો કરે છે.

(૨) પ્રશસ્તિના ભાગ્યાતૂટયા ૮૭-૮૮ શ્લોકોમાં સિદ્ધનૃપના આ કાર્યને ભગીરથના ગંગાવતરણ જેવી ઉપમા આપી છે, તેવી જ ઉપમા સરસ્વતીપુરાણકારે પણ નોંધી છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો પ્રશસ્તિ અને સરસ્વતીપુરાણનો સહયોગ સૂચવે છે, એટલું જ નહીં પણ બન્ને રચનાવિધાનો સહકારપદ્ધતિએ થયાં હતાં, એમ લાગે છે. પ્રશસ્તિનો નિર્માણકાળ યુગ્મસિદ્ધ છે. સરોવરના ઉદ્ધાટન સમયે પ્રશસ્તિનું વિવેચન થયું હશે; કારણ તેમાં સિદ્ધરાજ અને સહસ્રલિંગનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સંકલિત કરવામાં

આવ્યો હતો. તદુપરાંત તે અમાઉ પણ આ પ્રશસ્તિને વિદ્વાનોની સભામાં કસોટી કરવા રજુ કરવામાં આવી હતી. સરસ્વતીપુરાણ પણ સહસ્રલિંગનું માહાત્મ્ય વધારવા જ રચાવ્યું હતું એટલે પ્રશસ્તિ અને પુરાણ સમકાળમાં જ રચાવ્યાં હશે, એમ અનુમાન જાય છે. તેને લખને સરોવર ખુલ્લું મૂકાયાના મહોત્સવમાં પ્રશસ્તિ સાથે પુરાણ-વાંચન પણ કેમ ન કરવામાં આવ્યું હોય ?

આ પ્રમાણે તેના આંતરિક પુરાવાઓના આધારે તે પ્રાચીન હોવાનું અનુમાન કરાયું છે, જેને બીજાં બંધમેસતાં અનુમાનોથી પુષ્ટિ મળે છે. આ અનુમાનો યોગ્ય વાતાવરણને અનુલક્ષી પૂર્વાપરનો મેળ સાધતાં કરાયાં છે. ઉપર્યુક્ત સાધનોવડે તેને ગુજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથો દ્વાયાત્રય, કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન અને પ્રબંધચિંતામણિ જેટલું પ્રાચીન માન્યું છે, પણ તે માટે કોઈ સીધે સીધું પ્રમાણ નહીં હોવાથી તે સોજસો વર્ષ ઉપર કેમ ન રચાયું હોય ? એ શંકાનો પરિહાર કરવા નીચે પ્રમાણે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

સહસ્રલિંગનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ તેમ જ તેના તીરપ્રાંતનાં તીર્થો અને દેવમંદિરોનું વિગતવાર વર્ણન, સરસ્વતીપુરાણ સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથમાં નોંધાયું નથી. આથી એટલું તો માની શકાય છે કે પુરાણકારે તેને સારી હાલતમાં જોયું હશે ત્યારે જ આટલું સૂક્ષ્મ વિવરણ નોંધ્યું હશે. આ તળાવનો નાશ ક્યારે થયો તેનાં પ્રમાણભૂત સાલ, તારીખ કંઈથી મળતાં નથી, પણ અકબરના સમયમાં તે અસ્તિત્વમાં હતું. એટલે સોળમા સૈકા સુધીમાં તે કાયમ હતું. તેથી સરસ્વતી-પુરાણનો રચનાકાળ સોળમા સૈકા સુધી લઈ જવામાં કશો વાંધો નથી.

પણ તે કાળે તેના તટવર્તી પ્રદેશનાં દેવમંદિરો અને મદાલયો અખંડ દશામાં હોય તેમ માની શકાતું નથી. કારણ એટલા આરસો વર્ષના લાંબા ગાળામાં બધાં દેવમંદિરો જેની ને તેની સ્થિતિમાં કાયમ હોય તેમ બનવું અશક્ય છે. એટલું જ નહીં પણ મુસ્લિમ

વિજેતા અલક્ષ્યાન ધર્મઝનુની હતો. તે દિલ્હીના પાદશાહ અહ્મદીનનો સૂબો હોઈ તેની આગ્રાથી ગુજરાત સર કરવા મોકલું લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો. વાઘેલા વંશના છેલ્લા રાજા કર્ણને નસાડી તેણે પાટણ કબજે કર્યું હતું. એણે પાટણ સર કર્યા બાદ ગુજરાત સર કરી, અનેક શહેરો પરાસ્ત કર્યા હતાં, તેટલું જ નહીં પણ ધર્મઝનુનના અંધ આવેશમાં તેણે અનેક હિન્દુ મંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં; એટલે સહસ્રલિંગનાં દેવમંદિરો તેની ધર્મધેલછાના કાલિલ નાશમાંથી બચ્યાં હોય તેમ માની શકાય નહીં. આથી મુસલમાન સમયમાં સહસ્રલિંગ સરોવર તેના પૂર્વરૂપ પ્રમાણે અખંડ દશામાં હોય એમ લાગતું નથી, જેથી આ પુરાણનો રચનાકાળ ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લઈ જવા કારણ મળે છે.

ખીજ બાબુથી સરસ્વતીપુરાણનો ઉદ્દેશ વિચારતાં તેના રચનાકાળ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડી શકે છે. સરસ્વતીપુરાણ નિર્માણ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શો હતો, એ પુરાણકારે જણાવ્યું નથી. પણ અનુમાનથી જણાય છે કે તેની રચના પાટણની આસપાસના સારસ્વત પ્રદેશને તેમ જ તેનાં તીર્થો, દેવમંદિરો, કુંડો અને સરોવરો (સહસ્રલિંગ, બહાકુંડ, જેઠકુંડ વગેરે)ને ભારતનાં અન્ય તીર્થોની માફક પવિત્ર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવવાનો હતો. સાથે સાથે આ અભિનવ કાર્યના ચોજક સિદ્ધરાજ નૃપેન્દ્રના જીવનની ઝાંખી કરાવી તેનાં કીર્તિમાન ગાવાનો ઉદ્દેશ પણ હતો, એમ તેમાંના વસ્તુસંયોજન ઉપરથી જણાય છે. સિદ્ધરાજ ધર્મપ્રિય હતો, એમ આગળ પણ જણાવી ગયા છીએ. પણ તેને કીર્તિનો વધુ લોભ હતો, તેથી પોતાનું આ કાર્ય ધાર્મિક તેમજ સામાજિક દૃષ્ટિએ વધુ લોકપ્રિય બને તેમ ઇચ્છતો હતો. તેનું કારણ મહારથાનોના સંસ્થાપક તરીકે વધુ પ્રખ્યાતિ મેળવવાનો હતો. તેથી સહસ્રલિંગપ્રસ્થિતની માફક સહસ્રલિંગ સરોવર સાથે સારસ્વત પ્રદેશના માહાત્મ્યની પણ તેને જરૂર લાગી હોય, જેને લઇને તેણે જ આ પુરાણ કોઈ વિદ્વાન પાસે રચાવ્યું હશે, એમ લાગે છે.

અન્ય મતે સિદ્ધરાજ પછી તેના અનુગામી કોઇ રાજવીએ રચાવ્યું હોય તેમ માનીએ, પણ જે પુરાણકાર સિદ્ધરાજ માટે આટલાં લાંબાં વિવેચનો કરે છતાં તે રચાવનાર રાજવી માટે જે શબ્દ પણ ન લખે, એમ માનવું બાજબી નથી. વિશેષમાં કોઇ વિદ્વાને પાછળથી વિદ્વતા બતાવવા એ રચ્યું હોય એમ ધારીએ, પણ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, રચનારે સહસ્રલિંગ સરોવર તેનાં દેવમંદિરો, તીર્થો અને આખો એ સારસ્વત પ્રદેશ સારી સ્થિતિમાં જોયો હશે. એટલે ઉપયુક્ત કથન અનુસાર તે ચૌદમા સૈકા સુધી અખંડ હાલતમાં હતું, જેથી તેનું વર્ણન કદાચ તે કાળમાં નોંધાયું હોય. પણ પુરાણમાં જણાવેલા સ્પષ્ટ નિર્દેશ જેવા કે સહસ્રલિંગ-સ્થાપત્યનો વિગતવાર છાંતહાસ, તેમજ અષાઢ સુદ ૮ ના દિવસે તેમાં સૌથી પ્રથમ જળ આવ્યાની સિદ્ધ હકીકત સો બસો વર્ષ સુધી તેવી ને તેવી જ જળવાઈ રહે, એ અસંભવિત લાગે છે; છતાં કદાચ સચવાઈ રહે તો તેમાં વિરૂપતા આવ્યા સિવાય રહેતી નથી, જેથી સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળ પછી રચાયું હોય તેમ માનવાને કારણ નથી.

આમ આંતરિક સાધનો, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને મજબૂત અનુમાનો વડે સરસ્વતીપુરાણ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં રચાયું હતું, એમ માની શકાય છે.

અજ્ઞાત રચયિતા તે કોણ ?

આ પુરાણ કોની કૃતિ હશે તે સંબંધમાં પુરાણમાંથી કાંઇ પણ હકીકત મળતી નથી. પુરાણોના નિયમ મુજબ સરસ્વતીપુરાણકારે પણ પોતાની ઓળખાણ અગમ્ય જ રાખી છે, જેથી તે કોણે રચ્યું હશે તે નક્કી કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. સરસ્વતીપુરાણનો મૂળ ઉદ્દેશ સહસ્રલિંગાદિ મહાસ્થાનો સાથે સિદ્ધરાજનાં કીર્તિગાનો ગાવાનો હતો. વળી તેની રચના સિદ્ધરાજના અંતિમ કાળમાં થયાનું આપણે અનુમાન્યું છે. આથી આ પુરાણ સિદ્ધરાજના કોઈ શાસ્ત્રીએ કે

પંડિતે બનાવ્યું હશે, એમ માનવાને કારણ છે. સિદ્ધરાજ ચુસ્ત સનાતની હતો, તેને લખને તેનો વૈદિક, આગમિક, પૌરાણિક, સાહિત્ય તરફ વધુ પ્રેમ હતો, તેથી પોતાના મહત્કાર્યોનો ઇતિહાસ પ્રાસાદિક અધંકાર-યુક્ત કાવ્ય કરતાં પુરાણના રૂપમાં લખાવવાનું ઉચિત માન્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ સહસ્રલિંગ સરોવર, ત્યાંનાં દેવમંદિરો, તીર્થો વગેરે ને અન્ય પુરાણોનાં તીર્થમાહાત્મ્યોની માફક વધુ પવિત્ર જણાવી જનસમાજમાં તેનો ફેલાવો કરવા પુરાણ રચાવવાનો ગર્ભિત ઉદ્દેશ હોય, એમ લાગે છે. તેનો કોઇ પંડિત કે શાસ્ત્રી તેની પ્રસન્નતા મેળવવાના ઉદ્દેશે આ પુરાણ પોતાની સ્વેચ્છાથી આમ તદ્દન સાદી ભાષામાં રચે, એમ માનવામાં વાંધો આવે છે, કારણ સિદ્ધરાજ વિદ્યાકળાનો પોષક હોઇ, તેની સભામાં અનેક પ્રખર વિદ્વાનો હતા એટલે તેઓ સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં આવું પુરાણ રચે તેના કરતાં પોતાની વિદ્વત્તા અને સાક્ષરતા જાહેર કરવા આ ને આ જ હકીકત યુગી કોઇ આલંકારિક અને પ્રાસાદિક કાવ્ય કે પુરાણ રચે, એ વધુ બંધબેસતું છે. પણ હિન્દુ જનસમાજની પુરાણ તરફ વધુ ધર્મમદ્દા હોઇ, પોતાનાં સ્થાપત્યો, દેવમંદિરો, તીર્થો, સરોવરો, કુંડો, વગેરે ને પવિત્ર તીર્થો તરીકે ગણાવવા ઇરાદાપૂર્વક આ પુરાણ તદ્દન સરળ ભાષામાં રચાવ્યું હશે, એમ મનજૂત અનુમાન વડે સાબીત થાય છે. પણ તેથી રચનારનો પત્તો લાગતો નથી.

સિદ્ધરાજની સભામાં અનેક પ્રખર પંડિતો હતા. તેઓને તે સુંદર સન્માન આપતો હતો, છતાં પુરાણકારે એકલા કેશવ બ્યાસનો ભારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરી, તેનો પરિચય આપ્યો છે, જેથી રચયિતાનો કેશવ બ્યાસ તરફ સંપૂર્ણ પક્ષપાત હતો, એમ તો ચોક્કસ જણાય છે. તેનું કારણ વિચારતાં સમજાય છે કે પુરાણકારનો કેશવ બ્યાસ સાથે સારો સંબંધ હશે, અગર તેનો નિકટનો રનેહી હશે, જેથી અનુમાન જાય છે. કે સરસ્વતીપુરાણકાર તેનો પુત્ર, મિત્ર કે ભાઇ પણ હોય या તો પોતે જ તે

પણ હોય ! કેશવ વ્યાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે, જેનું વિરતૂત વિવેચન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ તે મુજબ સિદ્ધરાજની સલામાના તથા કેશવમાંના એકનો નિર્દેશ પુરાણકારે કર્યો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે, અને મોટે ભાગે આ પુરાણ તેની જ કૃતિ હશે, એમ અનુમાન જાય છે. ગમે તેમ હો પણ જ્યાં સુધી પ્રમાણભૂત સાધનોના આધારે સરસ્વતીપુરાણનો ખીજો રચયિતા નક્કી ન થાય, ત્યાં સુધી કેશવ વ્યાસે જ સરસ્વતીપુરાણની રચના કરી હતી, એમ માની સંતોષ અનુભવીશું.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણનાં ઐતિહાસિક કથનોમાં કેટલું વજન અને સત્યતા છે, તે આટલા લાંબા વિવેચન વડે નિષ્પક્ષપાત રીતે અહીં ચર્ચવામાં આવ્યું છે, જેથી બીજાંરકનો ઇતિહાસ, આવડાઓનું ચારિત્ર્ય, કર્ણ અને મીનળનાં જીવન, સિદ્ધરાજના ચરિત્રની રૂપરેખા અને સહસ્રલિંગના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. તેમાંથી આ પુરાણે સહસ્રલિંગનું સંપૂર્ણ શબ્દચિત્ર રજુ કરી, તેના ઉપર વધુ પ્રકાશ ફેંક્યો છે. આથી ગુજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં એક વધુ ઉમેરો થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ એક જૈનેતર વિદ્વાનના હાથે લખાયેલો આ ગ્રંથ સપ્રમાણ માહિતી રજુ કરતાં, દ્વાયાત્રય અને સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિકાર સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ મોટે ભાગે જૈનોએ જ સાચવી રાખ્યો હોવાનું મનાય છે, પરંતુ પાહણ્ય લેખકોએ આવા પૌરાણિક ગ્રંથોમાં, પણ ઐતિહાસિક સત્યો રજુ કરી, ગુર્જર ઇતિહાસ સંરક્ષણમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. જૈનેતરોની ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં કાન્હડે પ્રગંધ અને ધર્મારણ્ય એમ બે જ ગ્રંથો હાલમાં જોવામાં આવે છે. તેમાંથી કાન્હડે પ્રગંધ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં રચાયો છે, એટલે ફક્ત ધર્મારણ્ય જ ગીર્વાણ ગિરામાં ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ રજુ કરે છે, છતાં તેમાંની કેટલીક

રકીકત દંતકથાઓના અધારે રચાયેલાં હાજે છે; જ્યારે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ આ પુરાણ આધાનજૂત અને પ્રામાણિક વસ્તુ રજુ કરે છે. આથી જોનેતર ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે. આ ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં પ્રામાણિક પુરાવાઓ ઉપરાંત, કેટલાંક અનુમાનો આસપાસના વાતાવરણને અનુલક્ષી આપવામાં આવ્યાં છે. ઇર્ષ પણુ ઇતિહાસસંકલનામાં પ્રમાણના અભાવે તૂટતા પ્રસંગો જોડવા આનુમાનિક કડીઓ ઉમેરવામાં આવે તો જ તે સંકલના સંપૂર્ણ બનાવી શકાય છે, જેથી મારાં અનુમાનિક વિધાનોને વિદ્વાનો અસ્થાને નહીં જ ગણે, એમ ઇચ્છું છું. અંતમાં આ પુરાણનાં ઐતિહાસિક, તથા પૌરાણિક વિધાનો ગુજરાતનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ રચવામાં વધુ પ્રેરણાદાયી બને, એમ ઇચ્છી વિરમીશું.

સ ર સ્વ તી પુ રા ણ

અધ્યયન વિભાગ ૩

ભૌગોલિક તત્ત્વો

ઉપક્રમ

સુરસ્વતીપુરાણ એ પુરાણગ્રંથ છે. એમ તેના અંતરંગ વિષયો ઉપરથી જણાય છે. છતાં તેમાંથી બીજી અનેક માહિતી મળી શકે છે. જેમ સમુદ્રને રત્નાકર કહેવામાં આવતો હોવા છતાં, તેમાંથી સંશોધન કરનારાઓને રત્નો ઉપરાંત અન્ય અનેક વસ્તુઓ સાંપડે છે, તેવી જ રીતે આવા પુરાણગ્રંથોમાંથી પણ, પૌરાણિક કથાસાહિત્ય ઉપરાંત અનેક વિષયોનાં વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે. સાધારણ રીતે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં, જનસમાજમાં ભક્તિશ્રદ્ધાને દૃઢ કરવા, પૌરાણિક આખ્યાનોના સંગ્રહ રૂપ પુરાણો રચાયાં છે, એવી ભાવના આજના લોકસમાજમાં પ્રવર્તી રહી છે. પરંતુ આ પુરાણોના રચયિતા, પ્રાકૃકલોકના મહર્ષિઓનું માનસ તેથી જૂદું જ હતું. એમ પુરાણોનું અનેકદેશીય પદ્ધતિદ્વારા સંશોધન કરવાથી, વિદ્વાનોને મालુમ પડ્યું છે.^૧ તેમાંથી પુરાણના રચનાકાળનાં, આઠાંધેરાં પ્રતિબિંબો ખાસ કરીને જણાઇ આવે છે ખરી રીતે પુરાણોયે લોકજીવનના સર્વસંગ્રહો છે. તેમાંથી વંશો, વંશાનુચરિતો, ભૌગોલિક સ્થાનો ચરિત્રો, વર્ણાશ્રમધર્મો, નીતિશાસ્ત્રના નિયમો, લોકવ્યવહાર અને રાજવ્યવહારના કાયદાઓ, તીર્થો અને સ્થાન માહાત્મ્યોનાં સાદાં યા અલંકારિક વર્ણનો મળી આવે છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો, પુરાણો ઇતિહાસ, જૂગોળ,

૧ જુઓ “પુરાણવિવેચન” : ગુજરાત વર્નાચ્યુલર સોસાયટીએ પ્રકાશિત : કર્તા શ્રી. દુ. કે. સાશ્વી. એ ગ્રંથના વિભાગ બીજામાં પુરાણોના વિવિધ વિષયો અને તેની ઐતિહાસિકતાઓ વગેરે જણાવાયેલું છે.

ખગોળ, ચરિત્ર અને સમાજવ્યવસ્થાનાં સ્પષ્ટ યા ગર્ભિત સૂચનોથી સભર છે.

તે બધાં વર્ણનો દ્વારાની પરિસ્થિતિથી બધાં જૂદાં લાગે છે, કારણ પ્રાચીન અને વર્તમાનકાલીન સ્થાનાન્તરો, અને સ્થિત્યન્તરોમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે. એને લખને પુરુષોનાં વર્ણનો કેટલીક વખત અતિશયોક્તિભરેલાં, અરેખીયન નાપટલ અને કથાચરિત્રસાગરની અદ્ભુત કથાઓ જેવાં લાગે છે. સરસ્વતીપુરાણમાંનાં કેટલાંક વર્ણનો તેવી જ અદ્ભુતતા સૂચવે છે. કારણ હિમાલયમાંથી નીકળનારી સરસ્વતી, કુરુક્ષેત્ર અને રાજપૂતાનામાં થઈ અર્ધદાહરણમાં આવી, સિદ્ધપુર, પાટણ પાસે વહી, કચ્છના રણમાંથી આગળ જતાં, યતુમર્દન પર્વત, તથા ખદીરવન નજદીક કૃતસ્મર પર્વતને બાળી, પ્રભાસમાં ફેવી રીતે આવી, તે એક કાવ્યકે જ છે. સાધારણનું પુરાણકારે દર્શાવેલ સરસ્વતીનો આવો પ્રવાહમાર્ગ, ભૂગોળના બીજાં-જાણીકાર કોઈ માણસે ગમે તેમ ઉપજાવી કાઢ્યો હશે, એમ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જણાય છે. કારણ કુરુક્ષેત્રથી આગળ હુમ થતાં સરસ્વતી, રાજપૂતાનામાં થઈ પુષ્કરમાં ફેવી રીતે આવ્યાં? પુષ્કરની સરસ્વતી અર્ધુદને ઓળંગી આગળ ફેવી રીતે ગઈ? કચ્છના રણમાં હુમ થતાં સરસ્વતી, યતુમર્દન ક્ષેત્ર અને ખદીરવનમાં ફેવી રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં? તે બધાંનો વિચાર કરતાં, સરસ્વતીકૃતિ નિર્દિષ્ટ કરેલ સરસ્વતીનો સળંગ પ્રવાહમાર્ગ હશે કે કેમ? આ બાબત શંકા ઉભી થાય છે. તેમ થવાનું મુખ્ય કારણ વર્તમાનકાલીન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતકાલીન પરિસ્થિતિથી વધુ દૂર ગઈ છે. તેટલું જ નહીં પણ તેમાં ગજબનાક ફેરફારો થઈ ગયા છે જેની કલ્પના આવી શકતી નથી. આ બધાં કારણોને લખને પુરાણનું કથન તદ્દન અસંગત અને બેહુદાં લાગે છે. પરંતુ પુરાણે દર્શાવેલ જે તે સ્થાનોનાં વર્ણનોને, તત્કાલીન ભૌગોલિક સ્થિતિ નજર આગળ રાખી તપાસીશું તો, તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ કે

અસંગતતા નદી જણાય. એટલા જ માટે તે વસ્તુનું દિગ્દર્શન કરાવવા, તત્કાલીન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેમાં સૂચવેલાં તીર્થો અને મહાસ્થાનો ક્યાં હતાં, પ્રાચીન કાળમાં તે બધાં કેવી જાહેરલાક્ષી બોગવતાં, આજે તેની સ્થિતિમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે, તે બધાની યથાસ્થિત વિચારણા ખાસ જરૂરી હોઈ. આ ત્રીજા વિભાગ દ્વારા તેની કેટલીક પ્રતરણા કરવામાં આવી છે.

ભૌગોલિક સાહિત્યની પ્રાચીનતાએ

ભારતીય પ્રાચીન જુગોળનું સૌથી પહેલું દર્શન વૈદિક સાહિત્યમાંથી થાય છે. તેમાંજે ઋગ્વેદ સંહિતામાંથી વધુ પુરાવા મળી આવે છે. પ્રાકૃતકાલીન અનેક નદીઓનાં સ્તુતિસૂક્તો તેમાં અપામેલાં છે. આર્યોના સુધાર્મિક સમાજ નદીઓ તરફ વધુ પૂજ્યભાવ ધરાવતો, બદ્ધે આર્યો નદીઓના તીરપ્રાંતે જ નિવાસ કરતા. તેઓની મુખ્ય નદીઓમાં સપ્તસિંધવઃ ને અમ રથાન છે. સિંધુ શબ્દનો અર્થ વેદના ભાષ્યકારોએ, સમુદ્ર કરતાં નદીના રૂપમાં વધુ પસંદ કર્યો છે. પુરાણ-કાળમાં તે શબ્દ સાત સમુદ્રો માટે વપરાયો છે, પરંતુ વૈદિક કાળમાં તે સાત મહા નદીઓ તરીકે યોગ્ય થતો. આ સાત નદીઓ તે કદ તે સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં બિન્ન બિન્ન મત પ્રચલિત છે. સાયણ આચાર્ય એ સાત નદીઓ તે ગંગા, યમુના ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, સિંધુ અને કાવેરી હોવાનું જણાવે છે. જળશુદ્ધિના મંત્રમાં પણ આ જ નદીઓનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.^૨ વેદમાં કદાચ પણ ઠેકાણે દક્ષિણની નદીઓનાં નામ જણાવાયાં નથી, જેથી તે કાળમાં નર્મદા અને કાવેરીની ગણના, સપ્તસિંધુમાં કરવામાં

૨ ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતિઃ ।

નર્મદે સિંધુ કાવેરી જલેઽસ્મિન્ સંનિધિ કુરુ ॥

સ્નાનવિધિજલસહસ્રિમંચ ॥

આવતી હશે કે કેમ, તે સંશયચક્ત છે. બાણું કરીને તે મહા નદીઓમાં પંજગની પાંચ, સરસ્વતી અને સિંધુ, એમ સાત નદીઓના મધુદાયને સમર્પિત નામ આપવામાં આવતું હતું. એવું અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત ઋગ્વેદમાં અનેક નદીઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં અમીતભા, અસિકની, અપયા આશ્વકીયા કૃષ્ણા, કૃષ્ણ, ગંગા, ગોમતી, કૃષ્ણવતી, પુરુષ્ણી, મરૂદવૃષા, મહેશ્વ, યમુના યવ્યાવતી રથસ્થા, રસા, હરણાવતી, વિનસ્તા, વિપાશા વિલાલી, શતદ્રુ, સ્વેત્સ, સદાનીરા, સરથુ સરગ્વતી, સિંધુ સુદામા, સવાગ્તુ સુષેમા સસત્તું અને શિરા વગેરે છે. આ બધી નદીઓનાં કેટલાંક નામોમાં આજે પરિવર્તન થઈ ગયું છે, જેથી વેદકાલીન નદીઓમાંની કેટલીક નદીઓ, હાલના સમયમાં ક્યાં હશે તે સમજી શકાતું નથી. નદુપગાંત કેટલીક નદીઓ ભૂસ્તર-શાસ્ત્રના નિયમ મુજબ પૃથ્વીના હૃદયપલટામાં સમાઈ ગઈ છે, જેથી યવ્યાવતી, રથસ્થા, હરણાવતી, વિલાલી અને સુદામા વગેરે નદીઓ આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાં સ્થાન ઉપર હશે ? પ્રાચીન વેદકાળમાં ક્યાં હતી ? તેમ જ કઈ નદીઓ માટે તે નામો વપરાતાં હશે તે સંશયમાં કાંઈ પણ મારિતી મળતી નથી.

નદીઓ પછી પર્વતોના ઉલ્લેખો વિચારતાં વૈદિક સાહિત્યમાંથી કેટલેક ઠેકાણે મોક્ષમ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તેમાં નદીઓની માફક સવિસ્તર નોંધ આપવામાં અવી નથી. ફક્ત આઠ ઉંચી જમીનો ભારતવર્ષમાં હતી. એમ ઋગ્વેદ મંડળ ૧/૩૫/૮ માં જણાવ્યું છે. આ આઠ ઉંચી જમીનો, તે આઠ મુખ્ય પર્વતોનો નિર્દેશ કર્યો હશે, એમ લાગે છે, આ સિવાય અનેક દેશોનાં નામો કેટલીક આખ્યાયિકાઓ સાથે સંકળાયાં છે, જેથી વેદ અને બ્રાહ્મણકાલીન જનપદ અને દેશો વિષેની કેટલીક માહિતી વૈદિક સાહિત્ય પૂરી પાડે છે. તે કાળમાં ભારતવર્ષમાં અંગ, આંધ્ર કામ્બોજ, કાશી અગર કાશ્મ, કીકટ, કુરુ, ઉત્તરકુરુ, કૌશલ, એલી, નૈપથ, પાંચાલ, પારાવત, પુન્ડ્ર,

બાલ્હીક, ભરત, મત્સ્ય, મદ્ર, વૃષ, ઉત્તરમદ્ર, બંગ, વિદેહ, વિદર્ભ અને મગધ, એવા જુદા દેશો અને પ્રાંતીય જનપદો હતા, એમ એતરેય બ્રાહ્મણ, વંશબ્રાહ્મણ, શતપથ બ્રાહ્મણ. તાંડ્યમહાબ્રાહ્મણ, જૈમિનીય બ્રાહ્મણ, ગોપથ બ્રાહ્મણ, વાજસનેયિમાખ્યદ્વિનસંહિતા, અથર્વ-સંહિતા, ઋગ્વેદસંહિતા, તૈત્તિરીયસંહિતા, કાઠકસંહિતા, મૈત્રાયણીયસંહિતા, વગેરેમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સિવાય તેમાંથી કેટલીક જાતિઓ, જે દેશપરત્વે નામ ધારણ કરી તેજ નામોથી જાણીતી, બાલ્હીક, પારાવત, મગધ, મત્સ્ય, મહાવૃષ, મદ્ર, વિદેહ વગેરેના ખાસ ઉલ્લેખો તેમાં નોંધાયા છે.^૩

ઉપનિષદોમાં પણ કેટલાક દેશો અને જાતિઓનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ખાસ કરીને કૌશિતકી ઉપનિષદ, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ વગેરેમાં તેવા ઉલ્લેખો નોંધાયા છે. આમ વૈદિક સાહિત્ય પ્રાકૃકાલીન ભૂગોળ સંબંધી કેટલીક હકીકતો પૂરી પાડે છે. આ બધી નદીઓ, પર્વતો, દેશો, અને જનપદો આજે ક્યાં છે ? તે પ્રાચીનકાલના અસલ સ્થાનો ઉપર છે કે કેમ ? આજે તે ક્યાં નામોથી ઓળખાય છે, તેની હાલની પરિસ્થિતિ કેવી છે, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો થઈ ગયા છે, તે બધાનું બારીક અન્વેષણ અહીં કરતાં આ લેખનું કલેવર વધી જઈ વિષયાંતર થવાનો ભય રહે છે, જેથી તત્સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા અહીં કરવામાં આવી નથી. ફક્ત અહીં તો ભૌગોલિક સાહિત્યના ઉલ્લેખો ક્યાં ક્યાં કરવામાં આવ્યા છે, અને તે

૩ વૈદિક સાહિત્યમાંની પ્રાચીન ભૂગોળ માટે જુઓ ગંગા પુરાતત્ત્વાકમાં “વૈદિક ભૂગોળ” નામનો શ્રી. ક્ષેત્રેશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો લેખ.

૪ જુઓ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨-૧-૮, ૩-૮-૨ માં તેમજ કૌશિતકી ઉપનિષદ ૪-૧. છાંદોગ્યઉપનિષદ ૧-૪-૧

કેવા સ્વરૂપમાં કરવામાં આવ્યા છે, તે જણાવવાનો નમ્ર પ્રયત્ન આ વિભાગમાં કર્યો છે.

વૈદિક સાહિત્ય પછી, ભારતના મહાન્ ઋષિો તરીકે ખ્યાતકીર્તિ થયેલ રામાયણ અને મહાભારતમાંથી કેટલીક સપ્રમાણ ભૌગોલિક માહિતી મળી આવે છે; જેમાં વૈદિક સાહિત્યમાં જણાવેલી નદીઓ ઉપરાંત કેટલીક નવી નદીઓનાં નામો જણાવાયાં છે. આકાની બધી વેદમાં ઉલ્લેખ કરાયેલી સરિતાઓ છે. અજિતવતી, અર્ધગંગા, અંશુમતી, ઉત્તરગા, કપીવતી, કર્મનાશા, કરતોયા, કુટીકા, કૌશિકી, ત્ર્યકૌશિકી, કૃષ્ણવેશી, કષ્ધર, ચર્મણ્વતી, ચિત્રકૂટા, દક્ષિણગંગા, તામ્રપર્ણી, પર્ણાશા, પયસ્વીની, પ્રાચીનવાહિની, મહાનદી, માલિની, લોહીત્યા, વેદઋતા, વાનીરમાલિની, વગેરે નામો નવીન છે; જે વૈદિક સાહિત્યમાંથી ઉપલબ્ધ થતાં નથી, પરંતુ વૈદિક નદીઓના પુનરાવતાર રૂપે કેટલીકનાં નામોમાં પરિવર્તન થયું છે. આથી વૈદિક કાળની નદીઓમાં રામાયણકાળે નામો અને સ્થાનોમાં, કેટલોક ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એમ સ્પષ્ટ છે.

નદીઓ પછી રામાયણમાં પર્વતોનાં કેટલાંક વર્ણનો નોંધાયાં છે. તેમાં અર્જુન, ઋષ્યમુક, ગોકર્ણ, ચિત્રકૂટ, પ્રસવણ, પ્લહભૂમિ, મહેન્દ્ર, મૈનાક, રોહણ, વિંધ્યાદ્રિ, વૈડ્ય, વગેરેનાં નામો મળી આવે છે. નગર અને જનપદોનાં વર્ણનોમાં રામાયણ, અગસ્તીપુરી, અયોધ્યા, અપરવિદેહ, અમીસરી, અરુણકુંડપુર, અહિહત્ર, અંગ, અવન્તી, અંશુધાન, આનર્ત, ઇલ્વલ, ઉજ્જનક, ઉશીનર, ઓંકારનાથ, કર્ણાટ, કલિંગ, કાંચી, કાન્ચકુખ્જ, કાંપીલ્ય, કામરૂપ, કાળિકા, કુરુગંગલ, કલિંગપુરી, કુશસ્થલી, કૈકય, ફેરલ, કોસલ, કોચારણ્ય, ગંધર્વદેશ, ગાધીપુર, ગિરિમજ, ચંદ્રિકાપુર, ચંચાપુરી, ચોલ, જનસ્થાન, જમ્બલિ-પટ્ટણ, તક્ષશિલા, દક્ષિણકોસલ, દક્ષિણમથુરા, દ્રવિડ, ધર્મપટ્ટણ, ધર્મારણ્ય, નૈમિષારણ્ય. પાંચાલ, પાંડ્ય જનપદ, પ્રાગ્જ્યૌતિષ, મતિપુર, મધુપુરી, મલ્લ, મિથિલા, રત્નપુર, રામેશ્વર, લક્ષમણાવતી, લવપુર,

વિહર્, વિદિશો, વિનિતગ્રામ, વિષ્ણુકોંડા, બંગ, વૈશાલી, શ્રીપારિક, શ્રૃંગવેરપુર, શ્રાવસ્તી, સુવર્ણદ્વીપ અને સહ્યદેશનાં નામોના ઉલ્લેખો રજુ કરાયા છે. આથી રામાયણકાળે ભારતવર્ષમાં અનેક દેશો, નગરો અને જનપદો વિદ્યમાન હતા. ભારતવાસીઓનું રાજકીય બંધારણ તથા સામાજિક પરિસ્થિતિ, વૈદિક કાળ કરતાં બ્યવસ્થિત બંધારણસરનાં હતાં. તદુપરાંત તેમાં અનેક તીર્થો અને આશ્રમોનાં નામો ગણવાયાં છે. આ બધાં રામાયણકાલીન મહાસ્થાનો આજે ક્યાં છે, તેની સંપૂર્ણ આલોચના રા. રા. ખી. એચ. વેરેરે સપ્રમાણ પુરાવાસહ રામાયણિકમાં કરી છે, અને તે માટે તત્કાલીન ભારતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવવા, કેટલાક નકશાઓ પણ રજુ કર્યા છે.^૫

રામાયણ કિષ્કિંધાકાંડમાં, ભારતના અનેક દેશોનાં વર્ણનો આપેલાં છે. કારણ સીતાની શોધ માટે, વાનર સરદારોને સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે સમયે ભારતવર્ષની કેટલીક ભૌગોલિક રૂપરેખા બતાવવામાં આવી હતી. આ સિવાય તેમાંથી ત્રણ મહામાર્ગોનું સૂચન, સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે:—

(૧) રામ જ્યારે વિશ્વામિત્ર સાથે અયોધ્યાથી મિથિલા ગયા, ત્યારે તેમના માર્ગમાં આવતાં અનેક મહાસ્થાનો પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, આશ્રમો અને જનપદોનાં વર્ણનો આ માર્ગને અનુલક્ષીને લખાયાં છે.

(૨) ભરત જ્યારે કૈકેયથી અયોધ્યા પાછા કર્યા, ત્યારે તેમનો રાજમાર્ગ અને તેને લગતી કેટલીક ભૌગોલિક હકીકત રામાયણ પૂરી પાડે છે.

(૩) રામ વનવાસ અને તેમાં આવતાં ભૌગોલિક વર્ણનો.

૫ જુઓ 'કલ્યાણ'ના રામાયણિકમાં રા. રા. વિ. એચ. વેરેરના લેખો. 'રામાયણકાલીન ભૌગોલિક દર્શન' અને 'રામાયણકાલીન સ્થાન પરિચય'.

આમ ભારતીય પ્રાચીન જૂગોળ સમજવા માટે, રામાયણ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે, જેમાંથી રામાયણકાલીન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું સાચું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે.

રામાયણ પ્રમાણે મહાભારતમાંથી પણ કેટલાક ભૌગોલિક અંશો ઉપલબ્ધ થાય છે:—

(૧) આદિપર્વમાં અર્જુનવનવાસપ્રસંગે કેટલાક દેશો, પર્વતો અને નદીઓની નોંધો થયેલી છે.

(૨) સભાપર્વમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે, તથા ચક્રવર્તિત્વ સંપાદન કરવા માટે પાંડવો દેશો જિતવા ગયા હતા. તેનું રસિક અને ભાવવાહી વર્ણન લખતાં, તે બધા દેશોની વિસ્તૃત માહિતી પૂરી પાડી, ભારતીય જૂગોળનું સુંદર રેખાદર્શન રજૂ કરવામાં આવેલું છે. તદુપરાંત એ બધા રાજ્યોએ, યજ્ઞપ્રસંગે યુધિષ્ઠિરને જે અમૂલ્ય બેટા સાર કરી હતી, તે તપાસવાથી તે દેશોની ખાસ વસ્તુઓ, અને તેની બનાવટ સંબંધી ઉંચો ખ્યાલ આવી શકે છે. આથી વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ પણ તેમાં કેટલુંક સાહિત્ય સંગ્રહાયું છે.

(૩) વનપર્વમાં પાંડવોની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગે તીર્થો, નદીઓ, પર્વતો, આશ્રમો, જનપદો વગેરેની વિસ્તૃત સમાલોચના અપાયેલી છે. વિદ્વાનોના મતે આ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે, પરંતુ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તે ખાસ ઉપયોગી છે.

(૪) કર્ણદિગ્વિજયમાં પણ કેટલાક ભૌગોલિક અંશો જોવામાં આવે છે.

(૫) અશ્વમેધ પર્વમાં અર્જુને કરેલ દિગ્વિજયના વર્ણનમાં, ધણીક દેશો અને સ્થાનોનાં હૃદયગમ શબ્દચિત્રો નોંધાયા છે, જેથી તે કાળની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સમજાય તેવાં, કેટલાંયે પ્રમાણો મળી આવે છે. આ સિવાય ઉલ્લોગપર્વમાં, કેટલાક દેશો અને તેમાં વસતી

મુખ્ય જાતિઓનાં વિવિધ વર્ણનો લખાયાં છે. આમ મહાભારત ભારતીય પ્રાચીન ભૂગોળ સમજવા માટે એક સપ્રમાણ મહાકાવ્ય છે, એમ કહીશું તો તે ખોટું નહીં જ ગણાય.

આ એ મહાકાવ્યો પછી પુરાણોમાંથી, ભારતીય ભૂગોળનાં પ્રાચીનતત્ત્વો ઉપલબ્ધ થાય છે. દરેક પુરાણમાં ભુવનકોષ હોય છે, જેમાં નદીઓ, પર્વતો, દેશો અને જાતિઓનાં વર્ણનો આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તેમાં સપ્તસાગર, સપ્તદ્વીપ અને મેરુની પર્યાલોચના સાધારણતઃ કરવામાં આવી છે. આવા ભુવનકોષોમાં વાયુ-પુરાણનું વર્ણન સૌથી વધારે વિસ્તૃત છે. બાકી મત્સ્ય, માર્કંડેય, લિંગ અને કૂર્મ, એ પુરાણોમાં એક સરખાં જ વર્ણનો નોંધાયાં છે. એટલું જ નહીં પણ વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને અગ્નિપુરાણનાં આ વર્ણનો અક્ષરશ્ચઃ મળતાં છે. આવો જ ભુવનકોષ મહાભારત ભીષ્મપર્વમાં આવેલો છે. શ્રી. પાછુંટરે માર્કંડેય પુરાણનું અંગ્રેજી ભ.ષાંતર ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બહાર પાડ્યું છે, તેમાં પણ ભુવનકોષમાં ઉલ્લેખાયેલ સપ્તદ્વીપો, નદીઓ અને પર્વતો હાલમાં ક્યાં ક્યાં છે, અને તે આજે કેવા નામથી ઓળખાય છે, તેની સપ્રમાણ ચર્ચા, મળતા પુરાવાના આધારે તેમાં કરી છે. ભારતની પ્રાચીન ભૂગોળના અભ્યાસી માટે આ એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે.

યુક્લિડ સાહિત્યમાં પ્રાકૃકલીન ભૂગોળનાં કેટલાંક સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે; જો કે તે ધાર્મિક આખ્યાયિકાઓ સાથે સંકલિત હોવાના કારણે, તેમાંથી સ્પષ્ટ ભૂગોળ તરી આવતી નથી, પણ બૌદ્ધસમયના ભારતીય ભૌગોલિક વિભાગો, દેશો વગેરે જાણવા માટે તે વધુ ઉપયુક્ત છે. મહાવગ્ગમાં મધ્ય દેશની કેટલીક હકીકત આપતાં કનગલ, સગલપતિ, ધુતા, ઉશીરધ્વજ વગેરે નામો સૂચવાયાં છે. વધુમાં મધ્યદેશની લંબાઇ, પહોળાઇ આશરે ૩૦૦-૨૫૦ યોજનની જણાવી છે. તે કાળમાં સોળ મુખ્ય દેશો હતા. તેની નામાવલિ આપતાં અંગ, મગધ, કાશી, કૌશલ, વજ્જસ, મલ્લ, ચેદી, વત્સ,

કુરે, પાંચાલ, મત્સ્ય, સુરસેન, આસાક, અવંતિ, ગાંધાર, કાંબોજ વગેરે દેશોનાં નામો ગણાવાયાં છે. આ સિવાય વ્યાપારિક મહામાર્ગો અને યાત્રાપથોની કેટલીક વિચારણા તેમાં કરાયેલી છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના આશ્રયેતા મણુકા બગવાન પાણિનીયે, પોતાના વ્યાકરણમાં કેટલેક ઠેકાણે ભારતીય મહાસ્થાનોનાં નામો જણાવ્યાં છે. પરંતુ તે બધાં મુખ્યત્વે ઉત્તર હિન્દનાં હોવાનું લાગે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિન્દ માટે તો તેમણે ફક્ત કચ્છ, અવંતિ, સુરાષ્ટ્ર, કોશલ, કુરે અને કલિંગનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. તેમના કરતાં સમર્થ ભાષ્યકાર પતંજલિએ, દક્ષિણનાંચોળ, માહિષ્મત અને નાસીકય, (નાસીક) વગેરેનો વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આમ વૈદિક સાહિત્યથી આરંભી, પાણિની અને પતંજલિના સમય સુધી, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે રચાયેલા અથોમાંથી, ભારતીય ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સમજવા કેટલાંયે પ્રમાણો મળી આવે છે. ત્યારપછી ભારતની પ્રાચીન ભૂગોળ જણાવતા સેંકડો અથો લખાયા છે, જે કે તેમાં કેવળ પ્રાચીન ભૂગોળશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર અથો તો વિરલ જ છે, છતાં ઔદ્યસાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય, નાટકો અને મહાકાવ્યો, ઉત્તરકાળનાં પુરાણો, ધૃતસંહિતા વગેરે ન્યોતિષઅથો, કર્મકાંડના ધર્મઅથો, નીતિશાસ્ત્ર અને આચારઅથો, આયુર્વેદના ઉત્કૃષ્ટ સુપ્રસિદ્ધ અથો, રાજતરંગીણી જેવા ઇતિહાસઅથો વગેરે સેંકડો અથો ભારતની ભૌગોલિક સાધનસામગ્રીથી સભર છે. પ્રાકૃકલીન ભારતની યથાસ્થિત વિચારણા કરતાં ભૂગોળના સ્વતંત્ર અથો આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ જ થોડા છે, બધકે નથી, એમ કહીશું તો તે ખોટું નહીં કહેવાય. પરંતુ ઉપર્યુક્ત વિવિધ સાહિત્યમાંથી સંશોધન કરી, કોષ વિદ્વાન એવો અપૂર્વ અંથ બહાર મૂકશે, તો તે આવકારપાત્ર લેખાશે, જેથી ગુજરાતની પ્રાચીન ભૂગોળ ઉપર પશુ વધુ પ્રકાશ પડી, નૂતન ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક રચનામાં તે મહત્ત્વાર બનશે, એમ માનું છું.

પુરાણોના ભૌગોલિક અંશો

હિન્દુસમાજમાં પુરાણોનું મહત્ત્વ ધાર્મિક ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે મનાય છે, પરંતુ તેનાં અતિશયોક્તિભરેલાં વર્ણનો સાંભળ્યા પછી કેટલાક મનુષ્યો તેને ટાઢા પહોરનાં ગપ્પાં જેવાં જણાવી હસી કાઢે છે. ખરી રીતે પુરાણો એ અપૂર્વ સર્વસંગ્રહો છે. તેમાં જણાવેલી આખ્યાયિકાઓ બની હશે કે કેમ, તે વિવાદાસ્પદ છે. છતાં તે બધી ધર્મપ્રત્યેની શ્રદ્ધા મજબુત બનાવવા માટે લખવામાં આવી છે, એમાં તો શક નથી. આ કથાનકો બાદ કરતાં તેમાંથી કેટલીયે એવી ચિંત્ય બાબતો મળી આવે છે, જેથી પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજકીય બંધારણો, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ વગેરે ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાંખે છે. તે બધાની વિસ્તૃત સમાલોચના કરવાનું અહીં સ્થાન નથી, પણ ફક્ત પુરાણોમાં ભૌગોલિક અંશો કેટલા પ્રમાણમાં, અને કેવા સ્વરૂપમાં રજુ કરાયા છે, તેની જ વિચારણા સાધારણ દષ્ટિએ અહીં કરવામાં આવી છે.

દરેક પુરાણમાં જીવનકોષનાં વર્ણનો ખાસ કરીને આપવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્યતઃ સપ્તસમુદ્ર, સપ્તદ્વીપ અને મેરૂની ચર્ચા, કરવામાં આવી હોય છે. ખીજાં બધાં પુરાણોના જીવનકોષો કરતાં વાયુનું વર્ણન વધુ વિસ્તૃત છે. બાકી મત્સ્ય, માર્કંડેય, લિંગ અને કૃર્મના જીવનકોષો એકસરખા જ લાગે છે. કેટલાકમાં તો તેને તે જ શ્લોકો એમ ને એમ ગોઠવી દેવાયા છે. તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને અગ્નિપુરાણના જીવનકોષો પણ, એકબીજાની પ્રતિકૃતિઓ છે, પરંતુ તે વાયુપુરાણને કેટલેક અંશે અનુસરે છે. ભાગવતના ઉપવિભાગો ખીજાં પુરાણોથી જૂદા પડે છે, પરંતુ પદ્મના જીવનકોષ સાથે નજદીકનું સામ્ય ધરાવે છે. પુરાણો સિવાય મહાભારત લીખ્યપર્વમાં જીવનકોષનું વર્ણન નોંધાયું છે. એકંદરે દરેક પુરાણે જીવનકોષો લખ્યા છે, તેથી પ્રાચીનકાળમાં ભૂગોળનું મહત્ત્વ વધુ હતું એમ જરૂર લાગે છે, અને

તે જ કારણે પુરાણરચયિતાઓને પોતાના પુરાણ આલેખનમાં ભુવનકોષો દાખલ કરવાની ફરજ પડી હશે.

આ બધા ભુવનકોષોમાં જણાવેલાં નામો ઉપરથી તે દ્વીપો, સમુદ્રો, અને મેરૂ ક્યાં હશે, તે સહેલાઈથી જાણી શકાતું નથી, પણ શ્રી. એફ. ઇ. પાર્લટરે માર્ક'ડેય પુરાણનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરતાં, તે બધાં નામો ભારતવર્ષના જૂદા જૂદા વિભાગો માટે સૂચવાયાં હોવાનું અનેક પુરાવાઓ વડે સિદ્ધ કર્યું છે,^૬ જેથી ભુવનકોષના સમુદ્રો, દ્વીપો અને પર્વતો, સ્વર્ગ અને દેવભૂમિના નહીં, પણ ભારતવર્ષના પુણ્યપ્રદેશો હતા, એમ ચોક્કસ જણાયું છે.

ભુવનકોષો સિવાય કેટલાંક પુરાણોમાં, જંબુદ્વીપનાં સ્વતંત્ર વર્ણનો લખાયાં છે. મહાભારત, માર્ક'ડેય, મત્સ્ય, ભાગવત, વાયુ અને ષ્ઠાંડમાં આવાં વર્ણનો ખાસ નોંધાયાં છે.^૭ આ બધામાં ભારતનો નવ વિભાગમાં વિભક્ત કરતાં, તેનાં ઇંદ્રદ્વીપ, કશેરુમાન, તામ્રપર્ણ, ગભસ્તીમાન, નાગ, સૌમ્ય, ગંધર્વ, વાણ્ણ અને સાગરસંવૃત્ત એવાં નામો જણાવ્યાં છે. ભારતના આવા જ વિભાગો જ્યોતિષમંથમાં નોંધતાં, ભારતકરાર્થે સાગરસંવૃત્તનું નામ જણાવ્યું નથી, અને તેના બદલે કુમારીદ્વીપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે રાજશેખર પણ કુમારીદ્વીપ જણાવે છે. જ્યારે અદ્યેશની નવ વિભાગો હોવાનું કથુલ કરી, આઠમા વિભાગ(વાણ્ણ)નું નામ અદ્ધર રાખે છે. આ બધા દ્વીપોનો વિસ્તાર આશરે એક હજાર ચોજનનો જણાવ્યો છે.

૬ જુઓ માર્ક'ડેય પુરાણનું શ્રી. પાર્લટરે કરેલું અંગ્રેજી ભાષાન્તર અ. ૪૫ થી ૮૧ ની નોંધો.

૭ મરતસ્યાસ્ય વર્વસ્ય નવમેદાન્ નિબોધ મે ।

સમુદ્રાન્તરિતાહ્વેયસ્તે ત્વગમ્યા પરસ્પરન્ ॥

ઇંદ્રદ્વીપઃ કશેરુમાન્ તામ્રપર્ણી ગભસ્તિમાન્ ।

નાગદ્વીપસ્તથા સૌમ્યો ગંધર્વો વાહનંસ્તથા ॥

દ્વીપનો અર્થ એટ એવી માન્યતા આજે પ્રચલિત છે; પરંતુ તેના શબ્દાર્થ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરતાં, (દ્વી = બે + અપ = પાણી) બે બાજુએ પાણી હોય તેવો અર્થ થાય છે. પાણિની પણ તેવો જ અર્થ બતાવે છે. બન્ને બાજુ પાણીવાળા વિભાગને દોઆખ કહેવામાં આવે છે. આથી ઉપર્યુક્ત ઇંદ્રદ્વીપ વગેરે સમુદ્રની મધ્યમાં આવેલા બેટા નહીં પણ સમુદ્રના કીનારાને અડીને આવેલા ભારતવર્ષના વિવિધ વિભાગો હોય એમ વિદ્વાનો માને છે.^૮

ઇંદ્ર એ પૂર્વ દિશાનો દિક્ષપતિ ગણાય છે, જેથી ઇંદ્રદ્વીપ ભારતના પૂર્વ વિભાગને કહેવામાં આવતો. તેને માટે બીજો પણ એક વધુ પુરાવો મળે છે. હિમાલયના ગિંદુસરમાંથી ચાર પશ્ચિમગામી અને ત્રણ પૂર્વગામી મળી કુલ સાત નદીઓ નીકળે છે. તેઓનાં નામ અનુક્રમે સીતા, ચાક્ષુષ, સિંધુ, ગંગા, નલિની, હવાદીની અને પાવની છે. આમાંની છેલ્લી ત્રણ ઇંદ્રદ્વીપના લવણસાગર પાસે સમુદ્રને મળે છે એમ મત્સ્યપુરાણમાં જણાવ્યું છે.^૯ આથી પુરાણોનો ઇંદ્રદ્વીપ, તે હાલના બર્માને કહેવામાં આવતો હતો, એમ જણાય છે. પ્રખ્યાત પ્રવાસી ટાલેમી પણ આ અનુમાનને ટેકો આપે છે.

તેના પછી બીજો દ્વીપ તે કશેરુમાન છે, જે પૂર્વથી ગણતાં આગળની વિદિશામાં અગ્નિખૂણા ઉપર હશે એમ લાગે છે. અંગાળી

અયંતુ નવમસ્તેષાં દ્વીપઃસાગરસંવૃતઃ ।

યોજનાનાં સહસ્રંચૈ દ્વીપોઽયં દક્ષિણોત્તરાત્ ॥

માર્કેન્ડેય પુ. અ. ૬૭ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૪ વાયુ. પુ. અ. ૪૬

૮ See anoint Geography of India Page 751

Cunning hamds.

૯ ઇંદ્રદ્વોપસ્સમોપેતુ પ્રવિષ્ઠા લવણોદચિમ્ ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૧૨૧ સ્કો. ૬૭

ભાષામાં કેસુર અને હિન્દીમાં કસેર નામ અમિ શબ્દના પ્રાંતીય ભાષાભેદવાળા વિવિધ પર્યાયો છે. જેથી ભારતવર્ષના અમિપુણ ઉપર આવેલ, હાલના સિંગાપુર બંદરને જ કશેરમાન કહેવામાં આવતો હોયો જોઈએ.

અનુક્રમ પ્રમાણે ત્રીજો દ્વીપ તામ્રપર્ણ છે, જે દિશાના અનુક્રમમાં દક્ષિણે આવે છે. સીલોન વગેરે પ્રદેશ તામ્રપર્ણ તરીકે પ્રાચીન કાળમાં ઓળખાતો હતો, એમ કેટલાક પુરાવાઓ વડે સિદ્ધ થઈ ગયું છે, જેથી ભારતના દક્ષિણ કિનારાનો વિભાગ તે જ પુરાણોનો તામ્રપર્ણ દ્વીપ હતો એમ માનવું પડે છે.

ગભસ્તીમન્ દ્વીપ ક્રમાનુસાર નૈઋત્યમાં આવે છે. તેનો અર્થ વિચારતાં તે સૂર્યને સંબંધકર્તા છે. પણ તેમાંથી આ દ્વીપને લાગુ પડે તેવો કોઈ પ્રામાણિક પુરાવો મળી આવતો નથી, છતાં વિદ્વાનો તે ભારતવર્ષના નૈઋત્ય ખૂણાનો વિભાગ હોય, એવું અનુમાન કરે છે. આજે જણાતા લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ પુરાણે જણાવેલ ગભસ્તીમન્ના જ પ્રદેશો છે.

પશ્ચિમ દિશામાં નાગદ્વીપ હતો, એમ આગળ જણાવેલ ક્રમથી જણાય છે. પશ્ચિમ દિશાનો દિગ્વીશ વરૂણ છે, અને આ નવ વિભાગોમાં જણાવેલ આઠમો વિભાગ વારૂણ છે. આમ બન્ને વચ્ચેની સામ્યતા વિચારતાં, ખરી રીતે વારૂણ દ્વીપ ભારતવર્ષની પશ્ચિમે આવે છે. પરંતુ પુરાણકારોએ તેને અનુક્રમે આઠમો, ઈશાન ખૂણા ઉપર મૂક્યો છે. જેથી તે સંબંધી વધુ ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે. હવે પશ્ચિમ દિશા ઉપર આવતા નાગદ્વીપ સંબંધી તપાસીએ. નાગ શબ્દનો ખરો અર્થ હસ્તી (હાથી) થતો હોવાનું કોષમાંથી જણાય છે. આજે તેજ દિશામાં એલિફંટા (હાથી ગુફાઓ) સાલસેટ (છાટી) અને કાઠીઆનાડ આવેલ છે. તેના કારણે જ વિદ્વાનોએ ભારતનો પશ્ચિમ વિભાગ નાગદ્વીપ તરીકે ઓળખાતો હતો, એમ સૂચવ્યું હશે. તેનાથી આગળનો સૌમ્યદ્વીપ

છે. આજનો ૬૨૭ પ્રદેશ તે જ પુરાણોનો સૌમ્યદ્વીપ છે, જે ભારતના વાયવ્ય ખુણા ઉપરનો વિભાગ છે.

ઉત્તર દિશામાં આવેલ સાતમો દ્વીપ ગાંધર્વ છે. અનુક્રમે પછી તે ઉત્તર દિશામાં જ આવે છે. પ્રાચીન ગાંધાર તે જ ગાંધર્વોનો પ્રદેશ હતો, એમ પ્રાકૃતકાલીન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી સમજાય છે. જેને રામાયણથી પણ ટેકા મળે છે. તેમાં તે સિંધુના બન્ને કિનારા ઉપર આવેલ હોવાનું નોંધ્યું છે. વળી ત્યાં ગાંધર્વોનો નિવાસ હતો, એમ ૨૫૪ શબ્દોમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે,^{૧૦} જેથી ગાંધર્વ તે ભારતનો ઉત્તર વિભાગ હતો, એમ ચોક્કસ જણાય છે અને તે પ્રમાણે હાલનો સિંધ અને તેની ઉપરનો વિભાગ પ્રાચીનકાળમાં ગાંધર્વ પ્રદેશ ગણાતો.

છેલ્લા બે તે વાંચુ અને સાગરસંવૃત્ત યા તો કુમારી દ્વીપો છે. ક્રમ પ્રમાણે વાંચુ દ્વીપ ઈશાન ખૂણામાં આવે છે, પરંતુ આ બન્ને તે જ દિશામાં હોવાનું યોગ્ય કારણ હોવાનું જણાયું નથી. આ પ્રમાણે ક્રમ વિભાગ અને ભુવનકાષોમાં, ભારતીય ભૌગોલિક વિભાગોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેનું ટૂંક વિવરણ અહીં જણાવ્યું છે. વધુ વિસ્તૃત અને સપ્રમાણ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે વિદ્સને કરેલ વિખણપુરાણનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, તથા શ્રી. પાર્થુટરે કરેલ માર્ક'ડેય-પુરાણનો અંગ્રેજી અનુવાદ બન્ને પુસ્તકો મનન કરવા યોગ્ય છે. આ

૧૦ અયં ગંધર્વેવિષયઃ ફલમૂલોપશોભિતઃ ।

સિંધોરુમયતઃ પાર્શ્વે દેયઃ પરમશોભનઃ ॥

તંચ રક્ષન્તિ ગંધર્વા સાયુધા યુદ્ધકોવિદાઃ ।

રામાયણ ઉત્તરકાંડ અ. ૮૩ શ્લો. ૧૧-૧૨

તક્ષં તક્ષશિલાયાં તુ પુષ્કલં પુષ્કલાયતે ।

ગંધર્વદેશે રુચિરે ગાંધારવિષયે ચ સઃ ॥

રામાયણ ઉત્તરકાંડ અ. ૮૪ શ્લો. ૧૧

પ્રમાણે પુરાણોના કૂર્મવિભાગ અને ભુવનકોષો ભારતવર્ષની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે અનન્ય હકીકતો પૂરી પાડે છે.

આ સિવાય પુરાણોમાંથી ખીજી કેટલીક ભૌગોલિક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પુરાણમાંથી ભારતવર્ષની નદીઓ અને પર્વતોની નોંધો મળી આવે છે. તદુપરાંત આ પર્વતો અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં કઈ કઈ જાતિઓ નિવાસ કરતી હતી, તેના કારણે તે બધા જનપદો કેવી સંજ્ઞાથી ઓળખાતા, તે લોકો શો ધંધો કરતા, ભારતના દેશો અને જનપદો કેટલા હતા, વગેરે માહિતી ટૂંકમાં યા તો વિસ્તાર-પૂર્ણ રીતે તેમાં ચર્ચવામાં આવી છે. કેટલાંક પુરાણોએ તો દરેક દિશામાં કયા કયા દેશો આવેલા છે, તેની પણ સ્પષ્ટતા કરી, ભારતની ભૂગોળ સમજવાની સુગમતા કરી આપી છે. આવાં જૂદાં જૂદાં પુરાણોનાં વર્ણનો નોંધતાં, લેખને વિસ્તાર વધી જવા સંભવ હોય, ફક્ત બ્રહ્માંડપુરાણમાંનું તેનું વર્ણન અહીં રજૂ કરી સતોષ અનુભવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે કુરૂપાંચાલા, શાલ્વા, માદ્રેયા, જંગલા, શૌરસેના, ભદ્રકારા, લોધા, સહપટચરા, મત્સ્યા, કુશલ્યા, કુંતલા, કાશીકોસલા, ગોધા, ભદ્રા, કર્ણાગા, માગધા અને ઉત્કલા મધ્યપ્રદેશના જનપદો તથા જાતિઓ ગણાવી છે.

બાલ્હીકા, વાટધાના, આબીરા, કાલતોયા, અપરાંતા, સહ્યા, પાંચાલા, ચર્મમંડલા, ગાંધારા, યવના, સિંધુસૌવિરમંડલા, ચીના, તુષારા, પલ્લવા, ગિરિનિવાસી, શકા, ભદ્રા, કુલિંદા, પારદા, વિંધ્ય-ચૂલિકા, અભિષાહા, ઉત્તતા, કેકયા, દશમાલિકા, કાંબોજ, દરદા, બર્બર, અંગલોહિકા, લયકા, સ્તાલશાલા, ભૂષિકા, ઇજકા વગેરે હિંદુ વિભાગના દેશો અને જાતિઓ છે.

સંગ, વંગ, ચેલ, ભદ્રા, કીરાતા, તોમરા, હંસભાગા, કાશ્મીરા, કુશ્મીકા, ચાકુકા, દ્રુણા, દર્વા, એંદ્રવાકા, મુદ્રારકા, મલદા, ભાર્ગવા,

પ્રાગ્જ્યોતિષા, પુંડ્રા, વિદેહા, સ્તામ્રલિપ્તિકા, મલ્લા, મગધગોનર્દા વગેરે પૂર્વના દેશો તથા વિવિધ જાતિઓ હોવાનું જણાવાયલું છે.

પાંડ્ય, કેરલ, ચોલ, કુલ્ય, સેતુકા, મુષિકા, ક્ષપણા, વનવાસિકા, મહારાષ્ટ્રા, મહિષિકા, કર્લિંગા, આબીરા, સહૈષિકા, આટખ્યા, સરવા, પુલિંદા, વિંધ્યમૌલિયા, વૈદર્ભા, દંડકા, પૌરિકા મૌષીકા, અશ્વમકા, ભોગવર્ધના કેંકણા, કંતલાશ્રંધા, કુલિંદા, અંગારમારિષા, દક્ષિણા, વગેરે દક્ષિણના જનપદો અને જાતિઓ હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

શૂર્પારિકા, કપીવતા, દુર્ગાળા, પૌલેયા, કીરાતા, રૂપકા, તાપકા, કરીતમા, કરંધરા, નાસિકા, અવાંતરનર્મદા, સહકચ્છા, સારસ્વતા, કચ્છિપા, સુરાષ્ટ્રા, આનર્તા વગેરે અપરાંતના જનપદો તથા જાતિઓ ખતાવી છે.

મલ્લા, કર્ણા, કોકલા, ઉત્કલા, ઉત્તમા, દશાર્ણા, ભોળ, કીર્ણીધા, તોશલા, કાશ્ચલા, ત્રૈપુરા, વૈદિશા, તુહંગા, અર્ચરા, પટ્પુરા, નૈષધા, અનૂપા, તુંડીકા વગેરે વિંધ્યપૃષ્ઠનિવાસી જાતિઓ અને જનપદો છે. આવાં વર્ણનો મહાભારત અને બીજાં કેટલાંક પુરાણોમાં દેખા દે છે. તે બધાનો સમન્વય સાધી તેનું ખારીકાષ્ઠથી સંશોધન કરવામાં આવે તો, પ્રાચીન ભારતના જૂદા જૂદા વિભાગો, દેશો, જાતિઓ, પર્વતો, નદીઓ વગેરે ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડવા સંભવ છે, એટલું જ નહીં પણ હજી સુધી કયુંગોચર નહીં થયેલા કેટલાંક જનપદો વિષે વધુ જાણવાનું મળે છે.

આ સિવાય દરેક પુરાણમાં સંપ્રદીત થયેલી આખ્યાયિકાઓમાં કેટલાંકે નગરો, ગ્રામો અને સંચારમાર્ગો વિષેના ઉલ્લેખો થયા છે, જેમાંથી પણ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કેટલુંક નવીન જાણવાનું મળી રહે

છે. મુખ્યતઃ પુરાણોમાં મત, દાન અને તીર્થમહિમા માટે ખૂબ લખાયું છે અને તે પ્રમાણે ધણાંખરાં પુરાણો, તીર્થો, અને પવિત્ર મહાસ્થાનોનાં વર્ણનોથી સભર છે. તેમાંથી સ્નાનદાનની ફળશ્રુતિ બાદ કરતાં વિચારીશું તો, તે અધ્યા પુણ્યપ્રદેશો પ્રાચીન ભૂગોળના વિવિધ અંશો છે. આથી પુરાણોએ ભારતની પ્રાચીન ભૂગોળ જણાવવા માટે, સર્વોત્કૃષ્ટ આધાર પ્રદાન છે એમ કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

સરસ્વતીપુરાણનું ભૌગોલિક સાહિત્ય

ભારતીય ભૌગોલિક સાહિત્યની આટલી લાંબી પર્યાલોચના કર્યા પછી, હવે મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશું. આ વિભાગ સરસ્વતી-પુરાણનાં ભૌગોલિક તત્ત્વોની વિચારણા કરવા માટે ખાસ લખાયો છે. એટલે તેમાં ભૌગોલિક સાહિત્ય કેવું છે અને કેટલું છે, તે દર્શાવવાની વિશેષ અગત્યતા જણાય છે. સાથે સાથે તેમાં નિર્દેશ કરેલ તીર્થો, આશ્રમો, અને પવિત્ર સ્થાનોના પ્રાચીન ઇતિહાસો, અને આધુનિક પરિસ્થિતિ જણાવતાં સ્થાન વર્ણનો, પણ આપવાનું ઉચિત લાગે છે. તે પ્રમાણે આ વિભાગમાં તેની કેટલીક વિચારણા ટૂંકમાં કરવામાં આવી છે.

સરસ્વતીપુરાણ એ મહાપુરાણ કે ઉપપુરાણ નહોં હોવાથી, તેમાં ભુવનકોષ કે કુર્મવિભાગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેમાં કોઈ સ્વતંત્ર ભૂગોળનો વિભાગ જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત સરસ્વતીના પ્રવાહમાર્ગમાં, તેના તીરપ્રાંતે આવતાં વિવિધ તીર્થો, આશ્રમો, પર્વતો, નદીઓ અને કવચિત્ કવચિત્ જનપદો કે દેશોનાં નામોના ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે.

અખાચે પુરાણમાં ફક્ત મુખ્ય નદી સરસ્વતીને જ પ્રધાનત્વ અપાયું છે. તે સિવાય પુષ્કર, શ્રીસ્થળ અને પ્રજાસમાં હરિણી, વન્જીણી, ન્યંકુ અને કપિત્થા નદીઓ સરસ્વતી સાથે મળે છે, એમ

જળાવતાં આ ચાર નદીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પુષ્કર કે શ્રીસ્થળમાં આજે આ ચારમાંથી એક પણ નદી વિદ્યમાન નથી. ફક્ત પ્રભાસમાં હિરણ્યા (હરિણી) કપીલા અને સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે, જ્યારે બાકીની વન્ગીણી અને ન્યંકુનો પત્તો નથી. આ સિવાય એક બે સ્થળે સરસ્વતી પોતાની સખી ગંગાનું સ્મરણ કરતી હોવાથી, ત્યાં ગંગા આવતાં હોવાનું પુરાણકારે કહ્યું છે. પણ તે કદપનામાં કાંઈ ઝાઝું તથ્ય લાગતું નથી. અર્ધુદ પર્વત છોડ્યા પછી સંગમેશ્વર પાસે યોજતી નદી સરસ્વતી સાથે સહચાર સાધે છે. તેમ જ સિદ્ધપુરથી આગળ જતાં વટેશ્વર પાસે ચંદ્રસરના સ્થાન આગળ અમરદખી નદી સરસ્વતીને મળે છે. આ બંને નદીઓ સાધારણ નદીઓ છે.

નદીઓ પછી પર્વતોના ઉલ્લેખો વિચારતાં સૌથી પ્રથમ હિમાલયનું નામ દર્શાવ્યું છે. કારણ સરસ્વતી પ્રલમ્બસવણમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામી દેશરમાં આવે છે. આ બંને સ્થાનો હિમાલયનાં જ છે તેના પછી બીજો પર્વત વિરાટ પાસેના ગોપાયન ગિરિને જણાવ્યો છે. અર્ધુદથી આરંભી રાજપૂતાનામાં ફેલાયેલા બધા પર્વતો અરવલ્લીના નાના મોટા પહાડો છે. પુરાણકારે જણાવેલ વિરાટ પાસેના ગોપાયન પર્વત પણ તે પૈકીનો એક છે. ત્યારબાદ પુરાણકારે અર્ધુદનું નામ જણાવ્યું છે, જે સુપ્રસિદ્ધ છે. અર્ધુદ પછી શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) પાસેના કુંભકુક્ષી પર્વતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજે સિદ્ધપુરથી સીધા પૂર્વમાં જે ઉંચા ટેકરાઓ દેખાય છે, તે બધાને કુંભારાણના જોડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેથી સરસ્વતીપુરાણનો કુંભકુક્ષી પર્વત ત્યાં હશે એવું અનુમાન છે. ઉલ્લેખ પર્વત કૃતસ્મર છે, તે ક્યાં આવ્યો હશે તે જણવા માટે કાંઈ સાધન નથી, પણ અદિરવનમાં તપ્તોદક તીર્થથી આગળ ચાલ્યા પછી, સરસ્વતી કૃતસ્મર પર્વત પાસે જાય છે એમ પુરાણકારે નોંધ્યું છે. તપ્તોદકતીર્થ તે હાલના તુલસી-સ્થામ પાસેના ઉના પાણીના કુડો હોય એમ લાગે છે, જેથી

તુલસીસ્થામ અને પ્રભાસ વચ્ચેના કોઇ પર્વતનું નામ કૃતસ્મર હશે, એમ જણાય છે. હું તે કોડીનાર પાસેના કુંગર હશે, એમ અનુમાનું છે.

પર્વતો પછી જનપદોની તપાસ કરતાં આ પુરાણમાંથી તેવા ખાસ ઉદ્દેશો કાંઈ પણ મળતા નથી, જેમાં એક જ નોંધ્યા છે તેમાં શ્રીકંઠ દેશનું નામ આપ્યું છે. શ્રીકંઠ એ આજના સરહિંદ પ્રદેશનું નામ છે અને પ્રાચીન કાળમાં તે પ્રદેશ આ જ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. બાકી અનરકતીર્થ ધારાના પ્રતિદ્રોહની આખ્યાયિકામાં, દક્ષિણપથમાં આવેલ વટપ્રદકનો મહાત્મ્ય પ્રસંગે ઉદ્દેશ કર્યો છે. ઐતિહાસિક રીતે વિચારતાં તે ગામ યા તો નગર દક્ષિણમાં હશે કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. આ સિવાય તેમાંથી પ્રભાસ અને કુરુક્ષેત્રનાં નામો મળી આવે છે, પરંતુ તીર્થો અને મહાસ્થાનોના વર્ણનમાં તેની અન્વેષણ કરવામાં આવી હોઇ, અહીં વધુ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. વળી સરસ્વતીપુરાણમાં બીજા અનેક તીર્થો અને મહાસ્થાનોનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. જેની વિસ્તૃત સમાલોચના તેના સંપૂર્ણ વિવેચન સાથે હવે પછીના વિભાગમાં કરવામાં આવી છે, જેથી અહીં તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

સારસ્વતપ્રવાહનાં મહાસ્થાનો

તીર્થો, આશ્રમો અને તેવાં જ બીજાં પુણ્યસ્થાનો દરેક દેશનાં ધાર્મિક પ્રતિકા છે. તેવાં પવિત્ર સ્થાનોમાં જતાં તે આત્માને પવિત્ર બનાવે છે, તેટલું જ નહિ પણ જુદા જુદા પ્રાંતોની મુલાકાત લેતાં તે દેશના રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક લોકપ્રમો અને વ્યવહાર પ્રમોની પણ જાણ થાય છે. તદુપરાંત વિવિધ અનુભવોદ્વારા મનુષ્ય-જીવન ધડાઇ સુદઢ અને સંગીન બને છે. આ ઉપરાંત આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન ભિન્ન વાતાવરણનો લાભ મળતાં તીર્થાટન તંદુરસ્તીને વધુ ફાયદાકારક બનાવે છે. આ બધાં કારણોને અનુલક્ષી

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ, તીર્થોની ખૂબ પ્રશંસા પુરાણોમાં ગાઈ, ત્યાં સ્નાનકાન કરવાથી થતાં પુણ્યનાં પ્રયોજનો સૂચવી, લોકસમાજને આકર્ષવાનો ઉત્તમ પ્રયોગ આપ્યો છે. જો કે આજે તીર્થોમાં તેવા કાયદાકારક સત્વો રહ્યાં નથી, ઉલટ બ્રાહ્મણો અને બિહુકોના જીવન-નિર્વાહનાં સાધનોરૂપે તે બધાં તીર્થો નામ માત્રથી જોળખાઈ રહ્યાં છે. એટલું જ નહીં પણ યુગપ્રભાવના નવીન વાતાવરણથી તેમાં અનેક પ્રકારનાં સડાઓ પેડાં છે, જેથી યાત્રિકો તીર્થોનો સાચો લાભ નહીં મેળવતાં ત્યાંનાં નુકસાનકારક તત્વો સાથે લપ્ત જાય છે. દરેક પુરાણમાં ઓછાવર્તાં તીર્થો, આશ્રમો, દેવમંદિરો, સરોવરો, વ. નાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે. તે પ્રમાણે સરસ્વતી પુરાણમાં પણ સરસ્વતીના પ્રવાહનાં માર્ગ ઉપર, યા તો તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં આવેલાં કેટલાંક મહાસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. સરસ્વતીનું ઉદ્ભવસ્થાન હિમાલયમાં છે. ત્યાંથી સરસ્વતી પશ્ચિમ તરફ વળી સીધી કુસ્થેન, વિરાટ, અર્જુન, શ્રીસ્થળ, પાટણ, અને કચ્છનાં રણમાં થઈ ખદીરવનમાં આવી પ્રભાસમાં સમુદ્રને મળે છે, આમ ભારતના ઉત્તર વિભાગથી આરંભી, કેટલાંક પશ્ચિમ વિભાગમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ આવેલો છે, જેને લઈને આ પુરાણમાંથી તેટલા જ વિભાગને સંબંધ કરતી ભૌગોલિક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. આથી ભારતના દક્ષિણ વિભાગને આ પુરાણમાં મુદ્દલે સ્થાન ન મળ્યું હોય, તે સ્વાભાવિક છે. આ બધાં સારસ્વત પ્રવાહનાં મહાસ્થાનો ક્યાં આવ્યાં છે, તેને માટે પુરાણો શું કહે છે, પ્રાચીન પરિસ્થિતિ કેવી હતી, આધુનિક સમયમાં તે કેવી હાલતમાં છે, ઐતિહાસિક રીતે તેના માટે કેવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, વ. ની મળતાં સાધનો વડે યથાયોગ્ય ચર્ચા આ વિભાગમાં કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઓર્વંગાશ્રમ અને પ્લક્ષમસ્ત્રવણ

સરસ્વતીનું ઉદ્ભવસ્થાન પુરાણકાર ઓર્વંગાશ્રમ પાસે પ્લક્ષમસ્ત્ર-

વણમાંથી ખતાવે છે. આને સરસ્વતી દ્વિમાલયમાં આવેલ સેવાલિપ્ત પર્વતમાળાના સીરપુર પર્વતમાંથી નીકળે છે. પ્લક્ષનો અર્થ પિંપળા થાય છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં પિંપળાનું વૃક્ષ પવિત્ર મનાય છે. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાને વૃક્ષોમાં પોતાની વિભૂતિ પિંપળામાં જણાવી છે. સરસ્વતીના ઉદ્ભવસ્થાને પુરાણકાળે પવિત્ર પિંપળા ત્યાં હશે અને તેથી જ પુરાણકારે તેનું ઉદ્ભવસ્થાન ત્યાં માન્યું હશે. આને ત્યાં પિંપળા છે કે નહીં, તે જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. ત્યાંથી સરસ્વતી અંબાલા ડોસ્ટ્રીકટમાં, આદ્યબદરીના મેદાનમાં નીકળે છે. સરસ્વતીનો પ્રાદુર્ભાવ પ્લક્ષપ્રસવણમાંથી થાય છે એમ સરસ્વતી પુરાણ સિવાય મહાભારત, રકંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ, અને ઋગ્વેદમાં પણ જણાવાયું છે. ૧૨

કેદાર

કેદારનાથ એ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક ગણાય છે. તે દ્વિમાલયમાં મંદાકિની અને દૂધગંગાના સંગમસ્થાનની દક્ષિણે આવેલું છે. રકંદ-પુરાણમાં તેનું સ્વતંત્ર માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે. તેને અનુસરી સરસ્વતીપુરાણકારે પણ તેની ઠીકઠીક નોંધ લીધી છે. આને પણ ત્યાંથી થોડેક દૂર સરસ્વતીનો પ્રવાહ વહે છે. કુબેરબાંકારીથી નજીકમાં સરસ્વતી સાથે મંદાકિની, દૂધગંગા, સ્વર્ગદારી અને મહોદધિનો સંગમ થાય છે. આમ કેદારનાથ પાસેની સરસ્વતી મંદાકિની સાથે સહચાર સાધે છે, પરંતુ પુરાણમાં તે સંબંધી કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આથી પુરાણકાળમાં તે નદીઓનો સંગમ નહોતો હોય, યા તો પુરાણકાર તેથી અજાત હોય એમ લાગે છે. નહીંતર બીજો કેટલેક ઠેકાણે ઝીણામાં ઝીણી બાબતોની પણ નોંધ લીધી છે, જ્યારે

આવી પાંચ નદીઓના સંગમની હકીકતનો ઉદ્દેશ્ય પુરાણકાર જાણે કરે નહીં. કેદારની સ્થાપના અંજીને કરી હતી એમ શિવપુરાણમાં જણાવ્યું છે. અહીં કેદારની પાસે એક ઊંડી ખીણ છે, જેને ભેરવજ્ય કહેવામાં આવે છે. ધણાક અંધશ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો, પ્રભુના પરમપદને પામવા આ ખીણમાં દેહપાત કરે છે. અહીં એક કુંડ છે તે રેતસકુંડ તરીકે ઓળખાય છે, જ્યાં કાર્તિકસ્વામીનો જન્મ થયો હતો, એમ રકંદપુરાણમાં જણાવાયું છે.^{૧૩} ત્યાંથી ઉખી (જેશી) મઠ ઠર માધલ દૂર છે, જ્યાં માંધાતા અને પાંડવોની મૂર્તિઓ છે. આ સિવાય તુંગનાથ, રૂદ્રનાથ, મધ્યમેશ્વર અને કલ્પેશ્વર—એ પવિત્ર સ્થાનો કેદારનાથની આજુ-બાજુના પ્રદેશમાં આવેલાં છે, જે બધા પંચકેદાર તરીકે ઓળખાય છે.

ગંધર્વકૂપ

સરસ્વતીનો પ્રવાહ કેટલેક ઠેકાણે લુપ્ત થઈ, ખીજે ઠેકાણે પ્રાદુર્ભાવ પામતો હોવાનું પુરાણમાં જણાવ્યું છે. તેના સમર્થનમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં વડવાનળનો તાપ અસહ્ય થતો, ત્યાં સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થઈ, ફરીથી તે તાપનું શ્મન થતાં પ્રાદુર્ભાવ પામતાં. તેજ પ્રમાણે કેદારમાંથી સરસ્વતી ગુપ્ત રીતે વહી, ગંધર્વકૂપમાં આવે છે, એમ પુરાણકાર કહે છે. ગંધર્વકૂપ ક્યાં આવ્યો તેની સપ્રમાણ માહિતી મળી નથી, જેથી તે સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય આપવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. હવે આધુનિક પ્રવાહો તરફ નજર કરીએ. હિમાલયના સેવાલિક પર્વતમાંથી નીકળતો સરસ્વતીનો આલપ્રવાહ, ચૌલુર પાસેના રેતીના થળમાં લુપ્ત થઈ ભવાનીપુર પાસે પુનઃ પ્રકટ થાય છે. ફરીથી તે બાલક્રાંત્ય પાસે અદ્રશ્ય થઈ બરબેરામાં દેખાડો દે છે. આ બધાં સ્થાનો પંજાબ પ્રાંતના અંમાલા વિભાગમાં આવેલાં છે. આથી એટલું તો કલ્પી શકામ છે કે સરસ્વતીનો પ્રાચીન પ્રવાહ હિમાલયમાંથી

નીકળી, પંજળ તરફ જતો હતો. હવે ગાંધર્વકૂપ ક્યાં હશે તે વિચારીએ. પૌરાણિક ગાંધારપ્રદેશ તે જ ગાંધર્વ દેશ હતો, એમ રામાયણ અને ખીજા ગ્રંથો ઉપરથી જણાયું છે. આથી ગાંધર્વકૂપ પણ ગાંધર્વ દેશમાં હશે એમ અનુમાન કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. જેને હાલના પ્રવાહો સાથે સરખાવતાં આ અનુમાન વાસ્તવિક લાગે છે, અને તે પ્રમાણે ગાંધર્વકૂપ પંજળમાં કોઈ સ્થાન ઉપર હશે, એમ ચોક્કસ જણાય છે. પરંતુ પુરાણકારે તેની પરિસીમાનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નહીં હોવાથી, તેનું સ્થાન ચોક્કસ થઈ શકતું નથી.

ભૂતીશ્વર

ગાંધર્વકૂપ છોડ્યા પછી સરસ્વતી ભૂતીશ્વરમાં આવે છે. આ સ્થાન ગાંધર્વકૂપથી પશ્ચિમમાં અને શ્રીકંઠથી ઉત્તરમાં આવેલું છે, એમ પુરાણના કથનથી જણાય છે. કારણ ગાંધર્વકૂપથી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં વહેતાં હતાં એમ પુરાણકાર જણાવે છે.^{૧૪} આ જ હકીકત સ્કંદપુરાણમાં પણ અપાયેલી છે. આથી ભૂતીશ્વરનું સ્થાન પણ ગાંધર્વકૂપથી પશ્ચિમમાં થોડે દૂર હશે, અને તે પ્રમાણે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં ભૂતીશ્વર પણ પંજળમાં હોવા જોઈએ, એમ લાગે છે; જે પુરાણે નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે શ્રીકંઠ હાલના સર હિંદ પ્રદેશના ઉપરના ભાગમાં (ઉત્તરમાં) આવે છે. શ્રીકંઠ નામ સરહિંદ પ્રદેશનું છે. શુદ્ધકાળમાં તે પ્રદેશ શ્રીકંઠ તરીકે ઓળખાતો, પુરાણોએ પણ એ જ નામ અપનાવ્યું છે. તેની રાજધાની વિલાસપુરમાં હતી, પણ પાછળથી તેને થાણેશ્વરમાં બદલવામાં આવી હતી. મહાભારતકાળમાં આ પ્રદેશ કુરૂગંગલ તરીકે ઓળખાતો. ઉપર્યુક્ત સંકલના વિચારતાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ

૧૪ પુનઃ પ્રવૃત્તાસ્તસ્તસ્માત્ ઉમ્વેદાસ્તપશ્ચિમામુલ્લિ ।

ભૂતીશ્વરં સમાયાતા સિદ્ધોયન્ન મહામુનિઃ ॥૭૨॥

સરસ્વતીપુરાણ અ. ૬

હિમાલયમાંથી નીકળી, કેદાર આગળ જઈ થોડેક પશ્ચિમ તરફ આવતાં ગાંધર્વકૂપ અને અને ભૂતીશ્વર વગેરે સ્થાનોને પાવન કરી, સહેજ દક્ષિણ બાજુએ સરહિંદ પ્રદેશમાં વહી આગળ રૂદ્રકોટી અને કુરૂક્ષેત્રમાં જતો હતો એમ લાગે છે.

રૂદ્રકોટી

આ તીર્થ શ્રીકંઠેશ(સરહિંદ પ્રાંત)માં આવેલું છે એમ પુરાણકાર લખે છે.^{૧૫} તે કુરૂક્ષેત્રમાં આજે પણ વિશ્વમાન છે. પદ્મપુરાણમાં તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. રૂદ્રકોટી નામનું બીજું તીર્થ નર્મદાના કીનારા ઉપર પણ હતું, એમ એક ઠેકાણે લખવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે દક્ષિણ ભાગની આખ્યાયિકા સંકળાયેલી છે. ત્યાં સરસ્વતી પેહો પાસે ઉરણીની નજદીકમાંથી પ્રકટ થઈ, માર્કંડ સાથે સહચાર સાધી બીજાં ઝરણાંને મેળવી, સરસ્વતી નામ ધારણ કરી રૂદ્રકોટી પાસે થઈ કુરૂક્ષેત્રમાં જાય છે.

કુરૂક્ષેત્ર

ભારતીય પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં કુરૂક્ષેત્ર એક પુણ્યક્ષેત્ર છે. તે ધર્મક્ષેત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે. સરસ્વતી અને દ્રષ્ટાંતિના મધ્યભાગને કુરૂક્ષેત્ર એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે એમ પુરાણો કહે છે.^{૧૬} તેમાં

૧૫ ભૂતીશ્વરસમીપસ્યં સંપ્લાવ્ય સુમનોદરં ।

દેશમાર્ગે જનોપેતં કૃત્વાયાતા તતઃપરં ॥ ૧

તસ્ય દક્ષિણવિકસંસ્થં રુદ્રકોટ્યુપલક્ષિતં ।

ઓકંઠદેશવિષ્યાતં ગતાસર્વૈષધિયુતં ॥ ૨ ॥

સરસ્વતીપુરાણ મ. ૬

૧૬ દક્ષિણેન સરસ્વત્યાઃ દ્વિષદ્વત્યોસરેણ ચ ।

યે વસન્તિ કુરુક્ષેત્રે તે વસન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥

મહાભારત, વનપર્વ મ. ૮૩

૩૬૦ તીર્થો હોવાની લોકાકિત છે, પરંતુ કુરૂક્ષેત્ર માહાત્મ્યમાં ૧૮૦ તીર્થો ગણાવાયાં છે. તેમાં અર્ધોઅર્ધ ઐટલે ૯૧ તીર્થો તો આ પ્રદેશની ઉત્તરે વહેતાં પરમપાવન સરસ્વતીના કીનારા ઉપર આવેલાં છે. પ્રાચીન-કાળમાં કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલું સ્થાણેશ્વર એક પ્રખ્યાત નગર હતું. મહારાજા હર્ષવર્ધનના પિતાની રાજ્યધાની ત્યાં હતી. સ્થાણેશ્વર નામ સ્થાણ (મહાદેવ) ઉપરથી પડ્યું છે, જેથી તે મહાદેવજીનું નિવાસસ્થાન ગણાય છે. પ્રખ્યાત પ્રવાસી હ્યુએન્સંગ ઈ. સ. ૬૩૪ માં આ નગરની મુલાકાતે આવ્યો હતો. તેણે તેની નોંધપોથીમાં આ નગરનું ભબકદાર વર્ણન નોંધ્યું છે. આજે પણ તેનાં ખંડેરા કુરૂક્ષેત્રમાં મોજુદ છે. તેની પ્રાચીનતા પુરવાર કરતા પ્રાચીન કિલ્લાના અવશેષો હજી સ્થાણેશ્વરની યજ્ઞગાથાઓ સંભળાને છે. આ કિલ્લો રાજા દિલિપે બંધાવ્યો હતો, એની હંતકથા પ્રચલિત છે, પણ તેમાં કંઈ વજીર નથી. સ્થાણેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ શિવાલય પણ ત્યાં આવેલું છે. આ શહેરની દક્ષિણમાં એક મોટું સરોવર આવેલું છે જે બ્રહ્મસર, રામબદ્ધ, વાયુસર અને પવનસર વગેરે નામોથી પ્રખ્યાત છે. તેનાં જૂદાં જૂદાં નામો પાછળ કેટલીક પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ જોડાએલી છે. જેમકે બ્રહ્માએ ત્યાં યજ્ઞ કર્યો માટે ‘બ્રહ્મસર’, પરશુરામે ક્ષત્રિઓનો સંહાર કરી રૂધીરથી ખરડાયેલાં અસ્ત્રોનું ક્ષાલન અહીં કર્યું તેથી ‘રામબદ્ધ’, બાકીનાં બે પણ તેવાજ સ્વરૂપનાં છે. આ બધાં તીર્થો આજે પણ આ સરોવરના તીરપ્રાંતમાં બતાવવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં બીજાં ખુડરી પાસે નાગબદ્ધ, બાસથલી પાસે બાસસ્થલ, બાલુ પાસે પારાશરતીર્થ અને નરાણની નજીક સગ્ગ પાસે વિષ્ણુતીર્થ વગેરે તીર્થો આવેલાં છે. અહીં ચક્રતીર્થ નામનું એક ક્ષેત્ર છે, જ્યાં જીભને મારવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું સુદર્શન ચક્ર ઉપાડ્યું હતું. આ સિવાય ત્યાં રત્નક, અરત્નક, તીચ્છક, દ્રૌપદનબદ્ધ, પેહો યાને પૃથુક, અમીન યાને અભિમન્યુતીર્થ વગેરે પવિત્ર સ્થાનો છે. અમીન સ્થાણેશ્વરથી પાંચ માર્ગલ દૂર આવેલું છે, જ્યાં અભિમન્યુ મરાયો હતો. તેથી તેનું અભિમન્યુક્ષેત્ર નામ પડ્યું હતું,

પરંતુ બાપાના ધસારાથી તે ધસાઈ જઈ અમીન તરીકે ઓળખાય છે. આ જ સ્થાન ઉપર અબ્દુલે અશ્વત્થામાની ખોપરી કાઢી લીધી હતી. અદિતિથી સૂર્યનો જન્મ પણ અહીં થયો હતો, જેની સ્મૃતિ આપતો સૂર્યકુંડ ત્યાં મોબુદ છે. સ્થાણેશ્વરથી ૮ માઈલ પર ઉપર ભોર નામનું સ્થાન છે, જ્યાં ભૂરીશ્રવા મરાયો હતો. સ્થાણેશ્વરથી અગિયાર માઈલ દૂર નૈર્ઝત્ય કોણમાં આવેલ નાગકુંડ ગામ પાસે જિન્મ મૃત્યુ પામ્યા હતા. ચક્રતીર્થની નજદીકમાં ઔજસ ધાટ પાસે અસ્થિપુર આવેલું છે, ત્યાં મહાભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામેલ યોદ્ધાઓનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. હુયેનસંગે અહીં મોટા કદનાં હાડકાં જોયાં હતાં, એમ તેની નોંધણીમાં લખાયું છે, પણ તે વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. કારણ તેના સમયથી ઓછામાં ઓછાં ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું, અને એટલા લાંબા કાળ સુધી પ્રાચીન હાડકાંના અવશેષો ત્યાં પડી રહ્યા હોય, એમ માની શકાય નહીં. ત્યાં આવેલ સોનપત અને પાણીપતનાં નામો સોનપ્રસ્થ અને પાણીપ્રસ્થનાં બૃષ્ટ સ્વરૂપો છે. કુરુક્ષેત્રનું પ્રખ્યાત તીર્થ પેહોયા ને પૃથુદક પૃથુરાજને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે. ત્યાં પૃથુએ પોતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ કરી પિતૃઋણ અદા કર્યું હતું. આ ક્ષેત્ર ફરતા ૪૮ કોસના ધેરાવામાં છે, પરંતુ હુયેનસંગના સમયમાં તેનો ધેરાવો ફક્ત ૨૦ કોસનો હતો. અશ્વલકૃષ્ણ તેને ૪૦ કોસના ધેરાવામાં હોવાનું જણાવે છે.^{૧૭} કુરુક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ પ્રખ્યાત સ્થાણેશ્વરનું શિવાલય છે. પ્રાચીન કાળમાં તે ભારતવર્ષમાં એક મોટું તીર્થ ગણાતું. સૂર્યચંદ્રના મહણમાં ત્યાં હજારો અને લાખો માણસો ભેગાં થતાં એમ અસ્પેશની જણાવે છે.^{૧૮} આજે પણ મહણ વખતે કુરુક્ષેત્રમાં લાખો માણસો ભેગાં થાય છે. કુરુક્ષેત્ર અને ત્યાંની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર મનાય છે. તેને માટે અનેક

૧૭ આધને અકબરી વિ. ૨ પા. ૫૧૭

૧૮ હુઓ અસ્પેશનીઝ ઉડીઆ પા. ૧૪૭ પૃ. ૨

પુરાણોમાં અને માહાત્મ્યગ્રંથોમાં ખૂબ લખાયું છે. પદ્મપુરાણમાં ત્યાં સરસ્વતીને પ્રાચી સરસ્વતી તરીકે ગણાવી છે. અહીંથી આગળ સરસ્વતી ધાધરા નદીને મળે છે. પહેલાં તે રાજપૂતાનાના મેદાન સુધી વહેતી હતી, પણ હાલમાં વિનશ્ચન તીર્થ આગળ પતિયાળાના રણમાં લુપ્ત થાય છે. કુરુક્ષેત્રમાં જવા માટે દિલ્હીથી અંમાલા જતી લાઇનમાં બેસવું પડે છે, અને સ્થાણેશ્વર કે કુરુક્ષેત્ર નામનું સ્ટેશન વચમાં આવે છે, ત્યાં ઉતરી કુરુક્ષેત્રમાં જવાય છે.

વૈરાટ

કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા પછી સરસ્વતી આગળ જતાં ધધ્ધર (ધાધરા) નદીને મળી પતિયાળાના રણમાં વિનશ્ચન તીર્થ પાસે લુપ્ત થાય છે. આ તીર્થ પ્રાચીન કાળનું છે, જેનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાંથી પણ મળી આવે છે. વૈદિક કાળમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ અખંડ અને મહાસાગર જેવો વિશાળ હતો, પરંતુ કાલના પ્રવાહમાં તેમાં મોટા ફેરફારો થઇ ગયા છે. આથી મહાભારત, શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને ખીન્ન પુરાણોમાં સરસ્વતીના જૂદા જૂદા ટુકડાઓ હોવાનું નોંધાયું છે. કુરુક્ષેત્રમાં આવતી સરસ્વતીનો આ પ્રવાહ પુરાણકાળથી આજ સુધી એક જ પરિસ્થિતિમાં રહેતાં, વિનશ્ચનતીર્થ પાસે લુપ્ત થાય છે. વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કુરુક્ષેત્રથી નીકળી, મરૂ પ્રદેશમાં આવી વ્યવનાશ્રમ અને અલ્વર સ્ટેટની સરહદે થઇ, વિરાટ પાસે આવતો હતો. તે પરંપરાને વળગી રહી, આજે પતિયાળાના રણમાં લુપ્ત થતા તે પ્રવાહને, પુરાણકારોએ વિરાટ પાસે પ્રાદુર્ભાવ પામતો હોવાનું જણાવ્યું છે.

વૈરાટનગરનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાંથી મળી આવે છે, તે વિરાટ રાજની રાજધાની હતું. ગ્રંજરાતમાં ઘોળકાને વૈરાટ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, પણ વિદ્વાનોના મતે સાચું વૈરાટ દિલ્હીથી દક્ષિણમાં ૧૦૫ માઇલ, અને જયપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ માઇલ દૂર આવેલું છે. તે મત્સ્યદેશની રાજધાની તરીકે ગણાતું. આર વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યા

પછી તેરમા વર્ષે ગ્રામનિવાસ કરવા પાંડવો આ નગરમાં રહ્યા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી દુર્યોધનની હિલચાલ ઉપર ખારીકાઇથી નજર રહી શકે તે પણ હતું.

સરસ્વતીપુરાણકાર સરસ્વતીને વૈરાટ પાસે લાવે છે, અને ત્યાં ગોપાલન પર્વત આવેલો છે, એમ કહે છે. આને ત્યાંનો પર્વત પાંડુ પર્વત તરીકે ઓળખાય છે. તેના ઉપર એક ગુફા છે તેને ભીમ ગુફા કહે છે, જે ૬૦ ફુટ સમચોરસ અને ૧૫ ફુટ ઊંચી છે. આથી આને પાંડુ નામથી ઓળખાતો પર્વત તે પુરાણનો ગોપાલન પર્વત છે, એમ ચોક્કસ લાગે છે. ત્યાં ગોપાલનદેવીનું મંદિર હતું એમ પુરાણમાં નોંધ્યું છે. વૈરાટ મત્સ્ય દેશનું પાટનગર ગણાતું. ઉપર જણાવેલ ભીમ ગુફાની નજદીકમાં ૧૫ ફીટ લાંબુ પહોળું અને ૧૦ ફીટ ઊંડું એક નાનકડું જળાશય છે, પણ તે પ્રાકૃતિકાગ્નિ હોવાનું લાગતું નથી. આ નગરની આરે બાબુએ ગિરિમાળાઓ આવી રહી છે, જેથી તેનું સ્થાન પર્વતની તળેટીમાં છે. પ્રાચીન વૈરાટના કેટલાક અવશેષો આને પણ જોવામાં આવે છે. આ નગરના વાયવ્ય ખુણામાં એક નાની નદી છે, જેને બાણગંગા કહેવામાં આવે છે. પરંતુ સરસ્વતીપુરાણના કથન મુજબ ત્યાં સરસ્વતી નદી હોવાનું લાગતું નથી. હાલની બાણગંગા તે જ પુરાણકારની સરસ્વતી હશે એમ માની લઇશું, તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. આ શહેર આને તો તદ્દન ખખળી ગયું છે, અને એક નાનકડા પહાડી ગામડાંની દશા અનુભવે છે. જેથી ત્યાંનાં ખંડેરા પણ છિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં વેરાયેલાં છે. આ બધાં ખંડેરાની તપાસ કરતાં તે શહેર આશરે જેથી ત્રણ માઈલના ધેરાવામાં હશે એવું અનુમાન છે. પહેલાં ત્યાં કેટલીક તાંબાની ખાણો હતી, જેમાંથી દર વર્ષે પુષ્કળ તાંબુ ખોદી કાઢવામાં આવતું. આથી વૈરાટ તાંબાની ખાણોના કારણે પણ ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું, એમ અણુલક્ષ્ય આપને અકબરીમાં મળે છે. આને ત્યાં બધાં મળી કુલ ૧૪૪૪ ધરા છે અને ત્યાંની

વસ્તી કુલ આશરે ૭,૦૦૦ સાત હજારની થાય છે. આ ગામમાં મુખ્ય વસ્તી ગોંડ બ્રાહ્મણોની છે, તેમાં એકલાં તેઓનાં જ ૬૦૦ હસો ધરા છે.

આ મહારથાનની ઇ. સ. ૬૩૪ માં મુલાકાત લેતાં, પ્રખ્યાત યાત્રીનિઝ મુસાફર હુયેનસંગ લખે છે કે “ આ એક મોટું શહેર છે. પ્રાચીન મહાનગરના અવશેષોનો ઉપયોગ કરી અહીંનાં મંદિરો અને ઘરો બાંધવામાં આવ્યાં છે. અહીંના રાજા બહાદુર અને હોશિયાર છે. જે ઐસ જાતનો રજપૂત છે. અહીં છુદ્ધના આઠ સંધારામો છે, પણ તે બધાં વત્તા જોછા અંશે હામ સ્થિતિમાં છે. આ નગરમાં બ્રાહ્મણોની સારી એવી વસ્તી છે. તેઓનાં અહીં ૧૨ મંદિરો છે. તેમના સિવાય બીજા અનેક જાતિઓનાં ધર્મમંદિરો પણ છે. આ શહેરની વસ્તી આશરે ૩૦,૦૦૦ ત્રીસ હજારની હોવાનું અનુમાન છે. વસ્તીનો ચોથો ભાગ બૌદ્ધ સંપ્રદાયને માનનારો છે.” તે કાળમાં અહીંનાં ઘેટાં અને બળદ પ્રખ્યાત હતાં. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં ફૂલકાડો તથા ફળફળાઉ વૃક્ષો થતાં હતાં.

હુયેનસંગ પછી હી. સ. ૪૦૦ ઇ. સ. ૧૦૦૬ માં ભારત પર આક્રમણ કરનાર મુસ્લીમ વિજેતા મહમદ ગીઝનીના પ્રવાસવૃત્તાંતના લેખક અબુરહીને, વૈરાટની પૂર્વમાં ૧૦ માઇલ દૂર આવેલ નિરખનની નોંધ લીધી છે. આથી તેણે વૈરાટની પણ મુલાકાત લીધી હશે, એમ ચોક્કસ લાગે છે. ફેરીસ્તાના કથન અનુસાર મહમુદે આ શહેરને ઇ. સ. ૧૦૨૨, હી. સ. ૪૧૩ માં પાંચમાલ ક્યું હતું. તેણે સાંભળ્યું કે વૈરાટ અને નિરખનના લોકો મુસ્લીમ ધર્મમાં મના કરેલ મૂર્તિપૂજા કરે છે, તેથી અમીરઅલી નામના મોમલ સરદારને તેણે આ બંને નગરો ઉપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો હતો. તેણે બંને શહેરો ઉપર હુમલાઓ કરી ધણું નુકસાન ક્યું. ત્યાંથી તેને એક પ્રાચીન શિલાલેખ મળી આવ્યો હતો, તે તેનાથી વાંચી શકાય તેમ નહોતો. તેનો પ્રતિકાશનિવેશક તે બાબતમાં લખે છે કે તેમાં ૪૦,૦૦૦ માળીશ

હજાર વર્ષો પહેલાં એક મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ ખરી રીતે તેની લિપિ સમજવાની તેઓમાં શક્તી નહતી, તેથી અજ્ઞાનતાને લઇને જ આમ લખાયું હોય એમ લાગે છે. કારણ તે અશોકનો શિલાલેખ છે એમ પાછળથી કેટલાક પ્રાચ્યતત્વવિદોએ નક્કી કર્યું છે. આ લેખ મેઝરબેટ, વૈરાટ પાસેના પર્વત ઉપરથી શોધી કાઢી, કલકત્તાની એશિયાટીક સોસાયટીને સોંપ્યો છે.

વૈદિક કાળમાં કુર્ક્ષેત્રમાંથી આવતી સરસ્વતી રાજપૂતાનામાં થઇ, પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી. એટલે તે સમયે સરસ્વતીનું વહન રાજપૂતાનામાં હશે, એ નિર્વિવાદ છે. પણ પુરાણકાળમાં ત્યાં સરસ્વતીની સંભાવના હોવાનું લાગતું નથી. પુરાણકારો કેટલીક વખત મહાસ્થાનોની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા ગંગા, સરસ્વતી વગેરે મહાનદિઓને બાણગંગા, સરસ્વતી તરીકે પ્રકટ કરી, જે તે સ્થાનોનું માહાત્મ્ય વધુ પુણ્યકારક બતાવવા પ્રયાસ કરે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ તો ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તેમાં વધુ સત્ય નહિ હોય, તો પણ પુરાણકાર પ્રકાશિત સરસ્વતીનો પ્રવાહ અને પ્રાચીન ભારતીય ભૂગોળનો બહુમુત વિદ્વાન હતો એમાં શક નથી.

ત્યાંથી સરસ્વતી જ્યંતિસર, જ્યંતેશ્વર અને અહિરેશ્વર આગળ જઇ શુભ થાય છે. ખરી રીતે વૈરાટ પાસે આજે સરસ્વતીનું વહન જ નથી એટલે તેના તીરપ્રાંતમાં કયા સ્થાન ઉપર તે બધાં હશે, એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે સ્થાનો વૈરાટથી નજીકમાં બાણબાણના પ્રદેશમાં હશે એમ લાગે છે. કારણ ત્યાં વહેતી બાણગંગાનો પ્રવાહ ત્યાં ને ત્યાંજ અટકી જાય છે. એટલે ઉપર્યુક્ત સ્થાનો પણ ત્યાં હશે એમ અનુમાનાય છે, ત્યાંથી સરસ્વતી પુષ્કરમાં પ્રાકુર્ભાવ પામે છે.

પુષ્કર

ભારતનાં મુખ્ય તીર્થોમાં પુષ્કરનું સ્થાન ઊંચું છે. તે અજમેરથી સાત માઈલ ઉપર આવેલું છે, ત્યાં પુષ્કર નામનું મોટું સરોવર છે,

જેના ઉપર ગૌધાટ, ઘ્વલધાટ, કપાલભોજનધાટ, રામધાટ વગેરે ઘાટો આવેલા છે. ત્યાં જ્યેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પુંકરો હોવાનું મનાય છે. પુંકર સરોવરના કાંઠા ઉપર મોટાં મોટાં મંદિરો આવેલાં છે. આ બધાં મંદિરોમાં ઘ્વલજીનું મંદિર મુખ્ય છે. ચારે બાજુ આવી રહેલી ગિરિમાળાઓની વચ્ચે આવેલાં શ્વેત પાષાણનાં મોટાં મંદિરો, કુદરતની નૈસર્ગિક લીલાઓમાં માનવપ્રકૃતિએ શોધી કાઢેલ આવાં તીર્થો પ્રત્યે, વધુ આદર વ્યક્ત કરે છે. મુખ્ય પુંકરથી જો ત્રણ માર્ગલ દૂર મધ્ય અને કનિષ્ઠ પુંકર છે. ત્યાંથી સરસ્વતી નીકળે છે, જે આગળ જતાં સાબરમતીને મળતાં લૂણી નામને ધારણ કરે છે. ત્યાંથી પાંચ માર્ગલ દૂર નંદા અને પ્રાચી સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. આ નંદાનું આખ્યાન કેટલાંક પુરાણોમાં જૂદી જૂદી રીતે આલેખાયેલું છે. પુંકરનું પૌરાણિક મહત્વ વધુ છે, તેથી મહાતીર્થોમાં તેની ગણના કરવામાં આવી છે. તેની વધુ પ્રશંસા પદ્મપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, મહાભારત અને પુંકર મહાત્મ્યમાં કરી છે.^{૧૯} લિખમપંચકમાં આ તીર્થમાં સ્નાનદાન કરવાનું વધુ મહત્વ અતાવ્યું છે, મહાભારતકાળે અહીં મ્નેચ્છોની જુદીજુદી જાતિઓનો નિવાસ હતો, એમ મહાભારતમાંથી જણાય છે.^{૨૦}

માર્કંડાશ્રમ, મર્કંટતીર્થ, મેરૂપાદ, ઉદુંબર વન વગેરે

અર્જુન પર્વત ઉપર સ્કંદપુરાણ, માર્કંડાશ્રમ અને સરસ્વતીપુરાણ મર્કંટતીર્થ હોવાનું જણાવાયું છે. પણ તે તીર્થ ક્યાં હશે તે માટે કાંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. તેનું કારણ હાંતા, સિરોહી વગેરે રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યમાં આવેલાં તીર્થો, દેવમંદિરો, આશ્રમો, ગુફાઓ અને પ્રાચીન મહારથાનો માટે કાંઈ પણ સંશોધન કે વ્યવસ્થિત માહિતી ભેગી કરવા પ્રયત્ન કર્યો નથી, તેમ જ તેનું એક પણ પુસ્તક બહાર પડ્યું નથી. આથી અર્જુન પર્વત ઉપર અને તેની આજુબાજુના

૧૯ જુઓ પદ્મપુરાણ સુષ્ટિખંડ, અધ્યાય ૧૫ થી ૨૦ મહાભારત વનપર્વ
૨૦ મહાભારત સભાપર્વ, અ. ૨૭ સ્લોક ૬૨

પ્રદેશમાં આવેલાં આવાં તીર્થો વિષે આજે આપણે કંઈ પણ જાણતા નથી. ભારતવર્ષમાં માકંકાશ્રમ ક્યાં હશે તે સમજવા માટે કંઈ પણ સાધન નથી. જીભું એક માકંકાશ્રમ સરયુ અને ગંગાના સંગમ સ્થાન ઉપર આવેલું છે, જ્યાં માકંકાશ્રમનું તપ કર્યું હતું એમ પદ્મપુરાણમાં જણાવ્યું છે.^{૨૪}

મકંકાશ્રમ, મેરુપાદ અને ઉદુંબર વન, અર્ધદારણ્યમાં હોવાનું પુરાણકારે મોંઘમ લખ્યું છે. પણ તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ તેની આજુબાજુની પરિસીમા સહ થયો નહીં હોવાથી, તે સ્થાનો આજે ક્યાં હશે તે જાણવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. ઉદુંબર નામ પ્રાચીન કાળમાં કચ્છ માટે વપરાતું, પરંતુ અહીં તેને અનુલક્ષી વપરાયાનું લાગતું નથી. કારણ ત્યાંથી આગળ કોટશ્વર, ગોલાંગૂત્ર વગેરે અર્ધદારણ્યનાં તીર્થોનો ઉલ્લેખ થયો છે, જેથી ઔદુંબરવન અર્ધદારણ્ય યાને આરાસણમાં આવેલું હશે, એમ ચોક્કસ લાગે છે. આ બધાં તીર્થો પુરાણના રચનાકાળે જનસમાજમાં વધુ પ્રસિદ્ધ હશે, એટલું જ નહીં પણ કદાચ પુરાણકારે જોયાં પણ હોય, જેના કારણે તેની નોંધ પુરાણમાં લેવાનું યોગ્ય લાગ્યું હશે એમ સમજાય છે. સિરોહી અને દાંતા રાજ્યો તરફથી આવાં પ્રાચીન સ્થાનો માટે વડોદરા રાજ્યની માફક સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિ હાથ ઉપર લઇ, તેનાં તીર્થો, દેવમંદિરો, ગુફાઓ, આશ્રમો વગેરેને બહાર લાવવા પ્રયાસ થશે તો પ્રાચીન, ઐતિહાસિક, તેમજ ભૌગોલિક કેટલાંયે મહાસ્થાનો બહાર આવશે. આ બધાં તીર્થોનાં ક્રમ અર્ધદારણ્યમાં જણાવ્યો છે. આજે તો અર્ધદારણ્ય પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં વસિષ્ઠાશ્રમ, અર્ધદાદેવી, અચળેશ્વરમહાદેવ, અચળગઢ, હંપીકેશનું સ્થાન, અંબાબવાની, કોટશ્વર મહાદેવ, કુંભારીઆ અને દેલવાડાનાં મંદિરો વગેરે છે.

કોટીશ્વર

અર્ધાંશ પર્વતના એક રમ્ય શિખર પર અંબા ભવાનીનું મુખસિદ્ધ મંદિર આવેલું છે. હજારો યાત્રિકો અહીં ભારતવર્ષમાંથી આવે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું ચૌલકર્મ (વાળ ઉતરાવવાનું કાર્ય) અહીં કરવામાં આવ્યું હતું, એવી લોકકથની છે. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ દૂર કોટીશ્વરનું પવિત્ર સ્થાન છે, જ્યાં સિદ્ધપુર, પાટણ વગેરે સ્થાનોએ આવતી સરસ્વતીનું ઉદ્દગમસ્થાન છે. આજે ત્યાં કોટીશ્વર મહાદેવનું શિવાલય છે, જેની પાસે નાનકડા હોળના આકારનો એક કુંડ છે. પર્વતમાંથી નીકળતા અનેક ઝરણાંઓનું જળ અહીં કુંડમાં આવે છે. ત્યાંથી સરસ્વતી કચ્છના રણ તરફ જવા પ્રસ્થાન કરે છે. સરસ્વતીપુરાણમાં કે સ્કંદમાં કોટીશ્વર, અંબા ભવાની વગેરે ભારતવિખ્યાત મહાસ્થાનોનો નિર્દેશ પુરાણકારે કેમ નહીં કર્યો હોય, તે સમજી શકાતું નથી. કારણ કેટલીક વખત પુરાણકાર સરસ્વતી તીર પ્રાંતના પ્રદેશમાં આવેલાં બે ચાર માઇલ સુધીનાં તીર્થોના ઉલ્લેખો કરે છે, સારે આવા લોકવિખ્યાત મહાસ્થાનને કેમ બ્રહ્મા રાખ્યું હશે, તે વિચારણીય છે. શું અંબા ભવાનીનું સ્થાન પુરાણકાને નહીં હોય ?

કોટીશ્વર નામનું બીજું મહાસ્થાન કચ્છમાં કારી નદીના મુખ આગળ આવેલું છે. રેર તે પવિત્ર તીર્થ ગણાય છે, જેની નોંધ અનેક ઇતિહાસનિવેશક ગ્રંથકારોએ લીધી છે. ખજૂર વનમાં અંતર્ધ્યાન થયેલ સરસ્વતી મેરૂપાદ પાસે પુનઃ પ્રકટ થાય છે, તે હકીકત સાથે કોટીશ્વરનો સંબંધ વિચારતાં, સરસ્વતીપુરાણનું મેરૂપાદ આજના કોટીશ્વર પાસે કેમ ન હોય ?

ગોલાંગૂત્ર, તરત્તરંગક, કાકતીર્થ, ગંગોદ્દેહ, વ.

ત્યાંથી આગળ પ્રસ્થાન કરતાં સરસ્વતીના તટવર્તી તીર્થોમાં, ગોલાંગૂત્ર, તરત્તરંગક, કાકતીર્થ, ગંગોદ્દેહ, અને પુંડરિક વગેરે તીર્થો

મથાબાં છે. પરંતુ આ બધાં તીર્થોની વિધિસરની ચર્ચા કરવા પૂરતાં સાધનોનો અભાવ છે. કારણ પુરાણકારે તેની વ્યવસ્થિત પરિસીમાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ બધાં તીર્થો કેટલેશ્વરથી તારંગા નજદીકના પર્વતોમાં આવેલ મોક્ષેશ્વર સુધીના પ્રવાહમાર્ગ ઉપર હશે. તરતરંગક કે તરંગક નામ તારંગા સાથે કેટલુંક સામ્ય સૂચવે છે, તેથી કદાચ પ્રવાહમાર્ગની સમીપમાં આવેલ તારંગાના પર્વતમાં તે કેમ ન આવ્યું હોય ?

મોક્ષેશ્વર

આ પવિત્ર સ્થાન તારંગા નજદીકમાં એક પર્વત ઉપર આવેલ છે. ત્યાં એક નાનીશી ટેકરી ઉપર ઉપરાઉપરી પત્થરોથી ટેકવેશ નાના ઓરડામાં મહાદેવજીનું બાણ છે, જ્યાં નજદીકમાં જ સરસ્વતીનું, વહન છે. પુરાણકારે અહીં સ્નાનદાનનું ખૂબ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. આ સિવાય ત્યાં નજદીકના પહાડ ઉપર માતૃઓનાં મંદિરો છે. આથી પુરાણકારનું માતૃતીર્થ અહીં હોય એમ અનુમાન થાય છે, પરંતુ અનુક્રમના નિયમે જો પુરાણમાં જણાવેલાં તીર્થો આવેલાં હોય તો, તે અહીં હોય કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. અહીં જોડેના નાના પર્વત ઉપર એક ગુફા છે, જેને પાંડવોની ગુફાથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આ ગુફા આશરે ૨૦ ફૂટ લાંબી પહોળી સમચોરસ છે.

માતૃતીર્થ

ત્યાંથી આગળ સરસ્વતી ખીખ્ખાં કેટલાંક તીર્થો પાસે આવે છે, એમ પુરાણમાં જણાવ્યું છે. પરંતુ તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન પુરાણકારે જ લખ્યું નથી, તેમજ તે બધાં આજે ક્યાં હશે તેનોય પત્તો નથી; એટલે મિથ્યા ચર્ચા કરવી તે અસ્થાને છે. એટલા જ માટે તેવાં તીર્થોનો નિર્દેશ ખાસ કરીને અહીં કર્યો નથી. મોક્ષેશ્વરથી આગળ આવતાં સરસ્વતી પીણચા ગામ આગળ આવે છે. હમણાં સુધી ત્યાં એક પ્રાચીન કલાયુક્ત

માતાજીનું મંદિર હતું, પણ તે હર્ણશીર્ષ થવાથી, તેના તેજ પથ્થરોનો ઉપયોગ કરી, ત્યાં નવીન દેવાલય બાંધવામાં આવ્યું છે. સરસ્વતીને અહીંને આવેલ આ પ્રાચીન મંદિર સંબંધી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, પુરાણકારે જણાવેલ માતૃતીર્થ અહીં હશે, અને આ મંદિર પણ ત્યાંનાં માતૃમંદિરો પૈકીનું હશે. કાળના પંજરમાં હોમાયેલાં આવાં મહાસ્થાનો માટે બીજો કોઈ પુરાવો નથી જેથી તેને બંધબેસતાં અનુમાનો ગોઠવી સતોષ અનુભવવો પડે છે.

સિદ્ધપુર

શ્રીસ્થળ યાને સિદ્ધપુર ભારતવર્ષમાં મોટામાં મોટું માતૃતીર્થ મનાય છે. જેમ ગયા પિતૃતીર્થ માટે પુરાણપ્રસિદ્ધ છે, તેમ માતૃ-શ્રાદ્ધ માટે સિદ્ધપુરને ગણવામાં આવે છે. ત્યાં પિંડતારક, કુંભકુક્ષી પાસે પ્રાચીનેશ્વર, નરતીર્થ, પુંડરીકતીર્થ, વાલખીલેશ્વર, વાલખીલ્યાશ્રમ, ગંગાસમાગમ, અને મહાલય વગેરે અનેક તીર્થો છે. તેમાં માધવગોવિંદ, ત્રિંદુસરોવર, અલ્પાસરોવર, જ્ઞાનવાપી, અને પ્રાચીસરસ્વતીના કીનારા ઉપર આવેલું મહાલય વગેરે મુખ્ય છે. આ મહાલય તીર્થ પાસે સરસ્વતીના તટ ઉપર સિદ્ધરાજે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રૂદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો. આજે ત્યાંનાં ખડેરા તેની સાક્ષી પૂરે છે. રૂદ્રના ભગ્ય પ્રાસાદ સાથે મહાલય નામ જોડવામાં, તત્કાલીન વિદ્વાનોએ ત્યાંના મહાલય તીર્થનો સમન્વય કેમ ન સાધ્યો હોય? આ સિવાય બીજાં ઘણાંક તીર્થો સરસ્વતીમાહાત્મ્યમાં જણાવાયાં છે, જે પ્રાકૃકાલીન હોવાનું લાગતું નથી, કારણ સ્કંદપુરાણમાં કે સરસ્વતીપુરાણમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેવાં તીર્થોમાં અલકાંજલેશ્વર, સૂર્યકુંડ, લક્ષ્મી, ગણેશ, શીતળા, કુબેરેશ્વર, વારાહી, કાલિકા, દુર્ગા, ધ્વજકુંડ, ધ્વજાંડેશ્વર વગેરે જણાવાયાં છે. ત્યાં જનપ્રસિદ્ધ ત્રિંદુસરોવરનું મહાસ્થાન છે. શ્રીમદ્-ભાગવતકારે કપિલાશ્રમમાં ત્રિંદુસરોવર હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કપિલાશ્રમ અહીં જ હતો કે કેમ, તે માટે બીજા કોઈ અનુષંગી

પ્રમાણો મળતા નથી. વળી સ્કંદપુરાણના સારસ્વત પ્રવાહમાર્ગ ઉપર, સિદ્ધપુર પાસે બિંદુ સરોવર હોવા વિષેની નોંધ મળતી નથી. તેથી જ રીતે સરસ્વતીપુરાણમાં પણ માધવગોવિંદ વગેરેના ઉલ્લેખો કર્યા છે, પરંતુ બિંદુ સરોવર માટે કંઈ પણ જણાવ્યું નથી. તેથી આજે લોક-પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું આ પવિત્ર તીર્થ, પ્રાચીન કાળમાં હશે કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. જો તે કાળમાં આ પવિત્ર સરોવર વિશ્વમાન હોય તો, પુરાણકાર તેની નોંધ લેવાનું ચૂકે નહીં, કારણ તેણે ખીળાં સાધારણ તીર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે આવા મોટા તીર્થને નોંધવાનું જતું કરે તે માની શકાય નહીં.

બિંદુસર નામનું ખીળું પ્રાચીન તીર્થ હિમાલયમાં ગંગોત્રીથી દક્ષિણે જો માઈલ દૂર આવેલું છે, જ્યાં ભગીરથે તપ કરી સ્વર્ગમાંથી ગંગાને અવતાર્યા હતાં. પ્લહાડપુરાણ આ સરોવર હિમાલયમાં કૈલાસ-પર્વતની ચડમાં આવેલું જણાવે છે. આ સિવાય બિંદુસર નામનું એક તીર્થ ઓરિસ્સામાં જીવનેશ્વર પાસે આવેલું છે, જ્યાં મહાદેવજીએ મય અને કીર્તિ નામના દાનવો સાથે યુદ્ધ કરતાં શ્રમિત થયેલ ભગવતીની તૃપ્તિ શાન્ત કરવા, ત્રિશૂળ મારી પાતાળમાંથી જળ ઉત્પન્ન કર્યું હતું.^{૨૩} ત્યાંથી સરસ્વતી દધિસ્થળી હાલના દેથળી ગામ પાસે ચક્ર વટેશ્વર નજદીક જાય છે.

વટેશ્વર

દધિસ્થળી નજદીકમાં વટેશ્વરનું પ્રાચીન સ્થાન છે. સરસ્વતી-પુરાણકારે તેની નોંધ લીધી છે. આથી પુરાણના રચનાકાળે તે વિશ્વમાન હશે, એમ લાગે છે, અને તે પ્રમાણે આ તીર્થ પ્રાચીન કાળનું છે, એમાં શંક નથી. ત્યાં આગળ મહાદેવજીનું મોટું શિવાલય છે. તેને

૨ જી.એ. જીવનેશ્વરમાહાત્મ્ય.

ફરતો કોટ અને ધર્મશાળા બાંધેલી છે. સરસ્વતીના રમ્ય કિનારાની બાજુએ પાનોના વનમાં એકલું ઉભેલું આ મહાસ્થાન યાત્રિકોને આકર્ષી રહ્યું છે. ત્યાં એક કુંડ અને બીજાં પાંચ શિવાલયો છે. પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન અહીં આવી વસ્યા હતા, અને તેમણે પાંચ મહાદેવનાં બાણ આ સ્થાનમાં સ્થાપ્યાં હોવાની લોકાકિત પ્રચલિત છે. સિદ્ધપુરથી પશ્ચિમાભિમુખી વહેતાં સરસ્વતી અહીંથી ઉત્તરાભિમુખી થઈ આગળ વધે છે.

નકુલીશ, ચંદ્રેશ્વર, ચંદ્રેશ્વરી, વગેરે

વટેશ્વરથી ઉત્તરમાં નકુલીશનું સ્થાન હોવાનું પુરાણકારે જણાવ્યું છે, જેની પાસે કપિલાશ્રમ હતો. આજે કપિલાશ્રમ તરીકે સિદ્ધપુરના બિંદુસરોવર નજદીકનો પ્રદેશ મનાય છે. ત્યારે અહીં બીજે કપિલાશ્રમ હશે ? આ નકુલીશ પાસે ચંદ્રેશ્વર અને ચંદ્રેશ્વરીદેવીનાં મંદિરો હતાં. આજે પણ દેથળી (દધિસ્થળી) થી વાયવ્યમાં ચંદ્રસર નામનું ગામકું સરસ્વતીના કિનારાને અડી આવેલું છે. પુરાણકારે ઉલ્લેખેલાં ચંદ્રેશ્વર અને ચંદ્રેશ્વરીનાં મંદિરો પણ અહીં હોવાં જોઈએ, એમ હું માનું છું. પુરાણમાં તે બધાં વટેશ્વરથી ઉત્તરમાં જણાવ્યાં છે. ચંદ્રાસર પણ વટેશ્વરની ઉત્તરે આવેલું છે, જેથી મેં કરેલ અનુમાન પ્રાસંગિક અને અનુકૂળ છે. આજે ત્યાં પરમ પુનિત સરસ્વતીના પ્રવાહ સિવાય, ઉપયુક્ત મંદિરો કે તેના અવશેષો જણાતા નથી. કારણ અનંતકાળના ખપ્પરમાં વિલીન થયેલ મહારાજ્યોનો આજે પત્તો નથી, તો આવાં તીર્થો માટે શું કહેવું ? ચંદ્રેશ્વરની આસપાસ ધર્મેશ્વર, દધિસ્થળી પાસે દધિચેશ્વર, વગેરે બીજાં તીર્થસ્થાનો હોવાના ઉલ્લેખો સરસ્વતીપુરાણમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

દેથળી (દધિસ્થળી) એ પ્રાચીન ગામ છે. મહાપ્રતાપી સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે પોતાના ભાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદને આ ગામ સેવાકાર્યના બદલામાં આપ્યું હતું. દેથળી પાસેના મંડુકેશ્વરની

જગ્યામાં ક્ષેમરાજે નિવાસ કરી તીર્થસેવન કર્યું હતું. આજે તે નાનકડું ગામ છે જ્યાં સરસ્વતી ગામની સામે જ વહે છે. ત્યાં એક પ્રાચીન વાવ હતી. તેની પાસેનું ચંદ્રાસર નાનકડું ગામ છે, જ્યાં રજારી લોકોની ખાસ વસ્તી છે.

સાંખ્યાદિત્ય

ચંદ્રેશ્વરથી આગળ ઉત્તરમાં સાંખ્યાદિત્ય નામનું સૂર્યમંદિર હોવાનું પુરાણકાર નોંધે છે. ત્યાંથી નજદીકમાં આમદંડી (અમરદંખી) અને સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે, જ્યાં બન્ને સરિતાઓ સહચાર સાધે છે, ત્યાં સંગમેશ્વરનું શિવાલય હોવાનું દરેક સ્થળે પુરાણકારે લખ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સંગમેશ્વર હોવા વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં બીજું મુંડીશ્વર કે માંડ્યેશ્વરનું શિવાલય હતું. રકંદપુરાણ તેને માંડ્યેશ્વર કહે છે, જ્યારે સરસ્વતીપુરાણકારે તેને મુંડીશ્વરથી સંબોધ્યું છે. ખરી રીતે મુંડીશ્વર નામ વાસ્તવિક લાગે છે, કારણ તે મહાદેવની સાથે મુંડી નામના તપસ્વીની આખ્યાયિકા સંકળાયેલી છે. પુરાણકારોનું મુંડીશ્વર તે જ ઇતિહાસકારોનું મંડુકેશ્વર હશે, એવું અનુમાન જાય છે. કારણ બંનેનાં નામોમાં નિકટનું સરખાપણું જોવામાં આવે છે. કેટલાક વટેશ્વરને મંડુકેશ્વર તરીકે જણાવે છે, પણ તે નામ ફરી જઈ વટેશ્વર નામ શા કારણે લઈ રાખવામાં આવ્યું, તે વિચારણીય છે. વળી મુંડીશ્વરનું મંડુકેશ્વર થવા સંભવ છે. તેને દયાશ્રયમાં દેયળીની પાસે જણાવ્યું છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કર્ણના ભાઈ ક્ષેમરાજે અહીં તીર્થનિવાસ કર્યો હતો.^{૨૪} નદીકાંઠાનો પ્રદેશ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પવિત્ર મનાય છે, તે જ પ્રમાણે આરોગ્ય અને મનની સ્વસ્થતા મેળવવામાં આવા રમ્ય પ્રદેશો વધુ અસર કરે છે. તેમાં જ નદીઓનું સંગમ-સ્થાન અવર્ણનીય આનંદ પ્રકટાવે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અનેકવિધ

દુર્યોધા આવાં સ્થાનો વિરલ હોય છે. આવાં બધાં કારણોને લઈ ક્ષેત્રનાજે, બંને નદીઓના સંગમસ્થાને પ્રભુના પરમપદને પામવા તથા માનવજીવનની સાર્થકતા સફળ કરવા, અહીં નિવાસ કર્યો હોય તેમ લાગે છે, જેથી ઇતિહાસકારોએ સૂચવેલું મંદુકેશ્વર, તે જ પુરાણમાં જણાવેલ મુંડીશ્વર હશે, એમ ચોક્કસ જણાય છે.

પિલુપર્ણિક તીર્થ

ત્યાંથી સરસ્વતી પાટણ પાસે પિલુપર્ણિક તીર્થમાં આવે છે. આ સ્થાનમાં જળેશ્વરનું મહાત્મ્ય મુખ્યતઃ જણાવ્યું છે, જેથી જળેશ્વર અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ, પિલુપર્ણિક તીર્થ તરીકે ઓળખાતો હતો, એમ લાગે છે. ત્યાંથી સરસ્વતી કાકતીર્થની મધ્યમાં, ગાંધર્વ-તીર્થમાં આવે છે, જે સ્મશાનના અંત્ય ભાગમાં આવેલું છે. ત્યાંથી ઉશર, ક્ષેત્ર, પીઠ, વગેરે મહાસ્થાનોને પોતાના પરમપુનિત જળ વડે પવિત્ર બનાવી સરસ્વતી સહસ્રલિંગ સરોવરમાં જાય છે. સરોવરમાંથી નીકળ્યા પછી, પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા વનમાંથી પસાર થઈ, સરસ્વતી આગળ જાય છે. પાટણ આગળનાં નદીકાંઠાનાં તીર્થો, નહેર ઉપરનાં તીર્થો અને સહસ્રલિંગ સરોવરના તટવર્તી તીર્થો, મંદિરો, વગેરેની સ્વતંત્ર આલોચના હવે પછીના પરિશિષ્ટ અમાં કરવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં પણ સરસ્વતીપુરાણે જણાવેલી આખીયે સહસ્રલિંગની યોજના સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન તેમાં કરેલું છે, જેથી અહીં તેની ખાસ પર્યાલોચના કરવામાં આવી નથી.

સ્વર્ગદ્વાર

સહસ્રલિંગ સરોવરમાંથી આગળ ચાલતાં, સરસ્વતી હાલના વડલી અને ભદ્રાડા ગામો પાસે થઈ, સાંકરા ગામ પાસે આવે છે. પુરાણકાર પાટણ છોડ્યા પછી તે સ્વર્ગદ્વારના તીર્થ પાસે જતાં હોવાનું નોંધે છે. સ્વર્ગદ્વાર તીર્થ કયાં આવ્યું તે જણાવવા કાંઈ પણ સાધન નથી,

વળી પુરાણકારે તેની કાંઈ પરિમીમા પણ જણાવી નથી, આથી તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે પાટણ અને ગોવત્સ (અડીયા)ની વચ્ચેના પ્રવાહ ઉપર ઢાંચ સ્થળે હશે. સરસ્વતી બાદાડા ગામથી સાંકરા ગામ પાસે આવે છે અને ત્યાંથી આગળ જતાં, તેના પ્રવાહ-માર્ગના તટવર્તી પ્રદેશમાં ગોવત્સ(અડીયા) આવેલું છે. આથી અનુમાન જાય છે કે, પુરાણકારનું સ્વર્ગદ્વાર તે હાલના સાંકરા ગામ પાસે હશે એમ લાગે છે. સાંકરા એ સ્વર્ગદ્વારનું બૃષ્ટ સ્વરૂપ કેમ ન હોય? પાછળથી તે તીર્થસ્થાનના સ્થળ ઉપર તેનું જ નામ ધારણ કરી ગામ વસ્યું હોય તે બનવાનું છે. આ સિવાય સ્વર્ગદ્વારના અભિધાનને અનુરૂપ, સરસ્વતીના પ્રવાહમાર્ગ ઉપર ગોવત્સ સુધીમાં, ઢાંચ ગામડું હોવાનું લાગતું નથી. આવાં કારણોને લઈ સરસ્વતી-પુરાણનું સ્વર્ગદ્વાર હાલના સાંકરા ગામ પાસે હશે, એમ લાગે છે.

ગોવત્સ

ગોવત્સતીર્થ ક્યાં આવ્યું તેનો પુરાણકારે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો નથી, ફક્ત પાટણ છોડ્યા પછી સરસ્વતી સ્વર્ગદ્વારમાં થઈ ગોવત્સમાં જાય છે, એમ મોક્ષમ જણાવ્યું છે. સરસ્વતી પુરાણકારે કેટલાંક તીર્થો પ્રવાહમાર્ગ ઉપર જણાવ્યાં છે, જ્યારે કેટલાંકના ઉલ્લેખો પ્રવાહમાર્ગ નજીકના પ્રદેશમાં આવેલાં મહાસ્થાનોનાં પણ છે. ગોવત્સ માટે પણ તેમ બન્યું હોય એવું લાગે છે. એવું એક પણ તીર્થ આજે પાટણ અને લોહ્યષ્ટિ વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી જણી શકાયું નથી. પાટણથી ૮ માઇલ દૂર, નૈર્ઋત્ય કોણમાં અડીયા નામનું ગામડું આવેલું છે, જ્યાં દુધેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. ગોવત્સ તીર્થ માટે, પુરાણકારે જણાવેલી આખ્યાયિકાને મળતી લોકાકિત અહીંના દુધેશ્વર માટે જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. વળી અહીંથી સરસ્વતી આશરે ઢાંચ એ માઇલ જ દૂર છે, આમ લોકલેખા, અને પુરાણકથાનું સામ્યત્વ વિચારતાં, સરસ્વતી-

પુરાણકારનું ગોવત્સ હાલના અડીયા ગામ પાસે હતું, એમ લાગે છે. નદીઓના પ્રવાહ કાયમ એક જ સ્થળે રહેતા નથી. સમયનો પ્રવાહ વહેતાં, સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ અહીંથી આધોપાદો બદલાયો હોય, એ સ્વાભાવિક છે, અને તે પ્રમાણે આજે સરસ્વતી અડીયા પાસે વહેતી નથી, પણ પુરાણકાળે ત્યાં વહેતી હશે એમ અનુમાન જાય છે. તેથી જ પુરાણમાં તેની નોંધ લેવામાં આવી હશે. આથી સરસ્વતીપુરાણકારનું ગોવત્સ અડીયા પાસે હતું, એમ ચોક્કસ લાગે છે. આ ગામ પહેલાં મહાદેવજીને સરકાર તરફથી બક્ષીસ આપવામાં આવ્યું હતું, હાલમાં પણ તેની ઉપજનો કેટલોક ભાગ ત્યાં રહેતા મહાંતને મળે છે. સ્વસ્થાન બબ્બ અને નમ્રનેદાર છે.

લોહયષ્ટિ

ગોવત્સથી નૈઋત્યમાં લોહયષ્ટિ આવેલું છે. આજે તે લોદેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણકારે ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાનદાનની ઉત્તમ કૃણશ્રુતિ વર્ણવી છે. આજે અહીં સરસ્વતીનું વહન નથી, તેમ જ તે માટેના કાંઠા અવશેષો પણ દેખાતા નથી. આથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ લોહયષ્ટિ પાસે કેવા સ્વરૂપમાં વહેતો હતો, તે સમજવું મુશ્કેલ થયું છે. લોહયષ્ટિ(લોદેશ્વર)થી પાંચ સાત ગાઉ ઉપર આજે સરસ્વતીનું વહન જોવામાં આવે છે, તેને અનુલક્ષી પુરાણકારે સારસ્વતપ્રવાહની આબુઆબુ કરતા પ્રદેશને પુણ્યક્ષેત્ર તરીકે માની, લોહયષ્ટિનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો તે અનવાજોગ છે. પણ સરસ્વતીપુરાણ ત્યાં આગળ સ્નાન-દાન ઉપરાંત પિંડદાનનું ખાસ માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. વળી લોહયષ્ટિ પાસે મોક્ષતીર્થનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. આથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ ત્યાંથી ધણો દૂર હોય એમ લાગતું નથી. આ સ્થાનનું માહાત્મ્ય સરસ્વતીપુરાણ સિવાય, સ્કંદપુરાણ અને ધર્મારણ્યપુરાણમાંથી મળી આવે છે, જેથી તે પ્રાકૃકલીન છે, એમાં શક નથી. આજે તો તેના ઉપર કેટલાયે થરો ચઢી ગયા છે, છતાં સ્થાનની પ્રાચીનતા તો તેમાંથી પણ તરી આવે છે.

આ સ્થાન રાધનપુર સ્ટેટના વઢીયાર પ્રદેશમાં, મુંજપુરથી બે માઇલ અને હારીજથી નૈઋત્યમાં સાત માઇલ ઉપર આવેલું છે. ત્યાં મહાદેવનું શિવાલય છે, જે પાછળથી બનાવવામાં આવ્યું છે. મહાદેવની નજીકમાં સોગઠાઆજના આકારના ચાર કુંડો છે. તેની મધ્યમાં કૂવો આવેલો છે, જે ગંગકૂપથી ઓળખાય છે. ગ્રામ્યલોકો તેને ગંગવે કહે છે. આ કુંડોની બાંધણી અર્વાચીન છે, પણ આવા સુંદર આકારવાળા કુંડો હજી સુધી બીજે કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યા નથી. આ કુંડ, મંદિર વગેરેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા, થોડાં વર્ષો ઉપર રાધનપુર સ્ટેટની પરવાનગીથી લોટરી કાઢવામાં આવી હતી, જેમાંથી હનુમાનગઢી વગેરેનું કેટલુંક કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. દહેરાની અંદર એક બાજુ ગોખલામાં એક ઋષિની મૂર્તિ બેસારવામાં આવી છે. જે આશરે સો વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ પાટણના પ્રખ્યાત મોઢ પ્લાસ્ટણ મોટાદેવની છે. તેમણે આ પવિત્ર સ્થાનમાં ૨૪ ગાયત્રી પુસ્ત્રરણો કર્યાની લોકોકિત છે. તેમના તપપ્રભાવથી મુગ્ધ થઈ રાધનપુર રાજ્યના કોઇ ધર્મપ્રેમી અમલદારે, તેમને કેટલીક જમીન બક્ષીસ આપી હતી, જે આજે પણ તેના વંશજો ભોગવે છે. ફાગણ વદ અમાસ અને બાદરવા વદ અમાસના દિવસોએ અહીં મોટા મેળો બરાય છે, જેમાં આસપાસના ગામડાં ઉપરાંત ગુજરાતભરમાંથી યાત્રિકો આવે છે. અહીં મલીન જૂન, પ્રેત વગેરેનો ઉદ્ધાર થાય છે, એવી માન્યતા સમાજમાં પ્રસરી છે. પુરાણોમાં પણ તેનું માહાત્મ્ય જણાવતાં, આવાં કેટલાંક પ્રસોબનો મૂક્યાં છે. અહીં સ્ત્રીપુરૂષો ધૂણે છે, જેને જૂવાઓ ધૂણાવી ગતિમુક્તિ કરાવે છે. અનાર્યોમાંથી ઉતરી આવેલ મલિન ઉપાસનાઓમાંનું આ એક પ્રતીક છે.

ઝીક્ષતીર્થ

ઝીક્ષતીર્થ એ વઢીયાર પ્રાંતનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. લોહચણ્ડિથી સરસ્વતી ઝીક્ષતીર્થમાં જાય છે, એમ પુરાણકાર કહે છે. આ તીર્થ ત્રીજુવાડાના રણની પાસે આવેલું છે, જે જનસમાજમાં ઝીલાંદરના

ભોટવાથી ઝાળખાય છે. રા. રા. રત્નમણિરાવ ખંભાતના ઇતિહાસમાં, સરસ્વતી સંબંધી ચર્ચા કરતાં પ્રાચીન કાળમાં સરસ્વતીનું વહન જીલાંદર પાસે હોવાની શંકા ધરાવી, સમી પાસે આવેલ ઝીલવાણા ગામ પાસે હોવાનું અનુમાને છે.^{૨૫} પરંતુ સરસ્વતીપુરાણકાર તે ઋણુ (રણુ)ની પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધે છે.^{૨૬} સ્કંદપુરાણકારે ઝીલ્લતીર્થ નહીં જણાવતાં તેને બદલે અહીં ઋણુબહદ નામ આપ્યું છે. આથી સ્કંદપુરાણનું ઋણુબહદ, તે સરસ્વતીપુરાણનું ઝીલ્લતીર્થ હશે, એમ માનવું પડે છે. પરંતુ બન્ને ગ્રંથકારો તે ઋણુ (રણુ)ની પાસે હોવાનો એકરાર કરે છે. આથી તે તીર્થ ઝીલવાણા ગામની પાસે હોવા કરતાં, ઝીંઝુવાડા નજદીક રણુના કાંડા ઉપર, આગના ઝીલાંદરના ભોટવાના સ્થાને હોવા સંબંધે મારા અનુમાનને વધુ પુષ્ટિ આપે છે.

આજે ત્યાં એક મોટો ખાડો છે, જેમાંથી ધોધગંધ પાણી નીકળ્યે જાય છે. તે એટલા જોસથી ઉટે છે કે, જો તેની અંદર મોટી પાપાણુ શિલા ફેંકવામાં આવે, તો પણુ તેને એકદમ બહાર ફગાવી દે છે. ત્યાં નજદીકમાં મહાદેવજીનું સ્થાન છે. આજે ત્યાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ નથી, પણ ત્યાંથી થોડેક દૂર, અર્થાત્ તે રણુકાંડાના પ્રદેશમાં સરસ્વતી વહન કરે છે. વહીઆરનાં પવિત્ર મહાતીર્થોમાં આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. પુરાણકાળે કદાચ ત્યાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ હશે, એમ અનુમાન કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. ત્યાં આગળ કાદાદેવી વગેરેનાં મંદિરો જણાવ્યાં છે. આજે તો ત્યાં બીજાં કાંઈ તેવાં મંદિરો હોવાનું જણાતું નથી. રણુના કાંઠે આવ્યા પછી, ત્યાંથી સરસ્વતી વાજકા સોલંકીના સ્થાનને પ્રદક્ષિણા કરી, તેટલા જ પ્રદેશમાં લુપ્ત થાય છે.

૨૫ ખંભાતનો ઇતિહાસ. પરિશિષ્ટ અ ખાવાયેલી નહીં.

૨૬ ઋણુનં પ્રાપ્ય પુનર્દેવી સમુન્વૃતા મનોરમા ।

શિલ્લંનામપરં તીર્થે શંભુના યન્ન શિલ્લિતં ॥ ૪૧ ॥

સરસ્વતી પુ. સર્ગ ૧૭

આ સ્થાન રાધનપુર સ્ટેટના અલોધણ તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં એક પ્રાચીન શિવાલય હતું, જે જીર્ણોદ્ધાર થવાથી હમણાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. સરસ્વતી અહીં વળાંક લઈ શિવાલયની ચોપાસ ફરી વળે છે. શું ભગવતી પ્લાહી રૂઢ પ્રત્યેનો અપૂર્વ ભક્તિભાવ ખતાવવા તેમ કરતાં હશે ?

શત્રુમર્દન ક્ષેત્ર

ત્યાંથી અંતર્યામિન થઈ સરસ્વતી શત્રુમર્દન ક્ષેત્રમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, એમ પુરાણકાર કહે છે. ૨૭ પુરાણકારનું શત્રુમર્દન ક્ષેત્ર હાલમાં ક્યાં હશે, તે સમજી શકાતું નથી, શેત્રુંજયના નામ સાથે તે કેટલેક અંશે મળતું આવે છે, પણ તે માટે ખીજે કેષ્ઠ સ્પષ્ટ પુરાવો મળતો નથી. તેમ જ કચ્છના રણમાં લુપ્ત થયેલ સરસ્વતી, શેત્રુંજય પર્વત પાસે એકદમ કેપી રીતે આવે, તે પણ એક અણકેલ કાયડો જ છે. પુરાણકારનું શત્રુમર્દન ક્ષેત્ર, તે શેત્રુંજય માટે લખવામાં આવ્યું હશે, તેને પુષ્ટિ આપતું એક અનુમાન થાય છે. ઝીલ્લતીયાંમાંથી સરસ્વતી શત્રુમર્દન ક્ષેત્રમાં પ્રકટ થઈ ત્યાં ને ત્યાં લુપ્ત થતાં ફરીથી ખદિરવનમાં ઉદ્ભવ પામે છે. ખદિરવન ગીરના કુંગરોમાં આવ્યું હશે, એમ લાગે છે, કારણ પ્રજાસમાં આવતી સરસ્વતી, ગીરના કુંગરો પૈકી કાંટાસળ અને મથુરામાળના કુંગરોમાંથી નીકળે છે. જે કુંગરમાંથી સરસ્વતી નીકળે છે તેજ કુંગરની ખીજ બાજુએ આવેલ પર્વતમાંથી શેત્રુંજીનું મૂળ છે. ત્યાંથી શેત્રુંજી નદી શેત્રુંજય પર્વત પાસે થઈ, સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરે છે. વળી ગીરના કુંગરોને અડીને જ શેત્રુંજય પર્વત આવેલો છે. આથી પુરાણકારે

૨૭ તતોપ્યંતર્હિતા મૂત્વા સંપ્રાપ્તા સુમનોરમં ।

શત્રુમર્દનસંજ્ઞં તુ ક્ષેત્રં સિદ્ધનિષેધિતં ॥ ૧૩૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૭

સરસ્વતીનો સળંગ પ્રવાહ દર્શાવવા, શેત્રુંજયને તેના પ્રવાહમાર્ગમાં મૂક્યો હોય એમ અનુમાન ગય છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિએ આ કલ્પના બેહુદી લાગે છે, પરંતુ શત્રુમર્દન ક્ષેત્રને મળતું બીજું કાર્ધ સ્થાન પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી મળતું નથી. ફક્ત જોતોનું પવિત્ર તીર્થધામ શેત્રુંજય, તે નામ સાથે કેટલોક સહચાર સાધે છે. આ પર્વત ગીરના પર્વતોથી સહજ પૂર્વમાં આવેલો હોવાથી, પુરાણકારે કચ્છમાં હુમ થયેલ સરસ્વતીના પ્રવાહમાર્ગની સાંકળ મેળવવા, શેત્રુંજયમાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થયો અને પછી ખદિરવનમાં આઆં, એમ બંધબેસતું વિધાન સૂચવ્યું હોય એમ જણાય છે. કારણ પ્રભાસની સરસ્વતીનું ઉદ્ભવસ્થાન, આજે પણ ગીરમાં આવેલ કાંટાસૂળીયા અને મથુરામાળના કુંગરાઓમાંથી છે. આથી તૂટતા પ્રવાહની સંયોજના કરવા, તેમજ ખદિરવનમાં એકદમ સરસ્વતી કેવી રીતે પ્રકટ થયાં, તે અકલ્પ્ય શંકાનું નિરસન દર્શાવવા, પુરાણકારોએ આવી યોજના રજુ કરી હશે, એમ લાગે છે. વળી તે સ્થાનમાં એટલે શત્રુમર્દન ક્ષેત્રમાં, મુનિશ્રેષ્ઠોને વિદ્ધ કરનાર શત્રુઓ રહેતા હતા, જેનો મુનીન્દ્રોએ વિદ્યાગળથી પરાલવ કર્યો, અર્થાત્ તેમના ઉપર શાસન ચલાવ્યું તેથી તેનું નામ શત્રુમર્દન પડ્યું, તેવી તેની વ્યાખ્યા પણ પુરાણકારે આપી છે.^{૨૮} આ બધાં કારણો વિચારતાં પુરાણકારનું શત્રુમર્દનક્ષેત્ર તે હાલનો શેત્રુંજય પર્વત હોવો જોઈએ, એમ લાગે છે.

ખદિરવન

ત્યાંથી સરસ્વતી હુમ થઈ પુનઃ ખદિરવનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. પુરાણકાર અહીં સરસ્વતી પંચસ્રોતમાં વિભક્ત થયાં જણાવી.

૨૮ શત્રવો મુનિ મુખ્યાનાં પાપોવિદ્ધકરાઃસ્મૃતાઃ ।

યત્ર તેન મુનીન્દ્રેણ કૃતમેવાં પ્રણાસનં ॥

શત્રુમર્દન સંજ્ઞંતુ તેન તન્મુનિભિઃ સ્મૃતં ॥ ૧૩૩

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૭

હરિણી, વંઞિણી, ન્યંકુ, કપિલા અને સરસ્વતીનાં ઉદ્ભવસ્થાનો નોંધે છે. તેના કારણમાં ત્યાંથી સમુદ્રને નજદીકમાં દેખીને, સરસ્વતી હર્ષ પામ્યાં અને પંચસ્રોત(પ્રવાહ)રૂપે વહન કરવા લાગ્યાં^{૨૬} હવે ખદિરવન ક્યાં હશે તે વિચારીએ. ઉપર્યુક્ત પૌરાણિક રૂપક ઉપરથી, એટલે તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે, સમુદ્ર નજદીકના કોઇ પહાડ કે વનમાંથી આ નદીએ નીકળી પ્રજાસમાં સમુદ્રને મળતી હશે; પરંતુ હાલની પરિસ્થિતિ પુરાણકારના કથનથી ઘણી જ દૂર ગઇ હોવાનું લાગે છે. કારણ જ્યાંથી સરસ્વતી નીકળે છે તે પર્વતો અને સમુદ્ર વચ્ચે લાંબું અંતર છે, એટલે ત્યાંથી સરસ્વતીએ સમુદ્રને જોયો અને હર્ષવેશમાં તેના પંચસ્રોત થયા. તે પૌરાણિક વિધાન અહીં અંધએસતું નથી. પુરાણકારે પંચસ્રોતના કારણમૂલ, આ કલ્પિત રૂપક ગોઠવ્યું હોય તો તેમાં શક નહોં.

હવે ખદિરવન સંબંધી વિચારીએ. ગીરના પર્વતોમાં આજે ખદિરનાં ઝાડો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે, પણ કોઇ ઠેકાણે ખદિરવન હોવાની ભાળ મળી નથી. પ્રજાસખંડમાં દેવદાશવન અને નારિકેલ વનના ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે પણ ખદિરવન સંબંધી કંઈ પણ નોંધ કરવામાં આવી નથી. ત્યારે સરસ્વતીપુરાણકારે ખદિરવનની સંભાવના ક્યાંથી શોધી કાઢી તે સમજી શકાતું નથી. અનુમાન થાય

૨૬ खदिरामोदनामानं सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलं ।

तत्रारुह्य विलोक्याथ ददर्श सुमनोहरं ॥

क्षारोदं पश्चिमाशास्यं घनवृंदमिवोन्नतं ॥

x

x

x

हर्षात्पंचानना भूत्वा देव कार्यार्थमुद्यता ।

हरिणी वज्रिणी न्यंकु कपिला च सरस्वती ॥

पंचस्रोता स्थितातत्र मुनिनोक्ता सरस्वती ॥ ૧૩૪-૧૩૫

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૭

છે કે ગીરમાં અદિરનાં ઝાડો વધુ થતાં હોવાથી પુરાણકારે તે પ્રદેશને અદિરવનનું નામાભિધાન આપ્યું હશે.

અદિરવન કેટલા પ્રદેશમાં હતું, તેની પરિસીમા ક્યાં સુધી ફેલાયેલી હતી તે માટે પુરાણમાં કાંઈ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આજે સરસ્વતી ગીરના કુંગરો પૈકી કાંટાસૂળીયા અને મથુરા-માળના કુંગરોમાંથી નીકળે છે. પુરાણકાર આ વનમાં તપ્તોદક તીર્થ હોવાનું જણાવે છે. સરસ્વતીના મૂળ પાસે આજે તપ્તોદક (ગરમ પાણીવાળું) કોઈ તીર્થ વિદ્યમાન નથી, પણ ત્યાંથી ત્રીસ બત્રીસ માઇલ દૂર તુલસીસ્થામ તીર્થ આવેલું છે, જ્યાં ઉન્હા પાણીના કુંડો છે. આથી અનુમાન થાય છે કે પુરાણકારે સમસ્ત ગીરના પ્રદેશમાં અદિરવનની કલ્પના કરી હતી અને તેથી જ તપ્તોદક તીર્થ (તુલસી-સ્થામ પાસેના ગરમ પાણીના કુંડો)ને તેમાં સમાવેશ કર્યો હશે. આમ સરસ્વતીપુરાણકારનું અદિરવન ગીરનો પ્રદેશ હતો એમ સમજાય છે, જેને જીર્ણ કારણોથી પણ પુષ્ટી મળે છે.

પુરાણકાર કથે છે કે હર્ષાવેશથી સરસ્વતીના હરિણી, વજ્રિણી, કપિલા, ન્યંકુ અને સરસ્વતી એમ પાંચસોન થયા હતા. એટલે એકજ સરસ્વતીમાંથી પાંચ નદીઓ નીકળી હતી એવો આશય સૂચવે છે. પરંતુ આજે તો આ બધી નદીઓનાં મૂળ સ્વતંત્ર છે. ત્યારે પુરાણકારે આવી કલ્પના કેમ કરી હશે તે સમજવામાં યુગ્યવાડો ઉભો થાય છે. આ બધી નદીઓ એક જ પ્રદેશમાંથી નીકળતો હોવાના કારણે, પુરાણકારે તેમાં સરસ્વતીના અંશો કલ્પ્યા હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી. કારણ પુરાણકારે કલ્પેદ્ અદિરવનમાંથી જ આ બધા પ્રવાહો નીકળે છે. પુરાણકારો કેટલીક વખત કલ્પનાની પાંખે ચઢી આવાં મનઃકલ્પિત વિધાનો રજુ કરે છે, એવાં અનેક પ્રમાણો પુરાણોમાંથી મળી આવે છે.

સરસ્વતી અહીંથી નીકળી ગીર પ્રદેશને પાવન કરી જંજીર નજીક થઇ પ્રભાસપાટણથી સુમારે આઠ ગાઉ ઉપર દોંઓ ખાઇ શુદ્ધ

પૂર્વમાં વહી સૂતાપાડા તથા પાટણ પ્રગણામાં આવી કપિલા તથા હિરણ્યા(હિરણ્ય)નો સહચાર સાધી, ત્રિવેણી નામ ધારણ કરી, અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના પ્રવાહમાર્ગ ઉપર આજે ગુંદાળા, બીમનું દેવળ, પીપ્પાર, મહોત્તપુરા, હિરણ્યનેત્ર, ખાંભાતરમુળીયા, ધંટીઆ, પ્રાચી, ટીંબડી, અમરાપોર, ગોરખમઢી, ખીજ, આન્નેકા, બહાદુરપુરા વગેરે ગામો આવેલાં છે. (જુઓ, શ્રી. ભૂપતરાય ત્રિકમજી વૈષ્ણવકૃત જીનાગઢ સંસ્થાનની ભૂગોળ પા. ૧૭-૭૧-૭૬, વગેરે.)

સરસ્વતીના પંચ પ્રવાહો—પુરાણકારે કદપેલ સરસ્વતીના પંચ પ્રવાહોમાં હિરણ્યા(હિરણ્ય), કપિલા, ન્યંકુ અને વજ્રણીનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા પ્રવાહો સરસ્વતીમાંથી નીકળ્યા નથી તેમ જ હિરણ્યા અને કપિલા સિવાય બીજા પ્રવાહો સરસ્વતી સાથે સહચાર પાળી સાધતા નથી છતાં પુરાણકારની કદપનાને અનુસરી આ બધી નદીઓ ક્યાં આવેલી છે, તેના પ્રવાહમાર્ગ ઉપર ક્યાં પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો છે, તે ક્યાંથી નીકળે છે, તેની દૂંક સમાલોચના અહીં કરવામાં આવી છે.

(હિરણ્ય)હિરણ્યાનું વર્તમાન નામ હિરણ્ય છે. જે ચાસાના કુંગરોમાંથી નીકળી પ્રભાસપાટણ પાસે કપિલા તથા સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે મળી, ત્રિવેણી નામ ધારણ કરી, અરબીસમુદ્રને મળે છે. આ ત્રિવેણીના મંગમસ્થાને મંકીશ્વરનું પુરાણપ્રસિદ્ધ દેવાલય છે. તેના તીરપ્રાંતે બલદેવજીની ગુફા, દેહોત્સર્ગ તીર્થ, મહાપ્રભુજીની બેઠક, બીમેશ્વર-મહાદેવ, ઋણમુકતેશ્વર, પ્રેતમોચનતીર્થ, દશાશ્વમેધેશ્વર, નૃસિંહજીનું મંદિર, ગોળાદનો આરો, જંજીવતીનો વટ, હિરણ્યેશ્વર, શીતળામાતા, નગરાકાંતુ, પ્રાચીન સૂર્યમંદિર વ. દેવમંદિરો અને તીર્થો આવેલાં છે.

કપિલા નદી ગીરમાં તલાળા પાસેના ખીરધાર કુંગરમાંથી નીકળી, પાટણ પ્રગણામાં વહી, પાટણ પાસે સરસ્વતી તથા હિરણ્યને મળી, અરબીસમુદ્રમાં પડે છે. તેના તીર પ્રાંતે કોઈ પ્રસિદ્ધ તીર્થો આવ્યાં

હોય એમ જણાતું નથી-ફક્ત માથાસુળીયા ગામ પાસે કામેશ્વર મહાદેવ અને કોડીદ્રા પાસે એક પ્રાચીન શિવાલયના અવશેષો મળી આવે છે,

પૌરાણિક ન્યંકુ નદી આજે શિંગવડો નામથી ઓળખાય છે, જે આસાના કુંગરોમાંથી નીકળી, ગીરમાં થઇ, કોડીનાર પાસે વહી, અરબી સમુદ્રને મળે છે. તે કોઇ પણ ઠેકાણે સરસ્વતીને મળતી નથી છતાં પુરાણકારે તેને સરસ્વતીના પંચપ્રવાહમાં સ્થાન આપ્યું છે. તેના કાંઠા ઉપર કોડીનાર પાસે સોમનાથ, ભદ્રકાલી, કોટેશ્વર, માણેશ્વર, ત્રિકમરાય, દશાવતાર, ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ સ્થાનો છે. ત્યાંથી છ માઇલ દૂર ધાંટવડ પાસે રૂદ્રગયાતીર્થ અને રૂદ્રેશ્વરનું શિવાલય છે. ત્યાંથી ચાર માઇલ દૂર ઝમગીરનો ધોધ અને પ્રાચીન ગુફાઓ આવેલી છે.

વઞ્જિણી હાલમાં એક નાનકડી નદી છે. આજે તે વ્રજની નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને રાજયળા પાસેના કુંગરોમાંથી નીકળી ચોરવાડ પ્રગણાના ઝડકા ગામ પાસે મેંગળ નદીને મળે છે. તેના તીરપ્રાંતે ધણેજ ગામ પાસે ધન્વંતરીનો વડ તથા ધન્વંતરેશ્વરનું પ્રાચીન શિવાલય આવેલું છે. સરસ્વતીપુરાણકાર વઞ્જિણી અને ન્યંકુ નદીઓ સરસ્વતીને મળી સમુદ્ર સાથે સદૃશ્ય સાધતી હોવાનું નોંધે છે. જ્યારે સ્કંદમાં વઞ્જિણી અને ન્યંકુ નદીઓ સરસ્વતીથી પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં સરસ્વતીથી ત્રણ યોજન દૂર સમુદ્રને મળતી હતી એમ જણાવ્યું છે. તેના કારણમાં તે બન્ને નદીઓ સરસ્વતીએ સમુદ્રમાં પધરાવેલ વડવાંસિ નાસી ન જાય તે માટે ચોકી કરતી હતી. આમ સ્કંદ કાલે વઞ્જિણી (વ્રજની) તથા ન્યંકુ (શિંગવડો) સરસ્વતીને મળતી નહતી છતાં સરસ્વતીપુરાણકારે તે બંધી નદીઓ પ્રભાસમાં મળતી હોવાનું શાથી સૂચવ્યું હશે, તે સમજાતું નથી.

પ્રાચી—પ્રભાસથી લગભગ ચૌદ માઇલ દૂર સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર પ્રાચી તીર્થ આવેલું છે, જ્યાં સરસ્વતી પૂર્વગામિની વહે છે, ત્યાં

ત્રિવેણી માતા, મંડીશ્વર, રામેશ્વર, સૂર્ય, સિદ્ધનાથ, જ્ઞાનવાવ વગેરે દેવમંદિરો આવેલાં છે. ત્યાંથી પાંચ માઈલ દૂર મૂળ પ્રાચી અને ગોપનાથનું સ્થાન છે. આ સિવાય પ્રાચીતીર્થમાં સિધ્ધેશ્વર મહાદેવ, મંકણેશ્વર, ત્રિપુરલિંગ, બથેશ્વર, વિઠ્ઠલેશ્વર અને શંઢતીર્થ (સાંઢતીર્થ) આવેલું છે. અહીં માધવરાયની મૂર્તિ છે. પ્રાચીતીર્થમાં સરસ્વતીની વચ્ચે બે બાંધેલા કુડો છે, જેના દક્ષિણ કિનારા ઉપર ધર્મરાજનો પિંપળો (મોક્ષ પિંપળો) છે.

કૃતસ્મર—ખદિરવનમાંથી નીકળી સરસ્વતી કૃતસ્મરને દગ્ધ કરી પ્રભાસમાં જાય છે. આ કૃતસ્મર ક્યાં આવ્યો હતો તેની કાંઈ પણ નોંધ પુરાણકારે રજૂ કરી નથી. વળી તેના નામ સાથે સામ્યતા દર્શાવે તેવો કોઈ પણ પર્વત સરસ્વતીના પ્રવાહમાર્ગમાં આવે વિદ્યમાન નથી. સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં સોમનાથના શિવાલયથી પૂર્વમાં ત્રણસો ધનુષ દૂર કૃતસ્મર પર્વત હતો એમ નોંધ્યું છે. આ સિવાય ખીન્ને પણ તેવો એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

મંકીશાત્ પશ્ચિમે ભાગે યાવદેવ કૃતસ્મરઃ ।

પતયોરન્તરે દેવી તીર્થાનાં દશકોટયઃ ॥ ૧ ॥

મંડીશ્વરથી પશ્ચિમે કૃતસ્મર સુધીના પ્રદેશમાં દશ કરોડ તીર્થો આવેલાં છે. મંડીશ્વર દિરણ્યા અને સરસ્વતીના સંગમસ્થાને આવેલા હોવાનું આગળ જણાવી ગયા છીએ. આ બાબુ સમુદ્ર પાસે વડવામિ તીર્થ સુધી તેની પરિસીમા હતી; કારણ સોમનાથના શિવાલયથી ફક્ત ત્રણસો ધનુષ (બારસો હાથ) તે દૂર હતો. આથી તેનો વિસ્તાર મોટો હતો એમ જણાય છે. આ પર્વતે સરસ્વતી પ્રત્યે વિકારીભાવ દર્શાવવાથી, સરસ્વતીએ યુક્તિ વડે પ્રપંચજાળ રચી, તેને વડવાનળ દ્વારા દગ્ધ કર્યો હતો એમ પુરાણકારે નોંધ્યું છે, જેથી ત્યાંના પાષાણોમાં મૃદુતા આવી, અને તેથી ગૃહ, દેવ, મંદિરો, મૂર્તિઓ વગેરે માટે શિલ્પોઓ તે ખાસ વાપરે છે.

પ્રભાસ

કૃતસ્મર પાસેથી સરસ્વતી પ્રભાસમાં આવે છે. પુરાણકાર શરૂઆતમાં પ્રભાસ નામ શા કારણથી પડ્યું, તેની આખ્યાયિકા રજુ કરી, ત્યાંનાં તીર્થોનું મહાત્મ્ય વર્ણવે છે. તેમાં જણાવેલાં કેટલાંક તીર્થો આજે પણ વિદ્યમાન છે. સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ, પ્રભાસક્ષેત્રમાં સેંકડો તીર્થો, અને મંદિરોનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ સરસ્વતીપુરાણકારે તો મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોનો ઉલ્લેખ કરી, સાધારણ તીર્થસ્થાનો અને મંદિરોને જતાં ક્યાં છે. જગખત્રીસીએ ચઢેલું, અને મુસ્લીમ વિજેતાઓના વિનાશકારી આક્રમણથી પરાસ્ત થયેલું, ત્યાંનું સોમનાથનું જીર્ણમંદિર, આજે પણ ત્યાં જતા યાત્રિકાને પોતાની ગૌરવગાથાઓ સંભળાવી રહ્યું છે.

પ્રભાસનું બીજું નામ સોમનાથ પાટણ કે દેવપાટણ છે, જે સોમનાથના સુપ્રસિદ્ધ મહાસ્થાનને લઇને જ કહેવામાં આવતું હશે, એમ લાગે છે. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં તેને ચંદ્રપ્રભાસ, કે ચંદ્રપ્રભા પ્રભાસથી સંબોધ્યું છે. પુરાણોમાં તેનો પ્રભાસ નામથી ઉલ્લેખ કરેલો છે. ભારત જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ તેનાં સૂચનો મળી આવે છે. વેરાવળ બંદરથી તે અઢી માઇલ દૂર, સમુદ્રના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. ત્યાં જવા વેરાવળ બંદરથી પગરસ્તે ગાડાં, ગાડીઓ વગેરે વાહનો મળે છે. ત્યાં જુનાગઢ રાજ્યની હકુમત ચાલે છે. પ્રભાસપાટણને ફરતો કેટલો બધો છે. પૂર્વ તરફનો દરવાજો નાના દરવાજા તરીકે અને પશ્ચિમ તરફનો જુનાગઢ દરવાજા તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં કલકલેશ્વરનું પ્રાચીન સ્થાન હોવાનું પુરાણમાં જણાવ્યું છે. રૂદ્રના કૃપાપ્રસાદથી ચંદ્રનો ક્ષય નાશ પામ્યો હતો, જેથી ત્યાં તેણે શિવનું પૂજન કર્યું, જેનું કલકલેશ્વર નામ પડ્યું, એવી પારાણિક શ્રુતિ છે. બીજે બધે જેમ સરસ્વતીનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે, તે જ પ્રમાણે પ્રભાસમાં પણ શહેરની પૂર્વ દિશાએ લગભગ અર્ધા માઇલ પર વહેતી સરસ્વતીનું ઉત્કૃષ્ટ મહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત સરસ્વતીપુરાણકારે અહીં કોટીતીર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ તીર્થ હાલમાં કયે સ્થળે છે, તે જાણી શકાયું નથી. પ્રખ્યાત કોટીશ્વરનું મહાસ્થાન કચ્છમાં, નારાયણ સરોવરથી એક માઇલ દૂર કોટી નદીના મૂળ ઉપર આવેલું છે. આ સ્થાન પ્રાચીન કાળમાં વધુ પ્રસિદ્ધ હતું. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગે તેની મુલાકાત લઈ તેનો કે-ત્શી-શી-ફે એવો નામોદ્ગ્રેષ્ઠ કર્યો છે. આ સિવાય કોટીશ્વર નામનાં બીજાં કેટલાંક તીર્થો ભારતવર્ષમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે હોવાનું જણાય છે: (૧) મથુરામાં, (૨) ગોકર્ણનું પવિત્ર તળાવ, (૩) કુશ્મેતમાં, (૪) અવંતિમાં મહાકાળના પ્રાંગણમાં, અને (૫) નર્મદા ઉપર. પ્રભાસ અને તેની આબુખાબુના પ્રદેશમાં આવેલાં કેટલાંક તીર્થો અને મહાસ્થાનોનો સરસ્વતીપુરાણકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેની ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવી છે.

અમિતીર્થ

સમુદ્ર અને સરસ્વતીના સંગમસ્થાને આ તીર્થ આવેલું છે. સમુદ્ર સાથે સરસ્વતીનો સંગમ આજે પણ પ્રભાસ શહેરથી દક્ષિણમાં અર્ધા માઇલ દૂર થાય છે. ગામથી દક્ષિણે આવેલ સમુદ્ર ઉપર અમિકુંડ નામનું સ્થાન છે. આ ઉપરાંત ત્યાં સંગમસ્થાન પાસે સરસ્વતીના તીર ઉપર રામેશ્વર, રમશાન કાલી, જલપ્રભાસ, આદિત્ય વગેરે સ્થાનો દર્શાવવામાં આવે છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી અનંત પુણ્ય થતું હોવાનું નોંધાયું છે. તદુપરાંત ત્યાં બ્રહ્મકુંડ, ગદાધર, કુમારગૃહ (સ્કંદનું મંદિર) વગેરે મંદિરો પુરાણમાં જણાવ્યાં છે.

ભણ્ડીતીર્થ

પ્રભાસથી એક માઇલ દૂર આવેલ ખાણતીર્થની ઉત્તરે દોઢ માઇલના અંતરે ભાલપુર ગામની પશ્ચિમે આ તીર્થ આવેલું છે, જે ભાલકતીર્થ નામે પ્રખ્યાત છે. અહીં એક ખાંધિલું તલાવ છે, જેને ભાલકુંડ કહે છે. તેની નજદીકમાં પદ્મકુંડ નામનું બીજું તળાવ છે.

આજે ત્યાં કાલેશ્વર કે પ્રકટેશ્વર નામનું મહાદેવનું શિવાલય જોવામાં આવે છે. પુરાણકાર તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આથી તે પુરાણકાળ જેટલું પ્રાચીન હોય એમ લાગતું નથી. આ શિવાલયની નજદીકમાં ફક્ત એક ફૂટ ઉંચો નાનો વડ છે, તેને પાંચ જ પાંદડાં કાયમ રહે છે, એવી લોકોક્તિ અહીંના જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. લોકો તેને મોક્ષપિપળા તરીકે જણાવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, પાર્થીએ અહીં બાણ માર્યું હતું, તેમ જ તેમનો દેહોત્સર્ગ આ સ્થાન ઉપર થયો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. બાણ એટલે બાણ, એવો અર્થ ઘટાવી શ્રીકૃષ્ણને અહીં બાણ વાગ્યું તેથી તેનું નામ બક્ષીતીર્થ (બાણતીર્થ) પડ્યું છે, એમ ગાર લોકો યાત્રિકોને સમજાવી, તીર્થ પ્રત્યેની વધુ મહત્તા પ્રદર્શિત કરે છે. ખરી રીતે બક્ષીનો અર્થ ભાલ હોવાનું માની શકાતું નથી. કદાચ બીજો કોઈ આશય, તેની પાછળ છુપાયો હોય તો, કાંઈ કહી શકાય નહીં. પુરાણકારે તે બાબતમાં તદ્દન મૌન સેવ્યું છે.

યાદવસ્થળ

ત્યારબાદ પુરાણકાર પ્રભાસમાં યાદવસ્થળનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રભાસથી પૂર્વમાં થોડો દૂર, હિરણ્યા નદીના કાંઠા ઉપર આ તીર્થ ખતાવવામાં આવે છે. ત્યાં લાંબા પાનવાળું પુષ્કળ ધાસ થાય છે. પુરાણોમાં જણાવાયું છે કે, યાદવો પ્રભાસમાં ગયા, અને મધ્યપાનથી ઉન્મત્ત બની તીક્ષ્ણ અણી જેવી ધારવાળા ધાસથી, પરસ્પર લઢાઈ કરી કપાઈ મુઆ હતા^{૩૧} તેજ સ્થાન તરીકે આજે પણ યાદવસ્થળને ખતાવવામાં આવે છે. પ્રભાસના પૂર્વ દરવાજાથી ઉત્તરમાં ગૌરીકુંડ નામનું સરોવર છે. તદુપરાંત ત્યાં પણ બક્ષીતીર્થની માફક મોક્ષ પિપળો દેખાડવામાં આવે છે.

ગાત્રોત્સર્ગ તીર્થ

અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો, એમ પુરાણકાર નોંધે છે, પણ તે કયા સ્થાન ઉપર આવેલું છે તેની સ્પષ્ટતા કરી નથી. આજે

પ્રભાસમાં એ ત્રણ ઠેકાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પારધીએ બાણ માર્યું હતું, અને ત્યાં તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો હોવાનું બતાવવામાં આવે છે. (૧) પ્રભાસથી એક માઈલ દૂર, સમુદ્રના કીનારા ઉપર બાણતીર્થમાં, (૨) બીજું આગળ જણાવી ગયા તે બક્ષી યાને બાલકતીર્થમાં, અને (૩) ત્રાપી ત્રિવેણીથી થોડે દૂર યાદવસ્થળ પાસે, આમ ત્રણ જુદાં જુદાં સ્થળોએ શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો હોવાનું દર્શાવાતાં, સાચું સ્થાન ક્યાં હશે, તે સમજવામાં ગુંચવાડો ઉભો થાય છે. સાધારણતઃ આ ત્રણે મહાસ્થાનો પાસે પાસે હશે, એમ લાગે છે. પુરાણકારે આ બધાં તીર્થો કરતાં ગાત્રોત્સર્ગનું સ્વતંત્ર તીર્થ નોંધ્યું છે. આથી ઉપર્યુક્ત તીર્થો કરતાં ગાત્રોત્સર્ગ સ્વતંત્ર તીર્થ હતું, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો, એમ અનુમાન જાય છે. પુરાણના રચનાકાળે આ તીર્થ જનસમાજમાં વધુ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ, જેથી પુરાણકારને તેનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો હશે.

ત્રિવેણી

સરસ્વતી સાથે સંબંધ ધરાવતું પ્રભાસનું મહાસ્થાન તે સરસ્વતી સાગરસંગમ છે. અહીં હરિણી, વઞ્જીણી, ન્યંકુ, કપિલા અને સરસ્વતી રૂપે તે પંચસ્રોતમાં વહેતી હોવાનું પુરાણકાર કહે છે, જે આગળ પણ જણાવી ગયા છીએ. આ બધાનું સાગર સાથે થતું સંગમસ્થાન પવિત્ર અને પુણ્યકારક હોવાનું પુરાણમાં નોંધાયું છે.^{૩૨} આજે તો ત્યાં હિરણ્યા,

૩૨ તે સમર્પ્ય તતસ્તસ્મિન્ નદી ભૂત્વા સરસ્વતી ।

પ્રવિષ્ટા સાગરં દેવી પંચસ્રોતા મહાનદી ॥ ૬૭

સ્વરુપેણૈવ સા પુણ્યા પુનસ્તત્રૈવ સંસ્થિતા ।

પ્રમાસક્ષેત્રસંપર્કાત્ સમુદ્રેણ ચ સંગતા ॥ ૭૮

બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વેગનાગમઃ ।

પર્ણં સંયોગજં પાપં નરઃ સર્વં વ્યપોહતિ ॥૭૯॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૯

કપિલા, અને સરસ્વતી એમ ત્રણ જ નદીઓનો સંગમ થાય છે. બાકી ન્યંકુ અને વાંજણી નદીઓનો સરસ્વતી સાથે કોઈ પણ ઠેકાણે સંગમ થતો નથી. કદાચ પુરાણના રચનાકાળે આ બે નદીઓના પ્રવાહો કોઈ ઠેકાણે મળતા હશે, અગર તેના મૂળ આગળથી નીકળી, ઉપર્યુકા ત્રણમાંથી એમ તે સાથે આગળ પાછળ સહચાર સાધતી હશે. પણ તે કલ્પનાને સ્કંદપુરાણના ઉલ્લેખથી વાંધો આવે છે. કારણ તેમાં એ બે પ્રવાહો સરસ્વતીથી પૂર્વ પશ્ચિમ ત્રણ માધ્યમ દૂર અરબી સમુદ્રને મળતા હતા; કારણ સરસ્વતીએ પધરાવેલ વડવાશિ ત્યાંથી નાસી ન જાય તે માટે ચોંકા કરતા હતા. પુરાણકારે અહીં તેની નોંધ શાથી લીધી હશે, તે સમજી શકાતું નથી. વળી ત્યાં ત્રિવેણીનું તીર્થસ્થાન દર્શાવ્યું છે. આથી પ્રભાસમાં વંજણી અને ન્યંકુ નદીઓ આવતી ન હતી. કારણ પુરાણકારે આગળ જણાવેલ પંચસ્તોત(પાંચ પ્રવાહ) અને ત્રિવેણીનો સંબંધ અહીં બંધબેસતો નથી. જ્યાં ત્રણ નદીઓનો સંગમ થતો હોય, તેને ત્રિવેણી કહેવામાં આવે છે. આથી પ્રભાસમાં ત્રિવેણીના સ્થાન પાસે તો, પ્રાચીન કાળથી ત્રણ જ નદીઓ પરસ્પર મળતી હતી, એમ જરૂર લાગે છે. હિરણ્યા અને સરસ્વતીનો સંગમ મંડીશ્વર અને રામેશ્વર મહાદેવની વચ્ચે થાય છે, જ્યારે કપિલા અને સરસ્વતીનો સંગમ બહાદરપુરા ગામ પાસે થાય છે. અહીં હિરણ્યા, સરસ્વતી અને સાગરસંગમને ત્રિવેણી કહેવામાં આવે છે. ભારતવર્ષમાં આવાં ત્રિવેણીનાં કેટલાંક સ્થાનો છે.

સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ ત્રિવેણી, અલ્હાબાદ (પ્રયાગ) આગળ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીના સંગમસ્થાને કહેવામાં આવે છે. આજે તો ફક્ત ત્યાં ગંગા અને યમુનાનો જ સંગમ થાય છે, પરંતુ સરસ્વતીનું વહન ક્યાં અદ્રશ્ય ધર્મ ગયું તે માટે કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી. પૌરાણિકો તે જમીનના પેટાળમાં ગુપ્ત વહેતી હોવાનું જણાવી, શ્રદ્ધાળુ સમાજની જીજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરે છે. પ્રયાગ પાસે ફક્ત ગંગા અને યમુનાનો જ સંગમ થાય છે, એવું કેટલાંક પુરાણો કહે છે.^{૩૪} ઋગ્વેદ

કાળમાં પણ પ્રયાગમાં સરસ્વતીનું વહન ન હતું, એમ વિદ્વાનો માને છે. ૩૪ આથી પ્રયાગની ત્રિવેણીમાં, સરસ્વતીનો ગુપ્ત પ્રવાહ, એ પૌરાણિકોની સ્વતંત્ર કલ્પના છે. આ ત્રિવેણીને મુક્તવેણી પણ કહેવામાં આવે છે. ૩૫ બીજી ત્રિવેણી ગંડકી, દેવકી, અને બ્રહ્મપુત્ર એના સંગમસ્થાને હોવાનું વારાહપુરાણ જણાવે છે. ૩૬ ત્રીજી એક ત્રિવેણી વારાહક્ષેત્રમાં તાલોર, અરણ્ય, અને સુકાશી, એ નદીઓના સંગમસ્થળ ઉપર ખતાવવામાં આવે છે. તે બધાની વિસ્તૃત વિચારણા અહીં અસ્થાને હોવાથી, ફક્ત ટુંક નિર્દેશ કરી ચલાવી લીધું છે. આ સિવાય પ્રભાસની આબુખાબુના પ્રદેશમાં પ્રાચી, ગોરખમઢી, વગેરે મહાસ્થાનો છે, પરંતુ પુરાણકારે તે બધાનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જેથી તેની વિશેષ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

સોમનાથ

પ્રભાસનું સૌથી વધુ મહત્વ સોમનાથને લઈને જ ગણાયું છે. પૌરાણિક આખ્યાયિકા પણ ચંદ્રનો ક્ષય મહાદેવજીએ દૂર કર્યો, અને આરાધનાના પ્રતાપથી તેની પ્રભા વધવા લાગી, જેને લઈને આ પવિત્ર સ્થાનનું નામ પ્રભાસ પડ્યું એમ જણાવે છે. ચંદ્રનું બીજું નામ સોમ છે, અર્થાત્ સોમે જે મહાદેવનું તપ કર્યું, તે સોમનાથ કહેવાયા. આ પ્રભાણે સોમનાથના કારણે, પ્રભાસે ભારતવર્ષમાં એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ તરીકે નામના મેળવી છે. પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે, પુરાણોમાં જોડેલું સોમનાથ માટે લખાયું છે, તેથી પણ વધુ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તેની નોંધો સંગ્રહાયેલી છે. ભારતવર્ષમાં મુખ્ય બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં તેની ગણના સૌથી પહેલી કરવામાં આવે છે, જેના કારણે તેનો સ્તોત્ર-

૩૪ See, The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India. By Nandlal Dey Page 181

૩૫ બૃહદ્વિષ્ણુપુરાણ, પૂર્વ ખંડ અ. ૬

૩૬ વારાહપુરાણ અ. ૧૪૪

પાઠ પણ સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથ ચ ત્યાંથી શરૂ થાય છે. આમ તે પુરાણકાળ જેટલું પ્રાચીન છે તેમાં શક નથી. તેને માટે સ્કંદપુરાણ, શિવપુરાણ, અને મહાભારતમાં સ્વતંત્ર કથાનકો અને માહાત્મ્યો વર્ણવાયાં છે. ૩૭

પરંતુ આજે જણાતું સોમનાથનું શિવાલય પુરાણકાળ જેટલું પ્રાચીન નથી. પ્રભાસપાટણમાં પૂર્વ દરવાજાથી થોડે દૂર શહેરની મધ્યમાં સોમનાથનું શિવાલય વિદ્યમાન છે, જે નવીન છે. આ મંદિર ૧૪૬૫ માં ઈન્દોરનાં મહારાણી અહલ્યાબાઈએ બાંધાવ્યું હતું. મંદિરમાં પેસતાં પહેલાં સભામંડપ આવે છે. આગળ જતાં ગર્ભાગારમાં મહાદેવજીનું શિવલિંગ છે. ગર્ભગૃહની નીચે આશરે ૧૨ ફુટ લાંબા પહોળા ભોંયરામાં સોમનાથ મહાદેવ બિરાજે છે. તેમાં ઉત્તરવા પગથીયાં રાખવામાં આવ્યાં છે. ભોંયરામાં ૧૬ થાંભલા મૂકેલા છે. મહાદેવજીનું લિંગ (બાણ) આશરે દોઢ ફુટ ઉંચું છે. મંદિરની આસપાસ મોટું મેદાન છે, જેને ફરતો કોટ બાંધવામાં આવ્યો છે. તેમાં પૂર્વ અને ઉત્તર તરફ દરવાજાઓ રાખ્યા છે.

આ સિવાય સોમનાથનું પ્રાચીન મંદિર શહેરની પશ્ચિમમાં સમુદ્ર-કીનારે ખડેર હાલતમાં ઉભું છે. બારત ઉપર આક્રમણ કરનાર, દ્રવ્યલોભી અને મૂર્તિભંગક્રમ મુખલમાન વિજેતાઓએ, આ મંદિરને વારંવાર નુકસાન કર્યું છે. સૌથી પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં, ગઝનીનો સુલતાન મહમુદ સોલંકી બીમદેવના સમયમાં, આ મંદિરને તોડી ત્યાંની અતુલ લક્ષ્મીને હુંદી ગયો હતો. એટલું જ નહીં પણ શિવલિંગને ય બાંગી નાંખી, તેના કટકા પણ સાથે લેતો ચાલ્યો. તે કાળમાં સોમનાથનું મહાતીર્થ, ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં કાશી અને કુરુક્ષેત્રની માફક વધુ પવિત્ર મનાતું. મુસલમાન લેખકો લખે છે કે, અહણુવખતે ત્યાં હજારો હિન્દુઓ

૩૭ સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ અ. ૩૦ થી ૩૬

શિવપુરાણ પાતાળખંડ અ. ૪૬

મહાભારત અહન્યપર્વ અ. ૩૬

એકઠા થતા. આ મંદિરમાં લાખો બંધક કરોડો રૂપિયાનું જવાહીર હતું, જે મહમુદ ઉગાડી ગયો. તેના ગયા પછી તરત જ બીમદેવે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, એમ બદ્રકાળી માતાના મંદિરની ભાવ બૃહસ્પતિવાળી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. સોમનાથ ચૌલુક્યોના ઇષ્ટદેવ ગણાય છે. ભારતવર્ષમાંથી લાખો યાત્રિકો તેની યાત્રાએ આવતા. તે સમયમાં ત્યાં જતા યાત્રાળુઓ પાસેથી રાજ કર લેતો; જેની વાર્ષિક ઉપજ ૭૨ લાખની થતી હતી, એમ પ્રબંધચિંતામણિ કહે છે.^{૩૮} મહાપ્રતાપી સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેની માતાના કહેવાથી, સોમનાથના યાત્રિકો પાસેથી લેવામાં આવતો કરવેરો બંધ કર્યો હતો. તેણે પગે ચાલીને સોમનાથની યાત્રા કરી હતી, એમ ચિંતોડના એક શિલાલેખ ઉપરથી માલમ પડે છે.^{૩૯} ત્યાર બાદ કુમારપાલે ફરીથી સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ પ્રબંધચિંતામણિ અને દ્વાયત્રય જણાવે છે.^{૪૦} આ મંદિરનો નાશ, ગુજરાતની રાજપૂત સલ્તનતનો ખવંસ કરનાર, અલકખાને કર્યો હતો. ત્યારબાદ કેટલાક મુસલમાન શાસકો અને સરદારોએ, સોમનાથના મંદિરને થોડુંબધું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. આજે આ પ્રાચીન મંદિર, તદ્દન પરાસ્ત હાલતમાં દરિયાકીનારે ઉભું ઉભું પોતાની જોહાદ પોકારી રહ્યું છે. તેને રાજ્ય તરફથી તાળું વાસેલું રાખવામાં આવે છે, અને 'પ્રીઝર્વ્ડ મોન્યુમેન્ટ' તરીકે તેનું સંરક્ષણ કરવા માટે ત્યાં એક સમ્પસ રહે છે. તેની કલાકારીગરી, શિલ્પ, રચાપત્ય અને ભાસ્કર્ય બધું ઉંચા પ્રકારનું છે. આજે તો તે સમુદ્રનો ક્ષારવાયુ ભક્ષણ કરી, અનંત આકાશની નીચે શહેર બહાર નિર્જન પ્રદેશમાં, એકલસંગી શૂરવીર થોડાની માફક સ્થિરતાથી ઉભું છે અને પૂણ્ય વૈભવના શિખરે પહોંચેલ તે પ્રતાપી મંદિર, જળમૃતિ હાલતમાં પોતાની કંઈયે વેદના પાસેના સમુદ્રને સંભળાવી રહ્યું છે.

૩૮ પ્રબંધચિંતામણિ પા. ૬૨, કુ. કે. શાસ્ત્રી સંપાદિત

૩૯ પુજાર્ય ચરણપ્રચારવિધિના ઔસોમનાથં યયૌ ॥

રાજપુતાનેશ હતિહાસ ખંડ ૧, પૃષ્ઠ ૨૧૮, ટીપ નં. ૩૭

૪૦ પ્રબંધચિંતામણિ પા. ૧૩૧

પ્રભાસમાં સરસ્વતી અને સાગરનો સંગમ થાય છે. પુરાણકાર આ સંગમસ્થાનને પૂર્ણ પવિત્રતા અર્પે છે, અને ત્યાં સ્નાનદાન કરવાથી થતી ઉત્તમ ફળશ્રુતિ વર્ણવી, પુરાણની ઇતિશ્રી કરે છે.

ઉપસંહાર

આ આખાથે વિભાગમાં, સરસ્વતીના પ્રવાહમાર્ગની કેટલીક ભૌગોલિક માહિતી રજૂ કરી છે. તદુપરાંત ભારતીય પ્રાચીન ભૂગોળ અને તેના સાહિત્યની ટૂંક રૂપરેખા પણ જણાવી છે. સાથે સાથે પુરાણોએ ભારતીય પ્રાચીન ભૂગોળ જણાવ્યા માટેના ઉત્તમ પ્રતિના અર્થ છે, એમ દર્શાવવા હળવો પ્રયત્ન કર્યો છે. સૌથી વધુ વિસ્તૃત ચર્ચા, સારસ્વત પ્રવાહમાર્ગનાં વિવિધ સ્થાનો માટે કરી છે, જેથી સરસ્વતીની પરક્રમ્મા (પરિક્રમણ) કરનારને, તેમ જ સરસ્વતીના પ્રવાહ-માર્ગ સંબંધી જણાવ્યા ઇચ્છતા ભારતીય ભૂગોળના, રસજ્ઞોને, આમાંથી વધુ પ્રેરણા મળે તેમ છે. જો કે આ પરિશિષ્ટમાં એવા કેટલાયે વિષયોને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો નથી, જેમાં સરસ્વતીના વિવિધ વિભાગો કેમ થયા, પ્રાચીન સરસ્વતીનો શુજરાતનો પ્રવાહ ક્યાં હતો, સારસ્વતપ્રવાહ ઉપરનાં બીજાં તીર્થો આજે ક્યાં છે, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો થયા છે, વગેરે બાબતો અણુછણાયેલી જ રહી છે. જો તેવી સર્વાંગ દૃષ્ટિ વડે, સરસ્વતીને અનુષંગી વિસ્તારપૂર્ણ ચર્ચા કરવા બેસીએ તો તે માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થવા સંભવ છે, એટલું જ નહીં પણ તે લખવા અનેક ગ્રંથોનું મનન, વાંચન, અને સંશોધન કરવાની ખાસ જરૂર રહે છે; જેથી અહીં તો જરૂરપુરતી, અને સરસ્વતી સાથે વધુ નિકટનો સંબંધ ધરાવતી બાબતોને ચર્ચા, બાકીની કેટલીક વિગતોને જતી કરી છે, જે વિદ્વાન વાચકો નિભાવી લેશે, એમ ઇચ્છું છું. અંતમાં ભારતીય પ્રાચીન ભૌગોલિક સાહિત્ય, પરિસ્થિતિ, અને સારસ્વત પ્રવાહમાર્ગનાં પવિત્ર સ્થાનો સંબંધી માહિતી, આ વિભાગ દ્વારા જણાવ્યાથી વાંચકોને ચરિત્રિય સંતોષ થશે, તો હું મારો થયેલો શ્રમ સફળ માનીશ.

સરસ્વતીપુરાણ

પરિશિષ્ટ અ

સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના

(સરસ્વતીપુરાણના આધારે તૈયાર કરેલી)

ઉપક્રમ

સહસ્રલિંગ સરોવર મહાપ્રતાપી ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવ્યું હતું. તેનાં બાદશાહી વર્ણનો અંથાન્તરોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ એથી અત્યાર સુધી તેની યોજના કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નહતો. હાલમાં થોડાક વખત પહેલાં સરસ્વતીપુરાણનો પ્રાચીન અંથ મળી આવતાં, તેમાંથી આ સરોવરની આખીયે યોજના કેવી હશે તે સમજાયું. ઇ. સ. ૧૯૩૫ ની “ગુજરાતી” સાપ્તાહિક પત્રની બેટ “મહારાજધિરાજ” માટે સહસ્રલિંગનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખી આપવાની તે પત્રના તંત્રીની માગણી આવવાથી “સિદ્ધસર સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ” નામનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ મારા તરફથી લખાયો હતો, જે તે પુસ્તકના ત્રીજા ખંડમાં હાખલ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોજના રચવામાં મુખ્ય આધાર સરસ્વતીપુરાણનો છે. તેનાં કેટલાંક વિધાનોને પ્રામાણિક અંથે અને શિલાલેખોથી પુષ્ટિ મળે છે, જેથી તે અંથમાં જણાવેલી યોજના પ્રત્યે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. ‘મહારાજધિરાજ’ પુસ્તકમાં જણાવેલ સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ, વિસ્તૃત અને તે સંબંધી અનેક વિષયોની ચર્ચાથી ભરેલો છે, જેથી સરસ્વતીપુરાણે દર્શાવેલ સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના કેવી હતી, તે તેમાં સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવવાનું બની શક્યું નથી. વળી સરસ્વતીપુરાણના સર્વદેશીય વિવેચનાપૂર્ણ અંથમાં, જે તેમાંથી મળી આવતી સહસ્રલિંગ સરોવરની અનનુભૂત યોજના સંબંધે કંઈ પણ લખવામાં ન આવે તો તે અપૂર્ણ લેખાય; તેવાં કારણોને લઇને પુરાણે નિર્દિષ્ટ કરેલી, તે મહાસરોવરની યોજના આ પરિશિષ્ટ દ્વારા અહીં આપવામાં આવી છે.

અભિધાન

આ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ હતું, એમ પ્રમંથચિંતામણિ અને સમરરાસુ ઉપરથી જણાય છે. જનસમાજમાં પણ તે જ નામ પ્રચલિત હતું, અને આજે તે તેના અભિધાનથી જ ઓળખાય છે. પરંતુ ખીજા પ્રદેશનાં તે સંપ્રદાય વર્ણનો વિચારતાં, તેનું રાજમાન્ય નામ દુર્લભસરરાજ હતું, એમ કેટલાંક પ્રમાણો અને અનુમાનો વડે સિદ્ધ થયું છે,^૧ જેને ઇતિહાસકોવિદ રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ પણ પ્રમાણિત માન્યું છે.^૨ આ સરોવરને જૂડાં જૂડાં કાળોમાં વિદ્વાનો તરફથી મહાસર, સિદ્ધસાગર, સિદ્ધસર, એ નામોથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે સરસ્વતીપુરાણમાંથી પણ તેનાં સિદ્ધસર, સહસ્રલિંગ અને અમૃતસાગર નામો મળી આવે છે.^૩ તેના કાંઠા ઉપર સહસ્ર શિવમંદિરો હતાં, તેથી તેને જનસમાજ સહસ્રલિંગ નામની પિછાનતો અને ગુજરાતજરમાં તે જ નામથી વિખ્યાત હતું.

૧ જુઓ મારા તરફથી લખાએલ સિદ્ધસર સહસ્રલિંગનો ઇતિહાસ. મહારાજાધિરાજ ખંડ ૩, પ્ર. ૧ પા. ૨૭૬

૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ પા. ૨૫૮

૩ (૧) તથેત્યુક્તવા ચ સિદ્ધેશં જ્ઞાત્વા તં પુરુષોત્તમમ્ ।
નિવાસમકરોદુદ્રસ્તદા સિદ્ધસરસ્તટે ॥ શ્લોક ૨૩૦ ॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫

(૨) ન સિદ્ધેશ સમો રાજા ન સરસ્તાદ્રશં ક્વંચિત્ ।

સમં સહસ્રલિંગેન તીર્થમન્યન્ન વિદ્યતે ॥૨૨૨॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

(૩) સહસ્રં યન્ન લિંગાનાં સિદ્ધેયેન પ્રતિષ્ઠિતં ।

નિવાસં રોચ્યામાસ તસ્મિન્નમૃતસાગરે ॥૩૪॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

આકાર

આ સરૌવરનો આકાર કેવો હતો, તે માટે પુરાણકારે કંઈ પણ સૂચન કર્યું નથી. કેટલાંક ઐતિહાસિક કાવ્યોમાં તેને વલય (કુકુ) કુંડળ અને તુંબડાની ઉપમા આપેલી હોવાથી, એ તેનો આકાર જોળાયા તો લંબગોળ કદ્યો છે. શ્રી. રામલાલ યુ. મોદી હાલની પાળોની પરિસ્થિતિના આધારે, તે લંબચોરસ હોવાનું માને છે, જેને બીજો કંઈ પણ પ્રામાણિક પુરાવો નથી. હાલમાં શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડના પુરાતત્ત્વ ખાતા તંત્રથી, તેમાં ખોદકામ કરતાં એક ઓવારો તથા ૨૩ થાંભલાઓ નીકળ્યા છે. આથી એટલું અનુમાન થાય છે કે, સરૌવરમાં કુંડોની માફક કાટખૂણા આકારના ખૂણાઓ પડતા હતા, જેથી તે અષ્ટકોણ આકારનું હશે, એમ લાગે છે. પરંતુ હજી સુધી તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં, કારણ તેમાં ખોદકામ ચાલુ છે, અને તેને મદદ કરતાં બીજાં તેવાં પ્રમાણો મળે, તો જ તેનો આકાર નિશ્ચિત કરી શકાય.

જળપૂર્તિ

આ સરૌવરમાં અક્ષય જળ કેવી રીતે થયું, તે માટે અત્યાર સુધી માયા ઢેડની દંતકથા જ આધારભૂત ગણાતી. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલ સહસ્રલિંગ પ્રશસ્તિનો એક ખંડ, અને આ પુરાણ દ્વારા તે સરસ્વતીના જળ વડે ભરવામાં આવ્યું હતું, એમ ચોક્કસ લાગે છે.^૪ સરસ્વતી-પુરાણમાં તે માટે એક સ્વતંત્ર આખ્યાયિકા રજુ કરી છે, તેની ટૂંકે નોંધ અહીં લેવામાં આવશે તો અસ્થાને નહીં ગણાય. “ એક વખત સિદ્ધરાજ સૂતાં સૂતાં, પોતાના શહેર નજદીક આવેલ દુર્લભરાજકૃત

૪ મગીરથસ્ય ત્રિદશાપગેવ ॥૮૭॥

તતઃ સા પૂરયામાસ સરઃ સિદ્ધેશ્વરિતમ્

સ્થાનિતં સગરેણેવ સાગ... પ્રસ્થાન ૧૯૮૭ અંક ૫

૨૧. યુ. મોદીનો લેખ

જલહીન મહાસરોવર પરિપૂર્ણ કેવી રીતે થાય, તે વિચારતો હતો. એટલામાં નિદ્રાધીન થતાં, તેને એક સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં ભૃગુવંશના કર્તા ભરદ્વાજ મુનિ તેની પાસે આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે હે મહાભાગ, તું જે કાર્યનું ચિંતન કરે છે, તે હું જાણું છું અને તેની સિદ્ધિ માટે ઉપાય બતાવું તે સાંભળ. આ મુનિવર્યનાં વચન સાંભળી, સિદ્ધરાજે પોતાના કુલાચાર્યનું પૂજન કર્યું. પછી ભરદ્વાજ મુનિ કહેવા લાગ્યા કે, હે વત્સ! તું જે સરોવરને જલપૂર્ણ કરવાનો વિચાર સેવી રહ્યો છે, તેનો ઉપાય બતાવું છું. પહેલાં આ પુણ્યતમ સરસ્વત ક્ષેત્ર હતું, પણ પાપસ્પર્શના બાયથી કલ્પયુગમાં તે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયું છે, માટે તું બ્રહ્માની પુત્રી બ્રહ્મી (સરસ્વતી)નું આરાધન કર. આવાં વચન સાંભળતાં જ સિદ્ધરાજે કેવી રીતે, અને ક્યાં જઈ આરાધના કરવી, એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના જવાબમાં ભરદ્વાજે કહ્યું કે, અહીં સ્મશાનને અંતે આવેલ સરસ્વતીના ઉત્તર કિનારા ઉપર જે મહાદેવ આવેલા છે, તે સિદ્ધેશ્વરથી પ્રખ્યાત છે, કારણ પૂર્વે તે આ મહાદેવનું આરાધન કર્યું હતું, જે આજે પૃથ્વીને વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. તું ત્યાં જ અને વિધિ સહિત તેમનું પૂજન કરી, ઉત્તરાભિમુખ રાખી, પ્રાણાયામપૂર્વક સરસ્વતીની આરાધના કરીશ, તો તે પ્રસન્ન થઈ તારી મનોવાંછિત કામનાઓ પૂર્ણ કરશે. આ પ્રમાણે ભરદ્વાજ મુનિ કહી અંતર્ધ્યાન થયા. બીજે દિવસે સિદ્ધરાજે, આ દૈવી સ્વપ્નની વાત પોતાના ગુરુમિત્ર વગેરે આત્મવર્ગને જણાવી, અને શુભ મુહૂર્તે પુરોહિતને સાથે લઈ સરસ્વતીનું આરાધન કરવા નીકળ્યો. પ્રથમ તેણે ગૌરેય (ગણપતિ)નું પૂજન કર્યું, જે નગરથી ઉત્તરમાં, અને સિદ્ધેશ્વરથી દક્ષિણમાં ઉશ્વર (ક્ષારવાણી) ભૂમિમાં આવેલા હતા. ત્યાં જઈ સિદ્ધરાજે સરસ્વતીનું આરાધન કર્યું. ત્રણ દિવસ સુધી એકાગ્ર મન વડે આરાધના કરતાં, ભગવતી સરસ્વતી પ્રસન્ન થયાં, અને પ્રત્યક્ષ થઈ દર્શન આપ્યાં, તેમ જ વરદાન માગવા કહ્યું. આથી સિદ્ધરાજે ધ્યાનમુક્ત થઈ તેમનું યથાવિધિ પૂજન કર્યું અને કહેવા લાગ્યો કે

હે દેવી ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં હો તો, યાચના કરૂં છું કે આ સ્થાનનો તમારે કોઈ દિવસ ત્યાગ કરવો નહિ. અને આ સરસ્વત ક્ષેત્રનાં તીર્થો જે આપના જવાથી હુમ થયાં છે, તેનો ઉદ્ધાર કરો. એટલું જ નહીં પણ આ નગરની નજદીકમાં જે સરૌવર આવેલું છે, તે જળહીન છે માટે આપના પવિત્ર જળવડે પરિપૂર્ણ કરો. સરસ્વતી તથાસ્તુ કહી અંતર્ધ્યાન થયાં. ત્યારબાદ બારદાજ મુનિએ પુનઃ ત્યાં આવી, પ્રીતિયુક્ત વચ્ચનો કહી સંતોષ આપ્યો. પછી સરસ્વતીએ સિદ્ધરાજનું મહાસરૌવર પરિપૂર્ણ રીતે બરી દીધું.”^૫

આ આખીયે પૌરાણિક આખ્યાયિકા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, સરસ્વતીનું વહન પાટણથી ઉતરમાં, ક્ષારભૂમિ (ઉશર ભૂમિ)ને અન્તે સિદ્ધેશ્વર પાસે હતું, ત્યાંથી સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આવી જ સ્વપ્નમાં આવી સરસ્વતી પ્રસન્ન થયાની, તેમ જ સરસ્વતીએ સહસ્રલિંગ સરૌવર જળથી બરી દીધું હતું, એવી હકીકત સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.^૬ આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે, સહસ્રલિંગ સરૌવર સરસ્વતીના જળ વડે બરવામાં આવ્યું હતું. અર્થાત્ સરસ્વતીનું વહન તેમાં વાળેલું હતું, અને માયા ઢેડની દંતકથા પાછળથી બાદ ચારણોએ ઉપજાવી કાઢી છે. આવી જ રીતે મોઢેરા પાસેનું કર્ણસાગર, વડનગરનું શ્રમિકા,

(૨) સ્વવંચપાવનાર્થે ચ સિદ્ધરાજઃ સરસ્વતીમ્ ।

તત્સરો જ્ઞાનયદેવી ગંગામિવ મગીરથઃ ॥ ૨૧૯ ॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૫ જુઓ સરસ્વતી પુરાણ સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૦૦ થી ૧૪૨

૬ (૧) જ્યુઝેન્ડુપાદૈરિવ શીતયોગૈર્ગંગાતરંગૈરિવ પુણ્યરુપઃ ।

સ્વપ્ને સમાગત્ય સમેકમર્કં પ્રબોધયામાસ જ્ઞ...॥

પ્રસ્થાન ૧૬૮૭ અં. ૫, રા. ચુ. મોહીનો લેખ

(૧) જુઓ દીપ નં. ૪ (૧)

ઉરેપુરનું પીછેલા અને અજમેર પાસેનું આનાસાગર તળાવ નદીઓ દ્વારા જરવામાં આવ્યા છે.

જલવીથિકા

સહસ્રલિંગ સરૌવરમાં સરસ્વતીનું વહન વાળવામાં આવ્યું હતું, એમ આગળ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરાયું છે. પરંતુ સરસ્વતીને યધો પ્રવાહ આ સરૌવરમાં આવતો હતો, કે તેમાંથી નાનકડી નહેર ખોદી જરૌપુરનું જ વહન વાળવામાં આવ્યું હતું, તે મટે કાંઈ પણ સ્પષ્ટતા પુરાણકારે કરી નથી, તેમ જ ખીજ કાંઈ પુરાવાથી પણ તેનો ખુલાસો મળતો નથી. સરસ્વતીપુરાણકારે નદીકાંઠાનાં અનેક તીર્થો આપ્યાં છે. વળી સરસ્વતીનું વહન સિદ્ધેશ્વરથી સહસ્રલિંગમાં કેવી રીતે આવ્યું, તે જણાવતો તેનો પ્રવાહમાર્ગ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યો છે. નદીકાંઠા ઉપરનાં જે તીર્થો જણાવ્યાં છે, તે સહસ્રલિંગમાં આવતા પ્રવાહનાં તટવર્તી છે, એમ પુરાણ ઉપરથી જ્ઞાત થાય છે. કારણ તે બધાં તીર્થોના અનુક્રમ, સરસ્વતીના પ્રાચીન પ્રવાહથી ઠેક સહસ્રલિંગ સુધી આવે છે. આથી સહસ્રલિંગમાં આવતા પ્રવાહ ઉપર આ બધાં તીર્થો હતાં, એમ ચોક્કસ જણાય છે. શ્રી. રામલાલ યુ. મોદી તે બધાં પ્રાચીન પ્રવાહ ઉપર હોવાનું માને છે, પરંતુ પુરાણકારે કાંઈ પણ ઠેકાણે તેવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો નથી. એટલું જ નહીં પણ સહસ્રલિંગમાં આવતા પ્રવાહ સિવાય ખીજે કાંઈ પ્રવાહ હોવાનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી.

સરસ્વતીનો પ્રવાહ આજે સહસ્રલિંગને ધસાઈ વહી રહ્યો છે. શ્રી. રામલાલ મોદી જે અનુમાન કરે છે, તે પ્રમાણે એ ગાઉ દૂરથી હાલનું સરસ્વતીનું વહન એકદમ કેવી રીતે સરૌવર પાસે આવ્યું, તે વિચારણીય છે. સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ જો સહસ્રલિંગમાં વાળવામાં આવ્યો હોય, તો સરૌવરના વિનાશકાળે નદીનાં, બાંધેલાં બંધનો તુટી જતાં આજનો પ્રવાહ બન્યો હોય એમ લાગે છે. આથી નહેર દ્વારા સરસ્વતીનો પ્રવાહ લાવવામાં આવ્યો હતો, તે કથનને બાંધ આવતો

નથી, પણ સરસ્વતીને ખીજે પ્રવાહ સિદ્ધેશ્વરથી આગળ જતો હતો, તે વાત માનવામાં વાંધો આવે છે. જો મુખ્ય પ્રવાહમાંથી ફક્ત નાનકડી જૂદી નહેર કાઢી હોય, તો તે મુખ્ય પ્રવાહ આજે ક્યાં અદ્યત્થ થયો ! આવો સહેજે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. પરંતુ નહેર દ્વારા બધાય પ્રવાહ સહસ્રલિંગમાં વાળ્યો હોય તો તેવી શંકાને સ્થાન નથી. ઉલટ સરસ્વતીને પ્રવાહ સહસ્રલિંગમાંથી પશ્ચિમે આવેલા વનમાં થઈ, કચ્છના રણમાં જવા સ્વર્ગદ્વારમાં જાય છે, એમ પુરાણકાર જણાવે છે. આ બધાં કારણોને લઈ, સરસ્વતીને સળંગ પ્રવાહ સિદ્ધેશ્વર પાસેથી નહેર દ્વારા સહસ્રલિંગમાં લાવવામાં આવ્યો હતો, એમ ચોક્કસ જણાય છે.

ત્યારે આ નહેર ક્યાંથી ખોદવામાં આવી હતી ? સરસ્વતીનું પ્રાચીન વહન ક્યાં હતું ? વગેરેની પર્યાલોચના અહીં કરવાની ખાસ અગત્ય જણાય છે. આગળ જળપૂર્તિના વિભાગમાં જણાવી ચલાઈએ કે, સરસ્વતીનું પ્રાચીન વહન સિદ્ધેશ્વર પાસે હતું. આ સિદ્ધેશ્વર નગરથી ઉત્તરમાં, ઉશર (ક્ષારવાળી) ભૂમિના અંતે આવેલા સ્મશાનમાં હતા. સિદ્ધપુરથી આગળ વધતાં સરસ્વતી, પાટણ પાસે પિલુપર્ણિકતીર્થમાં આવે છે, જ્યાં જળેશ્વરનું પ્રખ્યાત સ્થાન હતું.^૭ આથી પુરાણકારનું પિલુપર્ણીતીર્થ, જળેશ્વર પાસે હતું, એમ ચોક્કસ લાગે છે. ત્યાંથી સરસ્વતી પશ્ચિમાભિમુખી થઈ, સ્મશાનની મધ્યમાં

૭ પિલુપર્ણિકસંજ્ઞં તુ તીર્થમન્યત્પુરસ્થિતં ।

સરસ્વતીતીરગતં ઋષિણા સેવિતં મહત્ ॥

x

x

x

x

જાલેશ્વરસ્તુ તત્રૈવ સ્વયંદેવો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૫૪-૫૮

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

કાકતીર્થ પાસે ગાંધર્વતીર્થમાં આવે છે. સિદ્ધેશ્વર સ્મશાનમાં આવેલા છે, અને તે જ પ્રમાણે ગાંધર્વતીર્થ પણ સ્મશાનમાં છે. આથી સિદ્ધેશ્વર પાસે ગાંધર્વતીર્થ હતું, એમાં સંશય નથી. આજે સિદ્ધેશ્વર ક્યાં હશે તે જાણવા સાધન નથી. અનુમાનથી મેં ભૂતિયા-વાસણા પાસે આવેલ ભૂતેશ્વરની નજદીકમાં તે સ્થાન હોવાનું કહ્યું છે. શ્રી. રામલાલ મોદી તેનાથી પણ આગળ ઓઢવા ગામ પાસે તે હોવાનું અનુમાને છે અને તે પ્રમાણે સરસ્વતી, સહસ્ત્રલિંગમાં પશ્ચિમ તરફથી પ્રવેશ કરતાં હતાં એમ કહે છે. પરંતુ સરસ્વતીનું વહન પૂર્વ બાજુએથી સહસ્ત્રલિંગમાં પ્રવેશ કરતું હતું. એમ સમજાય છે. કારણ સહસ્ત્રલિંગમાં સરસ્વતી પ્રાચી થઈ વહન કરે છે. શ્રી. રામલાલ મોદી પ્રાચીનો અર્થ પૂર્વાભિમુખિ જણાવી પોતાનું મંતવ્ય સાચું હોવાની પ્રતીતિ આપે છે, બ્યારે પૂર્વ તરફથી વહેનારી, અર્થાત્ પશ્ચિમાભિમુખી એવો અર્થ સરસ્વતીપુરાણકારે કર્યો છે. તેના સમર્થનમાં જણાવવાનું કે, સિદ્ધેશ્વર પાસે ગાંધર્વતીર્થમાં સરસ્વતી પિલુપર્ણિકતીર્થમાંથી પશ્ચિમાભિમુખિ થઈ આવે છે, એટલે ત્યાં પશ્ચિમગામિની વહે છે, જેને પુરાણકાર પ્રાચી કહે છે.^{૧૦} આથી સરસ્વતીપુરાણકારની પ્રાચી

૮ પિલુપર્ણિકતીર્થે તુ પુનઃ પ્રત્યક્ષતાં ગતા ।

પશ્ચિમાભિમુખિ યાતા તન્ન દ્રેવી સરસ્વતી ॥ ૨૩૩

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫

૯ તતસ્તસ્માદ્રુદ્રકૂપાત્ પ્રાચીભૂત્વા સરસ્વતી ।

પ્રસન્ના સા સ્મરદ્રંગા યમુનાંચ મહાનદી ॥ ૧

સ્મૃતમાત્રે તયા સખ્યૌ પ્રીત્યા તન્ન સમાગતે ।

તામ્યાં ચ સહિતા દેવી પ્રવિષ્ટા તત્સરોવરં ॥ ૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૧૦ કિમન્યત્મૃગ્યતે તન્ન યન્ન પ્રાચીસરસ્વતી ।

સ્મશાનાંતે સ્થિતા દેવી ગાંધર્વેણોપલક્ષિતા ॥ ૨૧૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

પશ્ચિમાભિમુખી છે. અને તે જ પ્રમાણે સરસ્વતીનું વહન સરોવરની પૂર્વ દિશાએથી પ્રવેશ કરે, તો જ પુરાણકારે જણાવેલ પ્રાચીનો અર્થ અહીં બંધ બેસે છે. એટલા જ કારણે સરસ્વતી સહસ્રલિંગના પૂર્વ કીનારેથી આવતી હતી, એમ મેં કહ્યું છે. શ્રી. રામલાલ મોદીના અનુમાન પ્રમાણે સરસ્વતી પશ્ચિમ તરફથી પ્રવેશ પામે છે, જેને પુરાણના મંતવ્ય અનુસાર વાંધો આવે છે.

હવે જો હાલના ભૂતિઆવાસણા ગામ નજદીક સિદ્ધેશ્વરની કદમના કરીએ તો જ તે પ્રવાહ સરોવરની પૂર્વ બાજુએ આવી શકે તેમ છે. કારણ સિદ્ધેશ્વર પાસે ગાંધર્વતીર્થમાં વહેતી સરસ્વતી, સાંધી દક્ષિણાભિમુખી થઈ ઉશર પ્રદેશમાં આવે છે. અર્થાત્ સરસ્વતીનું વહન શહેર તરફ આવે છે. સહસ્રલિંગથી પૂર્વમાં રૂદ્રકૂપનું સ્થાન છે, જેનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે. તેની ઉત્તરમાં વિષ્ણુયાન, અને ઋક્ષકુંડથી ઉત્તરમાં ગાંધર્વતીર્થ સુધીના પ્રદેશને ઉશર તરીકે જણાવ્યો છે.^{૧૧} આ આખાં ઉશર પ્રદેશમાં સરસ્વતી દક્ષિણાભિમુખી વહે છે, એટલે ગાંધર્વતીર્થથી દક્ષિણાભિમુખી વહેતાં સરસ્વતી, ઋક્ષકુંડ પાસે રૂદ્રકૂપ સુધી પોતાનું વહન દક્ષિણ તરફ જ રાખે છે. અહીં રૂદ્રકૂપમાં આવ્યા પછી, તે પ્રાચી થાય છે એમ આગળ જણાવી ગયા છીએ. આ આખીયે સંકલના વિચારતાં, સિદ્ધેશ્વરનું સ્થાન સરોવરથી સહેજ ઈશાનમાં આવે તે વાસ્તવિક છે. અને તે જ પ્રમાણે ભૂતિયા વાસણા પાસે હોવાનું અનુકૂળ લાગે છે. જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈએ કદપેલ સ્થાન સરોવરની વાયવ્યમાં જાય છે, એટલું જ નહીં પણ પુરાણકારે દર્શાવેલ પ્રાચીની વ્યવસ્થા તે પ્રમાણે સાધી શકાતી નથી. આ બધાં કારણોનો

૧૧ રૂદ્રકુંડાદુત્તરતો ગાંધર્વે યાવદેવચ ।

પતત્તેદૂત્તરંણ્યાતં પ્રાણિનાં મુક્તિદાયકં ॥ ૨૯૪

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

વિચાર કરતાં, સરસ્વતીનો પ્રવાહ સિંધેશ્વર પાસેથી, એટલે હાલના ભૂતિયાવાસણના પ્રદેશમાંથી દક્ષિણ તરફ વળી, રૂદ્રકપથી પશ્ચિમાબિમુખી થઈ સહસ્રલિંગમાં આવતો હતો.

નદીકાંઠાનાં તીર્થો

ગાંધર્વતીર્થ અને કાકતીર્થ

આ બંને તીર્થો પિત્રુપરિવ્રજીતીર્થથી એટલે, હાલના જળેશ્વરથી પશ્ચિમમાં આવેલાં છે. સ્મશાનમાં જ્યાં સિંધેશ્વર મહાદેવ આવેલા છે, ત્યાં સરસ્વતીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર થોડે થોડે અંતરે તે હોવાનું લાગે છે. આ બંને તીર્થોનાં માહાત્મ્યની આખ્યાયિકાઓ પુરાણકારે નોંધી છે, તેની પાસે સ્મશાનમાં ઈશ્વરી, અને એકવીરાદેવીઓનાં મંદિરો હતાં. સિદ્ધરાજે તેમને પ્રસન્ન કરી, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી એમ પુરાણમાં દર્શાવ્યું છે.^{૧૨}

માતૃતીર્થ અને દુર્ગાતીર્થ

ગાંધર્વતીર્થ સુધી પશ્ચિમાબિમુખી વહેતાં સરસ્વતી ત્યાંથી દક્ષિણાબિમુખી થાય છે. જ્યાંથી તે વહનની દિશા બદલે છે, ત્યાંથી ઉશર(ક્ષાર) ભૂમિની શરૂઆત થાય છે. આ માતૃતીર્થ અને દુર્ગાતીર્થ બંને ઉશરમાં આવેલાં છે, એમ પુરાણકાર કહે છે. આજે તે ક્યાં હશે તે જાણવાનું સાધન નથી. માતૃતીર્થ પાસે માતૃઓનાં મંદિરો હતાં, એટલે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજે હરિહરેશ્વર મહાદેવથી પશ્ચિમમાં

૧૨ તત્રૈવ સિદ્ધરાજેન સિદ્ધિપ્રાપ્તા સુબુલ્ભા ।

ઈશ્વરી પદવીરા ચ યત્ર દેવ્યૌ વ્યવસ્થિતે ॥

સ્મશાનં રૌદ્રમત્રાસીન્દુતપ્રેતસમાકુલં ॥ ૨૫૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

માતરવાડી નામનું નાનું ગામકું આવેલું છે, જેની પાસે માતર-
ભવાનીનું મંદિર છે. અહીં સપ્તમાતૃઓનાં યંત્રો છે, જે પ્રાચીન છે.
પણ હાલનું મંદિર એટલું પ્રાચીન નથી. આથી અનુમાન જાય છે કે,
માતરવાડી અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં, કોઈ ઠેકાણે માતૃઓનું
મંદિર હશે, જે પરાસ્ત થતાં પાછળથી હાલનું મંદિર નવીન બનાવી,
તેમાંના પ્રાચીન યંત્રોને અહીં સ્થાપવામાં આવ્યા હશે. આ અનુમાન
પ્રમાણે માતૃઓનાં મંદિરો, તથા માતૃતીર્થ નહેરની શરૂઆત થતા
સ્થાને નહેરના પૂર્વ કીનારા ઉપર હતાં, એમ ચોક્કસ જણાય છે.
દુર્ગાતીર્થ પણ તેની નજદીકમાં જ આવેલું હોવાનું પુરાણકાર કહે છે.

વારાહતીર્થ

દુર્ગાતીર્થની દક્ષિણમાં વારાહતીર્થ બતાવ્યું છે, જ્યાં સરસ્વતીનું
વહન હતું. આથી સરસ્વતીના કીનારા ઉપર, અર્થાત્ નહેરના પ્રવાહ
ઉપર વારાહતીર્થ આવેલું હશે એમ લાગે છે, વારાહતીર્થમાં વારાહ
ભગવાનનું મંદિર હતું. પ્રાચીન કાળમાં વારાહપૂજનો પ્રચાર ભારત-
વર્ષના કેટલાક વિભાગોમાં પ્રસાર પામ્યો હતો. વારાહતીર્થમાં આવેલ
વારાહનું મંદિર પણ તેનું પ્રતીક છે. સિદ્ધરાજ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે
સહિષ્ણુતા રાખતો હતો, જેથી વારાહ ભગવાનના ભક્તજનોની
અનુકૂળતા માટે અહીં સરસ્વતીના કીનારા ઉપર, તેને વારાહતીર્થ
અને વારાહનું મંદિર બંધાવ્યું હશે તેમાં શંક નહીં.

પુષ્કરતીર્થ

વારાહતીર્થની દક્ષિણે અને ધ્વજકુંડની ઉત્તરે આ તીર્થ આવેલું
હોવાનું પુરાણમાં જણાવ્યું છે. ધ્વજકુંડ ઉશર ભૂમિની દક્ષિણ સીમા
ઉપર આવેલો છે, એટલે વારાહતીર્થ અને ધ્વજકુંડની વચ્ચેમાં પુષ્કર-
તીર્થ હતું એમ લાગે છે. અહીં જ્યૈષ્ઠ, મધ્ય, અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ
કુંડો હતા. ભારત વિખ્યાત અજમેર પાસેના પુષ્કરતીર્થમાં જ્યૈષ્ઠ,

મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પુંકરો જણાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પુંકરતીર્થની કલ્પના કરતાં, ત્રણ જૂદા જૂદા કુંડો બંધાવ્યા હશે એમ માનું છું. આ પુંકરતીર્થમાં ગૌરેયનું મંદિર હતું. સિદ્ધરાજ જ્યારે સરસ્વતીનું આરાધન કરવા ગયો, ત્યારે તેણે પ્રથમ આ ગૌરેય- (ગણપતિ)નું પૂજન કર્યું હતું, પુરાણકારે તેને ઉશર ભૂમિની મધ્યમાં બતાવ્યું છે, તે પ્રમાણે અહીં તે ઉશરની મધ્યમાં જ આવે છે, કારણ આ બધાં તીર્થો ઉશર પ્રદેશમાં આવેલાં છે.

બ્રહ્મકુંડ અને વિષ્ણુયાન

પુંકરથી દક્ષિણમાં બ્રહ્મકુંડ અને વિષ્ણુયાનનાં મહાતીર્થો હતાં. ઉશરની દક્ષિણ સીમા બ્રહ્મકુંડ સુધીની છે. આજે બ્રહ્મકુંડ તરીકે પાટણ શહેરથી ઇશ્વાન ખુલામાં બે ગાઉ દૂર, હરિહરેશ્વર મહાદેવ પાસેનો કુંડ ઓળખાય છે. પરંતુ તે પાછળથી બનાવવામાં આવ્યો હતો, એમ ત્યાંના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. આથી અનુમાન જાય છે કે, પ્રાચીન બ્રહ્મકુંડનો વિનાશ થયા પછી, પાટણના ધર્મપ્રેમી સભ્યોએ અહીં નવીન કુંડ બંધાવી, તેનું બ્રહ્મકુંડ નામ રાખ્યું હશે. હાલના બ્રહ્મકુંડનો જીર્ણોદ્ધાર સંવત ૧૮૪૧ ના માગશર સુદ એકમ ને શનિવારે, કૃત્તિકાસિંહરાવ ગાયકવાડના પ્રધાન આતાજી અનંતે કરાવ્યો હતો, એમ શિલાલેખ કહે છે.^{૧૩} આથી બ્રહ્મકુંડનું મહત્વ પ્રાચીનકાળે જનસમાજમાં વધુ હતું, તેથી સરસ્વતીની નહેરના પૂર્વ કીનારા ઉપર

૧૩ શ્રીમાન્ ફત્તેહસિંહરાવ સુધર્મરાજ્ય કુર્યાદ્ ગુર્જરે સર્વતો હિ ।
તસ્યેવાદ્વાધારકાણાં પ્રધાન આતાજીત્યાનંત કોનામધયઃ ॥૧॥

x

x

x

x

તેનૈવેદં બ્રહ્મરૂપંહિ કુંડં જીર્ણોદ્ધારં તીર્થરાજં કૃતંતત્ત્વ ।

સંવદ્ભૂમિર્વેદસર્વેન્દુવર્ષે માર્ગેમાસે ચાઘઘ્નેયનોચ ॥૩॥

બ્રહ્મકુંડનો શિલાલેખ

સિદ્ધરાજે ધ્વજકુંડ બાંધાવ્યો હતો, એમ અનુમાન કરીશું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. આ ધ્વજકુંડની દક્ષિણમાં થોડેક દૂર સરસ્વતીના તટ ઉપર વિષ્ણુયાન આવેલું હતું. ૧૪ તેમાં સ્નાનદાનનું ઉત્તમ કૃણ વર્ણવ્યું છે. આથી તે પણ ધ્વજકુંડની માફક કુંડ હશે એમ લાગે છે.

રૂદ્રકૂપ

વિષ્ણુયાનથી દક્ષિણમાં રૂદ્રકૂપ હતો, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાણકાર લખે છે. ૧૫ આથી રૂદ્રકૂપ વિષ્ણુયાનની નજદીક નહેરની વચમાં હોવાનું જણાય છે. આ રૂદ્રકૂપ શા માટે કરવામાં આવ્યો હતો, તેની આખ્યાયિકા આપતાં પુરાણકાર કહે છે કે “નદીનો પ્રવાહ સહસ્રલિંગમાં જવા માટે એટલા જોસથી આવ્યો, કે સિદ્ધરાજ ભય પામ્યો, અને તે વેગનું શમન કરવા તેણે ભગવાન રૂદ્રની સ્તુતિ કરી, આથી શંકરે ત્યાં રૂદ્રકૂપ બનાવી સરસ્વતીના વેગને શાન્ત કર્યો.” ૧૬ આ પણ એક રૂપક છે, તેમાંથી એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, સરસ્વતીનો પ્રવાહ ધસારાખંધ આવતો હોવાથી તેને શાન્ત કરવા નહેરની વચમાં એક કુંડ બનાવ્યો હતો. આવા મહાસરોવરોમાં આવતા પાણીના વેગને રોકવા પહેલાં કાંઠા યાને કુંડો બાંધવામાં આવતા હતા, જેમાં પાણી ધ્રુમરી ખાઈ વેગને શાંત કરે છે. એટલું જ નહીં પણ તેમાં ધસડાઇ આવતી માટી વગેરે, અહીં પાણી ધ્રુમરી ખાતું હોવાથી

૧૪ **ધ્વજકુંડાન્નાતિદૂરે સરસ્વત્યાં વ્યવસ્થિતં ।**

વિષ્ણુયાનમિતિલ્ખ્યાતં દક્ષિણાં દિશિમાસ્થિતં ॥ ૩૯૮

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫

૧૫ **વિષ્ણુયાનાદક્ષિણતઃ સરસ્વત્યાં વ્યવસ્થિતં ।**

રૂદ્રકૂપમિતિલ્ખ્યાતં તત્તોર્થે સર્વં કામદં ॥ ૪૦૬

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫

૧૬ **જુઓ સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૪૦૭ થી ૪૧૪**

તળાએ બેસે છે અને તેમાં ગળણીઓ રાખવામાં આવતી, જેમાંથી પાણી ગળાપ આગળ મોટાં જળાશયોમાં જાય છે. આવી જ યોજના હાલમાં પાટણના ખાનસરોવરમાં, તથા અમદાવાદના કાંકરીઆતળાવમાં કરવામાં આવી છે. જેથી સહસ્રલિંગમાં આવતું જળ રૂદ્રકૂપમાં આવી, વેગનું શ્વમન કરી આગળ વધતું હતું. પુરાણકારે આ કેઠાનું રૂદ્રકૂપ નામ આપી, તેની યથાર્થતા ઠીક સમજાવી છે. કારણ સ્વર્ગમાંથી પડતા ગંગાના પ્રવાહનો વેગ જેમ રૂદ્રે જટામાં ઝીલી શાન્ત કર્યો હતો, તેમ આ પ્રવાહનો વેગ રૂદ્રની માફક આ કૂપમાં શાંત થયો માટે તેનું રૂદ્રકૂપ નામ યથાસ્થાને છે.

ત્રિવેણીતીર્થ

રૂદ્રકૂપમાં આવી સરસ્વતી વહનની દિશા બદલે છે. કારણ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતાં સરસ્વતી, અહીં પ્રાચી થાય છે એમ પુરાણકાર કહે છે. પુરાણકારે પશ્ચિમાભિમુખી પ્રવાહને પ્રાચી કહ્યો છે, જેની વિસ્તૃત વિચારણા આગળ જળપૂર્તિના વિવેચનમાં કરી છે. તે પ્રમાણે સરસ્વતી રૂદ્રકૂપમાંથી પશ્ચિમાભિમુખિ થતી હતી. પરંતુ રૂદ્રકૂપ અને સહસ્રલિંગ સરોવર વચ્ચે જે નાનકડો પ્રવાહમાર્ગ હતો, તેને પુરાણકાર ત્રિવેણીતીર્થ તરીકે ઓળખાવે છે. એટલું જ નહીં પણ તેન ગંગા, યમુના, અને સરસ્વતીના ત્રણ પ્રવાહોથી યુક્ત ત્રિવેણીના જેટલું જ, અર્થાત્ પ્રયાગતીર્થની ત્રિવેણી જેવું પવિત્ર કહે છે.^{૧૭} આથી અનુમાન જાય છે કે, રૂદ્રકૂપમાંથી સરસ્વતી ત્રણ દ્વાર (ગરનાણાં) મારફત બહાર નીકળી, સહસ્રલિંગમાં જતી હતી, તેથી તેને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપી પુરાણકારે ત્રિવેણી નામ પામ્યું હશે.

૧૭ યત્ર ગંગા ચ યમુના મધ્યે દેવીસરસ્વતો ।

ત્રેણીભૂતં દિ તત્તાર્યે પ્રયાગાદતિરિચ્યતે ॥૩॥ સર્ગ ૧૬

સરોવરનાં તીર્થો

સહસ્રલિંગસરોવર, અને તેમાં અક્ષય જળ કરવા નહેર દ્વારા સરસ્વતીનું વહન હાવવામાં આવ્યું હતું, તે યોજના વિચાર્યા પછી સરોવરના તીરમાં તે પુરાણકારે જણાવેલાં તીર્થો, અને મંદિરોના વિવેચન તરફ વળીશું. આ સરોવરના કાંઠા ઉપર સહસ્ર શિવમંદિરો હતાં, જેથી તેનું સહસ્રલિંગ નામ અગિયારમું થયું છે, જે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ વાત છે. તદુપરાંત ત્યાં અગાડી વિષ્ણુ, સૂર્ય, દેવી, નકુલીય, ગણપતિ વગેરેનાં મંદિરો હતાં, એમ પુરાણકાર જણાવે છે. જેની વ્યવસ્થિત વિચારણા યથાક્રમે આગળ કરવામાં આવશે. આ બધાં મંદિરો સરોવરના જે ઓવારાઓ ઉપર હતાં, ત્યાં ત્યાં તે દેવનાં તીર્થો થયાં એમ પુરાણમાં નોંધ્યું છે.^{૧૮} આથી દરેક દેવના મંદિર પાસેનો ઓવારો, તે દેવના સ્વતંત્ર તીર્થ તરીકે ઓળખાતો હતો. આવાં કેટલાંયે તીર્થો, તેની કળાત્મક અને મહાત્મ્ય સાથે સરસ્વતી-પુરાણકારે દર્શાવ્યાં છે, તે બધાની અનુક્રમે અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સહસ્ર શિવમંદિરો

સહસ્રલિંગ નામને ઉજ્જવળ કારકીર્દી અર્પનાર શિવનાં સહસ્રમંદિરો, સરોવરના કાંઠાઓને અપૂર્વ શૌભા આપતાં હતાં. તે હકીકતને પ્રમાણભૂત જણાવતાં, આ પુરાણ સિવાય દ્વિચામય, કીર્તિકૌમુદી, હમીરમદમર્દન નાટક વગેરે ગ્રંથોમાં તેના ઉલ્લેખો કરાયા છે. આ બધા શિવમંદિરો નાની નાની દેરીઓના આકારનાં હોવાનું લાગે છે. આજે પણ વીરમગામના મુનસર તળાવને ફરતા પગથારમાં, આશરે ૩૫૦ દેરીઓ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે

૧૮ यस्य यस्य हि देवस्य यज्जलं पुरतः स्थितम् ।

तस्य देवस्य तत्तीर्थं विज्ञेयं पापनाशनम् ॥ ૪૮

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

સહસ્રલિંગમાં પણ બનાવી હશે, એમ ધારૂં છું. કદાચ વચ્ચે વચ્ચે મોટાં મંદિરો શેઠાની વૃદ્ધિ માટે બંધાવ્યાં હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. ખાસ કરીને બાણલિંગો નર્મદાથી લાવવામાં આવે છે. ધર્મશાસ્ત્રો પણ ત્યાંથી જ લાવવાની આજ્ઞા કરે છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધરાજે અહીં સ્થાપેલાં શિવલિંગો અમરકંટકથી આપ્યાં હતાં, એ હકીકતને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપતાં પુરાણકાર લખે છે કે, સિદ્ધરાજે અમરકંટક પર્વતમાં જર્મ, સ્નાન કરી, ઝોંકાર પ્રભુને પ્રસન્ન કર્યા બાદ, જે બાણલિંગો બાણાસુરે નર્મદામાં નાંખી દીધાં હતાં, તેમાંથી સહસ્રબાણલિંગો પાટણ આપ્યાં હતાં.^{૧૯} આથી એટલો જ ખુલાસો થઇ શકે છે કે, સહસ્રલિંગ સરોવરના તીરપ્રાંતે સ્થાપિત કરેલાં શિવલિંગો, નર્મદામાંથી લાવવામાં આવ્યાં હતાં. આવાં શિવમંદિરોની રચના ઉજ્જનમાં મહાકાળેશ્વરના પ્રાંગણમાં આવેલ સરોવર ઉપર પણ હોવાનું જણાયું છે. શિવમંદિરો અને વિવિધ દેવમંદિરો, સરોવરના કાંઠે બાંધવાનું મુખ્ય કારણ, તેના સૌન્દર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત, તે એક પવિત્ર તીર્થ તરીકે જન-સમાજમાં વધુ વિખ્યાત થાય, તેમ બતાવવાનું પણ હશે. કારણ પુરાણકારે આ સરોવરમાં સ્નાન દાનની ફળશ્રુતિ વર્ણવતાં, સહસ્ર-શિવલિંગોને લઇને તેને ખાસ પવિત્રતા અર્પી છે, એટલું જ નહીં પણ તેને લીધે ત્યાં સ્નાનની વિશિષ્ટતા દર્શાવી છે.^{૨૦}

૧૯ યદા તુ સિદ્ધરાજેન પર્વતેઽમરકંટકે ।

સ્નાત્વા ચ નર્મદીતોયે ઝંકારસ્તોષિતઃ પ્રભુઃ ॥

બાણેન યાનિલિંગાનિ વિયુક્તાનિ નદીજલે ।

તેષાં સહસ્રમુદૃત્ય સિદ્ધરાજઃ સમાનયત ॥ ૮૫-૯૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૨૦ ઇકસ્મિન્ શિવકુંડેપિ સલિલં મુક્તિદં નૃણાં ।

કિં પુનર્યત્સહસ્રસ્ય લિંગાનાં પુરતઃ સ્થિતં ॥ ૩૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

સંગમતીર્થ

આ સરોવરમાં સંગમતીર્થ હતું, એવો મોંઘમ ઉલ્લેખ પુરાણમાં કરવામાં આવ્યો છે.^{૨૧} આથી તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. તે માટે એવું અનુમાન જાય છે કે, સરસ્વતીનું જળ સરોવરમાં જ્યાં પડતું હશે, ત્યાં આ તીર્થ હોવું જોઈએ. પુરાણકાર નદીઓના સંગમસ્થાને સંગમેશ્વરનાં સૂચનો ધણી વખત કરે છે, તેમ અહીં સરોવરના જળ સાથે, નહેરના પ્રવાહનો જ્યાં સંગમ થતો હશે, અર્થાત્ જ્યાં નહેરનું પાણી પડતું હશે, તે સ્થાને સંગમતીર્થ હશે એમ લાગે છે. અને તે અનુમાન પ્રમાણે, નહેર પૂર્વ બાજુથી આવતી હોવાથી તે સરોવરના પૂર્વ કીનારે હશે એમ માનીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

જલશાયિ

આ સરોવરની અંદર જલશાયિભગવાનની મૂર્તિ હતી એમ જણાવતાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધરાજની પ્રીતિને લઇને ભગવાન કેશવ, જલશાયિ રૂપે પવિત્ર અમૃતસાગર (સહસ્રલિંગ સરોવર)માં શયન કરે છે.”^{૨૨} આથી જલશાયિની મૂર્તિ, જળમાં સરોવરના નીચલા પગથારોમાં હશે એમ માનું છું. આવી મૂર્તિઓ ખાસ કરીને જળાશયોમાં મૂકવામાં આવે છે. આજે પાટણ પાસે હરિહરેશ્વરના અઠ્ઠાકુંડમાં, તથા મોઢેરાના સૂર્યકુંડ ઉપર તેવી મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે.

૨૧ તસ્યૈવ સરસોમધ્યે તીર્થે પાપમયાપહં ।

સંગમંનામ વિખ્યાતં દર્શનાત્સર્વકામવં ॥ ૧૨૭

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૨૨ પ્રીત્યર્થે સિદ્ધરાજસ્ય પુણ્યેત્થમૃતસાગરે ।

જલશાયિજગદ્યોનિસ્તસ્મિન્ સ્વપતિ કેશવઃ ॥ ૪૯

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

તે જ પ્રમાણે અહીં પણ તેવી ભૂતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે. હું તે સંગમતીર્થની નજદીકમાં હોવાનું ધારૂં છું. એટલે તે સરોવરના પૂર્વ ઓવારા પાસે હોવી જોઈએ.

સૌરતીર્થ

જલશાયિથી ઉત્તરમાં સૌરતીર્થ હતું, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધાયું છે. ૨૩ આથી જણાય છે કે પુરાણકારે સરોવરનાં તીર્થોનો વર્ણન ક્રમ પૂર્વ દિશાથી શરૂ કર્યો છે, કારણ જલશાયિ સરોવરના પૂર્વ ઓવારા ઉપર હતા, એમ આગળ જણાવી ગયા છીએ. પૂર્વ એ આદિ દિઁ (દિશા) છે, અને તે પ્રમાણે પુરાણકાર પૂર્વથી તીર્થોનાં વર્ણનો શરૂ કરે તેમાં શક નહીં. અહીં સૂર્યનું મંદિર હશે, એમ લાગે છે. કારણ પુરાણકાર ત્યાં સૂર્યનાં દર્શન કરવાનું મહાત્મ્ય આલેખે છે. અનુક્રમ પ્રમાણે તે સરોવરના ઇશાન ખુણે આવે છે.

દશાવતારતીર્થ

તે દેવની આગળ સરોવરમાં, પાપોનો નાશ કરનાર દશાવતાર નામક તીર્થ હોવાનો ઉલ્લેખ પુરાણમાં કર્યો છે. ૨૪ તસ્ય દેવસ્યનો અર્થ અહીં તેના દેવોની આગળ બેઠાવીએ, તો દશાવતારનાં મંદિરોની પાસે તે તીર્થ હતું એમ ચોક્કસ લાગે છે. અનુક્રમ પ્રમાણે વિચારતાં તે, સરોવરના ઉત્તર કીનારે હશે એમ લાગે છે. સરોવરના દક્ષિણ કાંઠે

૨૩ તસ્ય ચોત્તરતઃ તીર્થં સૌરં વ્યાચ્છિદરં પરં ।

યત્ર માદ્રપદે માસિ જષ્ઠયાં સ્નાતિ સદા રવિઃ ॥ ૫૭

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૨૪ તસ્ય દેવસ્ય પુરતઃ તસ્મિન્ સરસિ સંસ્થિતં ।

દશાવતારકં નામ તીર્થં પાપપ્રણાશનં ॥ ૬૦

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

કીર્તિસ્તંભ, અને રાજદુર્ગ હતો એટલે ત્યાં રાજકુટુંબીજનો સિવાય, ઇતર જાહેર જનતા માટે તે કીનારો ખુલ્લો નહીં હોય એમ માનું છું. આથી સરોવરના ઉત્તર કીનારે તે હોવાની વધુ વાસ્તવિકતા જાણે છે. અહીં દશાવતારનાં જૂદાં જૂદાં મંદિરો હતાં એમ પણ પુરાણકાર નોંધે છે. ૨૫ આ સિવાય દ્વાપ્રય અને કીર્તિકૌમુદીમાં પણ સરોવરના તીરપ્રાંતે, વિષ્ણુના દશઅવતારોનાં મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી સરસ્વતીપુરાણના કથનને પુષ્ટિ મળે છે.

કુરુક્ષેત્ર

આ દશાવતારનાં મંદિરો પૈકી વામનભગવાનના મંદિર પાસે કુરુક્ષેત્ર આવેલું છે. ૨૬ જ્યાં સ્નાન દાનની ફળશ્રુતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી વામનમંદિર પાસેનો જાગ કુરુક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાતો હતો. દશાવતારનાં મંદિરો સરોવરના ઉત્તર કીનારે હતાં, એટલે તે પણ ત્યાં જ હશે એમ જણાય છે.

દશાશ્વમેધિકં તીર્થ

આ તીર્થ સરોવરના કાંઠા ઉપર કુરુક્ષેત્રની આગળ આવેલું છે, એવો ૨૫૪ નિર્દેશ પુરાણકાર જાહેર કરે છે. ૨૭ આથી તે દશાવતારનાં

૨૫ દશાવતારકેતીર્થે દશમૂર્તિઃ સ્વયંસ્થિતઃ ।

સિદ્ધરાજસ્યશુદ્ધયર્થે વિશ્વરૂપધરો હરિઃ ॥ ૬૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૨૬ વામનસ્યાગ્રતસ્તત્ર કુરુક્ષેત્રં સદા સ્થિતં ।

સરસ્વત્યાસહાયતં કથિતંતે મહાનય ॥ ૮૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૨૭ દશાશ્વમેધિકંતીર્થે તસ્યૈવ પુરતઃ સ્થિતં ।

દશાનાંમશ્વમેધાનાં યત્ર સ્નાતઃ ફલં લભેત્ ॥ ૮૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

મંદિરોથી આગળ હશે એમ ચોક્કસ લાગે છે. પૂર્વથી અનુક્રમે વિચારતાં તે સરોવરના ઉત્તર કીનારાં નજદીક વાયવ્ય ખુણા ઉપર હશે એવું અનુમાન કરે છું. શ્રી. રામલાલ મોદી પણ ત્યાં જણાવતાં તેના સમર્થનમાં કહે છે કે “ પાટણથી કાશી જવાનો રસ્તો, સરોવરની ઉત્તર દિશાએ મારવાડમાં થઇને જતો હતો, આથી આ તીર્થ સરોવરની ઉત્તર દિશાએ હોય એ સંભવિત છે.” પરંતુ સરોવર ઉપર આવેલાં તીર્થોમાં તેવો કોઇ નિયમ સચવાયો હોય એમ લાગતું નથી. આ કદ્દપના કૃત્ત કદ્દિપત વિચાર તરંગોને મજબુત બનાવવા પુરતી જ છે. તે ઉપર જણાવેલ કુરૂક્ષેત્ર નજદીક હોવાની વધુ વાસ્તવિકતા પુરાણકાર જાહેર કરે છે, જેથી આવાં મનઃકદ્દિપત અનુમાનો કરવાની અહીં જરૂરત લાગતી નથી. તેમણે જે કાશી વિશ્વનાથનું ત્યાં મંદિર હોવાનું જણાવ્યું તે યથાર્થ છે, હું પણ તેને સંમતિ આપું છું.

જંગલતીર્થ

આ તીર્થ ક્યાં આવ્યું તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો નથી, પણ દશાવતારનું સ્થાન જણાવતાં નોંધ્યું છે કે, “ જેની દક્ષિણે પ્રલાસ અને પશ્ચિમે જંગલ આવેલું છે, તે બધાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી અક્ષય કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દશાવતાર તીર્થમાં ભગવાનની દશ મૂર્તિઓ (અવતારો) સ્વયંસ્થિત થયેલી છે.”^{૨૮} આથી તે દશાવતારની પશ્ચિમ બાજુએ એટલે સરોવરના કીનારા ઉપર પશ્ચિમ દિશામાં આવેલું હશે, કારણ દશાવતાર સરોવરના ઉત્તર કીનારે હોવાનું જણાવ્યું છે અને તેની જમણી બાજુ પાસે જ પશ્ચિમ દિશા આવે છે. આમ

૨૮ પ્રમાસં દક્ષિણેભાગે પશ્ચિમેદિયિ જં(જાં)ગલમ્ ।

તેષુ સ્નાનાદિકં સર્વં જનયત્યક્ષયં ફલં ॥ ૬૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

વિચાર કરતાં તે દશાશ્વમેધિકતીર્થ પાસે હશે એમ માનું છું. પરંતુ આશ્વર્થની વાત એ છે કે, આ પુરાણની મળતી ત્રણે પ્રતોમાં તેને જંગલ તરીકે નોંધ્યું છે. જંગલનો અર્થ વન એવો થાય છે, એટલે ભાં સ્નાનની આવશ્યકતા હોવાનું માની શકાય નહીં, એમ સમજી તે જંગલને બદલે જંગલ લખાણું હશે એમ અનુમાનથી લાગે છે. ત્યારે શું ત્રણે પ્રતોના લહીઆઓએ આવી એકધારી બૂઝ કરી હશે? આ પણ એક અણઉકેલ ટાપડો છે. શ્રી. રામલાલ મોદી જંગલતીર્થની વાસ્તવિકતા બતાવતાં તેને જંઘાલ તરીકે મારીમચડી બંધબેસતું કરી, સરોવરના પશ્ચિમ કીનારા ઉપર તેમણે અનુમાનેલ નહેરના પ્રવેશદ્વાર આગળ હશે એમ જાહેર કરે છે. સરોવરની પાળ નીચે થઇને, નહેરનું પાણી જ્યાં સરોવરમાં પડતું હોય, તે જંઘાલ કહેવાય, તેજ પ્રમાણે સરોવરના નિકાસદ્વારમાં થઇને પાણી જ્યાંથી બહાર નીકળતું હોય, તેને જંઘાલ ન કહેવાય? ખરેખર અહીં જંઘાલની શક્યતા વાસ્તવિક જ નથી, અને તેમ કરી જંગલતીર્થનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવું, તે એક પ્રકારનું સાહસ છે. પ્રાચીન કાળમાં જંગલ પ્રદેશ મારવાડના એક ભાગને કહેવામાં આવતો હતો, એમ રા. બા. ગૌરીશંકર ઝોઝા માને છે, ૨૯ મારવાડ જવાનો રસ્તો સરોવરની ઉત્તર દિશાએથી જાય છે, એટલે શ્રી. મોદીએ કરેલ દશાશ્વમેધિકના અનુમાન પ્રમાણે તે સરોવરના ઉત્તર કીનારે હોવું જોઇએ. પરંતુ સરોવરના તીરપ્રાંતે આવેલ તીર્થોની સ્થાપનામાં, તેવો નિયમ ગ્રાહ્ય કરવામાં આવ્યો જ ન હતો. એટલે તેને સરોવરના ઉત્તર કીનારા ઉપર નહિ મૂકતાં, પશ્ચિમમાં નિકાસદ્વાર નજીક વાયવ્ય ખુણા પાસે નિશ્ચિત કર્યું હશે એમ લાગે છે. આથી તે સરોવરના વાયવ્ય ખુણા પાસે પશ્ચિમ બાજુ હશે એમ માનું છું.

દેવીતીર્થ

આ સરોવરની પશ્ચિમદિશામાં દેવીપીઠ આવેલું છે, એમ પુરાણકાર ખુબી રીતે નોંધે છે. ૩૦ સિદ્ધરાજે સારસ્વતપ્રદેશનાં સ્તમ્ભશાન, ઉખર (ઉશર), ક્ષેત્ર, પીઠ અને વનનો ઉદ્ધાર કરી, ત્યાં હુમ થયેલ તીર્થોનો પુનરવતાર કર્યો હતો એમ પુરાણમાં નોંધ્યું છે. અર્થાત્ આ પાંચે મહાસ્થાનોમાં, તેને અનેક મહાતીર્થો અને મંદિરોને સ્થાપન કરી હતી. દેવીઓનાં મહાસ્થાનોને પીઠ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ સિદ્ધરાજે ૧૦૮ દેવીઓનાં મંદિરો સ્થાપી, દેવીપીઠ બનાવ્યું હતું. ત્યાં હરસિદ્ધિથી આરંભી વિજયા સુધીની ૧૦૮ દેવીઓને સ્થાપિત કરી હતી. ૩૧ દ્વયાશ્રયમાં પણ તેનો મોંઘમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૩૨ આ જ પ્રમાણે ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં આવેલ જુનનેશ્વર મહાદેવ પાસેના દેવીપાદહર સરોવર ઉપર ૧૦૮ દેવીનાં મંદિરો આજે પણ મોજુદ છે.

વિંધ્યવાસિનીનું મંદિર

પીઠનું આટલું વર્ણન કર્યા પછી પુરાણકાર સરોવરની મધ્યમાં સ્વર્ગમાર્ગ જેવા પ્રદેશવાળો દ્વીપ (ખેટ) હોવાનું નોંધતાં જણાવે છે કે “આ સરોવરની મધ્યમાં સ્વર્ગમાર્ગપ્રદેશક, વિંધ્યશૃંગથી પણ અધિક મનોરમ સ્થાન જોઈને, તે દેવી(વિંધ્યવાસિની)એ ત્યાં પોતાનું

૩૦ અપરસ્યાં દિશિષ્યાતં તસ્મિન્ સરસિ સિદ્ધિદં ।

૩૧ હરસિદ્ધિ સમાશ્રિત્ય યત્ર દેવ્યો વ્યવસ્થિતા ॥

...

...

...

...

વિજયાંતં સમુદ્વિષ્ટં શતમષ્ટોત્તરં ક્ષીજ ॥ ૧૩૬ થી ૧૫૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૩૨ સદેવાનાં શતંસાગ્રપ્રાસાદાન્માતૃકલ્પિકઃ ।

દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ ૧૫ શ્લો. ૧૧૯

સ્થાન બનાવ્યું.”૩૩ આથી સરોવરની મધ્યમાં વિંધ્યવાસિનીનું મંદિર હતું, એમ અનુમાન જાય છે. સરોવરની વચ્ચેવચ્ચ આજે પણ એક મેટ છે, જે રાણીના મહેલથી ઓળખાય છે. બજારે ત્યાં રહેશ્વરનું મંદિર હોવાની કલ્પના કરી છે. મહાસરોવરમાં શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ બકસ્થલ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સરોવરમાં પણ બકસ્થલ (ટેકરા) હતું, એમ મોહપરાજયમાં નોંધાયું છે. પુરાણકાર ત્યાં વિંધ્યવાસિનીનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે. આથી આ સરોવરની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર તે મંદિર હશે, એમાં શક નથી. તેમાં જવાનો માર્ગ સરોવરની પશ્ચિમ તરફ આવેલ પીઠ સ્થાનમાંથી હતો, એમ માનું છું. કારણ પુરાણકર્તાએ દેવીપીઠમાં જ તેનું વર્ણન આપ્યું છે. આથી સરોવરની મધ્યમાં જવાનો પૂલ, પીઠમાંથી શરૂ થતો હશે, એમ અનુમાન છે. આજે પણ અમદાવાદના હૌઝેકુ તુબ યાને કાંકરીઆ તળાવની મધ્યમાં તેવી નગીના વાડીની રચના જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે સહસ્રલિંગની મધ્યમાં, વિંધ્યવાસિનીના મંદિરની વ્યવસ્થા કરી હશે, એમ જણાય છે.

પ્રભાસતીર્થ

આ તીર્થ દશાવતાર સાથે સંકળાયેલું છે. તેને માટે વિશેષ ઉલ્લેખ પુરાણમાં થયેલો નથી. ફક્ત દશાવતારના વર્ણનમાં તે તેની દક્ષિણે હતું, એમ મોંઘમ ઉલ્લેખ કરાઈ, ત્યાં સ્નાનદાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે. શ્રી. રા. યુ. મોદી તેને સરોવરની દક્ષિણે માને છે, પણ તે વાસ્તવિક લાગતું નથી. કારણ દશાવતારનો માહાત્મ્યમાં તેની અંતર્ગત

૩૩ તસ્યૈવ સરસોમધ્યે સ્વર્ગમાર્ગપ્રદેશકઃ ।

વિંધ્યશ્રંગાદપ્યધિકં તંદ્રષ્ટવાતિમનોરમં ॥

સ્થિતા તત્રૈવ સા દેવી શ્વેતપીઠેન સંયુતા ॥ ૧૫૮-૫૯

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

નેાંધે હોવાથી, તે દશાવતારની દક્ષિણે (જમણી બાજુ) હશે એમ વધુ યોગ્ય લાગે છે. એટલે તે દશાશ્વમેધિક તીર્થ અને જંગલતીર્થની વચ્ચે હશે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ત્યાં સોમનાથનું મંદિર હશે એમ તેમણે અનુમાન કયું છે, પણ આટલાં બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કરતાં, તેવા ચૌલુક્ય કુલદેવના મંદિરને પુરાણકર્તા છોડી દે, એમ માની શકાય નહીં. તળાવનો દક્ષિણ કિનારો રાજકુટુંબીઓ પૂરતો જ હશે; કારણ રાજગઢીનો દરવાજો ત્યાં હતો. સાધારણ રીતે રાજકુટુંબીઓ માટે સ્વતંત્ર એવારા નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. રાજપૂતાનાનાં કેટલાંક તળાવોમાં આવા રજવાડા માટે અનામત એવારા હોય છે. આથી દક્ષિણ તરફનો એવારો ફક્ત રાજકુટુંબીઓ માટે અનામત હોય તો પણ તેમાં નવાઈ નથી.

નકુલીશ

આ સરૌવરના કાંડા ઉપર નકુલીશનું સ્થાન હતું, એમ અંધકાર નેાંધે છે, ૪૪ એટલું જ નહીં પણ તેનું માહાત્મ્ય કાયાવરોહણ (કારવણ) જેવું જ અપ્રતિમ જણાવ્યું છે. વડોદરા પ્રાંતમાં આવેલું કાયાવરોહણ (કારવણ), નકુલીશ યાને પાશુપત સંપ્રદાયનું આઘરસ્થાન છે. આ સ્થાન દેવીપીઠથી આગળ સરૌવરના દક્ષિણ કીનારા ઉપર હશે, એવા શ્રી. મોદીના અનુમાનને હું અનુસરું છું. કારણ અનુક્રમે પણ તે ત્યાં જ આવે છે. ત્યાં સ્નાનદાનની ફળશ્રુતિ દર્શાવાઈ છે, પણ તેના આગળના એવારાનું નામ જણાવાયું નથી. અનુમાનથી તે નકુલીશતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત હશે, એમ લાગે છે.

વિનાયકતીર્થ

નકુલીશતીર્થ પછી પુરાણકાર ત્યાં વિનાયકતીર્થ અને સિદ્ધિ-

૩૪ તત્ર પુણ્યતમે સ્થાને નકુલીશઃ સ્વયંસ્થિતઃ ।

સ્થાપિતઃ સિદ્ધરાજેન યથા કાયાવરોહણે ॥ ૧૧૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

વિનાયકની હકીકત જણાવે છે. જપ તેને માટે પુરાણકારે નિશ્ચિત સ્થાન જણાવ્યું નથી, પણ અનુક્રમ પ્રમાણે નકુલીશથી આગળ દક્ષિણ કીનારા ઉપર હશે. શ્રી. રામલાલ મોદીએ પણ ત્યાં જ મૂક્યું છે. આ ગણપતિની સ્થાપના કદાચ સરોવરની શરૂઆતમાં કરી હોય તો તેમાં શક નહીં. કારણ દરેક કાર્ય અવિદ્ય રીતે પાર પાડવા માટે વિનાયકનું પૂજન આવશ્યક છે. પુરાણકર્તાએ આ તીર્થ અને ગણપતિની, ખીખ્ખ તીર્થો માફક પ્રશસ્તિ ગાઈ તેનું સવિસ્તર માહાત્મ્ય નોંધ્યું છે.

સ્વામિતીર્થ

આ સરોવરના કાંઠા ઉપર મહાસેનનું મંદિર હતું, એમ પુરાણકાર કહે છે. મહાસેનનું અપરનામ કાર્તિકેય યાને ષષ્ઠમુખ છે. તે મંદિરની પાસેના ઓવારા ઉપર ત્યાં સ્વામિતીર્થ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પુરાણકાર આ મહાસેનની મૂર્તિ સિદ્ધરાજ ક્યાંથી લાવ્યા હતા તેનો પૂર્વ ઇતિહાસ જણાવતાં નોંધે છે કે, અવંતિના મહાકાળ જ્યારે સિદ્ધરાજ ઉપર પ્રસન્ન થઈ પાટણ આવ્યા ત્યારે આ મહાસેન પણ તેમની સાથે જ આવ્યા હતા. જદ્ આથી સિદ્ધરાજ અવંતિથી કાર્તિકેયની મૂર્તિ લાવ્યા હશે, એમ ચોક્કસ લાગે છે. સુકૃતસંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે કે, સિદ્ધરાજનો પિતા કર્ણ નીલકંઠ મહાદેવની મૂર્તિ ધારાથી લાવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ પણ અવંતિના વિજયસ્મારકમાં ખીજ અનેક વસ્તુઓ સાથે કાર્તિકેયની મૂર્તિ લાવ્યા હોય, એમ માનવાને કારણ

૩૫ ઉત્તમં ઉત્તત્તોર્થે યત્રાસૌ વિગ્નનાયકઃ ।

સિદ્ધરાજસ્ય સિંહ્યર્થે સ્થિતઃ સિદ્ધિવિનાયકઃ ॥ ૧૧૭

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૩૬ યદા યાતો મહાકાલ સિદ્ધરાજેન તોષિતઃ ।

મહાસેન સદા યાતઃ સિદ્ધેશસ્ય જયપદઃ ॥ ૨૦૪

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

છે. અહિં સ્વામિતીર્થમાં સ્નાનદાનની મહત્કળશ્રુતિ પુરાણકર્તાએ નોંધી છે. વધુમાં ત્યાં મહાકાલી અને મહાલક્ષ્મીનાં મંદિરા હતાં, એમ પુરાણ ઉપરથી જણાય છે.

મહાકાલ અને પિશાચમોચનતીર્થ

ત્યાંથી નજદીકમાં મહાકાલેશ્વરનું મંદિર હતું. એટલું જ નહીં પણ અવંતિમાં આવેલાં જે ક્ષીપ્રા વગેરે મહાસ્થાનો હતાં તે બધાએ અહીં મહાકાલની નજદીકમાં નિવાસ કર્યો હતો એમ પુરાણ દર્શાવે છે. ઇષ ભારતવર્ષનાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહાતીર્થોને સરોવરની આબુખાબુના પ્રદેશમાં સ્થાપવાનો મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજનો અભિલાષ હતો, તેથી જ તેણે આ સરોવર ઉપર ભારતનાં મહાન તીર્થો અને મંદિરોની કલ્પના કરી હતી, એમ સમજાય છે. આ મંદિરની નજદીકના એવારા ઉપર પિશાચમોચનતીર્થ આવેલું હતું. પિશાચમોચનનો સામાન્ય અર્થ પ્રેતયોનિમાંથી મુક્તિ. આથી ત્યાં પ્રેતાત્માઓને સદ્ગતિએ પહોંચાડવા શ્રાદ્ધદિક કાર્યો થતાં હોવાં જોઈએ, એવું અનુમાન છે, જેને પુરાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. ઇષ્ટ આ તીર્થ સરોવરના પૂર્વ કાંઠે હશે, એમ જણાય છે. આ સિવાય મહાકાલની પાસે કોટીતીર્થ હોવાનો પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. ઇષ્ટ

૩૭ અવન્ત્યાં યાનિ તીર્થાનિ ક્ષિપ્રાદ્યાઃ સરિતસ્તથા ।

મહાકાલસ્ય પુરતો નિત્યં તત્ર સ્થિતાનિચ ॥ ૨૧૭

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૩૮ પિશાચમોચનં તત્ર તીર્થં મુક્તિપ્રદંબુધિ ।

પ્રેતમાવાદ્ધિમુચ્યન્તે પિતરો યત્ર તર્પિતાઃ ॥ ૨૨૨

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૩૯ કોટીતીર્થં તુ તત્રૈવ દેવસ્ય પુરતઃસ્થિતં ।

સ્નાનદાનાદિકં યત્ર કૃતં કોટીગુણં ભવેત્ ॥ ૨૨૧

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

સૂર્યતીર્થ

આ સરોવરના કાંઠા ઉપર સૂર્યતીર્થ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલમાં સૂર્યપૂજનો પ્રચાર સારાયે ભારતવર્ષમાં વધુ ફેલાયો હતો, તેનાં પ્રતીક રૂપે ઠેર ઠેર સૂર્યમંદિરો ચા તેનાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. તે કાળે ગુજરાતમાં પણ સૂર્યપૂજનો પ્રવાહ સારી રીતે વહેતો હતો, એમ મોઢેરા, પ્રભાસ, વલ્લભિપુર વગેરેનાં સૂર્યમંદિરોથી જ્ઞાત થાય છે. વલ્લભિપુર અને પ્રભાસનાં મંદિરો આજે અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી પણ તે માટે પૂરતાં પ્રમાણો મળે છે. આ જ કારણને લઈ ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજે ભગવાન બાસકર પ્રત્યે ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવા, સહસ્રલિંગ સરોવરના તટ ઉપર બાયલસ્વામિ નામનું સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. આથી તેની નજદીકનો એવારો સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હશે, એમ જરૂર લાગે છે. બાયલસ્વામિની મૂર્તિ અહીં સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા સિદ્ધરાજને મધ્યપ્રાંતમાંથી થઈ હોવાનું જણાય છે. કારણ તે સંબંધમાં પુરાણકાર ખુલાસો કરે છે કે, પૂર્વે સિદ્ધરાજે વેત્રવતીના તટ ઉપર, વૈદિશ (બેસ) નગરમાં સૂર્યનારાયણને પ્રસન્ન કર્યા હતા. ૪૦ વૈદિશનગરના બાયલસ્વામિ તે કાળમાં વધુ પ્રખ્યાત હતા. ભારતીય સૂર્યક્ષેત્રોમાં તે આદિત્યનું મુખ્ય ધામ ગણાતું. ગ્વાલીયર રાજ્યમાં આવેલ ઉદયપુર ગામના સં. ૧૨૨૬ના અજયપાળના શિક્ષાલેખમાં તેને અમુક જમીન દાનમાં આપ્યાનું જણાવાયું છે. ૪૧ આથી સિદ્ધરાજને

૪૦ અતઃપરં તુ તન્નૈવ સૂર્યતીર્થમનુત્તમં ।

ભાયલસ્વામિનાવાપિ આદિત્યો યન્ન તિષ્ઠતિ ॥ ૨૨૧

મક્કયાતુ સિદ્ધરાજેન યઃ પુરા પરિતોષિતઃ ।

બૈવિશં નગરં ગત્વા વેન્નવત્યા તદ્રે સ્વયં ॥ ૨૩૦

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૪૧ કાળસગુજરાતીસભા તરફથી પ્રકાશિત ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૨ પા. ૭૧

પણ સરોવર ઉપર તેવું ભાયલસ્વામિનું મંદિર બંધાવવાની પ્રેરણા મળે હશે, જેથી તેણે અહીં તેમનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

કોટલાપીઠ

સ્વામીતીર્થથી આરંભી પિશાચમોચન અને સૂર્યતીર્થ વચ્ચેનો પ્રદેશ કોટલાપીઠ તરીકે ગણાતો હતો, એમ લાગે છે. કારણ સ્વામીતીર્થ પાસે મહાકાલી અને મહાલક્ષ્મીનાં સ્થાનો ગણાવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે કોટલાપીઠમાં પણ તેનો પુનરુલ્લેખ કર્યો છે. આથી બન્ને ઠેકાણે તેવાં જૂઠાં જૂઠાં સ્થાનો હોય એમ માની શકાય નહીં. આ કારણને અનુલક્ષી સ્વામીતીર્થથી સૂર્યતીર્થ પર્યંતનો પ્રદેશ કોટલાપીઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ હશે એમ અનુમાન કરે છે. ત્યાં મહાકાલી અને મહાલક્ષ્મી ઉપરાંત કોટલાદેવી, કંકાલી અને ભૈરવનાં સ્થાનોનો વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪૨ કોટલાદેવી પ્રત્યે મહારાષ્ટ્રવાસીઓ અપૂર્વ ભક્તિભાવ સેવે છે. સિદ્ધરાજનું મોસાળ મહારાષ્ટ્રમાં હતું. તે કારણે તેને માતૃપક્ષની કુલાંજાનું અહીં સ્થાપન કરવાનો આશય કેમ ન સાધ્યો હોય? શ્રી. રામલાલ મોદી ત્યાં કોટલાતીર્થ હોવાનું અનુમાન કરે છે, પણ પુરાણકારે તે બદલ તદ્દન મૌન સેવ્યું છે. જેથી ત્યાં તેવું તીર્થ હોય એમ લાગતું નથી. જો ત્યાં તેવું તીર્થ હોત તો પુરાણકાર અવશ્ય તેની નોંધ લીધા વગર રહેત નહીં. પુરાણકારે કોટલાદેવીનું નિશ્ચિત સ્થાન દર્શાવ્યું નથી પણ મોંઘમ તે કપાલેશ્વરની દક્ષિણે હોવાનું નોંધ્યું છે. ૪૩ આથી તે સરોવરના પૂર્વ કીનારા ઉપર અગ્નિખૂણ પાસે હશે, એમ માનું છું.

૪૨ પીઠં કોટલાપુરં નામ દેવીનાં પ્રીતિવર્ધનં ।

મહાલક્ષ્મી સનાથસ્તુ ભૈરવસ્ત્ર નાયકઃ ॥ ૨૩૯

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૪૩ કપાલેશ્વરદેવસ્ય દક્ષિણે તત્પ્રતિષ્ઠિતં ॥

કોટલાપુરં મહાપીઠં સાધકાનાં તુ સિદ્ધિદં ॥ ૨૪૪

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

કપાલેશ્વર, ભૂતમાતા, ભૂતેશ્વર, વગેરે

કપાલેશ્વરની દક્ષિણે કાક્ષાપીઠ હતું, એમ આગળ જણાવી ગયા છીએ, એટલે તે કાક્ષાપીઠથી ઉત્તરમાં હતું એમાં શક નથી. આ સંકલનાને અનુલક્ષી વિચારતાં કપાલેશ્વર સરૌવરના પૂર્વ કીનારા ઉપર ઉત્તર દિશામાં હશે, એમ અનુમાન જાય છે. તેની ઉત્તરે ભૂતમાતા અને ભૂતેશ (ભૂતેશ્વર) નાં મંદિરો હતાં, એમ પુરાણકાર કહે છે. ૪૪ આથી કપાલેશ્વરની પણ ઉત્તરે તે બન્નેનાં મંદિરો હશે એમ લાગે છે. અહીં તે દેવોનાં નામ સાથે સંબંધ ધરાવતું તેવું કોઈ તીર્થ હશે કે કેમ, તે માટે પુરાણકારે કંઈ પણ ખુલાસો કર્યો નથી.

સરૌવરનાં તીર્થો અને મંદિરોનો ક્રમ અહીં આવતાં અટકે છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પુરાણકારે તટવર્તી તીર્થો, મંદિરો વગેરેનાં વર્ણનનો ક્રમ પૂર્વથી શરૂ કર્યો છે અને તે યથાક્રમે ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે થઈ પુનઃ પૂર્વમાં સમાપ્તિ પામે છે. આથી પુરાણકારે તે બધાનો ક્રમ પૂર્વથી શરૂ કર્યો હોતો, એમ ચોક્કસ લાગે છે.

મહાવન

સરૌવરની પશ્ચિમે મહાવન હતું જેનો પુરાણકારે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. ૪૫ આથી દેવીપીઠની પાછળ સરૌવરથી પશ્ચિમમાં મોટું વન યાને બગીચો હોતો, એમ સહેજે જણાય છે. આ વનની અંદર સર્વ-કાળમાં ઉત્પન્ન થતાં કૃણકૃણાદિકનાં મનોરમ્ય વૃક્ષો હતાં. તે બધાં વૃક્ષોની નોંધ લેતાં પુરાણકારે ત્યાં ચંપો, અશોક, કૃણુસ, આંબા,

૪૪ ભૂતમાતા ચ ભૂતેશઃ કપાલેશ્વરસ્ય ચોતરે ।

પ્રભાવાત્ સિદ્ધરાજસ્ય મંદરેણ સહ સ્થિતૌ ॥ ૨૫૬

૪૫ પશ્ચિમે તસ્ય સરસઃ સ્થિતં બ્રહ્મન્મહાવનં ।

સર્વકાલફલા યત્ર વૃક્ષા સન્તિ મનોહરાઃ ॥ ૨૬૦

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

જાંણુડી, કદંબ, ચંદન, તગર, વડ, ઉંમરો, પિચુમંદ (લીમડા) આબળાં વગેરે વૃક્ષો ગણાવે છે. તદુપરાંત ત્યાં વાવ, ફૂવા, તલાવો વગેરે પણ હતાં^{૪૬} સરોવરનું નિકાસદાર પશ્ચિમ તરફ હતું, જ્યાં આ મહાવન આવેલું હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી એમ લાગે છે કે, પશ્ચિમ તરફ જતાં સરસ્વતીના વહનનો ઉપયોગ કરી, ત્યાં મોટું વન યા તો બગીચો જનસમાજના ઉપયોગ માટે બંધાવાયો હશે. દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં પણ અણુહિલપુર નજદીકમાં સુંદર બગીચાઓ હોવાનું નોંધ્યું છે,^{૪૭}

રાજપ્રાસાદ અને કીર્તિસ્તંભ

તીર્થો અને મંદિરો સિવાય સરોવરના કાંઠા ઉપર રાજપ્રાસાદ હતો, એમ મોહપરાજય ઉપરથી જણાય છે. આ મહાસરોવર, તેને ફરતાં સહસ્ર શિવમંદિરો, અન્ય દેવદેવીઓનાં મંદિરો અને રાજમહેલ વગેરેથી વધુ દેદીપ્યમાન લાગતું હતું, એટલું જ નહીં પણ સરોવર અને તેની આબુઆબુનો પ્રદેશ એટલો સુરમ્ય અને મનોહર લાગતો હશે, જેનું વર્ણન કદપનાતીત હોષ વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવું મુશ્કેલ છે. આથી જ સહસ્રલિંગ સરોવરની અમરકીર્તિ ગુજરાતભરમાં ધેરધેર ગવાતી. દૂરદૂરથી અણુહિલપુરની યાત્રાએ આવતા યાત્રિકો, આ મહા-સ્થાનનાં દર્શન કરી, પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવતાં. અહીં માણવાના વિજયસ્મારકને વ્યક્ત કરતો કીર્તિસ્તંભ સિદ્ધરાજે બંધાવ્યો હતો, જેની નોંધ પ્રબંધચિંતામણિ, કીર્તિકૌમુદિ, મોહપરાજય અને સમરરાસુમાં

૪૬ વાપીકૂપતઢાગેષુ જલપ્રસ્રવણેષુ યત્ ।

તસ્મિન્વને સ્થિતં પુણ્યં સ્નાનાત્સ્વર્ગપ્રદં નૃપાં ॥ ૨૬૬

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

૪૭ માન્તિ મત્તેમગામિન્યો રમ્માસ્તંભ નિમોરવઃ ।

સર્વર્તુમણ્ડિતોદ્યાને ધ્વન્નલ્કારભ્રૂવોદ્ગના : ॥ ૧૧

દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧

લેવાય છે. ૪૮ આવા કીર્તિસ્તંભો રાજ્યો કાંઈ અભિનવ કાર્યના સ્મારકમાં ઉભા કરતા, અને તેમાં તે મહાન કાર્યની પ્રશસ્તિ રજુ કરવામાં આવતી. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજે અહીં કીર્તિસ્તંભ બંધાવ્યો હતો.

શિક્ષાગૃહો અને સત્રશાળાઓ

રાજકીય અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આ બધાં સ્થાપત્યો બંધાવ્યા પછી ગુર્જરેન્દ્રને કેટલીક ઉણપો લાગેલી, તે વિદ્યાકલાના કેન્દ્રોની. કારણ આદર્શ જીવનનું ઉત્કૃષ્ઠ સાધન વિદ્યા અને સંસ્કૃતિદ્વારા મેળવી શકાય છે. તેવા ઉચ્ચ આદર્શોને પહોંચી વળવા શારદાસદનોની ખાસ આવશ્યકતા હોય છે. આથી જ તેણે સરોવરના તીરપ્રાંતે વિદ્યાલયો, સત્રશાળાઓ, અને મઠો બંધાવ્યાં હતાં, એમ દ્વયાશ્રયકાવ્ય તથા સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિના પ્રામખ્ય ઉપરથી જાત થાય છે. ૪૯ આ વિદ્યાલયોમાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓ ભણાવવામાં આવતી. તેમાં

- ૪૮ (૧) યસ્યોચ્ચૈઃ સરસસ્તીરે રાજતે રાજતોજ્જ્વલઃ ।
કીર્તિસ્તંભ નભોગંગા પ્રવાહોઽવતરન્નિવ ॥ ૭૫ ॥
કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૧
- (૨) કીર્તિસ્તંભમિષોષ્ઠ દળ્ડરુચિરામૃત્સૃજ્ય બાહોર્બલા ॥
પ્રબંધચિંતામણિ પા. ૧૦૨
- (૩) કીર્તિલિખંભુકિરિ અવર રહેસિ માગદ આલંડલ ॥
સમરરાસુ. પ્રાચીન ગુ. કા. સં. પા. ૨૯
- ૪૯ (૧) યમધર્મપાલનપદોપાધ્યાય શિક્ષાગૃહં, શાશ્વત્
પૌરસમૃદ્ધિવર્ધન મહાક્ષેત્રં યદુર્વાતિલે ।
સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિ પંક્તિ ૧
- (૨) સર્વાર્થિક સૂત્રિકાન્કાલ્પ સૂત્રાનાગમવિધિકાન્ ।
સાંસર્ગવિદ્યાં ક્ષેત્રવિદ્યાનાંગવિદ્યાંશ્ચ કૌવિદાન્ ॥ ૧૧૯ ॥
દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૬

એકલા બ્રાહ્મણોને જ નહીં પણ સર્વ દીગે(બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય)ને પણ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરાંત ક્ષાત્રવિદ્યા અને વૈશ્ય(વાણિજ્ય). વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.^{૫૦} આથી સરોવર ઉપર ચાલતા ડાંગ્રાના સ્વાખ્યાય ગુંગર, બ્રાહ્મણોના વેદોચ્ચાર અને દેવમંદિરોના ધંડાનાદો વડે સરોવરની આબુખાબુનો સારોયે સારસ્વતપ્રદેશ કર્ણપ્રિય કાલાહલોથી બ્યાપ્ત રહેતો. મઠો અને સત્રશાળાઓમાં ધર્મચર્યા અને યજ્ઞકાર્યો ચાલતાં. આથી સરોવરની આબુખાબુનો વિભાગ જાણે કાંઈ દેવનગર હોય તેવો લાગતો. આ વિદ્યાશાળાઓ અને સત્રશાળાઓ ક્યાં હતી તે નિશ્ચિત રીતે જણાવ્યું નથી. શ્રી. રામલાલભાઈએ તેને ઉત્તરહિંદના રાજમાર્ગ ઉપર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે જે સમુક્તિષ્ઠ છે.

ધર્મશાળાઓ

સરસ્વતીપુરાણકારે સરોવર ઉપરનાં તીર્થો અને દેવમંદિરોની સવિસ્તર નોંધ આપી છે, પરંતુ એણે ઐતિહાસિક મંથકારોએ જાહેર કરેલ કીર્તિસ્તંભ, રાજપ્રાસાદ, વિદ્યાલયો, સત્રશાળાઓ વગેરે માટે કાંઈ પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. આથી આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલી સૂક્ષ્મ નોંધ લેનાર પુરાણકર્તાએ આવાં પ્રશસ્ત્ય મહાસ્થાનોને આ પુરાણમાં કેમ નહીં અપનાવ્યાં હોય ! તે માટે અનુમાન જાય છે કે પુરાણરચયિતાને ભૂળ આશય સહસ્રલિંગ સરોવરને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એક મહાતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો હોય, કીર્તિસ્તંભ તથા રાજપ્રાસાદ જેવાં જીનધાર્મિક રાજકીય સ્થાપત્યોને જાણી જોઈને જ છોડી દીધાં હશે.

૫૦ ક્ષાત્રવિદ્યાનિધર્મવિદ્યાં લોકાયિતિક વિદ્વિષઃ ।

યાજ્ઞિકાનૌકિયકાંશ્ચાત્ર ચક્રે પ્રીણયિતું મઠાન્ ॥ ૧૨૦

પાપકાક કુલશ્યેન પાતાયાં તસટીભુવિ ।

સત્રશાલા નૃપશ્ચક્રે તિલપાત ક્રિયાજુષામ્ ॥ ૧૨૧ ॥

ઘયામય. સર્ગ ૧૬

પુરાણકારે અહીં બ્રાહ્મણો, યતીઓ અને તપસ્વીઓ મઠે ધર્મગારો બંધાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૫૨ આથી ઉપયુક્ત અનુમાન પ્રમાણે તેણે ધાર્મિક સ્થાપત્યોની જ નોંધ લીધી હતી, એમ ચોક્કસ લાગે છે. આ ધર્મગારોમાં સત્રશાળાઓ અને મઠોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ સરોવરના તીરપ્રાંતે ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવવામાં આવી હતી એમ જણાય છે. તેનું પણ સ્થાન નિશ્ચિત નથી. અનુમાનથી વિદ્યાલયોની નજીકમાં હશે એમ લાગે છે.

ઉપસંહાર

સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારતાં આ વિભાગ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગુજરાતના સિદ્ધરાજે બંધાવેલ મહાસરોવર સહસ્રલિંગ સામાન્ય તલાવ જેવું સરોવર ન હતું, પણ તે એક અદ્વિતીય મહાસ્થાન હોઈ, તેની યોજના, રચના, સ્થાપત્યકળા અને સુંદરતા ગુજરાતભરનાં શિષ્ટસ્થાપત્યોમાં અપૂર્વ છાપ પાડતાં. તેથી જ તેની કીર્તિગાથાઓ ગુજરાતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરી હતી. તેનો પ્રભાવ અને મહત્તા સૂચવતી કેટલીક દંતકથાઓ, આ સરોવરના ઇતિહાસ સાથે સંકલિત થયેલી છે, પરંતુ તેને પ્રામાણિક ઠરાવવા વધુ પુરાવાઓની અપેક્ષા રહે છે. આ સરોવરની આવી સિલસિલાબંધ યોજના આ પુરાણ સિવાય બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નોંધાઈ નથી. આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમેરી શકાય તેવી કેટલીક અનન્યબૂત હકીકતો આ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ પુરાણ એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ગુજરાતના સમાજની બીજીસીએ ગવાયેલ “રાણુકી વાવ, હામોદર કૂવો, ન

૫૧ તન્નાગારાણિ તેનૈવ સ્થાપિતાનિ સરસ્વતે ।

બ્રાહ્મણાનાં યતીનાંચ તૃત્યર્થે ચ તપસ્વિનામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૬

જીએ તે જીવતો. મુએ” —આ બન્ને રાણીની વાવ તથા દામોદર કૂવો સરોવરના કાંઠા ઉપર જ આવેલાં છે. આ વાવ બીમદેવ સોલંકીની રાણી ઉદયમતિએ બંધાવી હતી. દામોદર કૂવો કાણે બંધાવ્યો તેનો પત્તો નથી. ગુજરાતના એલચી તરીકે અવંતિમાં રહેતો પ્રખ્યાત ડામર યાને દામોદર જે સંધિવિગ્રાહકનો માનભર્યો હોદ્દો ધારણ કરતો હતો તેના સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે આ કૂવો બંધાવાયાનું અનુમાન છે. હાલનો કૂવો નવીન હોઈ તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારની શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ આ પહેલાંના પ્રાચીન કૂવામાં અદ્વિતીય શિલ્પકળા કોતરવામાં આવી હશે, જેને લખને ઉપયુક્ત કીંવદન્તિ ચરિતાચં ચર્ધ હોવી જોઈએ. રાણીની વાવનું ભાસ્કર્ય અને કલાસ્થાપત્ય ગુજરાત-ભરમાં અજોડ હતું. આજે પણ તેનો અવશેષ ભાગ સર્વોત્કૃષ્ટ કલા-સંસ્કૃતિની પ્રતીતિ આપે છે.

આમ મહાપ્રતાપી ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજનું માનીતું સહસ્રલિંગ સરોવર ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ સમસ્ત ભારતવર્ષનાં મહાસ્થાનોમાં આદર્શ કલાધામ ગણાતું હતું, એમાં શક નહીં. એકલાં કાળ્યોનાં આલંકારિક વર્ણુને ઉપરથી આ સરોવર સંબંધી સાચો ખ્યાલ આવી શકતો ન હતો, પરંતુ સદ્ભાગ્યે આ પુરાણ મળી આવતાં પૃથિવતળ ઉપરથી જૂંસાઇ ગયેલ તે મહાસ્થાનનું શબ્દચિત્ર ઉપજાવી કાઢવા નમ્ર પ્રયાસ થયો છે, જેનું સાચું શ્રેય અને માન સરસ્વતીપુરાણને જ ધટે છે, એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

પરિશિષ્ટ આ

સાધનસંદર્ભ

૧ અથર્વવેદસંહિતા	૨૦ ધર્મારણ્યપુરાણ
૨ અગ્નિપુરાણ	૨૧ પદ્મપુરાણ
૩ અદ્યેશનીઝ ઇન્ડીયા	૨૨ પ્રબંધચિંતામણી
૪ આપને અકબરી	૨૩ પ્રસ્થાન (માસિક)
૫ એપીગ્રાફીકા ઇન્ડીકા	૨૪ પ્રભાવકચરિત્ર
૬ એનસ્યંટ જ્યોગ્રાફી ઑફ ઇન્ડીયા બાય કર્નિગહામ	૨૫ પૃથ્વીરાજવિજય મહાકાવ્ય
૭ ઋગ્વેદસંહિતા	૨૬ પુરાતત્ત્વ (ત્રૈમાસિક)
૮ “કલ્યાણ”નો રામાયણાંક	૨૭ પ્રાસાદમંડન
૯ “શિવાંક	૨૮ શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક
૧૦ કીર્તિકૌમુદિ	૨૯ પ્લક્ષપુરાણ
૧૧ કૌશિતકી ઉપનિષદ્	૩૦ પ્લક્ષવૈવર્તપુરાણ
૧૨ ખંભાતનો ઇતિહાસ	૩૧ બૃહદ્દર્મ પુરાણ
૧૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક શિલાલેખો ભા. ૨	૩૨ પ્લક્ષકુંડનો શિલાલેખ
૧૪ ગંગા પુરાતત્ત્વાંક	૩૩ બોમ્બે ગેઝેટિયર
૧૫ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્	૩૪ છુદ્ધિપ્રકાશ (ત્રૈમાસિક)
૧૬ જ્યોગ્રાફીકલ ડીક્ષનેરી ઑફ એનસ્યંટ ઇન્ડીયા બાય નંદલાલ ડે	૩૫ જાવિખ્યપુરાણ
૧૭ દ્રાવેડ્સ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા	૩૬ જગવદ્ગીતા
૧૮ દેવી ભાગવત	૩૭ જુવનેશ્વરમાહાત્મ્ય
૧૯ દ્વાપાય મહાકાવ્ય	૩૮ મહાભારત વનપર્વ
	૩૯ “ શસ્ત્રપર્વ
	૪૦ મત્સ્યપુરાણ

૪૧ મહિમ્નસ્તોત્ર
 ૪૨ મહારાજધિરાજ
 ૪૩ મધ્યકાલીન ભારત
 ૪૪ મોહરાજપરાજય નાટક
 ૪૫ યજુર્વેદસંહિતા
 ૪૬ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ
 ૪૭ વાયુપુરાણ
 ૪૮ વારાહપુરાણ
 ૪૯ વામનપુરાણ
 ૫૦ વાલ્મીકી રામાયણ
 ૫૧ લિંગપુરાણ
 ૫૨ શતપથ બ્રાહ્મણ
 ૫૩ શ્રીમદ્ભાગવત

૫૪ સમરરાસુ
 ૫૫ સહસ્રલિંગપ્રશસ્તિ
 ૫૬ સામવેદસંહિતા
 ૫૭ રકંદપુરાણ પ્રભાસખંડ
 ૫૮ „ કેદારખંડ
 ૫૯ „ અશ્વિનખંડ
 ૬૦ „ નાગરખંડ
 ૬૧ સાતમી પૌર્વાત્ય પરિષદનો
 રિપોર્ટ
 ૬૨ સમરાંગણસૂત્રધાર
 ૬૩ હરિવંશપુરાણ
 ૬૪ હિસ્ટરી ઓફ ધી વૈદિક
 લીટરેચર „ બાય સી. વી. વૈષ્ણ

પરિશિષ્ટ ૬

અન્યમાં આવતાં તીર્થાં, આશ્રમા, જનપદો અને
પૌરાણિક પાત્રો વગેરેની વર્ણનક્રમ સૂચી.

અ.

અગસ્તીપુરી ૧૪૬
અચળગઢ ૧૭૩
અચળેશ્વર મહાદેવ ૧૭૩
અણહીલપુર ૪
અણીમાંડવ્ય ઋષિ ૫૬ ૫૭
અણીમાંડવ્યેશ્વર ૫૭-૫૮
અનરક તીર્થ ૩-૨૪-૨૮-૪૭

૫૦-૧૬૦

અનીતલા ૧૪૪
અગ્નિતીર્થ ૨૭-૨૮-૧૯૩
અર્ધગંગા ૧૪૬
અજિતવતી ૧૪૬
અપમા ૧૪૪

અપરવિદેહ ૧૪૬
અર્જુનારણ્ય ૩, ૮, ૯, ૧૦, ૧૪
૧૬, ૮૦, ૮૧, ૧૪૨, ૧૭૩
અર્જુન ૧૪૭, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૪૩,
૧૪૬

અર્જુનાદેવી ૧૭૩
અભિમન્યુ તીર્થ ૧૬૬
અમીસરી ૧૪૬

અયોધ્યા ૧૪૬
અરંતુક ૨૮
અરતુક ૧૬૬
અલર્કગણેશ ૨૫, ૨૭૬
અલ્હાબાદ ૨૧
અવંતી ૧૪૬, ૧૫૦
અશ્વતથામા ૧૬૬
અસ્થિરપુર ૨૪, ૪૦, ૧૭૧
અહીશેશ્વર ૨૪, ૪૦, ૧૭૧
અહિછત્ર ૧૪૬
અરણ્યકુંડપુર ૧૪૬
અહલ્યા. ૪૮
અસિકૂની ૧૪૪
અસ્યવદ ૨૮

આ.

આર્જુનીયા ૧૪૪
આદિત્યતીર્થ ૨૮
આનર્ત ૧૪૬
આનંદાશ્રમ ૨૭
આમદકી ૪, ૨૫, ૫૬
અર્ષિપેશ્વરાશ્રમ ૨૮
આરાસુર ૩
આરાસણ ૪૪

ક.

હાં

હાંદ્રીપ

હાંવલ

ઉ.

હાંજનક ૧૪૬

હાંતરકુર ૧૪૪

હાંતરમર ૧૪૪

હાંતરગા ૧૪૬

હાંતંક ૧૪

હાંવટ ૨૪

હાંબરવન ૧૪, ૧૭૨, ૧૭૩

હાંમન્યુ ૪૪

હાંનાતીર્ય ૨૮

હાંશીનર ૧૪૬

હાંશ્યુઆશ્રમ ૨૮

ઐ.

ઐકવીરા દેવી ૧૧૨

ઐકદાર ૨૫, ૫૨, ૫૪

ઐ. ઐ.

ઐંકારનાથ ૧૪૬

ઐંજસધાટ ૧૪૭

ઐંદિવ્ય ૧૧

ઐર્વ ઋષિ ૯

ઐર્વગાશ્રમ ૩, ૮, ૧૦, ૨૩, ૩૭

ઐ.

ઐંગ ૧૪૪, ૧૪૬

ઐંવેશ્વર ૨૪, ૫૦

ઐંબાણ ૩- ૭૩, ૧૭૪

ઐંશુધાન ૧૪૬

ઐંશકસુર ૪૪, ૪૫,

ઐંશકેતી ૪૪

ઐંશુમતી ૧૫૬

ઐંબાણ ૧૬૧, ૧૬૩

ઐંધ્ર ૧૪૪

ઐંદલદ ૧૮૪

ક.

કન્ધનુ રથ ૩, ૧૬, ૬૦, ૧૪૨,

૧૫૦, ૧૬૦

કપદિ ૪૭

કપિલા (નદી) ૧૬, ૨૭, ૪૨,

૬૨, ૧૫૮, ૧૫૯

કપિલાતીર્ય ૪૨

કશેશ્માન ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪

કર્ણાટ ૧૪૬

કપિલાશ્રમ ૨૫, ૧૭૬ ૧૭૮

કપિવતી ૧૪૬

કર્મનાશ ૧૪૬

કરતોયા ૧૪૬

કલિંગ ૧૪૬, ૧૫૭

કલિંગપુરી ૧૪૬

કલ્પેશ્વર ૧૬૩

કનિષ્ઠકુંડ ૫૮, ૬૦

કનિષ્ઠકુંડ ૫૫

કાકતીર્ય ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૦,

૨૨૦, ૨૧૨, ૪૦, ૪૨,

૪૪, ૨૪, ૨૬, ૫૭

કાર્તિકસ્વામી ૬૦	કુશસ્થલી ૧૪૬
કામરૂપ ૧૪૬	કુબેરભંડારી ૧૬૧
કારપાનતીર્થ ૨૮	કુંભકુક્ષી ૨૫, ૫૧. ૭૨. ૧૫૯
કાંબોજ ૧૪૪	૧૭૬
કાશ્મ ૧૪૪	કૃષ્ણાવેણી ૧૪૬
કાન્યકુબ્જ ૧૪૪	કેદાર ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૩, ૧૫૯,
કાલિકા ૨૫	૧૬૨, ૧૬૩
કાવેરી ૧૪૩	કેરલ ૧૪૬
કાંચી થાડ ૬	કેકેય ૧૪૬
કાશી ૧૪૪	કોટીતીર્થ ૨૦-૧૬૩-૨૨૮
કીકટ ૧૪૪	કોટીશ્વર ૨૪, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫
કીર્તિક્ષા ૧૪૬	કોટીસહસ્રતીર્થ ૨૪, ૩૭
કુભા ૧૪૪	કોધરસા ૮૦
કુમ્ભ ૧૪૪	કોડીનાર ૧૬૦
કુમારતીર્થ ૨૭	કોસલ ૧૪૪, ૧૪૬
કુમારાશ્રમ ૨૮	કોલ્લા દેવી ૨૭
કુરે ૩, ૪૦, ૧૫૦	કોલ્લાપીઠ ૨૩૦
કુરેન્ગલ ૧૪૬, ૧૬૫	કૌબેરતીર્થ ૨૮
કુરેક્ષેત્ર ૩, ૮, ૨૨, ૨૪, ૨૮, ૩૬,	કૌશિકી ૧૪૬
૧૪૨, ૧૩૦, ૧૬૧, ૧૬૪,	કૌચારણ ૧૪૬
૧૬૫. ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮,	ખ.
૧૭૧, ૨૨૧, ૮૭	ખર્જુરવન ૩, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૨૪૦
કુખાંડેશ્વર ૪, ૨૭	ખદિરવન ૧૬, ૨૭, ૧૪૨ ૧૫૬,
કુખાંડાશ્રમ ૨૭	૧૬૧, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭,
કુદીકા ૧૪૬	૧૮૮
કુલીર ૨૦, ૩૨, ૩૩, ૩૪	ખરરાક્ષસ ૬૮, ૮૬, ૧૨૬,
કુલેશ્વરી ૨૫	ખંભાત ૩, ૧૫, ૧૬

અર્ગસોત ૫૦
 ગજાસ્તિમાન ૧૫૨-૧૫૪
 અયા ૨૧
 આત્રોત્સર્ગ ૨૭-૧૯૪
 આધીપુર ૧૪૬
 આંધર્વર્તીર્થ ૨૬-૨૧૦-૨૧૧
 આંધારપ્રદેશ ૧૬૪
 ગિર ૩
 ગિરિવજ ૧૪૬
 બ્રહ્મશ્વર ૨૫
 ગોકર્ણ ૧૪૬
 ગોદાવરી ૧૪૬
 ગોમતી ૧૪૬
 ગોપાલન પર્વત ૩-૧૦-૧૩-૨૪
 ૪૦-૧૫૯-૧૬૯-૧૮૧-૧૨
 ગોપાલન દેવી ૨૪-૧૬૯
 ગોવત્સ ૪-૧૦-૨૫-૨૫-૨૬-૬૦
 ગોલાંબુલ ૨૪-૪૪-૧૭૪
 ગૌતમ (ઋષિ) ૫૦
 ગૌતમ રહુગચ્છ ૬
 ગંગા ૫-૮-૯-૧૨-૧૪૨-૧૪૬
 ૧૫૩-૧૫૯-૧૭૩
 ગંગાહ્રદ ૨૮
 ગંગાકૂપ ૨૮
 ગંગોદ્રાવ ૨૪-૧૭૪
 ગંગોદ્રાભેદ ૨૮
 ગંગાસમાગમ ૨૫-૧૭૬

ગંધર્વકૂપ ૨૦, ૨૩, ૨૪. ૧૬૩
 ૧૬૪
 ગંધર્વ ૧૫૨-૧૫૫
 ગંધર્વદેશ ૧૪૬, ૧૬૩
 બગધર ૧૪૬, ૧૬૮
 ચ
 ચક્રતીર્થ ૧૬૬, ૧૬૭
 ચ્યવનાશ્રમ ૧૬૮
 ચર્મણવતી ૧૪૬
 ચાક્ષુષ ૧૪૭
 ચિત્રકૂટા ૧૪૬
 ચિત્રકૂટ ૧૪૬
 ચેદી ૧૪૪
 ચોલદેશ ૧૪૬
 ચૌલુર ૧૬૩
 ચંદ્ર ૯, ૩૧
 ચંદ્રેશ્વર ૨૫
 ચંદ્રેશ્વરી દેવી ૨૫
 ચંડીશ્વર ૨૭
 ચંદ્રસર ૧૫૯
 ચંદ્રીકાપુર ૧૪૬
 ચંપાપુરી ૧૪૬
 જ
 જનસ્થાન ૧૪૬
 જયપુર ૧૩
 જયંતિસર ૨૪, ૪૦, ૧૭૬
 જયંતિદેવી ૨૪ ૧૭૧

જયંતેશ્વર ૪૭૧
 જળેશ્વર ૧૩, ૨૬, ૫૭, ૮૦
 જળખાલીપટ્ટણુ ૧૪૬
 જર્મલતીર્થ ૨૨૨, ૨૨૩-૨૨૬
 જયેષ્ઠકુંડ ૨૬
 જોશીમઠ ૫૬, ૧૬૩
 જાંભિકા ૫૧, ૭૨
 ઝારાળ ૧૪
 ઝીલાણુ ૮, ૧૦
 ઝીલ્લતીર્થ (૨૬૬) ૪, ૧૩, ૧૪,
 ૧૫, ૨૭, ૬૦ ૧૮૩, ૧૮૫
 ઝીલાંદર ૧૮૩
 ઝીંઝુવાડા ૧૮૩
 ત
 તમોદકતીર્થ ૪, ૨૭, ૬૧, ૧૫૯
 તરતરંગ ૨૪
 તરંગક ૨૪, ૧૭૪, ૧૭૫
 તક્ષશીલા ૧૪૬
 તંડબુનિ ૪૨, ૪૪
 તામ્રપર્ણ ૧૪૬
 તારા ૦, ૯, ૧૦, ૧૯, ૩૧
 તીચ્છકુંડ ૧૬૬
 ત્રિવેણી ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૨૧૭
 તુંગનાથ ૧૩૩
 તુલસીસ્થાન ૧૭૦, ૧૮૮
 ઠ
 ઠમની ૪૫, ૪૬

દધીચિ (ઋષિ) ૮, ૧૦, ૧૯,
 ૩૧, ૩૪. ૩૬
 દધીચિતીર્થ ૨૫-૨૮
 દધીસ્થલી ૧૭૭-૧૭૮
 દક્ષાશ્રમેષતીર્થ ૨૮
 દક્ષ પ્રજાપતિ ૩૯-૮૨
 દક્ષિણાપથ ૪૭-૧૬૦
 દક્ષિણગંગા ૧૪૬
 દક્ષિણ કોસલ ૧૪૬
 દક્ષિણ મથુરા ૧૪૬
 દાલ્બ્યખડાશ્રમ ૨૮
 દિલીપ ૧૬૬
 દુર્ગા ૨૫
 દુર્ગાતીર્થ ૨૬, ૨૭, ૨૧૨
 દુર્વાસા ૪૫, ૪૬, ૪૮
 દુધગંગા ૧૬૨
 દેવયાનિ ૪૨
 દેવકી ૧૨૭
 દારિકાક્ષેત્ર ૫૮
 ,, તીર્થ ૫૯
 દારવતી ૨૫, ૨૬
 દૈપાયનલ્લહ ૧૬૬
 દ્રવિક ૧૪૬
 દ્રવદત્તી ૧૪૬, ૧૬૫
 ધ
 ધર્મારણ્ય ૧૧, ૧૫, ૫૯, ૮૧
 ધર્મરાજ ૪૧

धर्मेश्वर २५
धर्मेश्वरी ४७
धर्मकेतु ५२, ५३, ५४
धर्मवर्मा ५६
धर्मपदस्थ १४६
धारा ३७
धारिणी ४७
धारेश्वर २४
धेनु दैत्य १४

न.

नर्मदा १४६
नरतीर्थ २५, १७६
नलिनी १५३
नागद्वीप १५२, ५४
नागधन्वनतीर्थ २८
नासिक २१
निरयन १७०
नैमिषियकुंज २८
नैमिषारण्य १४६
नैषध १४४
नैसर्गिकतीर्थ २८
नंदा. ३, १०, १४, २४, २६, ४१,
४२६.
नंदिपुर. ४८
नृगराज ४३

ध

पश्चिम सागर ७, ८, १०

पतियाला ३, १३
पद्मिनी १४६
पयस्विनी १३६
पद्मकुंड १६३
पवनसर १६६
पद्मेश्वरी १४६
पाटोदक २७
पालनपुर १६
पांजाल १४१, १४६
पारावत १४४
पावनी १५३
पाटण्ड ३, ४, १०, १५, १६, २६
५६, १६१, १७४
पाराशरतीर्थ १६६
पिप्पलाह १६, ३२, ३६
पिप्पलाह आश्रम २०, १६
पिंडतारक २४, ५२, १७६
पिशाचभोवन तीर्थ २२८
पिलुपर्ण २५, २६, ५७, १८०,
२, ६
पीठ २६, २३, ३८
पुंडरीक तीर्थ २४, १७४
पुष्करकुंड २६, २१४
पुंरंजय ५६
पुंड्र १४४
पुष्पदंत ३५
पांड्यजनपद १४६

પૌલસ્ત્ય ૫૧

પંચકેદાર ૧૬૩

પાંડુ પર્વત ૧૬૬

પલ્લવપ્રસવણ ૬, ૨૦, ૨૩,
૧૫૨, ૧૬૧

પૃથ્વીક ૨૮, ૧૬૬, ૧૩૭

પ્રયાગ ૨૧

પ્રભાસ ૩, ૮, ૧૦, ૧૧, ૨૭, ૬૨
૧૪૨, ૧૬૦, ૧૮૭, ૧૮૬,
૧૯૨, ૨૦૦

પ્રભાસતીર્થ ૨૨૫

પ્રભંજન ૪૧

પ્રસવણ ૧૪૬

પ્રાચી સરસ્વતી ૨૫

પ્રાચીનેશ્વર ૨૫, ૧૭૬

પ્રાચીઆધવ ૫૦

પ્રાચીનવાહિની ૧૪૬

પ્રાગ્જ્યૌતિષપુર ૧૪૬

ખ.

ખટ્વરખાત્મન તીર્થ ૨૮

ખટ્વીકાત્રમ ૩૬, ૪૩

ખળભદ્ર ૪૭

ખળદેવ ૯, ૧૨, ૧૩, ૨૮

ખરબેરા ૧૬૩

ખનારસ ૨૧

ખાલ્લીક ૧૪૫

ખાલ્લીક ૧૬૩

ખાણતીર્થ ૧૬૩, ૧૬૫

ખાણાસુર ૨૧૯

ખિન્દુ સરોવર ૧૪, ૧૭૬, ૧૭૭

ખિન્દુસર ૧૫૩, ૧૭૭

ખિન્દુતીર્થ ૨૫

ખુધ ૩૨

ખંધુરાજ ૪૮

ખંઝ ૧૪૫, ૧૪૭

ખૃદસ્પતિ ૯, ૧૯, ૩૧

ખલા ૯, ૨૦, ૩૧, ૩૪

ખલાભૂમિ ૧૪૬

ખલાસર ૧૬૬

ખલાકુંડ ૨૫

ખલાડેશ્વર ૨૫, ૧૭૬

ખલાવર્ત ૧૨

ભ

ભગીરથ ૧૭૭

ભરત ૧૪૫

ભસ્ત્રીતીર્થ ૨૭, ૧૬૩

ભવાનીપુર ૧૬૩

ભાલકુંડ ૧૬૩

ભાલકતીર્થ ૧૦૫

ભારતવર્ષ ૨૧

ભાનુરાજ ૪૭, ૪૮, ૪૯

ભીમચુકા ૧૬૮

ભીમેશ્વર ૨૭

ભુવનેશ્વર ૧૭૭

ભૂતીશ્વર ૨૩, ૨૪, ૩૭, ૩૮, ૧૬૪
 બોર ૧૬૬
 ભૈરવજી ૧૬૩
 ભૈરવેશ્વર ૨૭
 ભૃકુડેશ્વર ૨૪

મ. —

મકરાક્ષસ ૬૪, ૧૨૬
 મર્કટતીર્થ ૨૪, ૪૨, ૪૩, ૧૭૨, ૧૭૩
 મગધ ૧૪૫
 મતંગાશ્રમ ૨૮
 મતિપુર ૧૪૬
 મત્સ્ય ૧૪૪, ૧૬૮
 મદનેશ્વર ૨૪
 મદ્ર ૧૪૪
 મધ્યકુંડ ૨૬
 મધ્યમિકા ૧૩
 મધ્યમેશ્વર ૧૬૩
 મધુપુરી ૧૪૬
 મરૂદ્વદા ૧૪૪
 મરૂભૂમિ ૧૪
 મલદ ૧૪૬
 મહાકાલેશ્વર ૨૪
 મહાલય ૨૪, ૫૧, ૧૭૬, ૮૯, ૮૧
 મહાનદી ૧૪૬
 મહેન્દ્ર ૧૪૬
 મહોદધિ ૧૬૨

મહેશ્વ ૧૪૪
 માર્કિંડેય ૨૨-૩૫
 માર્કિંડેયમુનિ ૧૭૬
 માર્કિંડેયતીર્થ ૧૭૩
 માર્કિંડાશ્રમ ૨૪, ૧૭૨
 માતૃતીર્થ ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૧૭ ૩૧૨
 માધવવિદેહ ૫
 માધવગોવિંદ ૨૫
 માલદીપ ૧૫૪
 માલિની ૧૪૬
 માંડવ્યેશ્વર ૨૫
 માંધાતા ૧૬૩
 મિત્રાવરૂણાશ્રમ ૨૯
 મિથિલા ૧૪૬
 મુંડીશ્વર ૪, ૫૪, ૫૬, ૨૫, ૧૭
 મુંજપુર ૧૫
 મુંડી ઋષિ ૫૪, ૫૫
 મુંડાસુર ૪૪
 મેરૂપાદ ૨૪, ૪૨, ૧૭૨, ૧૭ ૧૯૪
 મૈનાક ૧૪૬
 મોઢેરા ૫૯
 મોક્ષેશ્વર ૪, ૨૪, ૫૯, ૧૭૫
 મંકણુ આશ્રમ ૨૮
 મંકણુ ઋષિ ૩૦, ૩૮
 મંકુકેશ્વર ૫૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮

मंदाकिनी १६२

मृगक्रेतु ४२

य

यमुना ६४६, १४४

यव्यावती १४४

यादवास्थान २७, १६४

य्यंकु १६, २७, ६२, १५८

२

रथास्या १४४

रसा १४४

रत्नपुर १४६

रत्नक १६६

राजपूताना १३, १४२

रामतीर्थ २८

रामहृद १६६

रामेश्वर १४६

रावण्य ७३

रिपुमर्दन पर

इंद्रकूप २६, २७

इंद्रमार्ग २८

इंद्रयान २६, ५७

इंद्रावतार ३४

इंद्रकोटी २, ३, २४, २८, ३८,

३६, २६४, १६५

इक्ष २७

इक्षक २८

देवती ४७

ल

लकुलीश २५

लवपुर १४६

लक्ष्मणावती १४६

लक्ष्मीव १५४

लक्ष्मी ६, २४, ४७

लुण्ठक पारधी ५४, ५५

लोहयष्टी (लोहेश्वर) ४, १०, ११,

१५, २६, २७, ६०, ८१, ८२

लोहीत्या १४६

वज्रिणी १६, २७, ३२, १५८,

१८६, १००, ६६

वटवन २४

वटपद्रक ४७, १६०

वटेश्वर ४, २५, ५४, १५६,, १७३

वडवानल ८, ६, १०, १३, १६-

२०, २७, ३७, ६२

वडवातीर्थ २८

वन २६, २३, ३८

वसिष्ठापवाह २६

वानीरभालिनि १४६

वायुसर १६६

वालभित्थाश्रम २५, ५२, १७६-

वालभित्थेश्वर ,, ,,

बाराही २५

बाराहीतीर्थ २६, २१३, ५५, ५३-

५४

वाङ्मय १५२
 विदर्भा १४७
 विद्विषा १४७
 विदेह १४५
 विदर्भा १४५
 विनीतग्राम १४७
 विनायकतीर्थ २२६
 विनयन ३, ६, १३, २८, १६८
 १३६, १७०, १७१
 विष्णुकोण्डा १४७
 विष्णुतीर्थ १६६
 विराट ३, ८, १०, १३, २४,
 ४०, १५६, १६१, १६८
 विष्णुयान २३, ५७
 विजयविद्याधर ८५, २५
 वितस्ता १४४
 विपाशा १४४
 विलाही १४४
 विलासपुर १६४
 विष्वाद्रि १४६
 विध्ववासिनी देवी २२४, २२५
 वीरवर्मा ४६
 वेदश्रुता १४६
 वेदुर्ग १४६
 वैशाखि १४७
 वृद्धकन्याश्रम २८
 व्यासस्थल ४६६

२१.

अनुमर्दन ४, १६, २७, १४२, १८८
 अनुजय २७, १८५
 अरुण २०. ३४
 अश्वयान २८
 अंगवेरपुर १४७
 आवस्ती १४७
 अतद्रु १४४
 अिरा १४४
 श्रीकंठ ३, १०, २४, ३६, १६० १६४
 श्रीस्थण ४०, १५८, १५६,
 १६१, १७६
 शीतला २५
 शंभतीर्थ २८
 श्वेत्या १४४
 शंभुकुंडेश्वर २४
 शुक्र ३१
 शूर्पारक १४७

२२.

सदानीरा १४४
 समुद्रसंगमतीर्थ १२, २७
 सहस्रलिंग २६, ५७, ५८
 सरस्वती व्यङ्ग्यासंगम २८
 सरहिंद १६०, १६४
 सरस्वतीय ६, ७, ८, ६, १३,
 १४, २१, २७
 सरयू १४४, १७३

सागरसंज्ञित १५२

सागरमती २६

सारस्वततीर्थ २८

सांभादित्य २५

सिद्धपुर ३. ४, ८, १०, २२, ५१,
५२, ५४, ७४, ७५, ७८,
१४२

सिद्धवट २४, २५, ५१, ५२, ७४

सिद्धेश्वर ५७

सीता १५३

सीरपुर १६२

सुदाभा १४४

सुदेवा ८५, ८३, १२६, २३, २८,
२६, ३०

सुमति ३०, ३४

सुमद्रा ३२

सुनाल ३७

सुवास्ती १४४

सुषोभा १०४

सुसर्तु १८४

सुवर्णद्वीप १४७

सूर्यकुंड २५, १७६, २१६

सूक्ष्मिक २८

सूर्यतीर्थ २२६, ३०

सेवालिङ्ग(पर्वतमाणा) १६२, १६३

सोमेश्वर २७, १६७

सोममतीर्थ २१८

सोमशर्मा ४५, ४६, ५५

सौरतीर्थ २२०

संगमेश्वर २४, २५, ५०, १५८

स्वर्गद्वार २६, २७, ५८, १८०,
१८१

स्मशान २६, २३, ७८

(सहस्रलिङ्ग उपरनां पांथ

प्रधान स्थानो पैडीतुं)

स्थाणेश्वर १६६, १६७

स्वाभीतीर्थ २२७, २२८, २३०
६.

हलादिनी १५३

हरणावती १४४

हरद्वार २१

हरिष्ठी १६, २७, ६२, १५८,
१५६, १८६, १८५

हरिश्चंद्र ८, ५४

हृषिकेश १७३

हिरण्यकश्यपु ३४

हिरण्यपाद ५१, ७२

हिरण्य, (हरिष्ठी मुञ्ज)

हिमालय ३, ७, ८, ६, १०, १६,
२१, २५, २६, २८, ३२,

१४२, १५६, १५६, १६१,

१६२, १६३

क्ष.

क्षेत्र ५६

(पांथ महास्थानो पैडीतुं)

પરિશિષ્ટ ૬

ઐતિહાસિક વિશેષ નામો

અ.

અનમેર ૧૧૩
અભુન (અહર્ણિ) ૧૧૬, ૩૩

અમરકંટક ૮૯
અમૃતસાગર ૭૯, ૮૨

અણ્ણીલપુર ૨૬૨

અલકપ્પાન ૧૯૯

અલ્લાઉદ્દીન ૧૩૬

અવંતિ ૯૭, ૨૭

આનાસાગર ૧૧૩

અવન્તિનાથ ૧૧૪ ૧૧૫

ઉખર ૧૦૪ ૧૧૧

(પંચમહાસ્થાનો પૈકીનું)

ઉદયપુર ૧૧૬

ઓંકારનાથ ૨૧૮, ૮૯

અણ્ણલ કંઠલ ૧૬૭, ૧૬૯

અમીરઅલી ૧૭૦

ક.

કનકચૂડ *૩-૯૪

કર્ણદેવ ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭,
૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૭૮,
૧૩, ૨૦

કર્ણસાગર ૧૦૩, ૨૦૭

કર્ણમેરૂપાસાદ ૧૨૦

કલચુરી ૭૪

કાશ્મીર ૯૪

કાયાવરોહણ ૨૨૬

કુમુદચંદ્ર ૧૧૯

કુમારપાળ ૧૨૫ ૧૨૯

કેશવ વ્યાસ ૧૨૦-૩૫, ૧૩૬, ૩૧,
૩૪ ૩૫

ગ.

ગાંધર્વતીર્થ ૧૦૭, ૧૧૫, ૪૨, ૪૩,
૩૬, ૫૦, ૫૪

ગૌરેય ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭,
૨૧, ૫૫, ૬૨

ગંગા ૧૦૫, ૧૩૭,

ચ.

ચાપોતકટ ૭૯, ૮૦, ૯૪, ૧૧

ચાવડા ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૧૨૪

ચૌલુક્ય ૯૨, ૧૨૫, ૧૨૮

જ.

જયસિંહદેવ ૬૮, ૭૫, ૭૮ ૮૯, ૯૧

જયકેશી ૮૬, ૧૨૪, ૧૩

જયશિખરી ૮૧, ૧૨૪

જલશાયિ ૨૧૯, ૭૨, ૭૩

જવડા ૮૦

જાંગલતીર્થ ૮૪

જ્યેષ્ઠકુંડ ૫૬, ૫૬, ૫૬

ટ.

ટાલેમી ૭૦

દ.

દમન ૯૬

દશાવતારતીર્થ ૧૦૯, ૨૨૦, ૨૨૫
૨૬

દશાશ્વમેધતીર્થ ૧૦૯ ૨૨૧, ૨૨૬

દામોદર ૧૧૮, ૧૧૯, ૩૨

કુલ્લભરાજ ૧૦૦, ૨૦૫, ૧૭
કુર્માતીર્થ ૧૦૬, ૨૨૪
દેવીતીર્થ ૧૦૩
દેવસુરિ ૧૧૯
દેવપ્રસાદ ૧૭૮

ન.

નકુલીશ ૧૦૬, ૨૦૬
નીતાદેવી ૧૧૮, ૩૫

પ.

પંચાસર ૮૧
પાણિની ૧૨૮
પાતાલનગર ૯૬
પીછોલા (તલાવ) ૧૧૬, ૨૦૮
પિંગલિકા ૭૭
(દેવી) પીઠ ૧૦૪, ૧૧૨
પ્રુપાવતી ૭૪

બ.

બનારસ ૧૧૪, ૭૩
બર્બરક ૫૧, ૬૮, ૭૫, ૭૬, ૭૮,
૮૬, ૯૨, ૧૨૪, ૧૨૬,
૧૨૭, ૧૨૯
બર્બરકજિજ્ઞ ૫૮, ૭૬, ૭૯
બર્બરસ્થળ ૭૦
બર્બર વિભાગ ૭૦
બર્બરદેશ ૭૦
બર્બરીકાન ૭૦
બર્બર (જાતિ) ૭૦
બર્બરા ૭૭
બાબેરીયન સંસ્થાન ૮૦

બાબરીયાવાઠ ૭૨

બીલિયા ૭૪

બીલહરી ૭૪

બહાગુમ ૮૧

બહાકુંડ ૧૦૭, ૨૧૧, ૨૧૪, ૨૧૬,
૫૦, ૫૪, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭

બૃહત્સંહિતા ૭૦

ભ.

ભગીરથ ૧૦૫, ૩૭

ભટ્ટીકાવ્ય ૧૨૮

ભરદ્વાજ મુનિ ૧૦૨, ૨૦૬, ૧૩,

ભરદ્વાજગોત્ર ૧૦૩, ૧૬

ભાયલ સ્વામી ૧૦૬, ૨૨૬

ભારવી ૧૨૮

ભિન્નમાલ ૮૧

બીમદેવ ૧૬૮

બ્રુતમાતા ૧૦૬

બ્રુતેશ્વર ૧૦૬

ભૈરવ ૧૦૬

મ.

મયણુલા ૮૪, ૮૬

મયણુલ દેવી ૩૦

મહમદ ગીઝની ૧૭૦ ૧૬૮

મહાસેન ૧૦૬

મહાકાળ ૧૦૬, ૨૨૮, ૨૧૬

મહાસ્મશાન ૪૦, ૫૦

માધવાનળ કામકુંડલા ૭૪, ૮૭,
૧૨૪

માળવા ૧૧૪, ૧૧૬, ૩૦

મીનળદેવી ૮૪

મેરુપ્રાસાદ ૩૪

મુંબલ ૮૪

ય

ચશોવર્મા ૧૧૪

ચૌગરાજ ૭૯

ર

રત્નચૂડ ૯૩, ૧૨૭, ૨૭

રાણુકદેવી ૧૧૬

રૂદ્રકૃપ ૧૦૭, ૧૦૮, ૨૧૯, ૬૮,
૭૦ ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫રૂદ્રમહાલય ૭૬, ૭૭; ૭૮, ૯૧
૧૭૬, ૧૧૨

લ

લંકા ૭૦

વ.

વનરાજ ૧૧૪, ૭૧

વરાહમિહીર ૭૦

વન ૨૦૪

વાસુકી ૯૩

વડનગર ૧૧૩

વાધેલાવંશ ૧૩૬

બ્યાદ્રમુખ ૮૧

વિષ્ણુયાન ૧૦૭, ૨૧૧, ૬૮

વિંધ્યેશ્વરી ૧૦૯

વેણીતીર્થ ૭૭, ૭૮

વૈદિશ નગર ૨૨૬

શ.

શર્મિષ્ઠા સરોવર ૧૧૩

શ્રીપાળ ૧૩૦

સ

સાચોર ૧૧૯

સામંતસિંહ ૮૧

સિદ્ધેશ્વર ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૧૧,
૨૦૬, ૨૧૧, ૩૫, ૩૬, ૪૩

સિદ્ધનૃપ ૧૦૩, ૩૧

સિદ્ધરાજ ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૮,
૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮ પછી
લગભગ બધાં પાનાંઓમાં.સહસ્રલિંગ ૬૭, ૬૭, ૬૮, ૬૯,
૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૫,
૧૦૮. ૧૧૦ વગેરે

સિદ્ધરાજમેરૂ ૧૨૦; ૩૪

સિદ્ધહૈમ ૧૨૮

સિદ્ધરાજ સરોવર ૩૭. ૬૬૯, ૫૦
૮૧. ૯૫, ૯૬

સિદ્ધસર ૩૯, ૯૪

સોમવંશ ૮૪

સોમનાથ ૯૧. ૧૯૬, ૯૭, ૯૮,
૯૯, ૧૯, ૧૦. ૨૧

સોલંકી ૧૨૬

સૌરાષ્ટ્ર ૧૧૬

સ્મશાન ૧૦૪. ૧૧. ૧૫. ૪૧, ૪૨

હ

હરિસિદ્ધિ ૯૬

કુલ્લડનાગ ૯૩, ૯૪, ૯૫

હૈમચંદ્ર ૯૦, ૧૦૩ ૧૧૪, ૧૨૫,
૧૨૮, ૧૨૯

ક્ષ.

ક્ષેમરાજ ૧૭૮

ક્ષેત્ર ૧૦૪, ૧૧૧

सरस्वतीपुराण सर्ग १५

मुण्डीश्वरसमीपस्थं, सरस्वत्यां महोदयम् ।
नाम्ना यत्प्राप्नुतुं तीर्थं, सर्वत्र भुवि विश्रुतम् ॥ १ ॥
वेदीप्यमानवपुषा, वृषारूढा नरोत्तमाः ।
प्रयान्ति रुद्रभवनं, तत्र ये ^१सकृदाप्लुताः ॥ २ ॥
पितरोऽपि हि तत्तोयतर्पिता नरकावपि ।
सुपुत्रेण दिवं यान्ति, मार्कण्डेयवक्षो यथा ॥ ३ ॥
अत्यल्पमपि यत्तत्र, तीर्थे दत्तं समाधिना ।
दानं तत्फलमाधत्ते, शुभं जन्मशतं नृणाम् ॥ ४ ॥
तस्मात्तत्र समादेयमक्षयं फलमिच्छता ।
पुंसा हिरण्यगोवत्मान् द्विजेभ्यो भावितात्मना ॥ ५ ॥
सलिलं तत्सरस्वत्यामत्रस्थमपि पावनम् ।
दर्शनात् स्पर्शनात्पानात्, स्नानादप्यघ्ननाशनम् ॥ ६ ॥
पापघ्नं दर्शनात्तत्तु, स्पर्शनात्स्वर्गदं नृणाम् ।
पानाद्ब्रह्मपदावाप्तिः, स्नानाद्विष्णुसमानता ॥ ७ ॥
तस्मात्सर्वं परित्यज्य, मतिः कार्या सुमेधसा ।
पुंसा प्राक्नुवन्ती तीर्थेऽस्मिन्, सततं सुखमिच्छता ॥ ८ ॥
तस्मादन्यत्परं तीर्थं, सरस्यत्यास्तटे स्थितम् ।
यत्र तेन तपस्तप्तं, माण्डव्येन महात्मना ॥ ९ ॥
इदं तत्संज्ञया लोके, सर्वत्र भूमिबिभृतम् ।
माण्डव्येश्वरनाम्नासौ, यत्रैशः संस्थितः स्वयम् ॥ १० ॥
अभीमाण्डव्यतां प्राप्तस्तत्रैव तपसां निधिः ।

१ भक्षोरोऽपि हि १ क्षौरत्वं, व्यवहारादवाप्नुयात् ॥ ११ ॥
 माहूचं सुमतिः केन, कारणेन महामुनिः ।
 भक्षोरक्षौरतां प्राप्तो, माण्डव्यः कथयस्व मे ॥ १२ ॥
 मृकण्डस्तथाह माण्डव्यो, बिस्वपत्रस्य कारणात् ।
 तस्माद्वनाद्वनं प्राप्तो, गृहित्वैकां करण्डिकाम् ॥ १३ ॥
 जन्मान्तरकृतेनास्य, कर्मणा चाशुमेनसा ।
 तत्र स्नानार्थमायाता, राक्षी पर्वणि सुव्रता ॥ १४ ॥
 महिषी सा नरेन्द्रस्य, विख्याता धर्मवर्मणः ।
 वृता कञ्चुकिभिश्चैव, वेद्याभिश्च समन्ततः ॥ १५ ॥
 सरस्वतीतटे मुक्तं कटिसूत्रं ततस्तथा ।
 जले क्रीडितुमारब्धा, सखीभिः परिवारिता ॥ १६ ॥
 तच्चातिलोहितं दृष्ट्वा, कटिसूत्रं नभस्थिता ।
 शकुनी मांसलोमेन, जग्राह च बुभुक्षिता ॥ १७ ॥
 चरणाभ्यां गृहीत्वाऽसौ, गता तद्विजने वने ।
 यत्रासौ मुनिशार्दूलो, बिस्वपत्राण्युपाहरत् ॥ १८ ॥
 तेन सा वृक्षशाखायां, मुक्ता यत्र करण्डिका ।
 विलीना तत्र शकुनी, मांसं भक्षितुमादरात् ॥ १९ ॥
 ३ चण्डोः समाहृतं मुक्तं, तथा तु कटिसूत्रकम् ।
 मांसं तु ४ कटिनं(कठिनं)मत्वा, मुमोचातिबुभुक्षिता ॥ २० ॥
 करण्डिकायां पतितं, तथा मुक्तमवेदितम् ।
 ऋषिर्गृहित्वा प्रययौ, क्षुत्तृषार्तः स्वमाश्रमम् ॥ २१ ॥
 ततस्तु तद्विचिन्वन्ततस्य राक्षः पदातयः ।
 पर्यटन्ति वने तस्मिन्नितश्चेतश्च सर्वतः ॥ २२ ॥
 पकैनासौ ततो दृष्ट, ऋषिः पृष्टश्च न त्वया ।

रशना पतिता ^१दृष्टा, ब्रूहि सत्यमतोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 चौरस्त्वं भविता बिप्रस्तस्मात्सर्वं यथास्थितम् ।
 वक्तव्यं च तथा दृष्टं, न ते दुःखकरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 न दृष्टं तत्कटिसूत्रं, तं प्रोवाच मुनिर्यदा ।
 तदाऽनेन नृशंसेन, गृहीता सा करण्डिका ॥ २५ ॥
 उपगृह्य तदन्तस्थं, ^२तानुभौ(तमृषिं) कटिसूत्रकम् ।
 धर्मवर्मा नृपो यत्र, ^३ततस्थौ प्रस्थितौ स्वयम् ॥ २६ ॥
 आवेदितं ततस्तस्य, राजस्तेन पदातिना ।
 हारहर्ता स चौरोऽयं, समानीतो मया बलात् ॥ २७ ॥
 एवमुक्तो नृपः प्राह, पुरस्थं तं पदातिनम् ।
 कुतः प्राप्तस्त्वया दस्युः, किंरूपो ब्रूहि मे भृशम् ॥ २८ ॥

पदातिस्त्वाच—

ऋषिरूपधरो राजन्, पृष्टमासीन्मया पुरा ।
 न गृहीता न दृष्टा मे, रशनाह यदाद्विजः ॥ २९ ॥
 स्कन्धात्करण्डिका चास्य, गृहीता सा यदा मया ।
 तदा तत्रैव सा दृष्टा, रशनाऽतीवगोपिता ॥ ३० ॥
 आगच्छता मया चोक्तं, द्विज किं वै त्वया कृतम् ।
 सन्निविगर्हितं कर्म, ^४द्रष्टाद्रष्टपिनोहितं (द्रष्टुं दृष्टेऽपि
 नो हितम्) ॥ ३१ ॥
 आहोक्ते कृतमस्मामिः, प्रागुपाप्तफलोदयात् ।
 कर्मणा तत्स्करश्चाहं, वाच्योऽस्मीति न खान्यथा ॥ ३२ ॥
 एवं ब्रूवन् महाराज, मयानीतस्तवान्तिकम् ।
 ऋषिर्वा तत्स्करो ^५वाऽपि, अत्र दैवं हि कारणम् ॥ ३३ ॥
 धर्मवर्मा विदित्वैवं, तत्स्वरूपं पदातितः ।
 धर्मस्थानमयं दस्युर्नीयतां तं समादिशत् ॥ ३४ ॥

धर्मस्थानगतः पृष्ठो, धर्मस्थैर्द्विजसत्तमैः ।
 को भवान् तस्करश्चाहं, तैः पृष्टस्तान् तथाऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 विभक्तो नास्ति ते दण्डः, शरीरस्थो यतो ऽयतिः ।
 अतोऽन्यत्र व्रजाशु त्वं, निर्वास्यस्त्वं तमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 तस्करोऽहं यतिर्नास्ति, राज्ञो दोषावहेऽपि मे ।
 तस्माद्वधोऽपि मे युक्तो, नृपादेशेन धर्मपाः ॥ ३७ ॥
 पचमुक्तेऽथ तैरुक्तः, स्वयमेव प्रकाशय ।
 वधोपायं वधिष्यामो, येन ऽत्वं तस्करोत्तम ॥ ३८ ॥
 आहैवमुक्ते शूलेन, मिद्यतां मे तनुर्भृशम् ।
 दंशवेधविपाकोत्थं, नान्यथा व्रजति क्षयम् ॥ ३९ ॥
 एते सर्वे तं पुनः प्रादुर्धर्मस्थानस्थिता द्विजाः ।
 दंशवेधविपाकोत्थं, कथमेतत् स्मृतं त्वया ॥ ४० ॥

अबिवाच—

आख्यामि भवतामेतदन्यजन्मान्तरार्जितम् ।
 फलं चौरान्वसम्प्राप्तं, शूलमेवादनन्तरम् ॥ ४१ ॥
 आरोपितः शूलिकायां, ततोऽसौ राजशासनात् ।
 शूलपातोऽपि तैस्तत्र, न मृतोऽसौ द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥
 ततोऽसावाह तान् सर्वान्, ब्राह्मणान् सनृपांस्तदा ।
 श्रूयतां येन दोषेण, प्राप्तोऽहं शूलिकां ददाम् ॥ ४३ ॥
 कृतं जन्मान्तरेऽन्यस्मिन्, बालभावे तु यन्मया ।
 दंशवेधात्मकं कर्म, तस्येयं सफला क्रिया ॥ ४४ ॥
 अन्यथा केन कार्येण, न ज्ञाता मे करण्डिका ।
 प्रविष्टा रशना राश्या महती दैवनोदनात् ॥ ४५ ॥
 यस्मान्मया यथा विद्धः, कण्टकेन दुरात्मना ।
 दंशदुःखमनुप्राप्तस्तथा प्राप्स्याम्यहं ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

१ शरीरास्थायते २ युति ३ त्वां ४ तेन ५ चौरस्त्वयं प्राप्तो

‘सत्तरात्राद्विमुच्येऽहं, शूलान्निभोऽपि दुःसहात् ।
तस्मात् पुराकृतात् पापात्, दंशवेधान्सुदारुणात् ॥ ४७ ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच—

सप्ताहं शूलिकामिन्नः, स्थितस्तत्र महामुनिः ।
तदाष्टमेऽह्नि शनकैर्नीतो निर्लेपतामिति ॥ ४८ ॥
एवं कर्मकलावाप्तिरत्र भुक्ता प्रदर्शिता ।
जन्मान्तराजितस्यापि, क्षयो ^२भोगान्न चान्यथा ॥ ४९ ॥
सुखदुःखयोः संबोगः, संवित्तिर्वेदनं स्मृतम् ।
धर्माधर्मविपाकोत्थं, नराणां द्विविधं फलम् ॥ ५० ॥
शूलवेधान्महादुःखात्, स्वास्थ्यं प्राप्य मुनिः पुरा ।
पुनस्तपः समारब्धं, कर्तुं तत्राप्यसौ तदा ॥ ५१ ॥
सारस्वतीतटे तस्मिन्, माण्डव्याख्योपलक्षिते ।
ये वसन्ति नरास्तत्र, तेषां शास्ता न धर्मराट् ॥ ५२ ॥
यस्तत्र क्रियते कर्म, ^३स्वल्पमप्यशुभं विना ।
अनिच्छतोऽपि तत्पुंसः, स्वर्गावाप्तिकरं सदा ॥ ५३ ॥
सारस्वतं जलं पुण्यं, शिवक्षेत्रे पुनः स्थितम् ।
पुण्यातिशयसंयुक्तं, तथा च मुनिसेवितम् ॥ ५४ ॥
रुद्रावतारमार्गेऽस्मिन्, एवं सर्वत्र तत्स्मृतम् ।
^४ त्रितयं फलदं पुंसां, स्वर्गावाप्तेस्तु कारणम् ॥ ५५ ॥
॥ इति माण्डव्येश्वरमाहात्म्यम् ^५ ॥

१ सत्तरात्रान् P २ भोगान्नवान्यथा P ३ स्वल्पमल्प P

४ एतच्चिह्नमध्यगः पाठः P आदर्शे नास्ति

५ अत्र निम्नावतारितद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः जालेश्वरमाहात्म्यसूचकाः
M आदर्शे अधिका दृश्यन्ते ते चेमे—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि, तीर्थं माहात्म्यमुत्तमम् ।

सेवितं ऋषिगन्धर्वैः, पापिनामपि दुर्लभम् ॥ १॥

पिलुपर्णिकसंज्ञं तु, तीर्थमन्यत्पुरः स्थितम् ।

सरस्वतीतीरगतं, ऋषिणा सेवितं महत् ॥ ५६ ॥

जालेश्वरस्य संज्ञं तु, कोटी हत्याविनाशनम् ।

कामिनां कामदे नित्यं, अभिलाषस्य पूरकम् ॥ २ ॥

वस्थ स्मरणमात्रेण, सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

दानयज्ञैस्तपोयज्ञैर्वहुधा दक्षिणां तथा ॥ ३ ॥

शिवरात्रिदिने तत्र, जागरणं कुरुते नरः ।

स्वर्गलोकमतिक्रम्य, शिवलोकं स गच्छति ॥ ४ ॥

पीलुपर्णस्य संस्थानं, सेवितं तपमिच्छया ।

सरस्वतीतटे रम्ये, हृदो पूर्वपरापरैः ॥ ५ ॥

नानाविधैश्च कुसुमैर्विचित्रविहगोपमैः ।

तापसानां सदा रम्यं, तत्तीर्थं मुनिसेवितम् ॥ ६ ॥

मुमतिरुवाच—

अद्याहं श्रोतुमिच्छामि, विस्तरेण वदस्व मे ।

जालेश्वरमितिख्यातं, तीर्थं कुत्र समुद्रवम् ॥ ७ ॥

एतत्कथय देवर्षे, दयां कृत्वा ममोपरि ।

यः श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो, मुच्यते नात्र संशयः ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

शृणुष्व मेऽभितो भूत्वा, कथां पापप्रणाशिनीम् ।

यच्छृत्वा सर्वपापेभ्यो, मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥

कृते जागत्यविज्ञेयं, त्रेतायां च जगद्गुरुम् ।

द्वापरे जाप्यनामानं, कलौ जालेश्वरं स्मृतम् ॥ १० ॥

पिलुपर्णेति विख्यातं, ऋषिः परमधार्मिकः ।

तापसो तापसानां वै, तत्त्वज्ञः पारदर्शनः ॥ ११ ॥

सरस्वतीतीरगतं ऋषिणा सेवितं महत् ।

पिलुपर्णीकतीर्थं तु, संज्ञं तत्र समुत्थितम् ॥ १२ ॥

जीर्णानि पीलुपत्राणि, सोऽश्वस्तत्रस्थितः सदा ।
 पीलुपर्णिति तस्येदं, नाम तद्गुणगौरवात् ॥ ५७ ॥
 सेवितं तत्र तद्यस्मात्, सरस्वत्यां पयोऽमलम् ।
 ऋषिणा तेन तृतीयं तु, पुंसां धर्मफलप्रदम् ॥ ५८ ॥

अम्बुमक्षं वायुमक्ष, जीर्णपत्राशनस्तथा ।
 पिलुपर्णानि सोऽश्नाति, पक्वानि तत्र संस्थितम् ॥ १३ ॥
 पिलुपर्णेति तस्येदं, नाम तद्गुणगौरवात् ।
 सेवितं तत्र यस्माद्द्वै, सरस्वत्यां पयोऽमलम् ॥ १४ ॥
 ऋषिणा तेन तत्तृतीयं, पुंसां धर्मफलप्रदम् ।
 जालेश्वरस्तु तत्रैव, स्वयं देवो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
 यस्य दर्शनमात्रेण, सर्वपापक्षयो भवेत् ।
 तत्र पुण्यजपो होमश्राद्धदानादिका क्रिया ॥ १६ ॥
 जालेश्वरं समासाद्य, तदनन्तफलं स्मृतम् ।
 जालमग्नये दत्तं लिङ्गं, पुरा युगसहस्रकम् ॥ १७ ॥
 सेवितं सिद्धगन्धर्वैस्तपकोटिफलप्रदम् ।
 तस्मिन् हृदे नरः स्नात्वा, शिवभक्तिरतो भवेत् ॥ १८ ॥
 जमते हृषितान् कामाम्, प्रान्ते शिवपुरं व्रजेत् ।
 कैलासादधिका प्रीतिर्जायते शिवदर्शनात् ॥ १९ ॥
 जमया सहितो रुद्रः, क्रीडते च अहर्निशम् ।
 कामधेनवार्चितं लिङ्गं, क्षाकितं पयराशिभिः ॥ २० ॥
 निर्मलं जायते तत्र, मानसं लिङ्गदर्शनात् ।
 सरस्वतीतटे स्नात्वा, बन्धितं कुण्डजं जलम् ॥ २१ ॥
 भवपाशबिनिर्मुक्ता, जायन्ते जन्तवो भुवि ।
 तत्र दानजपो होम स्वाध्याय देवतार्चनम् ॥ २२ ॥

जालेश्वरस्तु तत्रैव, स्वयं देवो व्यथस्थितः ।

यस्य दर्शनमात्रेण, सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ५९ ॥

मार्कण्डेय उवाच

श्रूयतां सर्वधर्मः, आख्यानमिदमुत्तमम् ।

जालेश्वरस्य माहात्म्यं, सर्वदुष्कृतनाशनम् ॥ २३ ॥

अत्र ते कथयिष्यामि, इतिहासं पुरातनम् ।

अस्मिन् वने पुरा बत्स, व्याधो जीववधे रतः ॥ २४ ॥

कदाचिद्वैद्ययोगेन, प्राचीतीरमुपागतः ।

जनाकुलं ततो दृष्ट्वा, किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २५ ॥

कश्चित्स्नाति सरितीरे, कश्चिद्यति गृहं प्रति ।

स्नात्वा कश्चिद् हरेः पूजां, कश्चिद्व्यानरतो नरः ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु, ब्राह्मणः स्नातुमागतः ।

वृद्धं विप्रवरं दृष्ट्वा, व्याधस्तत्र उपागतः ॥

प्रणिपत्य तमाहेदं, किमिदं दृश्यते तटे ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच

गच्छ गच्छ इतः पापी, तव रूपशो भविष्यति ।

अस्माकं स्नानवेळायां, न कथाऽवसरोऽधुना ॥ २८ ॥

व्याध उवाच

विप्रवर महाप्राज्ञ, शृणु मे परमं वचः ।

अहं पापी खलो व्याधः, मृगहिसारतः सदा ॥ २९ ॥

तथापि च सतां नित्यमनुप्राप्तो भवादृशाम् ।

साधुः परोपकारार्थं, नित्यं दयाहिते रतः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणोवाच—

माघा चतुर्दशी अद्य, सोमवारसमन्विता ।

तस्मात्स्नानार्थं मनुजाः, प्राचीतीरमुपागताः ॥ ३१ ॥

तत्र पूजा जपो होमः, भ्रातृदानादिकाः क्रियाः ।

जालेश्वरं समासाद्य, तदनन्तफलं स्मृतम् ॥ ६० ॥

॥ इति जालेश्वरमाहात्म्यम् ॥

व्याधोवाच—

कृपां कुरु द्विजाधीश, मयि पापेऽपि किङ्करे ।

उपायं वद मे दिव्यं, येन पापक्षयो भवेत् ॥ ३२ ॥

इति वाचां दयां श्रुत्वा, कुरुणां दिनवत्सलः ।

स विप्रः स्नापयामास, व्याधं प्राचीजले शुभे ॥ ३३ ॥

उवाच मधुरं वाक्यं, आगच्छ व्याध मे गृहम् ।

व्याधोऽपि तद्गृहे गत्वा, दृष्ट्वा स्नात्वा शुभे जले ॥ ३४ ॥

रात्रौ जागरणं कृत्वा, गतपापोऽभवत्तदा ।

विप्राङ्गया गृहं गत्वा, पालयित्वा व्रतं ततः ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा भोगानशेषेण, प्रान्ते हरपुरं गतः ।

एतत्तीर्थप्रभावेण, शिवलिङ्गस्य दर्शनात् ॥ ३६ ॥

व्याधः प्राप्तो महाराज्यं, स कलिङ्गाधिपोऽभवत् ।

अन्ते कैलासवासं च, प्राप्तो विप्रस्य सङ्गमात् ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

एतत्ते कथितं विप्र, तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।

सरस्वत्यास्तटे रम्ये, हृदं दुष्कृतनाशनम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन् तीर्थे नरः स्नात्वा, सवत्सां गां पयस्विनीम् ।

ददाति द्विजवर्याय, लभते वाञ्छितं फलम् ॥ ३९ ॥

अमा वै सोमसंयुक्ता, अथवा शिवयोगतः ।

द्वादश्यां वाऽथ भूतायां, शिवपूजारतो भवेत् ॥ ४० ॥

कुलकोटि समुद्भूत्य, चान्त्ये शिवपुरं व्रजेत् ।

एतत् पुण्यं पवित्रं च, धन्यं दुःस्वप्ननाशम् ॥ ४१ ॥

यः शृणोति नरो भक्त्या, गङ्गास्नानफलं भवेत् ॥ ४२ ॥

પિલુપર્ણિકતીર્થાત્સા, પ્રણષ્ટા બ્રહ્મણઃ સુતા ।

દ્વારકાયાં ચ ગોવત્સે, પુનર્દર્શનમાગતા ॥ ૬૧ ॥

સુમતિઃ પરિપ્રચ્છ, માર્કણ્ડેયં તદા ગુરુમ્ ।

કસ્માત્ પિલુવનાદેવી, પ્રણષ્ટા સા સરસ્વતી ॥ ૬૨ ॥

દ્વારકાયાં ચ ગોવત્સે, પ્રત્યક્ષા બ્રહ્મણઃ સુતા ।

પતાવદન્તરં યાચત્, ત્યજ્ય(ત્યક્તં)કસ્મા^૨દ્ધરાતલમ્ ॥ ૬૩ ॥

દેવી રસાતલેનૈવ, ગૃહીત્વા વાઙ્મં ગતા ।

નારુપં હિ કારણં મન્યે, શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥ ૬૪ ॥

^૩સુમતેર્વચનં શ્રુત્વા, માર્કણ્ડેયો મહામુનિઃ ।

પ્રશ્નસ્ય સુચિરં ધ્યાત્વા, કથયામાસ તત્ત્વતઃ ॥ ૬૫ ॥

પિલુપર્ણિક તીર્થમાં નષ્ટ થયેલ, બ્રહ્મસુતા સરસ્વતીએ ગોવત્સ અને દ્વારકા, એ તીર્થોમાં પુનર્દર્શન આપ્યાં. ૬૧

ત્યારે સુમતિએ માર્કણ્ડેય ગુરૂને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તે સરસ્વતી શા કારણથી પિલુવનમાં નાશ પામ્યાં ? ૬૨

વળી દ્વારકા અને ગોવત્સ તીર્થોમાં તે બ્રહ્મસુતા પુનઃ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થયાં, ત્યાં સુધીનો પ્રદેશ તથા ધરાતલનો તેમને શા કારણથી ત્યાગ કર્યો ? ૬૩

કારણ કે દેવી સરસ્વતીને વાઙ્વાગ્નિ મળ્યું કરી, રસાતલમાં જવાનું સામાન્ય કારણ હોય તેમ માફ માનવું નથી. એટલે ખાસ હેતુપુરઃસર તેમને રસાતલમાં જવું પડ્યું હતું તેનું રહસ્ય સાંભળવા મળ્યું છે. ૬૪

સુમતિનાં વચન સાંભળી મહામુનિ માર્કણ્ડેય, હાસ્ય કરી, ધ્યાન કરીને વિસ્તાર વડે કહેવા લાગ્યા. ૬૫

માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

સમ્યક્પૃથ્ઠં ત્વયા તાત રહસ્યં યન્મયા શ્રુતમ્ ।
 સનત્કુમારાદ્વક્ષર્ષેર્ભવિષ્યત્કથયामિ તે ॥ ૬૬ ॥
 હમમર્થં પુરા પૃષ્ઠો, નારદેન મહાત્મના ।
 યથા સ કથયામાસ, તદ્યથા કથયामિ તે ॥ ૬૭ ॥
 યતત્પુરા પુણ્યતમં, સ્થાનં સિદ્ધિપ્રદં નૃણામ્ ।
 યસ્માન્મુક્તં સરસ્વત્યાઃ, પુનઃ સમ્ભાવિતં શૃણુ ॥ ૬૮ ॥
 યે તુ ક્રોધરસા નામ, વિષ્ણુનાઽમિહતાઃ પુરા ।
 આપોત્કટા इति ख्याताः, सम्भूताः धरणीतले ॥ ૬૯ ॥
 સમ્પાપ્યૈતન્મહાસ્થાનમર્બુદારણ્યસંસ્થિતા ।
 મ્યવસન્ રૌદ્રકર્માણો, મદ્યપા નિરપવ્રપાઃ ॥ ૭૦ ॥

માર્કંડેય બોલ્યા—હે વત્સ તમોયે ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. આ રહસ્ય સનત્કુમારોએ બ્રહ્મર્ષિને કહ્યું હતું. તે બવિષ્યકથન જે મેં સાંભળ્યું છે, તે હું તમને કહું છું. ૬૬

પૂર્વે મહાત્મા નારદે આ પ્રશ્ન સનત્કુમારોને પૂછ્યો હતો અને તેમને જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે જ પ્રમાણે હું તમને સંભળાવું છું. ૬૭

આ સ્થાન પૂર્વ કાળમાં પુણ્યતમ અને મનુષ્યોને સિદ્ધિપ્રદ હતું, તે સ્થળનો સરસ્વતીએ શા કારણથી ત્યાગ કર્યો, અને ફરીથી કેવી રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં તે સાંભળો. ૬૮

પૂર્વે ક્રોધરસા નામના જે દાનવોનો વિષયુએ નાશ કર્યો હતો, તેઓ આપોત્કટો(આવડાઓ)થી પ્રસિદ્ધ થઇ ધરાતલ ઉપર ઉત્પન્ન થયા. ૬૯

તેઓ અર્બુદારણ્યમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી આ મહાસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી (—માં આવી) અહીં નિવાસ કર્યો, અને મદ્યપાન તથા લગ્ન વગરનાં નિબ્ધ કર્યો (અધમકાર્યો) કરવા લાગ્યા. ૭૦

તેષાં સ્પર્શમયાદેવી, તીર્થેઃ સહ સરસ્વતી ॥
 અદૃશ્યા તત્ર સજ્જાતા, દૈવૈર્ઋષિગણેઃ સહ ॥ ૭૧ ॥
 જાલેશ્વરાણુ સુમતે, ગોવત્સં યાવદેવ ચં ।
 પુણ્યસ્થાનમિદં તૈસ્તુ, નાશિતં પાપબુદ્ધિમિઃ ॥ ૭૨ ॥
 પતત્સે કથિતં બ્રહ્મન્, યથા નષ્ટા સરસ્વતી ।
 સિદ્ધરાજસ્ય માહાત્મ્યાત્, પુનર્દૃશ્યા ભવિષ્યતિ ॥ ૭૩ ॥

સુમતિરુવાચ—

ભગવન્ ઓતુમિચ્છામિ, વીસ્તરાત્કથયસ્વ મે ।
 કોઽસૌ સ સિદ્ધનૃપતિઃ, કસ્મિન્ વંશે ભવિષ્યતિ ॥ ૭૪ ॥
 કસ્માદેષ સમુત્પન્નો, યત્પ્રભાવાત્સરસ્વતી ।
 તીર્થેઃ સહ મહાભાગા, પુનર્દૃશ્યા ભવિષ્યતિ ॥ ૭૫ ॥
 કથં સ સિદ્ધરાજોઽભૂત્કથં તુષ્ટા સરસ્વતી ।
 કસ્તસ્ય શાસ્તા નૃપતેઽચરિતં તત્ર કીદૃશમ્ ॥ ૭૬ ॥

તે દુરાચારીઓના સ્પર્શભયથી સરસ્વતી દેવી તીર્થો અને દૈવઋષિણો સહ (અહીંથી) અદ્રશ્ય થયાં. ૭૧

હે સુમતે! જલેશ્વરથી ગોવત્સ સુધીનો આ પુણ્યપ્રદેશ પાપીઓની પાપબુદ્ધિથી (ધર્મતીર્થ તરીકે) નાશ પામ્યો. ૭૨

હે સુમતિ! આ પ્રમાણે સરસ્વતી દેવી રીતે નાશ પામ્યાં તે મેં તમને કહ્યું. આ સરસ્વતી સિદ્ધરાજના પ્રભાવે કરી, પુનઃ પાદુર્ભાવ પામશે. ૭૩

સુમતિ બોલ્યા: હે ભગવન્! આ સિદ્ધનૃપતિ કેણુ? અને કયા વંશમાં થયો? તે બધું વિસ્તારથી કહો. હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૭૪

તે શ્રી કારણથી પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો, જેના પ્રભાવથી મહાભાગા સરસ્વતી તીર્થોસહ ફરીથી પ્રાદુર્ભૂત થયાં? ૭૫

તે દેવી રીતે થયો, તેના ઉપર સરસ્વતી શાથી પ્રસન્ન થયાં, તેના ઉપદેષ્ટા કેણુ હતો, તેનું ચરિત્ર કેવું હતું, પૃથ્વી ઉપર સિદ્ધિ

કિયન્માત્રં હિ તત્પુણ્યં, સ્થાનં સિદ્ધિપ્રદં ભુવિ ।

કામિ તીર્થાનિ તત્રૈવ, કથયસ્વ મહામુને ॥ ૭૭ ॥

માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

સાધુ પૃથં ત્થયા વત્સ, સુમતે કથયામિ તે ।

ચરિતં સિદ્ધરાજસ્ય, સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકમ્ ॥ ૭૮ ॥

સર્વવિघ्नપ્રશમનં, સર્વાન્તકનિવારણમ્ ।

યદ્દક્ષુત્વા માનવો ભક્ત્યા, સદ્યઃ પાપાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

ધર્મે પ્રહીયમાણે તુ, પ્રવૃત્તે તુ કલૌ યુગે ।

પુનર્યથાવતીર્ણોઽસૌ, વિષ્ણુસ્તત્કથયામિ તે ॥ ૮૦ ॥

સોમવંશસમુદ્ભૂતશ્ચોલવાન્વયસમ્ભવઃ ।

કર્ણદેવોઽભવદ્રાજા, સાક્ષાદ્ધર્મ દ્વાપરઃ ॥ ૮૧ ॥

તસ્ય માર્યાઽભવન્સાધ્વી, જયકેશીસુતા પ્રિયા ।

સા તુ તં જનયામાસ, દેવકીચ પુરા હરિમ્ ॥ ૮૨ ॥

આપનાર તે પુણ્યસ્થાનની પરિસીમા ક્યાં મુધી આવેલી છે, તેમ જ તે પ્રદેશમાં ક્યાં ક્યાં ધર્મતીર્થો રહેલાં છે, હે મુનિશ્વર! તે બધું મને કહી સંભળાવો. ૭૬-૭૭

માર્કણ્ડેય ઓળ્યા—વત્સ સુમતિ! તે ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, જે હું તને કહીશ. સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર સર્વસિદ્ધિ આપવાવાળું, સર્વ વિઘ્નોને શમન કરનારૂં અને કાલબયનો નાશ કરનારૂં છે. જે મનુષ્યો ભક્તિવડે તેનું શ્રવણ કરે છે તે પાપોથી તુરત જ મુક્ત થાય છે. ૭૮-૭૯

પ્રવર્તમાન ઠલિયુગમાં ધર્મનો હાસ થતાં ભગવાન વિષ્ણુ ફરીથી કેવી રીતે પ્રકટ થયાં તે હું તમને કહું છું. ૮૦

ચંદ્રવંશમાં સાક્ષાત્ ધર્મના પુનરાવતારતુલ્ય ચોલવંશોત્પન્ન કર્ણદેવ રાજા ઉત્પન્ન થયો. ૮૧

તેની સ્ત્રી જયકેશીની પુત્રી પરમ સાધ્વી હતી. પૂર્વે દેવકીએ જેમ શ્રીકૃષ્ણભગવાનને જન્મ આપ્યો હતો, તેમ તેણે સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો. ૮૨

જાતમાત્રે તતસ્તસ્મિન્, વાગુવાચાઽશરીરિણી ।
 શૃણ્વતાં સર્વભૂતાનાં, તદ્ભૂતમિવાઽભવત્ ॥ ૮૪ ॥
 યસ્માજ્જેષ્યતિ સર્વે હિ, સિંહવદેવદેહભૃત્ ।
 જયસિંહદેવ इति, નામ લોકે ભવિષ્યતિ ॥ ૮૫ ॥
 નદ્યં નદ્યં પુનર્ધર્મે, યઃ સમુદ્ધરતે સદા ।
 સ ઇષ માનુષે લોકે, સમ્ભૂતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૮૬ ॥
 સમારાધ્ય મહાદેવં, ત્રિપુરાન્તકરં હરમ્ ।
 સિદ્ધરાજ इति ય્યાતશ્ચક્રવર્તીં ભવિષ્યતિ ॥ ૮૭ ॥
 ઇષ દૃષ્ટ્વા સ્વયં ભક્ત્યા, રુદ્રં રુદ્રમહાલયે ।
 મહાલયેન સંયુક્તં, પ્રાચીને તુ કરિષ્યતિ ॥ ૮૮ ॥
 ઇષ બર્બરકં જિત્વા, ભૂતેશં ભયદં નૃણામ્ ।
 મહાલયસ્ય પુરતઃ, સ્વવશે સ્થાપયિષ્યતિ ॥ ૮૯ ॥

તેનો જન્મ થતાં જ ત્યાં અદ્ભુત રીતે અશરીરિણી (આકાશ-
 દૈવી-વાણી) વાચ્યા સર્વ મનુષ્યો સાંભળે એવી થઇ. ૮૩

આ મહાપુરૂષ સર્વ કોઇને જિતી લેનાર સિંહસમાન જયસિંહદેવ
 નામથી સકલ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થશે. ૮૪

પુરૂષશ્રેષ્ઠ આ બાળક મનુષ્યલોકમાં પુરૂષોત્તમ (વિષ્ણુ ભગવાન-
 પુરૂષોમાં ઉત્તમ) સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઇ, નષ્ટ થયેલા ધર્મનો ઉદ્ધાર કરશે. ૮૫

તે ત્રિપુરાન્તક (ત્રિપુર દૈત્યને મારનાર) મહાદેવનું આરાધન
 કરી ચક્રવર્તિ થશે અને સિદ્ધરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામશે. ૮૬

ભગવાન્ મહારૂદ્રનાં ભક્તિવડે રૂદ્રમહાલયમાં દર્શન કર્યા પછી
 પ્રાચીન મહાલય તીર્થ સહ તેનો (રૂદ્રમહાલય પ્રાસાદ બંધાવી) ઉદ્ધાર
 કરશે. ૮૭

તે ભૂતેશ (ભૂતાના ઈશ) અને મનુષ્યોને ભય આપનાર બર્બરિકને
 જિતી મહાલયની સમીપમાં પોતાનો નિશ્ચવર્તિ બનાવશે. ૮૮

एष उच्चरं सङ्गद्य, अन्धकूपान्महामनाः ।
 नागलोके स्वर्यं गत्वा, नागान् सञ्जीवयिष्यति ॥ ८९ ॥
 एष बुद्धिमतां श्रेष्ठः, सर्वज्ञानवतां निधिः ।
 भविष्यति महाराजः, सर्वधर्मप्रवर्तकः ॥ ९० ॥
 स्मश्चानमूखरं क्षेत्रं, पीठं तु वनमेव च ।
 कलौ युगे प्रणष्टानि, पुनः प्रत्याहरिष्यति ॥ ९१ ॥
 विरामे तस्य वाक्यस्य, पुष्पवृष्टिः पपात यत् ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ९२ ॥
 ततः स वृद्धिमगमत्, शुक्लपक्षे शशिर्यथा ।
 स तु ^१बाल्यात्प्रभृत्येव, सर्वैर्गुणगणैर्वृतः ॥ ९३ ॥
 ततो भूपपतिर्दृष्ट्वा, पुत्रमात्मगुणाधिकम् ।
 अभिषिच्य स्वराज्ये तं, शिवलोकं जगाम सः ॥ ९४ ॥

અંધકૂપમાંથી ઉચ્ચર (ઉસ) લાવી આપી, તે મહામના નાગલોકમાં જાતે જઈ, નાગોને જીવનદાન આપશે. ૮૯

તે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ જ્ઞાનનો ભંડાર અને સર્વધર્મપ્રવર્તક મહારાજા થશે. ૯૦

સ્મશાન, ઉપર, ક્ષેત્ર, પીઠ, અને વન એ પાંચ મહાસ્થાનો કલિયુગમાં જે નાશ પામ્યાં છે તેનો તે પુનરુદ્ધાર કરશે. ૯૧

આ અશરીરિણી વાચા અંધ થતાં જ પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, દેવદુન્દુભિઓ વાગવા માંડ્યાં અને અપ્સરાઓ નાચ કરવા લાગી. ૯૨
 શુક્લ પક્ષમાં જેમ ચંદ્ર(ની કલાઓ) વધે છે તેમ તે દિવસે દિવસે મોટો થવા લાગ્યો. તેનામાં બાલ્યવયથી જ સર્વગુણો ભર્યા હતા. ૯૩.

પછી તે રાજાએ (કર્ણે) પુત્રને પોતાના કરતાં પણ અધિક ગુણવાળો જેઠા રાજગાદી ઉપર અભિષિચ્ચ કર્યો અને તેણે શિવપુર કેલાસ તરફ પ્રયાણ આદર્યું. ૯૪

તેજસા તસ્ય તે સર્વે, 'યે તુ ધર્મસ્ય બાધકાઃ ।
 ક્ષણાન્નશ્ચાસ્તતો બ્રહ્મન્, દીપા વાતદ્વતા ઇવ ॥ ૧૫ ॥
 રહસ્યાનિ તુ રુદ્રસ્ય, યાનિ સ્થાનાનિ ભૂતલે ।
 સમારાધ્ય જગન્નાથં, પ્રકાશાનિ ચકાર સઃ ॥ ૧૬ ॥
 અવન્તિમાદિતઃ કૃત્વા, જિત્વા સર્વાં વસુન્ધરામ્ ।
 બ્રાહ્મણેભ્યો વદૌ રાજા, શિવધ્યાનપરાયણઃ ॥ ૧૭ ॥
 સર્વે વર્ણાઃ સ્વધર્મસ્થાઃ, નાકાલમરણં નૃણામ્ ।
 ન ચ વ્યાધિભયં ઘોરં, તસ્મિન્ શાસતિ મેદિનીમ્ ॥ ૧૮ ॥
 કામવર્ષી ચ પર્જન્યઃ, સર્વસસ્યપ્રદા મહી ।
 સર્વા દ્રોણદુઘા ગાવઃ, પ્રભાષાત્તસ્ય ભૂપતેઃ ॥ ૧૯ ॥

તેના (સિદ્ધરાજના) તેજપ્રભાવ વડે જેમ વાયુથી દિવા ઠરી
 જાય તેમ ધર્મબાધકો-ધર્મશ્વંસકો (દુષ્ટો) ક્ષણમાં નાશ પામ્યા. ૯૫
 પૃથ્વિને વિષે જે રૂદ્રસ્થાનો ગુપ્ત હતાં તે વિષ્ણુ જગવાનનું
 આરાધન કરી તેણે પ્રકાશમાં મૂક્યાં. (નહેર કર્યાં) ૯૬

અવંતિથી આરંભી સર્વ પૃથ્વિને જિતી લઈ તે શિવધ્યાનપરા-
 યણુ રાજાએ બ્રાહ્મણોને (પૃથ્વિનાં) દાનો આપ્યાં. ૯૭

તે રાજાના શાસનકાળમાં સર્વ વર્ણો સ્વધર્મથી રહેતાં હતાં,
 મનુષ્યોમાં અકાલ મરણો થતાં નહતાં, અને ભયંકર વ્યાધિઓનો ભય
 ન હતો. ૯૮

તે ભૂપતિના પ્રભાવ વડે વરસાદ ધન્ય પ્રમાણે થતો, (માઝ્યા
 મેધ વરસતા) પૃથ્વિ દરેક પ્રકારનાં વિપુલ ધાન્ય આપતી, અને
 માયો પુષ્કળ દૂધ આપતી હતી. ૯૯

ન ચૌરાશ્મિમયં તત્ર, ન વિષ્ણ્વ્યાલકં તથા ।
 શ્રુતિપાસમયં નાસ્તિ, સિદ્ધરાજે પ્રજ્ઞાસતિ ॥ ૧૦૦ ॥
 પદં પાલયતસ્તસ્ય, પ્રજાઃ પુત્રાનિચૌરસાન્ ।
 સ્વપુરસ્થસ્ય રાજર્થેયદ્વૃત્તં કથયામિ તે ॥ ૧૦૧ ॥
 શકદા પર્થિવેન્દ્રોઽસૌ, નિશિ સુસોત્થિતઃ સુખમ્ ।
 સંસ્માર સસરસ્તશ્ચ, જલહીનં સ્વકે પુરે ॥ ૧૦૨ ॥
 યત્સરો નગરાભ્યાસે, ઉત્તરસ્યાં વિશિ સ્થિતમ્ ।
 કૃતં દુર્લભરાજેન, જલપૂર્ણં કથં ભવેત્ ॥ ૧૦૩ ॥
 પદં ચિન્તયતે યાચત્ સુમતે સિદ્ધરાદ્ તતઃ ।
 યોગનિદ્રાં ગતસ્તાવત્, શિવધ્યાનપરાયણઃ ॥ ૧૦૪ ॥
 પતસ્મિન્નન્તરે બ્રહ્મન્, ભરદ્વાજો મહામુનિઃ ।
 અસ્ય વંશસ્ય કર્તા યો, ધૃગુવંશવિવર્ધનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સિદ્ધરાજના શાસનકાળમાં ચોર, અગ્નિ, ઝેર, અને ઝેરી
 પ્રાણિઓ(સર્પ, વ્યાધિ, સિંહ વગેરે)નો ભય ન હતો. તેમ જ કોઈને
 શુધા કે તૃપાની ચિંતા ન હતી. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો સાધનસંપન્ન
 હતાં. ૧૦૦

આ પ્રમાણે તે રાજર્ષિ પોતાની પ્રજાને ચૌરસ પુત્રની માફક
 પાળતો હતો, જે તેવામાં એક અદ્ભુત બનાવ બન્યો તે હું કહું છું. ૧૦૧

એક વખત તે પાર્થિવેન્દ્ર, રાત્રે સુષ્પર્વક નિદ્રા લઈ જાગતા
 થતાં તેને પોતાના નગર પાસેનું જલહીન સરોવર સાંભરી આવ્યું. ૧૦૨

આ સરોવર નગરની નિકટમાં ઉત્તર દિશાએ આવેલું હતું, જે
 દુર્લભરાજે બંધાવ્યું હોઈ તે તે જલપૂર્ણ કેવી રીતે થાય (તેનો વિચાર
 કરવા લાગ્યો). ૧૦૩

હે સુમતે! આ પ્રમાણે ચિંતવન કરતાં સિદ્ધરાજ શિવધ્યાન-
 પરાયણ બની, યોગનિદ્રામાં પડી ગયો. ૧૦૪

જેના નામ ઉપરથી તે કુળનું નામ ભારદ્વાજ કહેવાય છે, તેમ જ

यस्य नाम्ना कुलं चेदं भारद्वाजमिति श्रुतम् ।
 तेजसा यशसा चैव, ज्ञातं सर्वेषु राजसु ॥ १०६ ॥
 ज्ञાત્વા સ ચિન્તિતં તસ્ય, સ્વયં તત્ર સમાયયૌ ।
 તુષ્ટ્યર્થે સિદ્ધરાજસ્ય, દેવકાર્યાર્થસિદ્ધયે ॥ ૧૦૭ ॥
 યોગનિદ્રાગતં દૃષ્ટ્વા, શિવધ્યાનપરં નૃપમ્ ।
 પ્રોવાચ પ્રહસન્ બ્રહ્મન્, ભારદ્વાજઃ શુભં વચઃ ॥ ૧૦૮ ॥
 સાધુ તે ચિન્તિતં વત્સ, જ્ઞાત્વા દિવ્યેન ચક્ષુષા ।
 તત્સિદ્ધયતિ યથા સર્વમુપદેશ્યામિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૯ ॥
 તતઃ સ નૃપતિર્દૃષ્ટ્વા, મત્વા તં 'કુલદેવતમ્ ।
 યથાર્હે પૂજયામાસ, યોગનિદ્રાં ગતાઽપિ સન્ ॥ ૧૧૦ ॥
 અથ મે સફલં રાજ્યં, અથ મે સફલં શ્રુતમ્ ।
 અથ મે સફલાઃ કામાઃ યત્ત્વં દૃષ્ટોઽસિ માર્ગવ ॥ ૧૧૧ ॥

સર્વે રાજાઓમાં પોતાના યશ અને તેજ પ્રભાવ વડે પ્રસિદ્ધ છે, તે
 ભારદ્વાજ કુળના કર્તા અને જુગુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા ભરદ્વાજ મુનિ
 તેટલામાં (ત્યાં આવ્યા). ૧૦૫-૧૦૬

સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા માટે, અને દેવકાર્યોની સિદ્ધિને અર્થે
 સિદ્ધરાજને ચિત્તવન કરતો નાણી ને પોતે ત્યાં આવ્યા. ૧૦૭

શિવધ્યાનપરાયણ, સિદ્ધરાજને યોગનિદ્રામાં લીન થયેલા જોઈ
 ભરદ્વાજ મુનિ હાસ્ય કરી, ઉત્તમ વાણી વડે બોલ્યા. ૧૦૮

હે સાધુ પુરૂષ ! તારું ચિતિત કાર્ય મેં દિવ્ય ચક્ષુ વડે નાણ્યું છે.
 તેની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય ઉપાય બતાવીશ. ૧૦૯

પછી તે રાજાએ યોગનિદ્રામાં છતાં પણ તેમને જોતાં જ પોતાના
 કુલપતિ તરીકે તેમનું વિનીતભાવ વડે પૂજન કર્યું. ૧૧૦

ત્યારબાદ સ્તુતિ કરતાં સિદ્ધરાજ કહેવા લાગ્યા કે આપનાં
 દર્શનવડે કરીને મારું રાજ્ય, શ્રુત અને સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થયાં છે. ૧૧૧

સ તથા પૂજિતસ્તેન, વિધિના તપસાં નિધિઃ ।
 અમિનન્ધ મહારાજં, ભરદ્વાજો બ્રવીદિદમ્ ॥ ૧૧૨ ॥
 યત્ત્વયા ચિન્તિતં વત્સ, કથં સ્યાજ્જલપૂરિતમ્ ।
 સરોવરમિદં ળ્યાતં, તત્રોપાયં બ્રવીમિ તે ॥ ૧૧૩ ॥
 સારસ્વતમિદં ક્ષેત્રં, પુણ્યમાસીત્પુરાઽનઘમ્ ।
 પાપસ્પર્શભયાદેવ્યા, પરિત્યક્તં કલૌ યુગે ॥ ૧૧૪ ॥
 તામારાધય તસ્માત્ત્વં, વરદાં બ્રહ્મણઃ સુતામ્ ।
 સરસ્વતીં પુણ્યતમાં, પરમાનન્દદાયિનીમ્ ॥ ૧૧૫ ॥
 સરસ્વત્યુત્તરે કૂલે, સ્મશાનાન્તે સ્વયં સ્થિતઃ ।
 મહાદેવઃ પુરા કલ્પે, ત્વયા સિદ્ધેશ તોષિતઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 સિદ્ધેશ્વર ઇતિ ળ્યાતસ્તસ્માત્સિદ્ધિપ્રદો ભુવિ ।
 યદિ ત્યક્તં સરસ્વત્યાઃ ન મુક્તં શઙ્કરેણ તત્ ॥ ૧૧૭ ॥

આ પ્રમાણે વિધિવડે પૂજન કરવાથી તપસ્વી ભંડારવાળા
 ભરદ્વાજમુનિ, મહારાજને (સિદ્ધરાજને) અભિનંદન આપી બોલ્યા. ૧૧૨
 હે વત્સ! જે પ્રસિદ્ધ સરોવરને જલપૂર્ણ કરવાનો તું વિચાર કરે
 છે, તેનો ઉપાય હું તને કહું છું. ૧૧૩

પૂર્વે આ સારસ્વતક્ષેત્ર (સરસ્વતીને લઈ) પવિત્ર ગણાતું હતું.
 પરંતુ પાપસ્પર્શના ભયને લીધે કલિયુગમાં દેવીએ તેનો ત્યાગ
 કર્યો છે. ૧૧૪

તે બ્રહ્મસુતા સરસ્વતીનું તમે આરાધન કરો, જે મહાપુણ્ય અને
 પરમાનંદ આપવાવાળી છે. ૧૧૫

પૂર્વકાળમાં તે સિદ્ધેશને પ્રસન્ન કર્યા છે, તે મહાદેવ સ્મશાનના
 અંતમાં સરસ્વતીના ઉત્તરકાંડા ઉપર આવેલા છે. ૧૧૬

સિદ્ધોથી સેવાયેલા તે સિદ્ધિ આપવાવાળા હોઈ સિદ્ધેશ્વરથી
 પ્રસિદ્ધ છે. સરસ્વતીએ તે સ્થાનનો ત્યાગ કર્યા છતાં પણ શંકરે તે
 સ્થાનને ઓડ્યું નથી. ૧૧૭

તત્ર સિદ્ધેશ્વરં દેવં, ભક્તયા સમ્પૂજ્ય તં વિમુખ્ ।
 ઉત્તરાભિમુખઃ સ્થિત્વા, ગૃહ્ણન્ બ્રહ્મસનાતનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥
 પ્રાણાયામપરો ભૂત્વા, સંસ્થાપ્ય પ્રણવં હૃદિ ।
 ૧સ્મર સસ્સ્વતીં દેવીં, ૨સા તે સિદ્ધિ પ્રદાસ્યતિ ॥ ૧૧૯ ॥
 યથામુક્ત્વા ભરદ્વાજઃ, પરિષ્વજ્ય મહીપતિમ્ ।
 શીર્ષં ચાઘ્રાય સસ્નેહં, યયાવાશ્રમમાત્મનઃ ॥ ૧૨૦ ॥
 ગતે તસ્મિન્ મુનો વિપ્રે, યોગનિદ્રાં વિદ્ધાય સઃ ।
 ચિન્તયામાસ સિદ્ધેશો, વિસ્મયાવિષ્ટમાનસઃ ॥ ૧૨૧ ॥
 કિં નુ સ્વપ્નો મયા દૃષ્ટઃ, પ્રત્યક્ષમથવા પુનઃ ।
 અથવા ન ભવેત્ સ્વપ્નો, નાહં નિદ્રાવશો યતઃ ॥ ૧૨૨ ॥
 યવં સ નિશ્ચયં કૃત્વા, પ્રભાતે વિમલે નૃપઃ ।
 કથયામાસ તત્સર્વં, ગુરુણાં સુહૃદાં તથા ॥ ૧૨૩ ॥

ત્યાં અગાડી જઈ, સિદ્ધેશ્વર ભગવાનનું ભક્તિ વડે પૂજન કરી,
 ઉત્તરાભિમુખ બેસી, સનાતન બ્રહ્મ શિવાત્મક બની, સરસ્વતીનું ધ્યાન કર.
 વળી પ્રાણાયામમાં નિરત રહી, હૃદયમાં પ્રણવને સ્થાપન કરી,
 દેવી સરસ્વતીનું સ્મરણ કરજે, જેથી તે દેવી સિદ્ધિ આપશે. ૧૧૯
 આ પ્રમાણે કહી ભરદ્વાજ મુનિએ તે રાજેન્દ્રને આલિંગન
 આપ્યું અને સ્નેહપૂર્વક તેનો મૂર્ધ્નિપ્રદેશ સુંઘી, પોતાના આશ્રમ પ્રતિ
 આત્યા ગયા. ૧૨૦

ભરદ્વાજ મુનિના ગયા પછી યોગનિદ્રાનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધરાજ
 વિસ્મય પામી, ચિંતા કરવા લાગ્યો. ૧૨૧

મેં શું સ્વપ્નમાં આ બધું જોયું કે પ્રત્યક્ષ દેખ્યું? હું નિદ્રામાં છું
 કે જાગૃત છું? એવો વિચાર કરતાં કરતાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, ના હું
 સ્વપ્નમાં કે નિદ્રામાં નહતો, પણ મેં જે જોયું તે મારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં
 બન્યું છે. આમ સ્નેહભર્યું, નિર્મળ પ્રભાતમાં તેણે સ્વપ્નની આ વાત
 સુર અને મિત્રોને કહી. ૧૨૨-૧૨૩

તતઃ સ તૈરનુઘાતઃ પુણ્યેઽક્ષિ વિધિપૂર્વકમ્ ।
 પુરોષસા ચ સંયુક્તો, ગૌરેયં સ તદા યયૌ ॥ ૧૨૪ ॥
 સારસ્વતં મહાસ્થાનં, પુરા દૃષ્ટ્વા મનોરમમ્ ।
 ગૌરેયસ્યાઽભવત્પ્રીતિસ્તસ્માત્તત્ર સ્વયં સ્થિતઃ ॥ ૧૨૫ ॥
 નગરસ્યોત્તરે ભાગે, ઉચ્ચરસ્ય તુ મધ્યમઃ ।
 સિદ્ધેશ્વરાદક્ષિણતો, લોકાનાં સર્વસિદ્ધિદઃ ॥ ૧૨૬ ॥
 સ તં પ્રણમ્ય વિઘ્નેશં, સમ્પૂજ્ય વિધિવત્સ્વયમ્ ।
 નિર્વિઘ્નં સિદ્ધિમન્વિચ્છન્, દેવં સિદ્ધેશ્વરં યયૌ ॥ ૧૨૭ ॥
 સ દૃષ્ટ્વા પરમેશાનં, મહાદેવં જગદ્ગુરુમ્ ।
 પ્રણમ્ય પરયા ભક્ત્યા, સમ્પૂજ્ય વિધિવત્તતઃ ॥ ૧૨૮ ॥
 બ્રહ્મન્ સ પ્રયતો ભૂત્વા, સ્મૃત્વા 'તચ્છોભનં ગુરોઃ ।
 ઉત્તરાભિમુખઃ સ્થિત્વા, બદ્ધ્વા પદ્માસનં દદમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પછી સત્પુરુષોથી અનુઘાત થયેલ સિદ્ધરાજ વિધિપૂર્વક પુરોહિત
 સાથે ગૌરેય(ગણપતિ)ના મહાસ્થાને ગયો. ૧૨૪

પૂર્વે આ મનોરમ સારસ્વતસ્થાન ઉપર પ્રીતિ થવાથી ગણપતિએ
 અહીં નિવાસ કર્યો છે. ૧૨૫

સમસ્ત જનોને સિદ્ધિ આપનાર આ ગૌરેયનું મંદિર, નગરના
 ઉત્તર ભાગે, ઉપર (ઉપર) ભૂમિની મધ્યમાં, અને સિદ્ધેશ્વરથી દક્ષિણે
 આવેલું છે. ૧૨૬

ત્યાં તેણે વિઘ્નેશનું પૂજન વિધિવત્ કર્યું, અને પોતાનું કાર્ય
 નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થાય એમ ઇચ્છી, તે (સિદ્ધરાજ) સિદ્ધેશ્વર ગયો. ૧૨૭

ત્યાં પરમેશાન, જગદ્ગુરુ, મહાદેવજીને જોઈ, તેણે વિધિપૂર્વક
 અને પૂર્ણ ભક્તિ વડે તેમનું પૂજન કર્યું. પછી પોતાના પ્રયત્નમાં તત્પર
 થઈ, શોભા આપવાવાળું ગુરૂનું વાક્ય સ્મરણ કરી, ઉત્તરાભિમુખે

સન્નિરુદ્ધેન્દ્રિયગ્રામં, પ્રાણં હૃદિ નિધાય ચ ।
 સંસ્મરન્ પ્રણવં મન્ત્રં, સુમતે ધ્યાનમાસ્થિતઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 एवं પ્રધ્યાયતસ્તસ્ય, તૃતીયેઽહ્નિ સરસ્વતી ।
 દર્શયામાસ ચાત્માનં, વીणाપુસ્તકધારિणी ॥ ૧૩૧ ॥
 શુક્લામ્बरधरा नारी, शुक्लमाल्यानुलेपना ।
 द्योतयन्ती जगत्सर्वं, राजानं वरदाऽब्रवीत् ॥ ૧૩૨ ॥
 પરિતુષ્ટાસ્મિ ભદ્રં તે, વરં વરય સુવ્રત ।
 ધ્યાનં મુક્ત્વા મહારાજ, બ્રૂહિ યત્તે મનોગતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥
 દેવ્યાસ્તદ્વચનં શ્રુત્વા, મુક્ત્વા ધ્યાનં મહીપતિઃ ।
 પૂજયામાસ તાં ભક્ત્યા, વરદાં બ્રહ્મણઃ સુતામ્ ॥ ૧૩૪ ॥
 પ્રોવાચ પ્રણતો ભક્ત્યા, યદિ તુષ્ટાઽસિ મેઽનગ્રે ।
 ષતત્સ્થાનં ન મોક્તવ્યં, ત્વયા દેવિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

૬૯ પદ્માસન વાળી, ઇંદ્રીઓનો નિરોધ કરી, પ્રાણને હૃદયમાં સ્થાપી, હે
 સુમતે! પ્રણવના સ્મરણ સાથે તેણે ધ્યાન ધર્યું. ૧૨૮-૧૨૯-૧૩૦

આ પ્રમાણે ધ્યાન ધરતાં ત્રીજે દિવસે જેણે હાથમાં વીણા-
 પુસ્તક ધારણ કરેલાં છે, અને શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરી, તેવાં જ ચંદન-
 પુષ્પોથી અલંકૃત, સરસ્વતી જાણે જગતને પ્રકાશ કરતાં હોય તે પ્રમાણે
 રાજાને દર્શન આપી, વરદાન આપતાં બોલ્યાં. ૧૩૧-૧૩૨

હે સુવ્રત! તારે ભદ્ર (કલ્યાણ) થાઓ. હું તારા ઉપર પ્રસન્ન
 છું. જે જેઈએ તે વરદાન માગ. રાજા! ધ્યાનમુક્ત થઈ, મનોગત
 જે વાંચના હોય તે જણાવ. ૧૩૩

દેવીનાં વચન સાંભળી, ધ્યાનમુક્ત થયેલો, રાજા, વર
 આપવાવાળી બ્રહ્મતનયા સરસ્વતીનું ભક્તિ વડે સંવિધિ પૂજન કરી
 બોલ્યો. ૧૩૪

હે અનગ્રે (પવિત્ર)! આપ જે પ્રસન્ન થયાં હો તો તમારે નિરંતર
 આ સ્થાનમાં નિવાસ કરવો અને તેનો કોઈ વખત ત્યાગ કરવો નહીં. ૧૩૫

પશ્ચક્રોશમિદં સ્થાનં, યત્પુરા ત્યક્તવત્યસિ ।
 તીર્થૈસ્તુ સહિતા સર્વે નિત્યં સન્નિહિતા ભવ ॥ ૧૩૬ ॥
 સ્મશાનમુત્તરં ક્ષેત્રં, પીઠં તુ વનમેવ ચ ।
 પશ્ચૈતાનિ યથા જ્ઞાત્ર, સમ્ભવન્તિ તથા કુરુ ॥ ૧૩૭ ॥
 યદેતન્નગરાભ્યાસે, જલહીનં સરો મમ ।
 તત્પૂરયસ્વ પુણ્યેન, પત્રિત્રેણ સ્વવારિણા ॥ ૧૩૮ ॥
 દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ, યાનિ તીર્થાનિ સન્તિ વૈ ।
 યથા સરસિ મે નિત્યં નિવસન્તિ તથા કુરુ ॥ ૧૩૯ ॥
 પતત્ક્રુત્વા વચસ્તસ્ય, પ્રસન્ના બ્રહ્મણઃ સુતા ।
 પ્રોવાચ સિદ્ધરાજેન્દ્ર ! સર્વમેતદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૧૪૦ ॥
 યા સા જલમયી મૂર્તિર્વહતે પાવની મમ ।
 પ્લાવયન્તી સ્મશાનં સા, તદાગે તે ચ'વત્સ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

પાંચ કોશ પર્યંતનું આ સ્થાન જેનો પહેલાં આપે ત્યાગ કર્યો
 હતો તેને તીર્થો સહિત આપના પુનિત પ્રવાહથી અલંકૃત કરો. ૧૩૬
 સ્મશાન, ઉપર, ક્ષેત્ર, પીઠ અને વન, એ પાંચે મહાસ્થાનોને
 પૂર્વેની માફક આપના નિવાસથી સુશોભિત કરો. ૧૩૭

મારા નગરની સમીપમાં જલ વિનાનું જે સરોવર છે તેને આપના
 પવિત્ર વારિથી પરિપૂર્ણ કરો. ૧૩૮

પૃથ્વી ઉપર, અંતરિક્ષમાં, અને પાતાળમાં જે ગુપ્તાગુપ્ત તીર્થો
 છે તે બધાં મારા સરોવર ઉપર અને તેની આબુબાબુમાં નિવાસ
 કરો. ૧૩૯

એવાં તેનાં વચન સાંભળી, સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થઈ બોલ્યાં : હે
 સિદ્ધરાજ ! તથાસ્તુ, સર્વ એ પ્રમાણે થશે. ૧૪૦

જે મારી જલમયી મૂર્તિ સ્મશાનને પવિત્ર કરતી, પ્રવાહ રૂપે
 વહે છે તે તારા સરોવરમાં નિવાસ કરશે. ૧૪૧

અહં ત્વયીતિ ^૧વત્સ્યામિ, શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપિણી ।
 અતિપ્રીતા મહારાજ, સર્વસિદ્ધિ પ્રદાસ્યતિ ॥ ૧૪૨ ॥
 इत्युक्त्वान्तर्दधे देवी, ^૨બ્રહ્મયોનિઃ સરસ્વતી ।
 સુમતિઃ પૃષ્ઠવાન્ ભૂયો, માર્કણ્ડેયં ગુરું તત્ ॥ ૧૪૩ ॥

સુમતિસ્તાવ—

અતિપ્રભાવો નૃપતેર્મગવન્ કીર્તિતસ્ત્વયા ।
 અલ્પાયાસેન મર્ત્યસ્ય, સન્તુષ્ટા યા સરસ્વતી ॥ ૧૪૪ ॥
 પ્રત્યક્ષદર્શનં પ્રાપ્તા, પૂરયન્તી મનોરથાન્ ।
 તીર્થૈઃ સહ મહાભાગા, વિસ્મયઃ સુમહાનયમ્ ॥ ૧૪૫ ॥
 કથં પ્રાપ મહાસિદ્ધિરસાધ્યા યા કલૌ યુગે ।
 ચરિત્રં શૃણ્વતસ્તસ્ય, અદ્ભુતં પ્રતિભાતિ મે ॥ ૧૪૬ ॥

હે વત્સ ! હું શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપે અતિ પ્રસન્ન થઈ, ત્યાં નિવાસ કરી, સર્વ સિદ્ધિ આપીશ. ૧૪૨

એમ કહી, બ્રહ્મતનયા સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થયાં. તે વૃત્તાન્ત સાંભળી, સુમતિ માર્કંડેય ગુરૂને પૂછવા લાગ્યા. ૧૪૩

સુમતિ બોલ્યા—હે ભગવન્ ! આપે રાજાને અનન્ય પ્રભાવ બર્ણવ્યો, પરંતુ અલ્પ પ્રયાસથી સરસ્વતીએ પ્રસન્ન થઈ, મનોરથોને પૂર્ણ કરી, પ્રત્યક્ષ દર્શન આપતાં તે મહાભાગાએ તીર્થોસહ ત્યાં નિવાસ કર્યો (વિદ્યાસ્વરૂપે—પ્રવાહરૂપે). આથી મને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગે છે. ૧૪૪-૧૪૫

કારણ કલિયુગમાં અસાધ્ય એવું દેવીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન તે રાજાને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ? તે હકીકત સાંભળતાં જ નવાઈ પમાડે છે તેથી એ યથાર્થ કહો. ૧૪૬

૧ અહં ત્વયિ નિવત્સ્યામિ ૨ બ્રહ્મયોનિ

धीमार्कण्डेय उवाच—

मा ब्रह्मन् विस्मयं कार्ष्णिहिवगुह्यमिवं दृणु ।
जन्म ^१चैतस्य नृपतेर्विस्तरात्कथयामि ते ॥ १४७ ॥
दक्षः प्रजापतिर्योऽसौ, सत्या शप्तः पुरा कृतौ ।
पराभूतास्मि ते यस्मान्मृत्युलोके जनिष्यसि ॥ १४८ ॥
श्रुत्वा शापं ^२ततस्तस्माद्दक्षेणामितबुद्धिना ।
प्रसादिता तु सा देवी, शापस्यान्तं पुनर्ददौ ॥ १४९ ॥
यदा ^३त्वं मानुषे लोके, हरिं सञ्जनयिष्यसि ।
देवकार्यार्थसिद्धयर्थं, तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ॥ १५० ॥
रूपलावण्यसंयुक्तः, सर्वै राजगुणैर्युतः ।
स कर्णदेवो नृपतिर्जातो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १५१ ॥
मालाविद्याधरपतिर्विजयो विधुतस्तु यः ।
तस्य कन्याद्वयं जज्ञे, वसतः सुरपर्वते ॥ १५२ ॥

मार्कण्डेय भोक्ता—हे ब्रह्मन् ! तेमां आश्चर्य जेवुं कांछि नथी.
देवोत्थी पथ्य शुद्ध (अज्ञात) तेनुं जन्मवृत्तान्त विस्तारपूर्वक कहुं छुं
हे सांभलो. १४७

पहेलां कृतयुगनी अंदर दक्ष नामे प्रजापति होता, तेमने सतीमे
शाप आप्यो के भारो अनादर करवाथी तमो मृत्युलोकमां जन्म
धारण्य करशी, १४८

आवो सतीने शाप सांभली, अभित बुद्धिवाणा दक्षे, शापानुग्रह
भाटे प्रार्थना करतां देवीमे कछुं के, ज्यारे मनुष्यलोकमां देवकार्य भाटे
तभारे त्यां विष्णुने जन्म थरी, त्यारे तमो शापमुक्त थरी. १४९-१५०

त्यारपछी रूपलावण्यसंपन्न, राजगुणोत्थी युक्त, दक्ष प्रजापति
वैवस्वत भन्वतरमां कछुं देव राज थया. १५१

देवपर्वत (हिमालय) उपर निवास करता, मालाविद्याधरपति
विजय नामना प्रसिद्ध विद्याधरने जे कन्यामे होता. १५२

'જાતસ્ય(જાતાસ્ય)દુહિતા તત્ર, સુદેવા રૂપસુન્દરી ।
 પુરા કલ્પે ચ સાઽપ્યાસીઙ્ગાર્યા દક્ષપ્રજાપતેઃ ॥ ૧૫૩ ॥
 સા તુ બાલ્યાત્મપ્રત્યેવ, યોગવિદ્યાગુણાન્વિતા ।
 પુરુષદ્વેષિણી જાતા, ગૌર્યારાધનતત્પરા ॥ ૧૫૪ ॥
 આરાધયતિ સા દેવી, મનોવાક્રાયચેષ્ટિતૈઃ ।
 કૈલાસં સર્વદા ગત્વા, પ્રત્યક્ષાં હરવલ્લભામ્ ॥ ૧૫૫ ॥
 પદં તુ વર્તમાના સા, યૌવનં સમુપાગતા ।
 દૃષ્ટ્વા તુ તાં તથારૂપાં, માતા તસ્યાસ્તદા સ્વયમ્ ॥ ૧૫૬ ॥
 કન્યાભાવાદતિક્રાન્તા, સુદેવા તે સુતા વિભો ।
 માલાવિદ્યાધરપતિં, પતિં પ્રાહ્ન સુદુઃખિતા ॥ ૧૫૭ ॥
 વિવાહયિતુમાત્માનમસ્માકં દુઃખદાયિની ।
 ન સા વાઙ્મતિ દૈવાઙ્મ, બોધ્યમાના સતી સદા ॥ ૧૫૮ ॥

તેમાં એકનું નામ સુદેવા હતું, જે રૂપસૌંદર્યમાં યુક્ત હોઈ પૂર્વ-
 કલ્પમાં દક્ષ પ્રજાપતિની સ્ત્રી હતી. ૧૫૩

તે કન્યા ખાલ્યવયથી જ ગુણવાન અને યોગમાર્ગનું સેવન કરતી
 હોઈ, સ્વભાવથી જ પુરુષદ્વેષિણી હતી, જે નિત્ય ગૌરીનું આરાધન
 કરતી. ૧૫૪

તે હંમેશાં કૈલાસપર્વત ઉપર જઈ, મન, વાણી, અને કાયા વડે
 શિવપ્રિયાનું (ગૌરીનું) પ્રત્યક્ષ સેવન કરતી હતી. ૧૫૫

એમ કરતાં કરતાં તેણે ખાલ્યાવસ્થામાંથી યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો.
 આવી ઉમ્મર લાયક, એટલે જેણે કન્યાભાવને અતિક્રાન્ત કર્યો છે
 તેવી (યૌવન પ્રાપ્ત થયેલી) સુદેવાને જોઈ, તેની માતા પોતાના પતિ
 માલાવિદ્યાધરપતિને દુઃખિત થઈ કહેવા લાગી. ૧૫૬-૧૫૭

સ્વામિનું ! પરણાવવાને લાયક આ કન્યા આપણને દુઃખદાત્રી છે.
 છે. ગૌરીના કહેવા છતાં દૈવથી પ્રેરાયેલી તે પુરુષને ઇચ્છતી નથી. ૧૫૮

તતઃ પ્રોવાચ તચ્છુત્વા, વિદ્યાધરપતિઃ પ્રિયામ્ ।
 મા શોકં કુરુ કલ્યાણિ, કૃતં સર્વત્ર ભુજ્યતે ॥ ૧૫૯ ॥
 આરાધયતિ યાં દેવિ, સર્વભાવેન તે સુતા ।
 સર્વકામપ્રદા ગૌરી, પ્રાત્કાલં કરિષ્યતિ ॥ ૧૬૦ ॥
 દ્વિતીયા તે સુતા ચેયં, દેવકી વરવર્ણિની ।
 રત્નચૂડાય નાગાય, પ્રદત્તા કુલશાલિને ॥ ૧૬૧ ॥

માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

તથાપિ દમ્પતી તૌ તુ, સુદેવાં તાં અહર્નિશમ્ ।
 ચિન્તયન્તૌ સુદુઃખાતૌ, નિર્દુઃખં વિન્દતઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૬૨ ॥
 સુદેવા સા તુ સુમતે, પદા કામચારિણી ।
 વિમાનવરમારૂઢા, મર્ત્યલોકં જગામ હ ॥ ૧૬૩ ॥
 યાવત્પશ્યતિ સા દૃષ્ટા, જમ્બૂદ્વીપં મનોરમમ્ ।
 નાનાશ્ચર્યસમાકીર્ણં, નાનાજનપદાકુલમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

તે સાંભળી વિદ્યાધરપતિ બોલ્યા, હે કલ્યાણી ! એમાં શોય કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. કૃતકર્મનું ફળ સર્વ કાષ્ટને ભોગવવું જ પડે છે. ૧૫૯

આ કન્યા જે દેવી(પાર્વતી)નું સર્વભાવથી નિત્ય પૂજન અને અર્ચન કરે છે તે જ સર્વ મનેષિસત કાર્યો કરવાવાળી ભગવતી યથાસમયે સર્વ કાર્યો કરશે. ૧૬૦

તેની ખીજ દેવકી નામની સુંદર કન્યાને કુલશાલિ, રત્નચૂડા નામના નાગ સાથે પરણાવી. ૧૬૧

માર્કણ્ડેય બોલ્યાઃ દેવકીને પરણાવ્યા પછી પણ તે દંપતિને સુદેવા માટે અહર્નિશ ચિંતા રહેવા લાગી. ૧૬૨

હે સુમતે ! એક વખત તે સુદેવા વિદ્યાધરિ ઇચ્છાનુસાર (સ્વેચ્છાથી) મતિ કરનાર વિમાનમાં બેસી, ફરતી ફરતી મૃત્યુલોકમાં આવી. ૧૬૩

પૃથ્વી ઉપર આવતાં મનોહર જંબૂદ્વીપની અદ્ભુતતા, તેમ જ

નાનાપ્રભાવેસ્તીર્યેષ્ઠ, ક્ષેત્રેઃ પીઠૈઃ સમન્વિતમ્ ।
 તાવત્સ્થાનમિદં પ્રાપ્તા, નિધાનં સર્વસમ્પદામ્ ॥ ૧૬૫ ॥
 ૧સમ્બભૂવ તતસ્તસ્યા, નિમિત્તાનિ શુભાનિ ચ ।
 દિવ્યન્તરિક્ષભૌમાનિ, સ્થાનેઽસ્મિન્ સહસા દ્વિજ ॥ ૧૬૬ ॥
 વામં પ્રસ્પન્દતે ચક્ષુર્વાયુષ્ઠ ૨સુમુખો વઘૌ ।
 મનસઞ્ચ પરા પ્રીતિઃ સ્થાનં બુદ્ધિરજાયત ॥ ૧૬૭ ॥
 યાવન્નિરીક્ષતે તઞ્ચ, વિમાનવરમાસ્થિતા ।
 શારદી રજની તાવત્, પ્રવૃત્તાઽઽનન્દદાયિની ॥ ૧૬૮ ॥
 પ્રાસાદોપરિ પર્યટ્કે, નિશીથે વસુધાધિપઃ ।
 દૃષ્ટસ્તથા તુ સહસા, નિદ્રામમિલષન્ સુખી ॥ ૧૬૯ ॥
 તં દૃષ્ટ્વા દેવસંકાશં, નૃપં પુરુષદ્વેષિણી ।
 કન્યાઽપિ સા સાનુરાગા, જાતા કર્મવશેન તુ ॥ ૧૭૦ ॥

અનેક દેશો, નાના મોટા ક્ષેત્ર અને પીઠાથી સમન્વિત તીર્થો તમા
 અપૂર્વસંપત્તિસંપન્ન ભૂમિકા જોઇ તે પ્રસન્ન થઇ. ૧૬૪-૧૬૫

આ ભૂમિકામાં આવતાં જ તેને દિવિ (સ્વર્ગ) અંતરિક્ષ, અને
 પૃથ્વીમાંનાં શુભ નિમિત્તો (શુકનો) થવા લાગ્યાં. ૧૬૬

તેનું વામનેત્ર ફરકવા લાગ્યું, વાયુ ઉત્તમ પ્રકારે વાવા માંજો,
 અને હૃદય આનંદમગ્ન બન્યું, જોયો આ સ્થાન ઉપર તેની પ્રીતિ થઇ. ૧૬૭

આ પ્રમાણે વિમાનમાં બેસી નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં આનંદ
 આપનારી, શરદરાત્રી સંપૂર્ણ રીતે ખીલી હતી. ૧૬૮

તેવામાં ત્યાં પ્રાસાદ વિષે પલંગમાં સુખપૂર્વક સ્થપન કરેલા
 વસુધાધિપ રાજા(કર્ણ)ને તેણે જોયો. ૧૬૯

દેવસમાન તે પુરુષરાજને જોઇ, પુરુષદ્વેષિણી સતી(વિદ્યાધર-
 કન્યા સુદેવા)ને અદૃષ્ટ કર્મચોગને લઇ તેના ઉપર પ્રીતિ થઇ. ૧૭૦

તતઃ પ્રબોધયામાસ, નૃપતિ કામમોહિત ।

પ્રબોધિતસ્તયા રાજા, દર્શ પુરતઃ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧કામાર્તી તાં વિદિત્વા તુ, તત્તચામીકરપ્રભામ્ ।

નામ્યનન્દત ધર્માત્મા, પરદારામિશક્ત્યા ॥ ૧૭૨ ॥

મનોગતં તુ સા ભાવં, બુદ્ધ્વા રાજો મહાત્મનઃ ।

૨તસ્મૈ નિવેદયામાસ, સ્વકુલં નામ કર્મ ચ ॥ ૧૭૩ ॥

કન્યાઽહં તવ ગમ્યાઽસ્મિ, જન્મ મે સફલં કુરુ ।

ત્વયા નિરાકૃતા નાથ, નાહં જીવિતુમુત્સદે ॥ ૧૭૪ ॥

ઉપયેમે તુ તાં રાજા, વિધિના ધર્મવત્સલઃ ।

ગાન્ધર્વેણ વિવાહેન, તયા રહસિ યાચિતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

તત્ર સા રમયામાસ, રાજાનં પ્રીતિમાનસા ।

અવાપ ગર્ભં તસ્માચ્ચ, અદિતિઃ કશ્યપાદયથા ॥ ૧૭૬ ॥

તેણે રાજાને જાણ્યો. જામત થતાં જ રાજાએ પોતાની આગળ
રૂપસંપન્ન અને કામથી મોહિત થયેલી સ્ત્રીને જોઈ. પરંતુ તે ધર્માત્માએ
પરદારા માની, તેનો ઇન્કાર કર્યો. ૧૭૧-૧૭૨

તે મહાનુભાવ નૃપતિના મનોગત ભાવોને જાણી, સુદેવાએ તેને
પોતાનું કુળ, નામ અને કર્માદિક વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો અને વિનંતી
કરતાં બોલી. ૧૭૩

હે નાથ ! હું કન્યા છું અને પતિભાવથી આપની પાસે આવી છું.
તો મારો જન્મ સફળ કરો. આપ મારો અનાદર કરશો તો હું પ્રાશ્ન-
ત્યાગ કરીશ. ૧૭૪

ધર્મવત્સલ તે મહારાજાએ તેનો વૃત્તાન્ત સાંભળી, વિધિયુક્ત ગાંધર્વ-
વિવાહ કરી, પત્ની તરીકે તેનો સ્વીકાર કર્યો. ૧૭૫

પ્રસન્ન ચિત્તથી તે ઉભય દંપતિએ ગાર્હસ્થ્યધર્મનો સ્વીકાર કરતાં.
કશ્યપથી અદિતિની માફક સુદેવાને ગર્ભ રચ્યો. ૧૭૬

તસ્મિન્ ગર્ભેઽવતીર્ણોઽસૌ, દેવકાર્યાર્થસિદ્ધયે ।

દક્ષં મોચયિતું શાપાત્સ્વયં નારાયણઃ પ્રભુઃ ॥ ૧૭૭ ॥

તયોસ્તુ દૈવસંયોગાદ્વિયોગઃ સમજાયત ।

તથારૂપા તુ સા દેવી, જગામ સ્વં નિકેતનમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

દર્શનેન પિતુર્યાતિ, લજ્જમાના મહાસતી ।

દધાર ગર્ભે દુઃસ્થેન, સૂર્યપાવકવર્ચસમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

^૧પ્રમદા સા યદા બ્રહ્મન્, બભૂવ ચ સુદુઃખિતા ।

તદા ગર્ભે સમહરદૈવયોગબલેન તુ ॥ ૧૮૦ ॥

મર્ત્યલોકે તુ તં નીત્વા, લોકાનાં હિતકામ્યયા ।

ધર્મસંરક્ષણાર્થાય, અસુરાણાં વધાય ચ ॥ ૧૮૧ ॥

તસ્યૈવ કર્ણનૃપતેર્ધર્મપત્ની વસુન્ધરા ।

મયલ્લદેવીતિ નામ્નાઽભૂત્, તં સા તસ્યૈ દદુઃ સુતમ્ ॥૧૮૨॥

તે ગર્ભમાં દેવકાર્યોની સિદ્ધિ માટે, અને દક્ષને શાપથી મુક્ત કરવા, સ્વયં ભગવાન્ નારાયણે પ્રવેશ કર્યો. ૧૭૭

ત્યારપછી દૈવયોગે તે રાજ્યથી વિયોગ થતાં ગર્ભવતી સુદેવા પોતાના સ્થાને ગઇ. ૧૭૮

(યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી, તેમજ પુરૂષદ્વેષિણી સુદેવાને ગર્ભ રહેતાં) પિતાજી દેખશે (જાણશે) એમ સમજી, લજ્જા પામતી, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી ગર્ભને દુઃખથી ધારણ કરતી હતી. ૧૭૯

હે સુમતિ ! જ્યારે તે અત્યંત દુઃખી થવા લાગી ત્યારે, દૈવયોગ-બળથી તે ગર્ભ લોકોના હિત માટે, અસુરોનો સંહાર કરવા, અને ધર્મસ્થાપન કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર કર્ણદેવ રાજ્યની ધર્મપત્ની મયલ્લદેવી(મયણદા)ને અર્પણ કર્યો. ૧૮૦-૮૧-૮૨

પતસે કથિતં બ્રહ્મન્, રહસ્યં યત્પુરાતનમ્ ।
 જન્મ વૈ સિદ્ધનૃપતેધર્મતઃ શાસતઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૩ ॥
 સાહસે વર્તમાનસ્ય, મતિસ્તસ્યાઽશુભાઽભવત્ ।
 કાલપ્રભાવાન્મોહાશ્ચ, હૈતુકાનાં ચ સક્લમાત્ ॥ ૧૮૪ ॥
 ધર્માત્પચલિતા કિશ્ચિદ્બુદ્ધિસ્તસ્ય મહીપતેઃ ।
 નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્યં ન યથાવચ્ચકાર સઃ ॥ ૧૮૫ ॥
 યદા સ સિદ્ધનૃપતિર્દેવા ભીતાસ્તદા^૧ઽભવત્ ।
 ઇતિહાસપુરાણાનિ, ધર્મશાસ્ત્રાણિ યાનિ ચ ॥ ૧૮૬ ॥
 સંહિતાઃ વિવિધાશ્ચૈવ આગમૌશ્ચ પૃથગ્વિધાન્ ।
 કેશવાખ્યસ્તદા તં તુ, વ્યાસરૂપી દ્વિજઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૮૭ ॥
 સ્મારયામાસ રાજાનમાસ્તિક્યમનુવર્ણયન્ ।
^૨સ બોધ્યમાનઃ સહસા, ત્યક્ત્વા મોહં મહામતિઃ ॥ ૧૮૮ ॥

આવી રીતે પુરાતન રહસ્યરૂપ સિદ્ધરાજનો જન્મવૃત્તાન્ત મેં
 તમને કહ્યો. આ સિદ્ધનૃપતિ ધર્મથી પ્રજાપાલન કરતો હતો. ૧૮૩

તે સાહસિક રાજાની બુદ્ધિ કાળયોગથી, નિરીશ્વરવાદિઓના
 સંગથી અને મોહથી ધર્મન્યુત થઇ ત્યારે, ધર્મથી ચલિત બુદ્ધિવાળો
 તે રાજા નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય કર્મોથી પણ વિમુખ બન્યો.

૧૮૪-૧૮૫

ન્યારે તે રાજા ધર્મકર્મથી બહિર્મુખ થયો, ત્યારે દેવતાઓ બચાકુલ
 બન્યા. (અર્થાત્ ધર્મકર્મને લોપ થતાં દેવકાર્યોની સિદ્ધિ નહીં થાય
 તેવો દેવતાઓને ભય લાગ્યો.) આથી તેને પ્રયોધ કરવા ઇતિહાસ,
 પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ અને આગમોના જ્ઞાતા, વ્યાસસ્વરૂપ, કેશવ
 નામના બ્રાહ્મણે તેને વેદધર્મનું સ્મરણ કરાવીને પુનઃ આસ્તિક
 બનાવ્યો. ૧૮૬-૮૭-૮૮

૧ સ્તદાઽભવન્ ૨ સમ્બોધ્યમાન

આત્માનં દૈવતં મત્વા, મહાધર્મરતોઽમ્ભવત્ ।
 નિત્યનૈમિત્તિકાદીનિ, સ યથાવચ્ચકાર હ ॥ ૧૮૯ ॥
 પૂજયામાસ વિધિના, સર્વભાવેન શકુરમ્ ।
 તિથિનક્ષત્રયોગેષુ, વ્રતાનિ નિયમૈઃ સહ ॥ ૧૯૦ ॥
 ચકાર વિધિવત્સર્વે, સ્વનામ્ના સ્થાનમેવ ચ ।
 ગોભૂહિરણ્યદાનાનિ, મહાદાનાનિ યાનિ ચ ॥ ૧૯૧ ॥
 પ્રપારામતઙાગાનિ, સત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ।
 'યસ્મિન્ કાલે ચ તીર્થે ચ, દાનં યદ્વિહિતં 'યથા ॥ ૧૯૨ ॥
 દદૌ સ સિદ્ધનૃપતિર્લોકે ધર્મં પ્રદર્શયન્ ।
 યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠો, લોકસ્તદનુવર્તતે ॥
 દૃષ્ટાપૂર્તે સ્વયં તસ્માત્, ધર્મં રાજા સદાઽકરોત્ ॥ ૧૯૩ ॥

પુનઃ જ્ઞાનનિષ્ઠ બનેલ, તે રાજા નાસ્તિકવાદ અને આત્મમોહને
 ત્યાગી, પોતે કાણુ છે તે વિચારી, (અર્થાત્ પોતે વિષ્ણુસ્વરૂપ છે)
 સ્વધર્મપરાયણ બની, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો યથાવિધિ કરવા લાગ્યો. ૧૮૯

તિથિ, નક્ષત્ર, અને યોગોમાં, વ્રત નિયમો સાથે તે રાજા
 સર્વભાવથી (અનન્યભાવથી) ભગવાન્ શંકરનું પૂજન કરવા લાગ્યો. ૧૯૦

ગાયો, પૃથ્વી અને હિરણ્યાદિક મહાદાનો આપતા, પરબો,
 ઉપવનો અને મહાસરોવરો અંધાવતા, કાળ (ઉત્તમપર્વો) અને તીર્થોમાં
 વિધિપ્રમાણે વિવિધ સત્રો (યજ્ઞો) કરતા, તે મહારાજા (સિદ્ધરાજ) પોતાના
 નામને સિદ્ધ કરતા હતા. (અર્થાત્ સ્વનામધન્ય થયા.) ૧૯૨-૧૯૨

આ પુરૂષશ્રેષ્ઠ સિદ્ધનૃપતિ જનસમાજને ધર્મમાર્ગમાં પ્રેરતા
 ધર્મકાર્યો કરતા હતા. કારણુ જનસમાજ શ્રેષ્ઠપુરૂષોને જ અનુસરે છે.
 વળી ઇષ્ટાપૂર્તાદિક અનેક ધર્મકાર્યો પણ તેણે કર્યા હતાં. ૧૯૩

શુભતિલાચ—

અસમ્ભાવ્યમિદં મહાં, ભવતા કીર્તિતં મુને ।
 દ્વિજમાત્રેણ યત્નેન, સિદ્ધરાજઃ પ્રબોધિતઃ ॥ ૧૯૪ ॥
 જ્ઞાનાગમઃ કથં તસ્ય, સિદ્ધરાજે ચ સૌહૃદમ્ ।
 સજ્ઞાતં સિદ્ધરાજસ્ય, કથં તસ્મિન્ દ્વિજે સદા ॥ ૧૯૫ ॥

માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

કથયામિ સમાસેન, જન્મ તસ્ય દ્વિજન્મનઃ ।
 યસ્મિન્ વંશે સમુત્પન્નો, યદર્થે સ મહામુનિઃ ॥ ૧૯૬ ॥
 બ્રહ્મર્ષિર્જુનો નામ્ના, કશ્યપાન્ધવસમ્મવઃ ।
 આસીત્સત્યપુરે સ્થાને, બ્રહ્મા વિપ્રહવાનિવ ॥ ૧૯૭ ॥
 તસ્માત્પુત્રઃ સમુત્પન્નો, દામોદર इति स्मृतः ।
 સત્યવાદી ઋજુર્દાન્તો, સદાચારો बहुभुतः ॥ ૧૯૮ ॥

શુભતિ બોલ્યા—હે મુનિશ્વર ! આપે જે કહ્યું તે મને અસંભાવ્ય લાગે છે. કારણ એક બ્રાહ્મણના ઉપદેશ માત્રથી રાજા પ્રબોધિત થયા, તો એવું અદ્ભુત જ્ઞાનસામર્થ્ય તે બ્રાહ્મણને કેવી રીતે થયું, તેમ જ સિદ્ધરાજની સાથે તેનો મિત્રતાનો હેતુ અને સ્નેહનું મુખ્ય કારણ કેમ બન્યું તે જણાવો. ૧૯૪-૯૫

માર્કંડેય બોલ્યા—તે બ્રાહ્મણનું જન્મવૃત્તાન્ત હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. તે કયા વંશમાં, અને શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા, તે સાંભળો. ૧૯૬

કશ્યપવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્મર્ષિ અર્જુન નામે તપોમૂર્તિ સત્યપુર(સાચોર)માં રહેતા હતા. ૧૯૭

તેમનો પુત્ર દામોદર સત્યવાદી, ઉદાર, સદાચારી અને બહુશ્રુત હતા. ૧૯૮

માર્યા તસ્યાઽભવત્સાધ્વી, સાવિત્રી બ્રહ્મણો યથા ।
 નીતાદેવીતિ વિશ્યાતા, કેશવં સાપ્યજીજનત્ ॥ ૧૯૯ ॥
 કૃષ્ણદ્વૈપાયનો સાક્ષાત્, સોઽવતીર્ણો મહીતલે ।
 નિમિત્તે સિદ્ધરાજસ્ય, નિયોગાદ્બ્રહ્મણો દ્વિજઃ ॥ ૨૦૦ ॥
 કારિતઃ સિદ્ધરાજેન, સ્વપુરસ્ય તુ મધ્યતઃ ।
 પ્રાસાદમેરુરિત્યસ્તિ, તસ્ય નામ્નોપલક્ષિતઃ ॥ ૨૦૧ ॥
 હેમસ્તમ્ભસમાયુક્તો, મણિજાલવિભૂષિતઃ ।
 દિવ્યસ્ફટિકસોપાનઃ, સાક્ષાન્મેરુરિવાપરઃ ॥ ૨૦૨ ॥
 તસ્મિન્ વસતિ પ્રીતાત્મા, સ્વયં દેવઃ સદાશિવઃ ।
 ભક્તયા તુ સિદ્ધરાજસ્ય, કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તદા ॥ ૨૦૩ ॥
 કેશવો વ્યાસરૂપેણ, યોઽવતીર્ણો મહીતલે ।
 સોઽદ્યાપિ દૃશ્યતે તત્ર, ધ્યાયન્ દેવીં સરસ્વતીમ્ ॥૨૦૪॥
 વ્યાસં પદ્યતિ તત્રસ્થં, દેવં નત્વા સદાશિવમ્ ।
 સુદ્ધાનં મહદાપ્નોતિ, પરત્ર ચ શુભાં ગતિમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

તેમની સ્ત્રી નીતાદેવી ચતુર્ભુજ(બ્રહ્મા)ની પત્ની સાવિત્રી જેવી સાધ્વી હતી, જેણે કેશવને જન્મ આપ્યો. ૧૯૯

સિદ્ધરાજના નિમિત્તે બ્રહ્માથી સાક્ષાત્ કૃષ્ણદ્વૈપાયને પૃથ્વી ઉપર કેશવસ્વરૂપે જન્મ લીધો. (અર્થાત્ દક્ષે કર્ણને, વિષ્ણુએ સિદ્ધરાજને અને કૃષ્ણદ્વૈપાયને કેશવને, એમ ત્રણે દેવતાઓએ દેવકાર્યો માટે મૃત્યુ-લોકમાં જન્મ લીધો). ૨૦૦

રાજા સિદ્ધરાજે નગરની મધ્યમાં પોતાના નામથી મેરૂપ્રાસાદ (સિદ્ધરાજ મેરૂ) બંધાવ્યો હતો, ૨૦૧

તે પ્રાસાદ સોનાના સ્તંભોયુક્ત, મણિની જાળીઓથી સુશોભિત અને દિવ્ય સ્ફટિકનાં પગથીયાંવાળો ખીજા મેરૂ પર્વત જેવો (દેદીપ્યમાન) હતો. ૨૦૨

તેમાં પ્રસન્નચિત્તવાળા ભગવાન્ સદાશિવ ખીરાજતા હતા. સિદ્ધરાજની ભક્તિવડે પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ થયેલા કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્વ રૂપ

યદાવતરતે વિષ્ણુર્દેવકાર્યેણ કેનચિત્ ।

તદા તસ્ય પ્રબોધાય, વ્યાસોઽવતરતે મહીમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

યત્તે કથિતં બ્રહ્મન્, જ્ઞાનાવાપ્તેસ્તુ કારણમ્ ।

સૌહાર્દં તુ યથાજાતં, સિદ્ધરાજસ્ય તસ્ય ચ ॥ ૨૦૭ ॥

ઇદં તે કથિતં જન્મ, સિદ્ધરાજસ્ય વિસ્તરાત્ ।

સમાસાત્કેશવસ્યાપિ, સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉવાચ—

ભરદ્વાજસ્તતઃ પ્રાપ્તો, દ્રષ્ટું સિદ્ધેશ્વરં સ્થિતમ્ ।

સિદ્ધયર્થં તં મહારાજં, સરસ્વત્યા સમાગતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

આગતઃ સિદ્ધરાજેન, પૂજિતો વિધિવત્તદા ।

તસ્યૌ તત્રૈવ સંદ્રષ્ટો, મત્વા તત્સ્થાનમુત્તમમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

કેશવ વ્યાસનો આ ભવ્ય પ્રાસાદમંદિરમાં નિવાસ હતો. આજે પણ ભગવતી સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતા વ્યાસને જોઇ, તેમાં રહેલા ભગવાન સદાશિવને જે નમસ્કાર કરે છે તે ઉત્તમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, પરલોકમાં શુભ ગતિને પામે છે. ૨૦૩-૪-૫

જ્યારે જ્યારે દેવકાર્ય માટે વિષ્ણુ પ્રકટ થાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મપ્રબોધ માટે વ્યાસ ભગવાન પણ પૃથ્વી ઉપર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. ૨૦૬

હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજની સાથે (કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્વ૩૫) કેશવવ્યાસની મિત્રતાનું કારણ અને તેમને મેળવેલ સામર્થ્યનું વૃત્તાન્ત મેં તમને આ રહસ્યદ્વારા સમજાવ્યું. ૨૦૭

સિદ્ધરાજ અને કેશવ વ્યાસનું આ વિસ્તારપૂર્વક જન્મ વૃત્તાન્ત જે મેં સંજળાવ્યું તે સર્વ પાપોને નાશ કરનાર છે. ૨૦૮

માર્કંડેય બોલ્યા—ભરદ્વાજ મુનિ સિદ્ધેશ્વરના દર્શન માટે તેમજ સરસ્વતી જેના ઉપર પ્રસન્ન છે તેવા મહારાજ સિદ્ધરાજની કાર્ય-સિદ્ધિ માટે ત્યાં પધાર્યા. ૨૦૯

તેમનું આગમન થતાં જ સિદ્ધરાજે તે મુનિવરનું વિધિવત્

તમુવાચ ભરદ્વાજઃ, પુત્ર દિષ્ટ્યા સરસ્વતી ।
 તીર્થેઃ સહ મહાપુણ્યા, પ્રત્યક્ષા યસ્વયા કૃતા ॥ ૨૧૧ ॥
 અહો માહાત્મ્યમત્યુગ્રં, ત્વયા લોકે પ્રદર્શિતમ્ ।
 નષ્ટમેતન્મહાસ્થાનં, યસ્વયા પુનરુદ્ધૃતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥
 યત્ર સિદ્ધિસ્ત્વયા ! પ્રાપ્તા, દૃષ્ટા દેવી સરસ્વતી ।
 સિદ્ધેશ્વરં સમાસાદ્ય, સ્થેયમત્ર મયાઽપિ હિ ॥ ૨૧૩ ॥
 સિદ્ધેશ્વરસમીપે તુ, સરસ્વત્યાં વ્યવસ્થિતમ્ ।
 તવ નામ્નાઽત્ર વિખ્યાતં, તીર્થં લોકે ભવિષ્યતિ ॥ ૨૧૪ ॥
 અસ્મિન્ તીર્થંવરે સ્નાત્વા, સન્તપ્ત્ય પિતૃદેવતાઃ ।
 સિદ્ધેશ્વરં તુ સમ્પૂજ્ય, સિદ્ધિં યાસ્યન્તિ માનવાઃ ॥ ૨૧૫ ॥

પૂજન કર્યું. આથી (પૂજનથી) પ્રસન્ન થયેલા તે ઋષિ (ભરદ્વાજ)
 આ સ્થાનને સર્વોત્તમ માની, રાજ્ય પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, હે પુત્ર ! તે
 અત્યંત બકિતભાવ વડે મહાપુણ્યા સરસ્વતીને તીર્થોસહ પ્રત્યક્ષ કર્યા છે.
 (અર્થાત્ તે ધણું જ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે, જેથી સરસ્વતીએ પ્રત્યક્ષ
 આવી તને દર્શન આપ્યાં.) ૨૧૦-૨૧૧

નષ્ટ પામેલાં આ મહાસ્થાનોનો તમોએ પુનરુદ્ધાર કરી, તેનું
 જાવ્ય માહાત્મ્ય જગતમાં બતાવી આપ્યું છે. ૨૧૨

જ્યાં તમે સરસ્વતીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં, તેમ જ જે સ્થળે
 તમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, આવા ઉત્તમ સિદ્ધેશ્વરના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી,
 હું પણ અહીં જ નિવાસ કરીશ. ૨૧૩

આ સિદ્ધશ્વરની સમીપમાં સરસ્વતીના તટ ઉપર તારા નામથી
 જગવિખ્યાત તીર્થ થશે. ૨૧૪

આ તીર્થમાં સ્નાન કરી, દેવ, ઋષિ, ચિત્રાઓ, વગેરેને તર્પણાદિકથી
 તૃપ્ત કરી, સિદ્ધેશ્વરનું પૂજન કરનારા મનુષ્યો પરમ સિદ્ધિને
 પામે છે. ૨૧૫

પશ્ચમ્યાં ચ સિતે પક્ષે, 'યે'ત્રાગત્ય સરસ્વતીમ્ ।
 'દ્રક્ષન્તિ પરયા મત્તયા તેભ્યઃ સિદ્ધિ પ્રદાસ્યતિ ॥ ૨૧૬ ॥
 પવમુક્ત્વા સ સિદ્ધેશો, ભરદ્વાજસ્તપોનિધિઃ ।
 તત્રૈવ ન્યવસત્પ્રીતઃ, શિવધ્યાનપરાયણઃ ॥ ૨૧૭ ॥
 તતઃ સ રાજા સુપ્રીતઃ, પ્રાપ્ય સર્વ મનોરથમ્ ।
 સિદ્ધેશ્વરપ્રસાદાદ્ધ, સરસ્વત્યાસ્તથૈવ ચ ॥ ૨૧૮ ॥
 સ્વવંશપાવનાર્થ ચ, સિદ્ધરાજઃ સરસ્વતીમ્ ।
 તત્સરે'ત્થાનયદેવી, ગન્ગામીઘ ભગીરથઃ ॥ ૨૧૯ ॥
 एवं સા સંસ્થિતા નિત્યં, દેવૈર્ક્રષિગણૈઃ સહ ।
 પાવયન્તિ જગત્સર્વે, સિદ્ધરાજસરોવરે ॥ ૨૨૦ ॥
 ગન્ગા ચ યમુના ચૈવ, મધ્યે દેવી સરસ્વતી ।
 ક્રીડન્તિ તત્ર સુપ્રીતાઃ, સરોમધ્યે વ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૨૨૧ ॥

શુકલ પક્ષની પંચમીને દિવસે જે કોઈ મનુષ્ય પરમ ભક્તિવડે
 અહીં સરસ્વતીનાં દર્શન કરશે તે મહાસિદ્ધિને પામશે. ૧૧૬

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજને કહી, તપના ભંડાર૩૫ ભરદ્વાજ મુનિએ
 શિવધ્યાનપરાયણ બની, ત્યાં જ નિવાસ કર્યો. ૨૧૭

ત્યારપછી સરસ્વતી અને સિદ્ધેશ્વરના કૃપાપ્રસાદવડે સર્વ મનોરથોને
 સફળ થયેલા જાણી, તે નૃપતિ (સિદ્ધરાજ) ખૂબ પ્રસન્ન થયા. ૨૧૮

પોતાના વંશને પાવન કરવા માટે જેમ ભગીરથ ગંગાને
 લાવ્યા હતા તેમ, સિદ્ધરાજ સરસ્વતીને આ મહાસરોવરમાં
 લાવ્યા. ૨૧૯

આ પ્રમાણે દેવક્રષિગણો સહ સિદ્ધરાજસરોવરમાં અહનિઃ
 નિવાસ કરતાં સરસ્વતી સર્વ જગતને પવિત્ર કરતાં હતાં. ૨૨૦

જેમ ગંગા અને યમુનાની મધ્યમાં સરસ્વતી આનંદ પામે તેમ
 સિદ્ધરાજસરોવરમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક ક્રીડા કર્તેલા કરતાં હતાં. ૨૨૧

સ્મશાનમૂલ્કરં ક્ષેત્રં, પિઠં તુ વનમેષ ચ ।
 પ્રાદુર્બભૂવ તત્સર્વં, પ્રભાવાત્તસ્ય ભૂપતેઃ ॥ ૨૨૨ ॥
 પતત્તે કથિતં બ્રહ્મન્, સિદ્ધરાજેન યત્કૃતમ્ ।
 શ્રુતં હિ માનવૈર્ભક્ત્યા, સર્વપાપં વ્યપોહતિ ॥ ૨૨૩ ॥
 સુમતિઃ પરિપ્રચ્છ, માર્કણ્ડેયં ગુરું તદા ।
 માહાત્મ્યં ^૧નૃપતેસ્તસ્ય, શ્રોતુમિચ્છામિ વિસ્તરાત્ ॥ ૨૨૪ ॥
 સ્મશાનસ્ય પ્રભાવં તુ, પ્રમાણં સ્થાનમેવ ચ ।
 ઊચ્ચરસ્ય ચ માહાત્મ્યં, ક્ષેત્રવિસ્તારમેવ ચ ॥ ૨૨૫ ॥
^૨પીઠસ્ય તુ પ્રભાવં ચ, વનસંસ્થાનમેવ ચ ।
 પ્રભાવં ચ સરસ્વત્યાસ્તીર્થાનાં વિસ્તરાદ્વદ ॥ ૨૨૬ ॥

તે રાજના પ્રભાવવડે સ્મશાન, જીખર, ક્ષેત્ર, પીઠ અને વન
 વગેરે મહાસ્થાનો પાડુભાવને પામ્યાં. ૨૨૨

હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રમાણે (સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર) તેમણે કરેલાં
 ચતુર્થો મેં તમને કહ્યાં, જે ભક્તિ ભાવવડે સાંભળવાથી મનુષ્યનાં
 સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે. ૨૨૩

સુમતિ ગુરૂ માર્કંડેયને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા કે હે પ્રભો !
 તે પુણ્યશ્લોક રાજનું (સિદ્ધરાજનું) માહાત્મ્ય વિસ્તારથી સાંભળવા
 ઇચ્છું છું. ૨૨૪.

સ્મશાનનો પ્રભાવ અને તે સ્થાનનું પ્રમાણ (પરિસીમા), જીખરનું
 માહાત્મ્ય અને તેનો ક્ષેત્રવિસ્તાર પીઠ અને વનસંસ્થાનનું માહાત્મ્ય
 (પ્રભાવ), સરસ્વતીનો પ્રભાવ અને ત્યાં રહેલાં તીર્થોનું વિસ્તારપૂર્વક
 વર્ણન સંભળાવો. ૨૨૫—૨૬

૧ નૃપતિસ્તસ્ય. P ૨ નાસ્યયં શ્લોકઃ. P બાદર્જી P

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉવાચ—

સુમતે શૃણુ તત્ત્વેન, યત્પૃષ્ઠોઽહં ત્વયાઽધુના ।
 યન્ન કસ્યચિદાલ્ખ્યાતં, રહસ્યં કથયામિ તે ॥ ૨૨૭ ॥
 ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલો, દેવો રુદ્રઃ સરસ્તટે ।
 તોષિતઃ સિદ્ધરાજેન, તુષ્ટસ્તસ્મૈ વરં દદૌ ॥ ૨૨૮ ॥
 સ ચ વચ્ચે વરં રાજા, પ્રણિપત્ય પુનઃ પુનઃ ।
 નિવાસં કુરુ દેવેશ તસ્ય મે સરસસ્તટે ॥ ૨૨૯ ॥
 સ્મશાનાદીનિ યાન્યત્ર, નિત્યં સન્નિહિતાનિ તે ।
 ષ્ઠૈઃ સહ મહત્સ્થાનં, તત્સમ્ભાવય મે સ્વયમ્ ॥ ૨૩૦ ॥
 તથેત્યુક્ત્વા ચ સિદ્ધેશં, જ્ઞાત્વા તં પુરુષોત્તમમ્ ।
 નિવાસમકરોદ્રુદ્રસ્તદા સિદ્ધસરસ્તટે ॥ ૨૩૧ ॥
 સ્મશાનાદીનિ સર્વાણિ તીર્થાનિ સહ દૈવૈઃ ।
 યથા યત્ર નિવિષ્ટાનિ, સુમતે કથયામિ તે ॥ ૨૩૨ ॥

માર્કંડેય બોલ્યા—હે સુમતિ! તેં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તેનું રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે તને સંભળાવું છું, જે અત્યંત ગુપ્ત અને (હજી સુધી) કોઇને પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. ૨૨૭

ઉજ્જયની નગરીમાં નિવાસ કરતા રુદ્રમહાકાલને સિદ્ધરાજે ભક્તિ-વડે પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થઈ રૂદ્રે વરદાન માગવા કહેતાં, રાગ્નએ પ્રણામ-પુરઃસર વારંવાર તે જ માગ્યું કે, આપ અહીં આવેલાં સ્મશાનાદિક તીર્થોના પ્રભાવસહ મારા સિદ્ધસરોવર પર નિવાસ કરો, અને આપના વડે તે સ્થાન સંભાવિત (મહાન તીર્થ) બને. ૨૨૮—૨૯—૩૦

‘તથાસ્તુ’ એમ કહી, સિદ્ધરાજ ને પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ-પુરુષોત્તમ) માની, ભગવાન રૂદ્રે સિદ્ધસરના તટ ઉપર નિવાસ કર્યો. ૨૩૧

હવે સ્મશાનાદિ તીર્થો, તેના તીર્થદેવતાઓની સાથે જે પ્રમાણે ઉદ્ભવ્યાં તે હે સુમતે! હું તને કહું છું. ૨૩૨

પીલુપર્ણિકતીર્થે તુ, પુનઃ પ્રત્યક્ષતાં ગતા ।
 પશ્ચિમાભિમુક્તી યાતા, તત્ર દેવી સરસ્વતી ॥ ૨૩૩ ॥
 આષાઢસ્ય સિતાષ્ટમ્યાં, સુમતે સા મહાનદી ।
 મહતા ચ જલૌધેન, મત્સ્યકચ્છપ^૧ધારિણી ॥ ૨૩૪ ॥
 કાકતીર્થસ્ય મધ્યેન, ગાન્ધર્વે તીર્થમાગતા ।
 સુમતિઃ પરિપ્રચ્છ, માર્કણ્ડેયં ગુરં પુનઃ ॥ ૨૩૫ ॥
 કાકતીર્થે કથં જાતં, કસ્મિન્ સ્થાને ચ તત્સ્થિતમ્ ।
 કિં પ્રભાવં સરસ્વત્યાં, શ્રોતું શ્રદ્ધા પરા મમ ॥ ૨૩૬ ॥

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉવાચ—

ગૃણુ બ્રહ્મન્ યથા જાતં, કાકતીર્થમનુત્તમમ્ ।
 યસ્મિન્ સ્થાને સ્થિતં યજ્ઞ, તદાદ્યં કથયામિ તે ॥ ૨૩૭ ॥
 કાકતીર્થે સરસ્વત્યાં, દૃષ્ટં સ્વર્ગપ્રદં નૃણામ્ ।
 મહાસ્મશાનમધ્યે તુ, દક્ષિણસ્યાં વિશિ સ્થિતમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

પીલુપર્ણિક તીર્થમાં (આપોતકટોનાં પાપાયરણુથી અદ્રશ્ય થયેલાં સરસ્વતી) ફરીથી પશ્ચિમાભિમુખિ દેવી સરસ્વતી પ્રકટ થયાં. ૨૩૩

આષાઢ સુદ આઠમને દિવસ મહાનદી સરસ્વતી મોટાજલૌધવડે મત્સ્યકચ્છપને ધારણ કરતાં કાકતીર્થમાંના ગાંધર્વ તીર્થમાં આવ્યાં.

સુમતિ માર્કંડેય ગુરૂને ફરીથી પૂછવા લાગ્યા કે હે પ્રભો ! કાકતીર્થ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું, તેમ જ સરસ્વતીના તટ ઉપર ક્યાં આવ્યું, તે વૃત્તાન્ત મને સંભળાવો. કારણ સરસ્વતીના પ્રભાવ સાથે તેને જળુવાની મને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ છે, તો કૃપા કરી, તે જણાવો. ૨૩૪—૩૫—૩૬

માર્કંડેય બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્ ! તે સ્થાનમાં કાકતીર્થ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે હું તમને સંભળાવું છું. ૨૩૭

આ કાકતીર્થ સરસ્વતીની સમીપમાં મહાસ્મશાન મધ્યે દક્ષિણ દિશામાં આવેલું છે, જેના દક્ષેન માત્રથી મનુષ્યોને સ્વર્ગનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩૮

પુરા તત્ર હતાઃ કાકા નિશ્ચિ ન્યપ્રોધપાદપે ।
 ઉલૂકેન સમાગત્ય, પતિતા ઘરણીતલે ॥ ૨૩૯ ॥
 ન્યવસન્નધ્વગાઃ કેચિત્, તત્ર સ્થાને શ્રમાન્વિતાઃ ।
 પાકાર્યં ચ તદા રાત્રૌ, વહ્નિસ્તૈઃ પ્રકટીકૃતઃ ॥ ૨૪૦ ॥
 અથાધ્વગેષુ યાતેષુ, સોમ્નિર્વાયુસમીરિતઃ ।
 પ્રજજ્વાલ તદા કક્ષે, તાન્ વૈ કાકાન્ વદાહ ચ ॥ ૨૪૧ ॥
 આષાઢસ્ય સિતાષ્ટમ્યાં, જલૌષેન સરસ્વતી ।
 પ્લાવયામાસ તાન્ કાકાન્, વહ્નિના ભસ્મસાત્કૃતાન્ ॥ ૨૪૨ ॥
 મહાસ્મશાનમધ્યે સા, વહ્નમાના સરિદ્ધરા ।
 સ્તૂયમાના તદા દેવૈર્મહર્ષિગણવન્દિતા ॥ ૨૪૩ ॥
 તતસ્તદ્ધારિસંસ્પર્શાત્, સ્મશાનસ્ય પ્રભાવતઃ ।
 દિવ્યરૂપધરાઃ કાકાઃ, સર્વે તે ત્રિદિવં યયુઃ ॥ ૨૪૪ ॥

પહેલાં ત્યાં એક વડના ઝાડ ઉપર ડાઘ ધ્રુવડે રાત્રીને વિષે ત્યાં રહેતા કાગડાઓનો નાશ કરી, તેમનાં શબ પૃથ્વી ઉપર પાડી નાંખ્યાં. ૨૩૯

(એક વખત) ત્યાં અગાડી કેટલાક શ્રમિત મુસાફરો રાત્રી પડી જપાથી વિશ્રાંતિ લેવા રહ્યા અને તેમણે ભોજન માટે ત્યાં અગ્નિ પ્રકટ કર્યો. ૨૪૦

પોતાના કાર્યથી (ભોજન વગેરેથી) નિવૃત્ત થઇ. તે મુસાફરોના ગયા પછી, વાયુના યોગે કરી, (ત્યાંનો) અગ્નિ વધુ પ્રભવલિત થયો, જોણે પેલા કાગડાઓનાં શબોને ખાળી ભસ્મ કર્યા. ૨૪૧

આષાઢ સુદ આઠમને દિવસે (આવેલા) સરસ્વતીના મહા-પ્રવાહે ભસ્મ થયેલા તે કાગડાઓનાં અંગો પ્લાવિત કર્યા. ૨૪૨

દેવતાઓ અને મહર્ષિગણોથી સ્તુતિ કરાયેલાં, સરસ્વતી મહા-સ્મશાનની મધ્યમાં થઈને વહેવાં લાગ્યાં. ૨૪૩

દેવી(સરસ્વતી)ના સ્પર્શથી અને સ્મશાનના પ્રભાવયોગે તે. કાગડા દિવ્યરૂપ ધારણ કરી, સ્વર્ગમાં ગયા. ૨૪૪

સ્વર્ગં પ્રાપ્ય તદા તે તુ, યુક્ત્વા ભોગાન્ 'સુદુર્લભાન્ ।
 ૨માહાત્મ્યાદસ્ય તીર્થસ્ય, નિર્વાણં પરમં ગતાઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 તતઃ પ્રવૃત્તિ લોકેઽસ્મિન્, કાકતીર્થમિતિ શ્રુતમ્ ।
 દર્શનાત્ સ્પર્શનાદ્ બ્રહ્મન્, સર્વપાતકનાશનમ્ ॥ ૨૪૬ ॥
 પ્રાયોપવેશનં કૃત્વા, મહાપાતકિનોઽપિ ચે ।
 પ્રાણાંસ્ત્યજન્તિ પ્રાચીને, રુદ્રલોકં વ્રજન્તિ તે ॥ ૨૪૭ ॥
 સ્મશાનાન્તે સરસ્વત્યાં, ચે ત્યજન્તિ જલેન તુ ।
 પાપિનોઽપિ નરાઃ પ્રાણાન્, વિષ્ણુલોકં વ્રજન્તિ તે ॥ ૨૪૮ ॥
 યથા કથ્યશ્ચિદ્યે પ્રાણાન્, સ્મશાને સન્ત્યજન્તિ વૈ ।
 તે મૃતા હંસયાનેન, દિવિ યાન્ત્યકુતોભયાઃ ॥ ૨૪૯ ॥
 મહાસ્મશાનમેતદ્દિ, ગાન્ધર્વં યાવદેવ તુ ।
 સરસ્વત્યાં સ્થિતં બ્રહ્મન્, સાધકાનાં તુ સિદ્ધિદમ્ ॥૨૫૦॥

તેઓ સ્વર્ગમાં જઈ, દુર્લભ ભોગોને ભોગવી, આ તીર્થના સ્થાન-
 માહાત્મ્યને લીધે પરમ નિર્વાણુ ગતિને પામ્યા (મોક્ષ પામ્યા). ૨૪૫
 હે બ્રહ્મન્ ! ત્યારથી આ કાકતીર્થ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ, દર્શન
 અને સ્પર્શનથી સર્વ પાપને દૂર કરનારૂં મનાયું. ૨૪૬

આ પ્રાચીનક્ષેત્રમાં મહા પાપી મનુષ્ય પણ, પ્રાયોપવેશન(અનશ્નન)
 વ્રત ગ્રહણ કરી, પ્રાણુ ત્યજે છે, તે રુદ્રલોકમાં જાય છે. ૨૪૭

સ્મશાનને અંતે સરસ્વતીના જળમાં પાપી મનુષ્ય પણ પ્રાણુનો
 ત્યાગ કરે છે, તે વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૨૪૮

ગમે તે કારણસર સ્મશાનમાં મૃત્યુ પામેલો મનુષ્ય હંસારૂઠ થઈ
 સ્વર્ગમાં જાય છે. તેને કોઈ પ્રકારનો ભય હોતો નથી.(અર્થાત્ તે
 નિર્ભય બને છે. ૨૪૯

હે બ્રહ્મન્ ! મહાસ્મશાનથી આરંભી ગાંધર્વતીર્થ પર્યંત સર-
 સ્વતીથી યુક્ત, આ તીર્થ સાધકોને સિદ્ધિ આપનારૂં છે. ૨૫૦

તે ધન્યાસ્તે મહાત્માનસ્તૈઃ પ્રાપ્તં જન્મનઃ ફલમ્ ।
 યે પિબન્તિ મહાપુણ્યાં, સ્મશાનસ્થાં સરસ્વતીમ્ ॥ ૨૫૭ ॥
 પતત્તે કથિતં સર્વં, કાકતીર્થસમુદ્ભવમ્ ।
 સ્મશાનસ્ય ચ માહાત્મ્યં, કિમન્યત્કથયામિ તે ॥ ૨૫૮ ॥

• સુમતિ સ્વાચ—

કાકતીર્થસ્ય માહાત્મ્યં, ભવતા કથિતં મમ ।
 ગાન્ધર્વં શ્રોતુમિચ્છામિ, વિસ્તરાત્કથયસ્વ મે ॥ ૨૫૯ ॥
 કસ્મિન્ સ્થાને સ્થિતં તીર્થં, સરસ્વત્યાં સુદુર્લભમ્ ।
 કિં પ્રભાવં કથં ક્લ્યાતં, સર્વં કથય સુવ્રત ॥ ૨૬૦ ॥

• માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

૧ અત્ર તે કથયિષ્યામિ, યથાવૃત્તં પુરાતનમ્ ।
 સભાયાં દેવરાજસ્ય, તદિહૈકમનાઃ શૃણુ ॥ ૨૬૧ ॥

તે મહાત્માઓને ધન્ય છે કે જેમણે સ્મશાનસ્થ મહાસરસ્વતીના
 જળનું પાન કરી, સ્વજન્મની સફળતા મેળવી છે. ૨૫૭

મેં તમને આ પ્રમાણે કાકતીર્થની ઉત્પત્તિ અને સ્મશાનનું
 માહાત્મ્ય સંભળાવ્યું. હવે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો! ૨૫૮

સુમતિ બોલ્યા—આપે કાકતીર્થનું યથાર્થ માહાત્મ્ય કહ્યું. હવે
 ગાંધર્વતીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળવા ઇચ્છું છું તો તે વિસ્તારવડે કરીને
 જણાવો. ૨૫૯

હે સુવ્રત! આ દુર્લભ તીર્થ સરસ્વતી ઉપર ક્યાં આવેલું છે,
 તેનો પ્રભાવ કેવો છે; અને તે કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે બધું કૃપા
 કરીને મને સંભળાવો. ૨૬૦

માર્કણ્ડેય બોલ્યા—આ સંબંધી એક પુરાતન કથાનક કહું તે એક
 ચિત્તથી સાંભળો, જે દેવરાજ ઈન્દ્રની સભામાં બનેલો પ્રસંગ છે. ૨૬૧

एकदा मुनिशार्दूलो, दुर्वासास्तपसां निधिः ।
 देवराजसभां प्राप्तो, भ्रमन् लोकान् यदृच्छया ॥ २६२ ॥
 तमागतं ततो दृष्ट्वा, देवराजः ससम्भ्रमः ।
 अभ्युत्थाय ततो देवैरर्घ्यं तस्मै स्वयं ददौ ॥ २६३ ॥
 अर्घ्यं दत्त्वा ततस्तस्मै, उपवेक्ष्य वरासने ।
 अनुज्ञातः स मुनिना, शक्रोऽप्यासनमादरात् ॥ २६४ ॥
 सुखासीनं मुनिं तत्र, देवराजोऽब्रवीद्वचः ।
 भवताऽनुगृहीतोऽस्मि, यदत्रागमनं कृतम् ॥ २६५ ॥
 यत्त्वां पश्यामि सम्प्राप्तं, द्रष्टव्यं स्वयमत्र वै ।
 त्रैलोक्यराज्यादधिकं, फलं प्राप्तं मया मुने ॥ २६६ ॥
 एवं सम्पूजितस्तेन, दुर्वासा प्रीतिमानभूत् ।
 तत्प्रीत्यर्थं सुरपतिः, प्रेक्षणीयकमादिशत् ॥ २६७ ॥
 शासनाद्देवराजस्य, देवानां तत्र सन्निधौ ।
 महर्षेस्तस्य पुरतः, सङ्गीतकमवर्तत ॥ २६८ ॥

એક વખત તપના બંડારૂપ મુનિશાર્દૂલ દુર્વાસા, દૈવદ્રષ્ટાથી ફરતા ફરતા સુરરાજ ઇંદ્રની સભામાં ગયા. ૨૬૨

તેમને આવેલા જોઈ ઇંદ્રે જલદીથી ઉભા થઈ, તેમનો અર્ધ-પાછાદિક વડે સત્કાર કરી, ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાર્યા અને તેમની અનુગ્રાથી દેવરાજ આસન ઉપર બેસી, નમસ્કાર કરી, બોલ્યા. ૨૬૩-૬૪

હે મહર્ષિ! આજે આપે અહીં પધારી, મારા ઉપર અપૂર્વ કૃપા દર્શાવી, મને અનુગૃહીત કર્યો છે. ત્રૈલોક્યના રાજ્ય કરતાં પણ આપનાં દર્શન અધિક માનું છું. ૨૬૫-૬૬

આ પ્રમાણે ઇંદ્રથી ઉત્તમ સ્વાગત કરાયેલા દુર્વાસા પ્રસન્ન થયા. દેવરાજ ઇંદ્રે તેમની પ્રીતિ મેળવવા પ્રેક્ષણીયક(નૃત્ય કરનાર)ને આદેશ આપ્યો. (અર્થાત્ તેમનું મનરંજન કરવા નાચગાન કરવા કહ્યું.) ૨૬૭

સુરપતિ દેવરાજની આજ્ઞાનુસાર દેવતાઓ અને મહર્ષિની આગળ સંગીતનો પ્રારંભ થયો. ૨૬૮

તતો ગન્ધર્વમુચ્યા યે, વૈષ્ણ્વાં તન્ન ગાયકાઃ ।
 ૧સરંગશ્ચ વરંગશ્ચ, કનકાક્ષશ્ચ વિશ્રુતઃ ॥ ૨૬૯ ॥
 દુર્વાસસઃ પ્રભાવાશ્ચ, ક્ષોભઃ સમભવન્મહાન્ ।
 તેષાં શબ્દસ્તદા જાતો, મસ્ત્વનાં તુ શુનામિવ ॥ ૨૭૦ ॥
 તં શબ્દં તાદૃશં શ્રુત્વા, મહર્ષિઃ કોપનો શૃશમ્ ।
 મામેતે પ્રહસન્ત્યય, જ્ઞાતૈર્થં તાન્ શશાપ સઃ ॥ ૨૭૧ ॥
 સારમેયસ્વરૈર્ભુત્વા, ગીતં યસ્માન્મમાગ્રતઃ ।
 ગન્ધર્વાપસદાસ્તસ્માત્ સારમેયા ભવિષ્યથ ॥ ૨૭૨ ॥
 તતસ્તે શાપમાકર્ણ્ય, ગન્ધર્વાઃ દીનમાનસાઃ ।
 ઝુઝુઃ પ્રાજ્ઞલયો ભૂત્વા, તમૃષિં ૨દીપ્તતેજસમ્ ॥ ૨૭૩ ॥
 નિરાપરાધાન્ ૩ ગન્ધર્વાન્, તેજસા તવ મોહિતાન્ ।
 ભાવદોષમવિજ્ઞાય, કથં શર્પસિ દુર્બલાન્ ॥ ૨૭૪ ॥

આ સંગીતકાર્યમાં દેવતાઓના મુખ્ય ગાયકો સરંગ, વરંગ અને કનકાંગ વગેરે ઉત્તમ ગાંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા ૨૬૯

પછી દુર્વાસાના પ્રભાવને જાણી, (ઉચ્ચ સ્વભાવને લઈ) મનમાં ભય પામતા ગાંધર્વોનો રાગ (ક્ષોભથી) મદોન્મત શ્રાવના સ્વર જોવો નીકળ્યો. ૩૭૦

(આથી દુર્વાસાએ) આ મારે પ્રહસન કરવા આવો શ્રાવણ સ્વર કાઢી હસે છે એમ સમજી, શાપ આપ્યો કે, તમેએ મારી આગળ શ્રાવણ સમાન સ્વરથી ગાન કર્યું, તેથી તમે બધા ગાંધર્વત્વથી બ્રષ્ટ થઈ, પૃથ્વી ઉપર શ્રાવણોનીમાં જન્મ ધારણ કરો. ૨૭૧-૭૨

આવો શાપ સાંભળી, ગાંધર્વોએ દીનવાણી વડે જાનવલ્લભાન તેજવાળા ઋષિની શાપ અપનોદનાથે સ્તુતિ કરી. ૨૭૩

અમે દુર્બલ શિક્ષાને પાત્ર નથી, એવી ગાંધર્વોની પ્રાર્થનાને અંગીકાર કરી, અને પોતાના તેજથી ક્ષોભ પામવાથી, નિરપરાધી

સારાજ્ઞશ્ચ વરાજ્ઞશ્ચ. P ૨ તેજસાં મિષિઃ. P ૩ ગન્ધર્વા. P

इति तेषां प्रलपितं, तर्ह्य बुद्ध्वा तदा मुनिः ।
 अनुकम्पापरो भूत्वा, ततस्तान् प्रत्यवोचत ॥ २७५ ॥
 न मे वागनृतं प्राह, भोक्तव्यमुपभुज्यते ।
 स्मशानान्ते सरस्वत्यां, दक्षिणां दिशिमास्थिताः ॥ २७६ ॥
 श्वरूपधारिणः सर्वे, वसध्वं कामचारिणः ।
 सूकरेण हताः क्षिप्रं, पुनः स्वर्गमवाप्स्यथ ॥ २७७ ॥
 ततः प्रभृति तत्तीर्थं, गान्धर्वमिति विश्रुतम् ।
 स्मशानान्ते सरस्वत्याः, प्राचीने तु भविष्यति ॥ २७८ ॥
 एवमुक्त्वा तु गन्धर्वान्, पूजां प्राप्य शतक्रतोः ।
 नातिदृष्टमना ब्रह्मन्, संस्थानं प्रययौ मुनिः ॥ २७९ ॥
 ततो गन्धर्वमुख्यास्ते, सारमेयत्वमागताः ।
 स्मशानान्ते सरस्वत्या दक्षिणं ^१तटमास्थिताः ॥ २८० ॥

ગાંધર્વોએ અજ્ઞાણતાં અપરાધ કર્યો છે, એ વાતને સત્ય માનતાં દયા લાવી, મહર્ષિ બોલ્યા. ૨૭૪-૭૫

મારી વાણી તો મિથ્યા નહીં થાય, શાપનું ફલ તો તમારે ભોગવવું જ પડશે. સરસ્વતી નદીના કીનારે દક્ષિણ દિશામાં, સ્મશાનભૂમિના પ્રાંત પ્રદેશમાં, તમે ઇચ્છાનુસારી ફરનારા, સારમેયો (કૂતરાઓ) થશો, અને ભૂંડ વડે મૃત્યુ પામી, ફરી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરશો. ૨૭૬-૭૭

તે સમયથી એ પ્રાચીન ભૂમિકા ગાંધર્વતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે. ૨૭૮

હે બ્રહ્મન! આ પ્રમાણે ગાંધર્વોને કહી ઉદ્ધૃતી પૂર્ણએલા મુનિ દુર્વાસા અપ્રસન્ન ચિત્તથી પોતાના સ્થાને ગયા. ૨૭૯

ત્યારપછી તે ગાંધર્વોત્તમો (સરંગ, વરંગ અને કનકાંગ) સ્મશાનના અંતમાં સરસ્વતીના કીનારા ઉપર જ્ઞાનરૂપે ઉત્પન્ન થયા. ૨૮૦

જસન્તિ રૌદ્ર કર્માણશ્ચિતાવિશ્વંસકારિણઃ ।

આદન્તઃ શશમાંસાનિ, કાલરૂપાસ્તદા મૃગાન્ ॥ ૨૮૧ ॥

અથ નાતિચિરાત્ કાલાત્, ક્રોડસ્તન્નાગતો મહાન્ ।

સારમેયાઃ સ્થિતા યન્ન, દંષ્ટ્રાભિર્વિલિલ્લન્ મહીમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

તં દૃષ્ટ્વા સારમેયાસ્તે, સહસા હન્તુમુચ્ચતાઃ ।

કર્ણયોઃ પૃષ્ઠદેશે ચ, યુગપજ્જગૃહુસ્તદા ॥ ૨૮૩ ॥

તતો વિધૂય ચાત્માનં, વરાહો બલવાન્ રુષા ।

પાતયિત્વા સારમેયાન્, દંષ્ટ્રાભિર્વિદદાર સઃ ॥ ૨૮૪ ॥

સારમેયૈર્વરાહોઽપિ, મર્મસ્વભિહતો મૃશમ્ ।

તથાપિ તેન દ્રંષ્ટ્રાભિઃ ક્રુતાઃ સર્વે ગતાસવ ॥ ૨૮૫ ॥

સ્મશાનાન્તે સરસ્વત્યાં, પ્રાચીને પતિતા બુધિ ।

પ્રમાવાત્તસ્ય તીર્થસ્ય, ગાન્ધર્વે ^૧લોકમાયયુઃ ॥ ૨૮૬ ॥

તેઓ શ્વખમાંસબોક્તા, મૃગોના કાળરૂપ, અને ચિતામાંથી શ્વખને
એચી જનારા, ચિતાવિશ્વંસક, બચંકર રૌદ્ર કર્મો કરી, ત્યાં નિવાસ
કરતા હતા. ૨૮૧

કેટલોક કાળ વીત્યા પછી ત્યાં, પોતાની મોટી ઢાઢોવડે પૃથ્વીને
ખોદી નાંખતો, એક કોડ (સુવર) આવી ચઢ્યો. ૨૮૨

તેને જોઈ કૂતરાઓ (દુર્વાસાથી શાપિત ગંધર્વો) તેની ઉપર
ફૂટી પડ્યા અને તેના કાન તથા પીઠને બચકાં બરી ખેંચવા લાગ્યા. ૨૮૩

કોધાયમાન થયેલા તે વરાહે બળ કરી, કૂતરાઓને પોતાની
ઢાતરડીયો વડે ચીરી નાંખ્યા. ૨૮૪

કૂતરાઓથી બચાયેલો વરાહ, જેનાં મર્મસ્થાનો પ્રહારથી બચાયાં
છે, તે પથ્થુ ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો. ૨૮૫

અહીં સરસ્વતીના પ્રાચીન તીર્થક્ષેત્રમાં પ્રાણ્યુક્ત થવાથી તે બધા
તીર્થપ્રબાવના યોગે કરી માંધર્વલોકમાં ગયા. ૨૮૬

વિમુક્તપાપાઃ સુમતે, વિમાનવરમાસ્થિતાઃ ।

સ્વરૂપધારિણઃ સર્વે, તતઃ શક્તસભાં ગતાઃ ॥ ૨૮૭ ॥

તતઃ પ્રભૃતિ તત્તીર્થે, ગાન્ધર્વે પ્રથિતં ભુવિ ।

પ્રાચીને તુ સરસ્વત્યાં, સર્વપાતકનાશનમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

ગાન્ધર્વે તીર્થમાસાઘ, યત્કિંચિત્ ક્રિયતે નરૈઃ ॥

ધર્માર્થકામાનુદિદ્ય, તદનન્તફલં ભવેત્^૧ ॥ ૨૮૯ ॥

તત્ર યઃ કુરુતે શ્રાદ્ધં, પિતૃણાં પૂર્ણમક્તિઃ ।

ઉદ્ધરેત્સ પિતૃન્ સર્વાન્, તિર્યગ્યોનિગતાનપિ ॥ ૨૯૦ ॥

પાપમુક્ત થયેલા તે ગંધર્વા દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી, ઇંદ્રસભામાં ગયા. હે સુમતિ ! તે સમયથી સરસ્વતી તીરપ્રાંતનું આ પ્રાચીન સ્થાન ગાંધર્વતીર્થ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૨૮૭-૮૮

આ ગાંધર્વ તીર્થમાં યત્કિંચિત્ પણ ધર્મ, અર્થ અને કામસિદ્ધિ માટે જે કંઈ ધર્મક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે અનંત ફળ આપનારી અને છે. ૨૮૯

અહીં અગાડી જે મનુષ્ય પિતૃઓને ઉદ્દેશી, ભક્તિભાવવડે તીર્થશ્રાદ્ધ કરે છે તેના પિતૃઓ તીર્થકૃત્ર્યોનિ(પશુ-પક્ષી-વગેરે)માં ગયા છતાં પણ મુક્ત થાય છે, તેમને ઉદ્ધાર થાય છે. ૨૯૦

૧ અતઃ નિમ્નલિખિતાશ્વત્વાર; શ્લોકાઃ P આદર્શેઽધિકા દશ્યન્તે

કાર્તિકે માસિ સમ્પ્રાપ્તે, શ્રદ્ધામક્તિસંયુતાઃ

પૂજાં કુર્વન્તિ વિપ્રર્ષે તેષાં સ્વર્ગો ધ્રુવં ભવેત્ ॥ ૧ ॥

ઉત્સવં કુરુતે યસ્તુ, ગાંધર્વે મક્તિમાવતઃ ।

કાર્તિકે તુ વિશેષેણ, સર્વદુઃખાદિમુચ્યતે ॥ ૨ ॥

કર્તવ્યં પૂજનં મક્ત્યા, સરસ્વત્યાસ્તટે શુભે ।

ગાંધર્વે તુ વિશેષેણ, કાર્તિકે વિષ્ણુવલ્લભે ॥ ૩ ॥

સ્નાનં દાનં જપો હોમ યત્કિંચિત્ ક્રિયતે નરૈઃ ।

અક્ષયં તદ્ભવેત્યુષ્યં, કાર્તિકે ચ વિશેષતઃ ॥ ૪ ॥

કિમન્યન્મૃગ્યતે તત્ર, યત્ર પ્રાચી સરસ્વતી ।

સ્મશાન્તન્તે સ્થિતા દેવી, ગાન્ધર્વેણોપલક્ષિતા ॥ ૨૧૧ ॥

માર્કण્ડેય ઉવાચ—

ઊત્તરસ્ય પ્રવક્ત્યામિ, પ્રધાનં માનમેવ ચ ।

યાનિ તત્ર ચ તીર્થાનિ, યત્ર યત્ર સ્થિતાનિ વૈ ॥ ૨૧૨ ॥

પશ્ચિમાભિમુખી મૃતા, યત્ર દેવી સરસ્વતી ।

દક્ષિણાભિમુખી જાતા સિદ્ધરાજસરોવરે ॥ ૨૧૩ ॥

બ્રહ્મકુણ્ડાદુત્તરતો, ગાન્ધર્વ યાવદેવ ચ ।

સ્તત્સદૃશં ક્યાતં, પ્રાણિજાં મુક્તિદાયકમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

પુરા હિરણ્યપાદોઽમૂહાન્ત્રો બલદર્પિતઃ ।

બ્રહ્મલગ્ધવરઃ સોઽથ, સર્વાન્ દેવાન્ પરાભવત્ ॥૨૧૫॥

ન્યાં પ્રાચી સરસ્વતી છે,—ન્યાં સ્મશાનભૂમિ ગાંધર્વતીર્થવટે ઉપલક્ષિત છે, ત્યાં (તેથી વધારે) ખીજું શું શોધવાનું હોય ? અર્થાત્ ગાંધર્વ તીર્થ, મહારમશાન અને પ્રાચી સરસ્વતીનાં દર્શન કરતાં જગતમાં ખીજું કયું મહાતીર્થ છે. ૨૬૧

માર્કંડેય ખેલ્યા—હવે ઉપરનું માહાત્મ્ય, તેનું માન (પરિસીમા) અને ત્યાં રહેલાં તીર્થોનું વર્ણન કરું તે સાંભળો. ૨૬૨

ન્યાં પશ્ચિમાભિમુખિ વહેતાં સરસ્વતી, સિદ્ધરાજ સરોવરમાં જવા દક્ષિણાભિમુખિ થયાં હતાં. ૨૬૩.

બ્રહ્મકુંડથી ઉત્તરમાં ગાંધર્વ તીર્થ સુધીની ભૂમિફાને ઉપર (ઉશર) કહેવામાં આવે છે, જે પ્રાણી માત્રને મુક્તિદાયક છે. ૨૬૪

પૂર્વે હિરણ્યપાદ નામનો અત્યંત બલિષ્ઠ દાનવ, બ્રહ્માના વર-દાનથી દેવતાઓને જીતી લેતો હતો. ૨૬૫

વિષ્ણુનોકં હનિષ્યામિ, ભવતીમાં ચ દુઃખદમ્ ।
 મન્નથાનસ્થિતાનાં હિ, બૃંહ્યધ્વં સ્વતેજસા ॥ ૨૯૬ ॥
 યથા તં ક્રૂરકર્માણમલ્પાયાસેન સૂદયે ।
 ષતસ્થાનં ન મોક્ષ્યં, ભવતીમિઃ કદાચન ॥ ૨૯૭ ॥
 માતૃતીર્થમિતિ ય્યાતં, સર્વેઞ્ચ ભવિષ્યતિ ।
 ૧તદાપ્યાખ્યાયિતો વિષ્ણુર્માતૃમિઃ સ્વેન તેજસા ॥ ૨૯૮ ॥
 હિરણ્યપાદસ્ય વધે, મતિ કૃત્વા વિનિર્યયૌ ।
 માતૃતીર્થં નરો ગત્વા, યસ્તાઃ પશ્યતિ ભક્તિતઃ ॥ ૨૯૯ ॥
 હત્વા તસ્થાશુભં સર્વં, શુભં યચ્છન્તિ માતરઃ ।
 અષ્ટમ્યાં ચ ચતુર્દશ્યાં, જાગરં યશ્ચ કારયેત્ ॥ ૩૦૦ ॥
 સમ્પૂજ્ય વિધિવદ્ભક્ત્યાઽનુલિપ્ય ચ નિવેદ્ય ચ ।
 સ સર્વાન્ લભતે કામાન્, માતૃણાં તુ પ્રસાદતઃ ॥ ૩૦૧ ॥

ત્યારે (દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી પ્રકટ થયેલા વિષ્ણુએ માતૃઓને
 આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે) તમેને દુઃખ આપનાર તે દુષ્ટ દાનવને-
 અહ્ય પ્રયત્નથી હું નાશ કરીશ, પણ આ સ્થાનમાં રહેતા મનુષ્યોના
 દુરિતને તમારા પ્રભાવથી દૂર કરી, તમે (માતૃઓ) અહીં નિવાસ
 કરો. ૨૯૬-૯૭

તમારા નિવાસથી આ સ્થાન માતૃતીર્થ નામે પ્રસિદ્ધ થશે, એમ
 કહી હિરણ્યપાદના વધનો નિશ્ચય કરી, વિષ્ણુ અદસ્ય થયા. ૨૯૮

જે મનુષ્યો આ પ્રખ્યાત માતૃ તીર્થનું દર્શન, સ્પર્શન, વગેરે
 ભક્તિભાવથી કરશે, તેનાં સર્વ અશુભોની નિવૃત્તિ થઈ માંગણ
 પ્રાપ્ત કરશે. ૨૯૯

અષ્ટમી તથા ચતુર્દશીએ જે ભક્તિભાવથી, વિધિવત્ ગંધ,
 ઘૃષ્ઠ, ધૂપ, દીપ નૈવેદ્ય વગેરેથી અહીં આવેલ માતૃઓનું પૂજન કરી
 રાત્રીએ જાગરણ કરશે, તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરશે. ૩૦૦-૩૦૧

અપુત્રો લભતે ^૧પુત્રાનધનો ધનમાણુયાત્ ।
 વિદ્યાર્થી લભતે વિદ્યાં, કન્યા વિન્દતિ સત્પતિમ્ ॥૩૦૨॥
 રોગાન્મુચ્યેત રોગાતોં, બદ્ધો મુચ્યેત બન્ધનાત્ ।
 તત્ર ગત્વા યથાશક્તિઃ, કુમારીઃ પૂજયેત્તુ યઃ ॥ ૩૦૩ ॥
 સદા વૃદ્ધિ પ્રયચ્છન્તિ, સુપ્રીતાસ્તસ્ય માતરઃ ।
 તત્ર શ્રાદ્ધાદિકં યજ્ઞ, ક્રિયતે ભક્તિસંયુતઃ ॥ ૩૦૪ ॥
 માતૃણાં ચ પ્રસાદેન, તદનન્તફલં લમેત્ ।
 ય પતન્માતૃમાહાત્મ્યં, શૃણુયાદ્ભક્તિતત્પરઃ ।
 ન ^૨તત્પીડાં પ્રકુર્વન્તિ યે, ગ્રહા લોકપીડકાઃ ॥ ૩૦૫ ॥

માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ, દુર્ગાતીર્થસ્ય સમ્ભવમ્ ।
 ઝસ્રરાન્તે સ્થિતં યજ્ઞ, વારાહસ્ય સમીપતઃ ॥ ૩૦૬ ॥
 યદ્વા વિનિર્ગતો વિષ્ણુર્માતૃતેજોપબૃંહિતઃ ।
 હન્તું હિરણ્યપાદં તં, દેવીં દુર્ગાં દદર્શ સઃ ॥ ૩૦૭ ॥

અપુત્રને પુત્ર, નિર્ધનને ધન, કુમારિકાને પતિ, રાગીને રાગમુક્તિ, અને બંધીવાનને બંધનમુક્તિ મળે છે. ત્યાં જઈ (માતૃ-ઓના સ્થાને) શક્તિપૂર્વક કુમારિકાઓનું જે પૂજન કરે છે તેની ઉપર માતૃઓ પ્રસન્ન થઈ, સદા વૃદ્ધિ આપે છે, તેનો ઉત્કર્ષ વધારે છે. અહીં ભક્તિપૂર્વક જે શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ કરે છે તે માતૃઓના પ્રસાદ-થી અનંત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૦૨-૩-૪

આ માતૃતીર્થનું માહાત્મ્ય જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે છે, તેમને લોકપીડક (નેષ્ટ) ગ્રહો પીડા કરતા નથી, ૩૦૫

માર્કંડેય બોલ્યા—હવે ઉપ્પર ભૂમિના અંત્યપ્રાંતે અને વારાહ-તીર્થની સમીપમાં આવેલા દુર્ગાતીર્થની ઉત્પત્તિ કહું છું. ૩૦૬

જ્યારે માતૃતેજમુક્ત વિષ્ણુ હિરણ્યપાદ દાનવનો નાશ કરવા માટે નીકળ્યા, ત્યારે દુર્ગાદેવીને તેમણે જોયાં. ૩૦૭

તયા ચ તસ્ય શકુનસ્તત્ર દત્તો જયાવહઃ ।
 ઉક્તા ચ વિષ્ણુના દેવી, દુર્ગે સ્થાતવ્યમત્ર વૈ ॥ ૩૦૮ ॥
 યે ત્વામત્ર સ્થિતાં નિત્યં, પૂજયિષ્યન્તિ માનવાઃ ।
 તેષાં ત્વં જયદા દેવી, ઘરદા સર્વદા ભવ ॥ ૩૦૯ ॥
 પવમુક્ત્વા તદા દુર્ગા, વારાહરૂપધારિણા ।
 વિષ્ણુના નિહતો દૈત્યઃ, પ્રાણાન્ મુક્ત્વા દિવં ગતઃ ॥૩૧૦॥
 તત્ર સ્થિત્વા તદા વિષ્ણુર્માયામાસ્થાય મોહિનીમ્ ।
 હિરણ્યપાદં હતવાન્, યથા તે કથિતં પુરા ॥ ૩૧૧ ॥
 પુષ્કરસ્ય તુ તીર્થસ્ય, જ્યેષ્ઠકુણ્ડસમીપતઃ ।
 તદા પ્રભૃતિ તત્તીર્થં, વારાહમિતિ વિશ્રુતમ્ ॥ ૩૧૨ ॥
 યસ્મિન્સ્તીર્થવરે સ્નાત્વા, વારાહં યસ્તુ પશ્યતિ ।
 સ્નાત્વા સમ્પૂજયેન્નક્ત્યા, વિષ્ણુલોકં મ ગચ્છતિ ॥૩૧૩॥

ત્યાં દેવીએ તેમને જય આપનાર ઉત્તમ શકુન આપ્યા. આથી
 ભગવાન્ વિષ્ણુએ કહ્યું કે હે દુર્ગે! તમે અહીં નિવાસ કરો. ૩૦૮
 અહીં નિવાસ કરનારા જે મનુષ્યો નિત્ય આપનું પૂજન કરે તેમને
 જય અને વર (વરદાન) આપનારા થાઓ. ૩૦૯

આ પ્રમાણે દુર્ગા દેવીને કહી, વિષ્ણુએ વારાહરૂપ ધારણ કરી,
 હિરણ્યપાદ દાનવનો નાશ કર્યો, જેથી તે દાનવપણાથી મુક્ત થઈ
 સ્વર્ગમાં ગયો. ૩૧૦

જ્યાં રહીને વિષ્ણુએ પોતાની મોઢ પમાડનારી માયા વડે
 હિરણ્યપાદનો નાશ કર્યો હતો તે મેં તમને યથાસ્થિત કહ્યું. ૩૧૧

તે જ સમયથી આ તીર્થ વારાહતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત થયું, જે
 પુષ્કરતીર્થના જ્યેષ્ઠકુંડની સમીપમાં આવેલું છે. ૩૧૨

જે મનુષ્ય આ તીર્થમાં આવી વારાહ ભગવાનનાં દર્શન કરે છે,
 અગર ભક્તિવડે સ્નાન કરી, તેમનું પૂજન કરે છે તે વિષ્ણુલોકમાં
 જાય છે. ૩૧૩

તત્ર શ્રાદ્ધં તુ યઃ કુર્યાદિકાદિયાં સમાહિતઃ ।

સ પિતૃનુદરેત્સર્વાન્, નરકસ્થાન સંશયઃ ॥ ૩૧૪ ॥

સુમતિત્વાચ—

કોઽસૌ વારાહરૂપસ્તુ, સારમેયાન્નિહત્ય યઃ ।

ઝલ્લરાન્તં સમાસાદ્ય, કસ્માત્ પ્રાણાન્ વિમુક્તવાન ॥૩૧૫॥

માર્કण્ડેય ઉવાચ—

ભૃગુર્ભાર્યો યદા સાધ્વીં, પુલ્કેષ્ઠં હૃતવાન્ પુરા ।

વારાહં રૂપમાસાદ્ય, દગ્ધસ્તસ્યાઃ સ્વરૂજસા ॥ ૩૧૬ ॥

તથા સ ભૃગુણા પ્રોક્તો, ચેન મર્યા હૃત્વા ૨મયા ।

યશ્ચ રૂપં સમાસ્થાય, તત્તસ્યૈવ મવિષ્યતિ ॥ ૩૧૭ ॥

પથ તે કથિતો બ્રહ્માન્ વારાહસ્ય સમુદ્રવઃ ।

યસ્યૈવ નામ્ના તત્તીર્થં, વારાહમિતિ વિશ્રુતમ્ ॥ ૩૧૮ ॥

ત્યાં એકાદશીના દિવસે સ્થિર ચિત્તથી જે શ્રાદ્ધાદિક સત્કર્મો કરે છે તે નરકમાં પડેલા પિતૃઓને ઉદ્ધારે છે. ૩૧૪

ફરી સુમતિએ પૂછ્યું—તે વારાહ કેણુ હતો? જેણે ફૂતરાઓને માર્યા હતા, વળી તે શા કારણથી ઉપર ભૂમિના અંત્ય પ્રાંતમાં આવી મૃત્યુ પામ્યો હતો? તે જણાવો. ૩૧૫

માર્કંડેય બોલ્યા—ભૃગુની સાધ્વી સ્ત્રી પુલોમાનું પહેલાં દાનવે વારાહરૂપ લઈને હરણુ કર્યું હતું, જે સતીના તેજથી બળી ગયો.

આથી ભૃગુએ તેને શાપ આપ્યો કે મારી સ્ત્રીનું જેને જે રૂપ ધારણુ કરી હરણુ કર્યું હોય તે તેવા રૂપને પામે. ૩૧૭ (આ પ્રમાણે શાપના યોગે તે વારાહરૂપ ધારણુ કરી, અહીં ગાંધર્વ તીર્થમાં આવતાં ત્યાંના આનો સાથે યુદ્ધ કરી, તેઓને મારી નાંખ્યા અને પોતે પણ અહીં મરણુ પામ્યો.)

આ પ્રમાણે હે બ્રહ્માન્! મેં તમને વારાહતીર્થની ઉત્પત્તિ કહી જે તેના નામ ઉપરથી વારાહતીર્થ તરીકે સુવિખ્યાત છે. ૩૧૮

૧માર્કણ્ડેય ઉવાચ—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ, માહાત્મ્યં પુષ્કરસ્ય તે ।
 ઝહારે તુ ચથા ચત્ર, સંસ્થિતં પાપનાશનમ્ ॥ ૩૧૯ ॥
 બ્રહ્મકુણ્ડસમીપસ્થપુષ્કરસ્યાં વિશિ સ્થિતમ્ ।
 પુષ્કરસ્ય તુ તઝ્ઞ્યેષ્ઠં, કુણ્ડં સ્વર્ગપ્રદં નૃણામ્ ॥ ૩૨૦ ॥
 તતસ્તસ્માપુષ્કરતો, નાતિદૂરે વ્યવસ્થિતમ્ ।
 કુણ્ડં તત્ર સ્થિતં બ્રહ્મન, પુષ્કરસ્ય તુ મધ્યમમ્ ॥ ૩૨૧ ॥
 તતુત્તરં કનિષ્ઠં તુ, ગૌરેયસ્યાગ્રતઃ સ્થિતમ્ ।
 પુષ્કરસ્ય તુ તીર્થસ્ય, તત્કુણ્ડં સર્વકામદમ્ ॥ ૩૨૨ ॥
 બ્રહ્માવિષ્ણુસ્તથા રુદ્રો, નિત્યં સન્નિહિતાશ્ચયઃ ।
 પુષ્કરેષુ યદા રેયસ્માન્નાન્યત્ પુણ્યતમં ભુવિ ॥ ૩૨૩ ॥
 વિમલં વિરજં તોયં, ત્રિષુ લોકેષુ વિશ્રુતમ્ ।
 બ્રહ્મલોકસ્ય પન્થાનં, ધન્યાઃ પશ્યન્તિ પુષ્કરમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

માર્કડેય બોલ્યા—હવે ઊપર ભૂમિના અંતમાં રહેલું પાપને નાશ કરનાર, પુષ્કરતીર્થનું માહાત્મ્ય કહું છું. ૩૧૯

બ્રહ્મકુંડની પાસે ઉત્તર દિશામાં મનુષ્યોને સ્વર્ગપ્રદ પુષ્કરતીર્થનો જ્યેષ્ઠકુંડ આવેલો છે. ત્યાંથી ઉત્તરમાં થોડેક દૂર પુષ્કરનો મધ્યકુંડ છે, અને તેની ઉત્તરે ગૌરેયની આગળ કનિષ્ઠકુંડ છે. પુષ્કરતીર્થનો તે કુંડ સર્વ કામનાઓને આપનારો છે. ૩૨૦-૩૨૧-૩૨૨

આ ત્રણે કુંડોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર નિવાસ કરે છે. પુષ્કરતીર્થના તે કુંડોથી અધિક પૃથ્વી ઉપર ખીજું પુણ્યકારી તીર્થ નથી. ૩૨૩

તેનું નિર્ભળ ઉત્તમ જળ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે મનુષ્યને ધન્ય છે જે બ્રહ્મલોકના માર્ગરૂપ પુષ્કરતીર્થનાં દર્શન કરે છે. ૩૨૪

૧ નાસ્તીવિમવતરણં સૈકષ્ણિકં P બાદર્થે. ૨ વસ્માન્ P

યસ્તુ વર્ષશતં સાગ્રં, અગ્નિહોત્રં જુહોતિ વૈ ।
 કાર્તિકીં વા વસેદેકાં પુષ્કરેણ સમં ભવેત્ ॥ ૩૨૫ ॥
 પતત્તુ પુષ્કરં તીર્થં, 'અન્તરિક્ષે વ્યવસ્થિતમ્ ।
 આનીતં તત્સરસ્વત્યા, સિદ્ધરાજસ્ય તુષ્ટયા ॥ ૩૨૬ ॥
 જ્યેષ્ઠકુણ્ડે નરઃ સ્નાત્વા, કુર્યાચ્છ્રાદ્ધં સમાહિતઃ ।
 ઉદ્કેનાપિ કાર્તિક્યાં, નરકાદુદ્ધરેત્પિતૃન્ ॥ ૩૨૭ ॥
 તત્ર યઃ પરયા ભક્તયા, ગાં દદાતિ દ્વિજન્મને ।
 ગોસહસ્રફલં પ્રાપ્ય બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥ ૩૨૮ ॥
 બ્રહ્માણ્ડં પુષ્કરે જ્યેષ્ઠે, કાર્તિક્યાં યઃ પ્રયચ્છતિ ।
 તેન દત્તં ભવેત્સર્વં, તપસ્તપ્તં દ્રુતં તથા ॥ ૩૨૯ ॥
 ગોદાનં પુષ્કરે જ્યેષ્ઠે, ભૂમિદાનં તુ મધ્યમે ।
 હેમં કનીયસે દેયં, કાર્તિક્યાં તુ વિશેષતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

સો વર્ષ સુધી અગ્નિહોત્રનું સેવન કરતાં જે પુણ્ય થાય છે તેટલું જ પુણ્ય ફક્ત એક કાર્તિક માસ પુષ્કરતીર્થનું સેવન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨૫

આ પુષ્કરતીર્થ અંતરિક્ષમાં હતું, જે સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા માટે સરસ્વતીથી પૃથ્વી ઉપર સ્થાપન કરાયું. ૩૨૬

જે મનુષ્ય કાર્તિક માસમાં જ્યેષ્ઠકુંડની અંદર સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધ અને તર્પણાદિક કરે છે તે પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. ૩૨૭

જે ઉત્તમ ભક્તિવડે અહીં બ્રાહ્મણોને ગાયોનું દાન કરે છે તે હજારો ગાયોના પુણ્યને પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ૩૨૮

આ પુષ્કરક્ષેત્રના જ્યેષ્ઠકુંડમાં કાર્તિક માસને વિષે જે બ્રહ્માંડ (બ્રહ્માંડની પ્રતિકૃતિરૂપ સંપ્રતાદિકનું) દાન કરે છે તેને સર્વ તપ, દાન, હોમાદિક કાર્યોના સમાન પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨૯

પુષ્કરતીર્થના જ્યેષ્ઠકુંડમાં ગોપ્રદાન, મધ્યમાં ભૂમિદાન, અને કનીયસ કુંડમાં સુવર્ણનું દાન કાર્તિક માસમાં આપવાથી મહત્પુણ્ય થાય છે. ૩૩૦

પુષ્કરે જ્યેષ્ઠકુણ્ડસ્થં, જલં પશ્યન્તિ ભાવિતાઃ ।
 પાપિનોઽપિ નરા બ્રહ્મંસ્તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૩૨૧ ॥
 ક્ષેત્રે પૈતામહે પૂતે પુણ્યાં પ્રાપ્ય સરસ્વતીમ્ ।
 નરઃ કિં પ્રાર્થયેદન્યત્તીર્થં બ્રહ્મસુતોઽબ્રવિત્ ॥ ૩૨૨ ॥
 તસ્માત્સર્વેષુ તીર્થેષુ, સ્નાતઃ પ્રાપ્નોતિ યત્ફલમ્ ।
 તત્ફલં સમવાપ્નોતિ, પુષ્કરે સ્નાનમાચરન્ ॥ ૩૨૩ ॥
 દદ્યાદધિ ચ યસ્તત્ર, બ્રાહ્મણાય મનોરમમ્ ।
 સોઽપ્યગ્નિલોકમાસાદ્ય, બુદ્ધે ભોગાન્ મનારમાન્ ॥ ૩૨૪ ॥
 ઊર્ણં પ્રાવરણં યોઽપિ, ભક્તયા દદ્યાદ્દ્વિજાતયે ।
 સોઽપિ સદ્વસ્ત્રદાનસ્ય, ફલં, દશગુણં લમેત્ ॥ ૩૨૫ ॥
 કુણ્ડે તુ મધ્યમે સ્નાત્વા, યઃ સન્તર્પયતે પિતૃન્ ।
 તૃપ્યન્તિ પિતરસ્તસ્ય, યાવદ્બ્રહ્મદિનત્રયમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

પુષ્કરમાં જ્યેષ્ઠકુંડના જલનું ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરવાથી પાપી મનુષ્યો પણ પરમ ગતિને પામે છે. ૩૨૧

પિતામહ અહ્માના પવિત્ર પુષ્કરક્ષેત્રમાં પુણ્યતમા સરસ્વતીને જે મનુષ્ય સેવે છે, તેને કાંઈ પણ યાચવાનું આક્રી રહેતું નથી, એમ અહ્મપુત્ર કહે છે. ૩૨૨

સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરનારને જે પુણ્ય મળે છે તે ફળ પુષ્કર-તીર્થમાં સ્નાન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨૩

આહ્મણને અહીં દધી(દહી)નું દાન કરનાર અગ્નિલોકમાં મનો-રમ ઉત્તમ ભોગોને ભોગવે છે. ૩૨૪

અહીં આહ્મણને ઉર્ણા(ઉનનું) વસ્ત્ર-શાલ કાંમળ વગેરે)નું દાન કરનાર, વસ્ત્રદાનના દશગુણા પુણ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૨૫

મધ્યમકુંડમાં સ્નાન કરી, પિતૃઓને તર્પણથી તૃપ્ત કરનાર મનુષ્યના પિતરોની તૃપ્તિ અહ્માના ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. (અર્થાત્ આર હજાર યુગ-અદ્ધે લાખો વર્ષ) ૩૨૬

તત્ર સ્નાત્વા નરો ભક્તયા, શાસ્ત્રં કૃત્વા પ્રયત્નતઃ ।
 સહિરણ્યાંસ્તિલાન્ દત્વા, કુલનામુદ્ધરેચ્છતમ્ ॥ ૩૩૭ ॥
 તત્ર કુળે સ્થિતં વારિ, પિબન્તિ પ્રાણિમશ્ચ ચે ।
 સોમપાનાદભ્યધિકં, પ્રાપ્નુવન્તિ ફલં હિ તે ॥ ૩૩૮ ॥
 કુળે તુ મધ્યમે સ્નાત્વા, કાર્તિક્યાં ચઃ પુમાન્ દ્વિજે ।
 પ્રયચ્છત્યથ યો દ્રવ્યં, સોઽશ્વમેધફલં લમેત્ ॥ ૩૩૯ ॥
 ઇવં 'કનીયસે બ્રહ્મન્ કુળે સ્નાત્વા સમાધિનાં ।
 યઃ પ્રયચ્છતિ વિપ્રાય, સુરૂપાં છાલિકામપિ ॥ ૩૪૦ ॥
 સ પ્રયાતિ નરઃ ક્ષિપ્રમગ્નિલોકં મનોરમમ્ ।
 ત્રિસપ્તકુલસંયુક્તો, મુક્તે તત્ર મહાફલમ્ ॥ ૩૪૧ ॥
 કનીયસિ નરઃ સ્નાત્વા, યઃ સન્તર્પયતે પિતૃન્ ।
 સ તાનુદ્ધરતે સર્વાન્ નરકાદપિ શુદ્ધચીઃ ॥ ૩૪૨ ॥

ત્યાં સ્નાન કરી, જે મનુષ્ય પ્રયત્નપૂર્વક, ભક્તિથી શ્રાદ્ધ કરી, સુવર્ણ, તીલાદિકું દાન કરે છે તે પોતાનાં સો કુળને ઉદ્ધારે છે.

જે પ્રાણીઓ આ કુંડનું જલપાન કરે છે તેને સોમપાનથી પણ અધિક પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩૮

કાર્તિક માસને વિષે જે મનુષ્ય મધ્યકુંડમાં સ્નાન કરી, બાહ્યનું દ્રવ્યદાન કરે છે તે અશ્વમેધનું ફળ મેળવે છે. ૩૩૯

આ પ્રમાણે કનીયસ (ત્રીજા) કુંડમાં સ્નાન કરી, સુંદર ધૃત-પાત્રાદિક (છાલિકા)નું જે દાન કરે છે તે પોતાના એકવીશ પુરુષો સહ અગ્નિલોકમાં જઈ, મહાપુણ્ય ભોગવે છે. ૩૪૦-૩૪૧

કનીયસ કુંડમાં સ્નાન કરી, પિતૃઓને તૃપ્ત કરનાર (ભાવિક) નરકગત પિતૃઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. ૩૪૨

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન, ગમનાય મક્ષિઃ સ્થિરા ।
 પુરુષેષ તુ કર્તવ્યા, પુષ્કરાભાસયે સદા ॥ ૩૪૩ ॥
 તત્રસ્થાસ્તજ્જલં થેઽપિ, પશ્યન્તિ તટસંસ્થિતાઃ ।
 તેઽપ્યગ્નિદ્યોમસ્ય ફલં, ^૧સુલ્હેનાવાપ્નુવન્ન્યુત ॥ ૩૪૪ ॥
 યોઽવતીર્ય પુનસ્તત્ર, કશ્ચિત્સ્નાનં સમાચરેત્ ।
 નરઃ સમાધિયુક્તાત્મા, બ્રહ્મજ્ઞોઽનુચરો ભવેત્ ॥ ૩૪૫ ॥
 શાકાદિનાપિ દ્વિ પિતૃન્, ^૨ચસ્તત્રાર્ચયતે નરઃ ।
 સોઽશ્વેતિ વિપુલાંહ્રોકાંસ્તેષામેવાનુભાવતઃ ॥ ૩૪૬ ॥
 યે પુનર્વિધિના તત્ર, શ્રાઢ્ઢં કુર્વન્તિ માનવાઃ ।
 તે નયન્તિ પિતૃન્ ^૩સ્વર્ગે, નરકાદપિ દુસ્તરાન્ ॥ ૩૪૭ ॥
 યસ્તુ પુષ્કરકુણ્ડસ્થં, જલં સારસ્વતં પિબેત્ ।
 લમતે સોઽક્ષયાન્ લોકાન્, બ્રહ્મવિષ્ણોશશન્દિતાન્ ॥૩૪૮॥

તેટલા જ માટે સર્વ પ્રયત્નથી મનુષ્યોએ ત્યા જઈ પુષ્કરતીર્થનું
 સેવન કરવું. ૩૪૩

ત્યાં નિવાસ કરી, તટ ઉપરથી તેના તીર્થજળનું નિત્ય દર્શન કરનાર
 પણ અગ્નિદ્યોમનું ફળ સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૪૪

તેમાં ઉતરીને જે મનુષ્ય સ્નાન કરે છે તે સમાધિયુક્ત પુરૂષ
 બ્રહ્માનો અનુચર (સેવક) બને છે. ૩૪૫

જે મનુષ્ય કંદમૂળ, ફળ, વજેર શાકાદિથી પણ અહીં પિતૃઓનું
 યજન કરે છે, તે પિતૃભક્તિથી ઉત્તમલોક અને વિપુલ ભોગને પામે છે. ૩૪૬

જે ભક્તિપુરઃસર ત્યાં વિધિયુક્ત શ્રાદ્ધ કરે છે તે પોતાના
 પિતૃઓને દુસ્તર નરકમાંથી મુક્ત કરી, સ્વર્ગમાં મોકલે છે. ૩૪૭

પુષ્કરતીર્થમાં આવેલ સરસ્વતીના જળનું જે મનુષ્ય પાન કરે
 છે, તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરુક્ત અક્ષય લોકને મેળવે છે. ૩૪૮

૧ સુલ્હેનાવાપ્નુવન્તિ ચ P ૨ યો વૈ તર્પયતે નરાઃ M ૩ સ્વર્ગ P

૧પૂર્વે (પૂર્વે) સ્નાયાજ્ઞેષ્ટકુણ્ડે, ૨મધ્યમે તદનન્તરમ્ ।
 કનીયસિ તતો બ્રહ્મન્, કુણ્ડં પ્રતિતુકામતઃ ॥ ૩૪૯ ॥
 ૬કસ્મિન્નપિ યઃ કુણ્ડે, કાર્તિક્યાં સ્નાતિ ભાવિતઃ ।
 સ બ્રહ્મલોકમાસાદ્ય, બ્રહ્મણા સહ મોદતે ॥ ૩૫૦ ॥
 પુષ્કરે દાનમિચ્છન્તિ, તિલાનાં ૩મુનિસત્તમ ।
 કૃષ્ણપક્ષે ચતુર્દશ્યાં, સ્નાનં ચ વિહિતં સદા ॥ ૩૫૧ ॥
 પિણ્યાકેનૈર્ગુદેનાપિ, પિણ્ડં તત્ર પ્રયચ્છતિ ।
 પિતૃણાં પ્રયતો ભૂત્વા, પિતૃલોકં સ ગચ્છતિ ॥ ૩૫૨ ॥
 ષત્ત્વૈ પુષ્કરં તીર્થં, ભુક્તિદં મુક્તિદં નૃણામ્ ।
 ઇષ્ટં તુ બ્રહ્મણા યત્ર, પૂજકાનાં હિ સ્વર્ગદમ્ ॥ ૩૫૩ ॥
 ગૌરેયં તત્ર સમ્પૂજ્ય, કાર્તિક્યાં પુષ્કરે સદા ।
 વિવાહાસ્તત્ર કર્તવ્યા, લગ્નશુદ્ધિં વિના નરૈઃ ॥ ૩૫૪ ॥

હે બ્રહ્મન ! પ્રથમ જ્યેષ્ઠકુંડમાં, પછી મધ્યકુંડમાં અને અંતે કનીયસકુંડમાં અનુક્રમે સ્નાન કરવું. ૩૪૯

તેમાંના એકાદ કુંડમાં પણ શ્રદ્ધા વડે કરી, કાર્તિક માસમાં સ્નાન કરનાર મનુષ્ય બ્રહ્મલોકમાં જઈ, બ્રહ્માની સાથે આનંદ મેળવે છે.

હે મુનિસત્તમ ! પુષ્કરતીર્થમાં તિલપ્રદાનનું, તથા કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે સ્નાન કરવાનું ખાસ વિધાન બતાવ્યું છે. ૩૫૧

છગોરાના પિણ્યાક(ગર્ભ)થી પણ અહીં પિતૃઓને પિંડપ્રદાન કરવાથી પોતાના પિતરો પવિત્ર બની, પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૫૨

આ પુષ્કરતીર્થ મનુષ્યોને લુપ્તિ (વિવિધ ભોગ) અને મુક્તિ (મોક્ષ) આપનાર છે. વળી તે બ્રહ્માને અત્યંત પ્રિય હોવાથી સ્વર્ગેચ્છુ-ઓએ તેનું અવશ્ય સેવન કરવું. ૩૫૩

આ પુષ્કરક્ષેત્રને વિષે કાર્તિક માસમાં ગૌરેય(ગણપતિ)નું

एकादश्याः समारभ्य, यावत् पंचदशी भवेत् ।

^૧सम्बन्धस्तत्र दृश्येत, पुत्रपौत्रविवर्धनः ॥ ૩૫૫ ॥

^૨कार्यारम्भेषु सर्वेषु, तथैवार्थागमेषु च ।

धर्मकार्येषु च जनैर्याત્રારમ્ભેષુ સર્વદા ॥ ૩૫૬ ॥

^૩મજ્જલેષુ ચ સર્વેષુ, કાર્યારમ્ભેષુ યત્નતઃ ।

ગૌરેયઃ પ્રથમં પૂજ્યો, ^૪નિર્વિઘ્નાં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૩૫૭ ॥

ચતુર્થીષુ ચ સર્વાસુ, ગૌરેયં પૂજયન્તિ યે ।

વિલેપનૈઃ સુગન્ધૈશ્ચ, પુષ્પૈર્ધૂપૈઃ સુગન્ધિભિઃ ॥ ૩૫૮ ॥

વસ્ત્રૈરાભરણૈ રત્નૈર્નૈવેદ્યૈર્મોદકાદિમિઃ ।

પશુમધોપહારૈશ્ચ, ગીતનૃત્યૈશ્ચ શક્તિઃ ॥ ૩૫૯ ॥

તેભ્યો દદાતિ સુપ્રીતો, વિઘ્નેશઃ સિદ્ધિમુક્તમામ્ ।

સદા પૂરયતે સર્વાન્, નિર્વિઘ્નાંશ્ચ મનોરથાન્ ॥ ૩૬૦ ॥

પૂજન કરી, એકાદશીથી પૂણિમા સુધીમાં લગ્નશુદ્ધિ વિના કરેલું લગ્ન પણ પુત્રપૌત્રાદિકની વૃદ્ધિ આપનાર છે. ૩૫૪-૩૫૫

સર્વ કાર્યના પ્રારંભમાં, ધનપ્રાપ્તિ, ધર્મકાર્ય, યાત્રારંભ, મંગળ કાર્યો, વગેરેમાં નિર્વિઘ્ન કાર્યસિદ્ધિ ઇચ્છતા મનુષ્યોએ આ ગણપતિ- (ગૌરેય)નું પ્રથમ પૂજન કરવું. ૩૫૬-૫૭

દરેક માસની ચતુર્થીના દિવસે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અને નૈવેદ્ય, વગેરેથી તેમ જ વસ્ત્ર, આભૂષણ, રત્ન, નૈવેદ્ય, મોદક, ઉપહાર, પશુ. મધ, ગીત, નૃત્યાદિકવડે જે આ ગણપતિનું પૂજન કરે છે તેના ઉપર ઉમાપુત્ર ગણેશ પ્રસન્ન થઈ, ઉત્તમ સિદ્ધિને આપે છે, અર્થાત્ સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરે છે. ૩૫૮-૫૯-૬૦

૧ સમ્બન્ધાસ્તત્ર P ૨ વિચારમ્ભેષુ P. M ૩ માંજલ્યેષુ P
૪ નિર્વિઘ્ન P

પૂજ્યમાનસ્તુ તત્રસ્યૈર્ઝૈર્નગરવાસિભિઃ ।

ઉપસર્ગાન્નિહન્ત્યેવ, ૧સ વૈ ક્ષેત્રાધિપઃ સદા ॥ ૩૬૧ ॥

યસ્તુ યં ચિન્તયન્ કામં, શુભં વા યદિ વાઽશુભમ્ ।

ગૌરેયં પૂજયેદ્બ્રહ્મન્, સ તુ તં પ્રાપ્નુયાદ્ધુવમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

પુત્રજન્મવિવાહેષુ, સુહૃન્મિત્રધનાગમે ।

કર્તવ્યોદ્યાનિકા તત્ર, આત્મનો વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૩૬૩ ॥

અભિપ્રેતાર્થસિદ્ધયર્થ, દેવૈર્ઋષિગૈશ્ચ યઃ ।

ગૌરેયઃ પૂજ્યતે બ્રહ્મન્, વિષ્ણેષઃ સર્વસિદ્ધિઃ ॥ ૩૬૪ ॥

પતત્સે કથિતં સર્વં, માહાત્મ્યં પુષ્કરસ્ય ચ ।

ગૌરેયસ્ય તથા તાત, સર્વપાતકનાશનમ્ ॥ ૩૬૫ ॥

અહીં રહેનારા નગરવાસી જનોએ તેમનું પૂજન વિશેષે કરીને કરવું; કારણ તેઓ અહીંના ક્ષેત્રાધિપ હોવાથી ઉપસર્ગો(મહામારી વગેરે. રાગોપદ્રવો)નો નાશ કરે છે. ૩૬૧

જે મનુષ્ય જેવી ભાવનાથી શુભ અથવા અશુભ વાંછનાથી આ ગણપતિનું પૂજન કરે છે તે પોતાની ભાવનાનુરૂપ ફળ મેળવે છે. ૩૬૨

પુત્ર જન્મ, વિવાહ, સુહૃદ્મિત્રસમાગમ અને ધનપ્રાપ્તિ વગેરે કાર્યોમાં આત્મોત્તતિની વૃદ્ધિ ઇચ્છતા મનુષ્યોએ તેમનું પૂજન કરવું. ૩૬૩

ઇચ્છિત ફલની સિદ્ધિ માટે ગૌરિપુત્ર(ગણપતિ) દેવઋષિ-ગણોથી પણ પૂજ્ય છે. હે બ્રહ્મન્! વિધેશ સર્વ સિદ્ધિને આપનારા છે. ૩૬૪

હે તાત ! પુષ્કર અને ગૌરેયનું માહાત્મ્ય આ પ્રમાણે મેં તમને સંભળાવ્યું, જે સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે. ૩૬૫

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉચ્ચ—

પ્રાધાન્યેન તુ તીર્થાનિ, ઝલ્લરે કથિતાનિ તે ।
 યેષાં સ્મરણમાત્રેણ, મુચ્યતે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ ॥ ૩૬૬ ॥
 ઝલ્લરસ્થ તુ મધ્યે ચે, પ્રાણિનો નિધનં ગતાઃ ।
 સ્થાવરા જઙ્ગમાશ્ચૈવ, ન પુનઃ સમ્ભવન્તિ તે ॥ ૩૬૭ ॥
 તપઃ કરોતિ સુમતે, ઝલ્લરે યસ્તુ ભાવિતઃ ।
 વર્ષાસ્વભ્રાવકાશી ચ, દેમન્તે સલિલેશયઃ ॥ ૩૬૮ ॥
 ગ્રીષ્મે પશ્ચાન્નિમધ્યસ્થો, વર્ષમપ્યેકમેવ તત્ ।
 વર્ષાયુતસમં તેન, તપસ્તપં મવેદ્દ્વિજ ॥ ૩૬૯ ॥
 ફલમૂલાશિનો યે ચ, શીર્ણપર્ણાશિનસ્તથા ।
 દન્તોત્પ્લ્લિનશ્ચૈવ, અદમકુટ્ટાસ્તથૈવ ચ ॥ ૩૭૦ ॥
 ધૂમપા ડમ્ભપાશ્ચૈવ, ઝલ્લરે કુર્વન્તે તપઃ ।
 કલ્પં સ્વર્ગં સુખં ભુક્ત્વા, નિર્વાણં યાન્તિ તે પરમ્ ॥૩૭૧॥

માર્કીંય બોલ્યા—ભિખરતીર્થમાં જે મુખ્ય મુખ્ય તીર્થો ગણાવ્યાં છે, તે બધાં સ્મરણમાત્રથી પણ સર્વ પાપને નાશ કરનારાં છે. ૩૬૬ જે પ્રાણિઓ ભિખરની મધ્યમાં મરણ પામે છે તે ફરીથી સ્થાવર કે જંમમમાં (વૃક્ષો પર્વતો વગેરે) જન્મ પામતા નથી, અર્થાત્ ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ લે છે. ૩૬૭

હે સુમતિ! આ ભિખરક્ષેત્રને વિષે વર્ષા ઋતુમાં આકાશ નીચે, હેમંતમાં જળની અંદર અને ગ્રીષ્મમાં પંચાગ્નિ વચ્ચે, એક વર્ષ સુધી તપ કરનાર, મનુષ્ય દશહજાર વર્ષ તપના ફળને મેળવે છે. ૩૬૮-૬૯

ફળમૂળ તથા પાંદડાં ખાઈને, દાંતથી ખાયણીથી અગર પથ્થરથી ફૂટીને, (અર્થાત્ કાચું અન્ન, ફળ મૂળ વગેરે દાંતથી પથ્થરથી વાંટી) તેમ જ ઉબ્મપાન (વરાળ વગેરેનું પાન કરી) કરી, જે અહીં તપ કરે છે, તે કલ્પપર્યંત સ્વર્ગસુખ ભોગવીને નિર્વાણપદને પામે છે. ૩૭૦-૭૧

ક્ષુદ્રં ^૧ચાન્દ્રાયણં ચાપિ, તથા સાન્તપનં તુ યો ।
 વ્રતં પ્રકુર્વેતે તત્ર, સોઽપિ મુકેસ્તુ ભાજનમ્ ॥ ૩૭૨ ॥
 ઝક્ષરાદ્વાયુનોદ્ભૂતાઃ, પાંસવોઽપિ સ્પૃશન્તિ યાન્ ।
 તેઽપિ યાન્તિ પરાં મુક્તિં, કિં પુનસ્તત્ર યે સ્થિતાઃ ॥ ૩૭૩ ॥
 ત્રિરાત્રમપિ યસ્તત્ર, વસતે ભાવસંયુતઃ ।
 આજન્મસશ્ચિતં પાપં, તત્ક્ષણાન્નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭૪ ॥

આર્કણ્ડેય ઉવાચ—

અતઃ પરં તુ તે વચ્મિ, ક્ષેત્રમાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ।
 પીઠસ્યાપિ પ્રભાવં ચ, પ્રમાણં સ્થાનમેવ ચ ॥ ૩૭૫ ॥
 બ્રહ્મકુણ્ડાત્સમારભ્ય, યત્ર દેવ્યો વ્યવસ્થિતાઃ ।
 ક્ષેત્રમેતત્સમાખ્યાતં, સિદ્ધરાજસરઃ સ્થિતમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

અહીં ક્ષુદ્ર, સાંતપન, ચાન્દ્રાયણ, વગેરે વ્રતો કરનાર મનુષ્ય મુક્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૭૨

વાયુથી ઉડતી જાખર ભૂમિની ધૂલિકા (૨૪) પણ જોને સ્પર્શ કરે છે તે મુક્તિ પામે છે, તે આ સ્થાનમાં નિવાસ કરનારા મનુષ્યો મુક્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ૩૭૩

ત્રણ રાત્રી પણ અહીં જો બાવયુક્ત નિવાસ કરે છે તેના આ જન્મ સંચિત પાપો નાશ પામે છે. ૩૭૪

માર્કંડેય બોલ્યા—હવે ક્ષેત્ર તથા પીઠનો પ્રભાવ, પ્રમાણ, અને સ્થાન માહાત્મ્ય કહું છું તે સાંભળો. ૩૭૫

બ્રહ્મકુંડથી આરંભી દેવીના સ્થાન સુધી સિદ્ધરાજ સરોવર ઉપરના પ્રદેશને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. ૩૭૬

યદા તુ સિદ્ધરાજેન, સમકાલં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 સહસ્રં તત્ર લિઙ્ગાનાં, ^૧તસ્યૈવ ચ સરસ્તટે ॥ ૩૭૭ ॥
 સમારાધ્ય તથા દેવી તત્રાનીતા સરસ્વતી ।
 નદીભિઃ સહિતા તીર્થે દેવૈર્ઋષિગણૈઃ સહ ॥ ૩૭૮ ॥
 આગતસ્તુ તદા બ્રહ્મા, સિદ્ધરાજસરોવરે ।
 પ્રીત્યર્થં સિદ્ધરાજસ્ય, સરસ્વત્યાભિમન્ત્રિતે ॥ ૩૭૯ ॥
 તથા વિષ્ણુશ્ચ ભગવાન્, રુદ્રશ્ચૈવ સ્વયં પ્રભુઃ ।
 દ્રઘ્નું મહોત્સવં પુણ્યં, દેવ્યઃ સર્વાઃ સમાયયુઃ ॥ ૩૮૦ ॥
 તસ્મિન્ મહોત્સવે વૃત્તે, સમ્પૂર્ણે તુ સરોવરે ।
 ચક્રુસ્તે સ્વાનિ તીર્થાનિ, ^૨સિદ્ધરાજેન તોષિતાઃ ॥ ૩૮૧ ॥
 બ્રહ્મણા નિર્મિતં તત્ર, બ્રહ્મકુણ્ડં ગયાસમમ્ ।
 યત્ર સ્નાત્વા નરો બ્રહ્મન્, પિતૃણામનૃણો ભવેત્ ॥ ૩૮૨ ॥

જ્યારે સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર ઉપર સહસ્રશિવલિંગોનું
 સ્થાપન કર્યું, ત્યારે દેવી સરસ્વતીનું આરાધન કરી, દેવઋષિગણો સાથે
 તેમને સરોવરમાં પધરાવ્યાં. ૩૭૭-૭૮

આ મહોત્સવને જોવા માટે સરસ્વતીથી અભિમંત્રિત સરોવરમાં
 સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા અર્થે બ્રહ્મા, ભગવાન્ વિષ્ણુ, તથા રૂદ્ર સર્વ
 દેવાઓ સહિત પધાર્યા હતા. ૩૭૯-૮૦

આ સરોવર સંપૂર્ણ તૈયાર થયા પછી, મહોત્સવવખતે, સિદ્ધરાજ
 ઉપર પ્રસન્ન થયેલા તે બધા દેવાઓ, પોતપોતાનાં તીર્થો સહિત
 અહીં નિવાસ કર્યો. ૩૮૧

ત્યાં બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલો ગયા તીર્થ સમાન બ્રહ્મકુંડ છે, જેમાં
 સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થાય છે, ૩૮૨

બ્રહ્મકુળે નરો સ્નાત્વા, સન્તપ્ય પિતૃદેવતાઃ ।
 સ્મૃત્વા ગદાધરં દેવં, લભતે બ્રહ્મણઃ પદમ્ ॥ ૩૮૩ ॥
 યત્કિશ્ચિદશુભં કર્મ, જન્મકોટિશતાજિતમ્ ।
 જ્ઞાતાનાં બ્રહ્મકુળે તુ, દેહિનાં નશ્યતિ ક્ષણાત્ ॥૩૮૪॥
 'સર્વપાતકયુક્તોઽપિ, સર્વપાતકિનઃ પિતૃન્ ।
 બ્રહ્મકુળે તતઃ શ્રાદ્ધે, મોચયેદાત્મના સહ ॥૩૮૫॥
 કરોતિ તત્ર યઃ શ્રાદ્ધં, ક્રિયતે યસ્ય વા પુનઃ ।
 ઉભૌ તુ પુણ્યકર્માણૌ, નિયતં સ્વર્ગગામિનૌ ॥૩૮૬॥
 પિતૃણાં યઃ સુસ્વાકાઙ્ક્ષી, સર્વદા ચાત્મનો દ્વિજઃ ।
 તેન શ્રાદ્ધં પ્રકર્તવ્યં, બ્રહ્મકુળે વિશેષતઃ ॥૩૮૭॥
 અસંસ્કૃતા મૃતા યે ચ, ગર્ભસ્થા વાઽથ દેહિનઃ ।
 ગોબ્રાહ્મણહતા યે ચ, શૃઙ્ગિદંષ્ટિસરીસૃપૈઃ ॥૩૮૮॥

જે મનુષ્ય બ્રહ્મકુળમાં સ્નાન કરી, પિતૃઓને સંતર્પી, ગદાધર
 ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે તે બ્રહ્મપદ્મીને પામે છે. ૩૮૩

આ બ્રહ્મકુળમાં સ્નાન કરવાથી સૌ કરેડ જન્મનાં અશુભ
 પાપોનો નાશ થાય છે. ૩૮૪

મહાપાપી મનુષ્ય પણ બ્રહ્મકુળમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પોતાનો અને
 તેના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. ૩૮૫

બ્રહ્મકુળમાં જે શ્રાદ્ધ કરે છે, અને જેના નિમિત્તે શ્રાદ્ધ કરવામાં
 આવે છે તે ઉભય પુણ્યકર્તાઓ સ્વર્ગવાસી અને છે (સ્વર્ગમાં જાય છે).
 માટે પોતાના અને પૂર્વજોના સુખની અભિલાષાવાળાઓ હે સુમતિ!
 બ્રહ્મકુળમાં શ્રાદ્ધાદિક સર્વ ક્રિયાઓ કરવી. ૩૮૬-૮૭

સંસ્કાર વિના મૃત્યુ પામેલા, ગર્ભમાં, ગાય અને બ્રાહ્મણથી, તેમ
 શિંગડાંવાળાં પશુઓ વડે, સિંહવ્યાઘ્રાદિક પ્રાણિઓ દ્વારા, જળમાં, વિષથી
 (સર્પશ્ચાદિક), વિજળીથી, વાયુથી, અને આત્મહત્યાથી મરણ પામેલાં-

તથા યે ચાત્મહન્તારો, વિષવિદ્યુદ્ધતાશ્ચ યે ।
 બ્રહ્મકુળે પિણ્ડદાનાત્, તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૮૯॥
 સમ્યગિષ્ટેન યત્પુણ્યમશ્વમેધેન સુવ્રત ।
 બ્રહ્મકુળે શ્રાદ્ધદાનાદધિકં તન્નવેન્નૃણામ્ ॥૩૯૦॥
 રજતં ચ તિલાશ્ચૈવ, પાયસં મધુસર્પિણી ।
 પિતૃનુદિશ્ય દાતવ્યં, બ્રહ્મકુળે સદા બુધૈઃ ॥૩૯૧॥
 નભસ્ય કૃણ્ણપક્ષે તુ, ત્રયોદશ્યાં મઘાસુ ચ ।
 બ્રહ્મકુળે ગોપ્રદાનાત્, પિતૃન્ સર્વાન્ સમુદ્ધરેત્ ॥૩૯૨॥
 ભક્તયાદર્શો બ્રહ્મકુળે, શ્રાદ્ધં યઃ કુરુતે સકૃત્ ।
 તૃપ્યન્તિ પિતરસ્તસ્ય, સન્તતિશ્ચાક્ષયા ભવેત્ ॥૩૯૩॥
 પ્રેતપક્ષે ત્વમાવાસ્યામષ્ટકાસુ મઘાસુ ચ ।
 શ્રાદ્ધં તત્ર પ્રશંસન્તિ, બ્રહ્મકુળે દ્વિજોત્તમાઃ ॥૩૯૪॥

ઓને બ્રહ્મકુંડમાં પિંડદાન આપવાથી તેઓની પરમ ગતિ થાય છે. ૩૮૯-૮૯

ઉત્તમ પ્રકારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી જે પુણ્ય મળે છે તે હે સુવ્રત ! આ બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાનદાન કરવાથી મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૯૦

ઉત્તમ પુરૂષોએ પિતૃઓને ઉદ્દેશીને રૂપું, તલ, પાયસ (દૂધપાક), મધ, ઘી, વગેરેનું બ્રહ્મકુંડ ઉપર હંમેશાં દાન કરવું. ૩૯૧

બાદ્રપદ માસમાં કૃષ્ણપક્ષની તેરશે મધાનક્ષત્ર વિષે, બ્રહ્મકુંડમાં ગોપ્રદાન આપવાથી સર્વ પિતૃઓનો ઉદ્ધાર થાય છે. ૩૯૨

જે ભક્તિ વડે બ્રહ્મકુંડમાં દર્શશ્રાદ્ધ કરે છે તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય છે અને તેને અક્ષય સંતતિ મળે છે. ૩૯૩

પ્રેતપક્ષમાં (શ્રાદ્ધપક્ષમાં), અમાવાસ્યામાં, અષ્ટકામાં, અને મઘામાં બ્રહ્મકુંડ ઉપર (કરવામાં આવતા) શ્રાદ્ધવિધિની વિદ્યુજ્જ્વલ પ્રશંસા કરે છે. ૩૯૪

બ્રહ્મકુણ્ડં સમન્તાન્ન, પિતૃતીર્થેરલકૃતમ્ ।
 તૃપ્યન્તિ પિતરસ્તસ્માત્, શ્રાદ્ધદાનેન સર્વદા ॥૩૯૫॥
 ગયાયાં બ્રહ્મશીર્ષે ચ, સરસિ બ્રહ્મણસ્તથા ।
 ગયાશીર્ષે વટે ચૈવ, કૃત્વા સ્નાનં તુ યત્ફલમ્ ॥૩૯૬॥
 તત્ફલં સમવાપ્નોતિ, ધ્યાત્વા દેવં ગદાધરમ્ ।
 સારસ્વતં જલં પુણ્યં, સર્વત્રૈવ સુદુર્લભમ્ ॥૩૯૭॥
 બ્રહ્મકુણ્ડે વિષ્ણુયાને, રુદ્રકૂપે વિશેષતઃ ।
 બ્રહ્મકુણ્ડાન્નાતિદૂરે, સરસ્વત્યાં વ્યવસ્થિતમ્ ॥૩૯૮॥
 વિષ્ણુયાનમિતિ ય્યાતં, દક્ષિણાં દિશિમાસ્થિતા ।
 પુરા તત્ર મૃગો વૃદ્ધઃ, પ્રમાદાત્પતિતો જલે ॥૩૯૯॥
 સરસ્વત્યાં નિમગ્નોઽસૌ, દિવ્યદેહધરસ્તતઃ ।
 વિષ્ણુયાનં સમારુહ્ય, શક્ત્વચક્રગદાધરઃ ॥૪૦૦॥
 પ્રભાવાત્તસ્ય તીર્થસ્ય, વિષ્ણુલોકમવાપ સઃ ।
 તતઃ પ્રભૃતિ તત્તીર્થં, વિષ્ણુયાનમિતિ શ્રુતમ્ ॥૪૦૧॥

(આ) બ્રહ્મકુંડ ચારે બાબુથી પિતૃતીર્થવડે અલંકૃત છે, માટે ત્યાં શ્રાદ્ધદાન કરવાથી હંમેશાં પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે. ૩૯૫

ગયામાં, બ્રહ્મશિર્ષમાં, બ્રહ્મસરમાં, ગયાશિર્ષમાં અને વડ નીચે સ્નાન કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે પુણ્ય (અહીં) ગદાધર ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી મળે છે. સરસ્વતીનું જળ સર્વત્ર દુર્લભ છે. ૩૯૬-૪૦૦

(પરંતુ) બ્રહ્મકુંડમાં, વિષ્ણુયાનમાં, અને રૂદ્રકૂપમાં એ જળ ખાસ કરીને દુર્લભ છે. બ્રહ્મકુંડની પાસે દક્ષિણ દિશામાં સરસ્વતીના તટ ઉપર વિષ્ણુયાન નામે મહાતીર્થ આવેલું છે, ત્યાં પહેલાં એક વૃદ્ધ મૃગ (હરણ) પ્રમાદથી જળમાં પડેલો, તે સરસ્વતીથી શુદ્ધ થઈ, દિવ્ય દેહ ધારણ કરી, વિષ્ણુયાન (ગરૂડ) ઉપર બેસી, શંખ ચક્ર ગદાને ધારણ કરી, આ તીર્થના પ્રભાવથી વિષ્ણુલોકમાં ગયો. ત્યારથી આ વિષ્ણુયાન તીર્થ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૩૯૮-૩૯૯-૪૦૦-૪૦૧

વિષ્ણુલોકસ્ય ગમને, યથાભૂતં હિ તદ્યતઃ ।

વિષ્ણુયાને નરઃ સ્નાત્વા, યઃ સન્તર્પયતે પિતૃન્ ॥૪૦૨॥

તૃપ્યન્તિ પિતરસ્તસ્ય, યાઘદિન્દ્રાશ્ચતુર્દશ ।

યસ્તત્ર કુરુતે શ્રાદ્ધં, દ્વાદશ્યાં સમુપોષિતઃ ॥૪૦૩॥

સ યાતિ પિતૃભિઃ સાર્ધં, તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ।

કૃષ્ણાજિનં તિલૈઃ સાર્ધં, સુવર્ણં મધુસર્પિષી ॥૪૦૪॥

વિષ્ણુયાને પ્રદાતવ્યં, વૈષ્ણવં લોકમિચ્છતા ।

પ્રકાદશ્યાં વિષ્ણુયાને, તિલપ્રસ્થં દદાતિ યઃ ॥૪૦૫॥

સહિરણ્યં દ્વિજે ભક્ત્યા, વિષ્ણુલોકં સ ગચ્છતિ ।

વિષ્ણુયાનાદક્ષિણતઃ, સરસ્વત્યાં વ્યવસ્થિતમ્ ।

રુદ્રકૂપમિતિ જ્ઞ્યાતં, તત્તીર્થં સર્વકામદમ્ ॥૪૦૬॥

યદા તુ સિદ્ધરાજેન, તત્રાનીતા સરસ્વતી ।

મહતા સા જલૌષેન, તત્સરં સમુપાગતા ॥૪૦૭॥

વિષ્ણુલોકમાં જવાને માટે આ તીર્થ ઉત્તમ વાહન ૩૫ (અર્થાત્ વિષ્ણુલોકને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.) હોવાથી, તેનું નામ વિષ્ણુયાન રાખવામાં આવ્યું છે. આ તીર્થમાં સ્નાન કરી, પિતૃઓને સંતર્પી, જે તર્પણ કરે છે તેના પિતૃઓ ચૌદ ઇંદ્ર પર્યંત તૃપ્તિ પામે છે. જે મનુષ્ય ત્યાં પારશના દિવસે ઉપવાસ કરી શ્રાદ્ધ કરે છે તે પિતૃઓ સાથે વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૪૦૨-૩

અહીં કૃષ્ણાજન, તિલ સાથે સુવર્ણ, મધ અને ઘીનું દાન કરનાર મનુષ્ય વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૪૦૪

એકાદશીના દિવસે વિષ્ણુયાનમાં પ્રસ્થ (એક જાતનું ધાન્યમાન-૧૬ મુઠી) માત્ર તિલનું જે દાન કરે છે, તેમ જ લક્ષિતવડે કરીને આહ્વાણને સુવર્ણપ્રદાન કરે છે તે વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૪૦૫

વિષ્ણુયાનથી દક્ષિણમાં સરસ્વતી ઉપર, રુદ્રકૂપથી વિષ્ણુયાત સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર તીર્થ છે. ૪૦૬

ન્યારે સિદ્ધરાજ સરસ્વતીને લાબ્યા ત્યારે મહાજલૌષ વડે

તસ્યાસ્તદ્વેગમાલોક્ય, જલૌઘમતિદુઃસહમ્ ।
 ચિન્તયામાસ સિદ્ધેશઃ, કથં સ્વસ્થા મહેદિયમ્ ॥૪૦૮॥
 તતઃ સ પરયા ભક્ત્યા, દેવમાર્તિહરં પરમ્ ।
 યોગમાસ્થાય મનસા, શરણ્યં શરણક્ષતઃ ॥૪૦૯॥
 સિદ્ધરાજસ્ય તં ભાવં, બુદ્ધ્વા દેવસ્ત્રિશૂલભૃત્ ।
 સરસ્વત્યાઃ કૃતે રુદ્રસ્તત્ર કૂપં ચકાર સઃ ॥૪૧૦॥
 સા ચ તં કૂપમાસ્થાય, તદા સ્વસ્થાઽભવન્મુને ।
 યા જલૌઘેન મહતા, સમાયાતા સરોવરમ્ ॥૪૧૧॥
 પૂરયામાસ તં કૂપં, દેવી પુણ્યેન વારિણા ।
 સંસ્તૃયમાના વિબુઘૈઃ, સ્વયં રુદ્રેણ તત્ર સા ॥૪૧૨॥
 તં કૂપં પૂર્ણમાલોક્ય, રુદ્રઃ સ્વસ્થાં સરસ્વતીમ્ ।
 નિવાસાય મતિં તત્ર, કૃત્વાઽવોચચ્છુભં વચઃ ॥૪૧૩॥

સરસ્વતી તે સરોવરમાં આવ્યાં. તેમનો આવો દુઃસહ વેગ જોઈ, તે
 સ્વસ્થ કેમ થાય તેનો સિદ્ધરાજ વિચાર કરવા લાગ્યો. ૪૦૭-૮

ત્યાર પછી આર્તિહર (દુઃખનાશક) ભગવાન શંકરનું યોગવડે
 ધ્યાન ધરી, તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું (અર્થાત્ ભગવાન શંકરનું ધ્યાન
 ધર્યું). ૪૦૯

સિદ્ધરાજનો તે (દીન) ભાવ જાણી, ત્રિશૂલધારી ભગવાન
 શંકરે સરસ્વતીને સ્વસ્થ કરવા ત્યાં એક કૂપ ખનાવ્યો. ૪૧૦

તે કૂપમાં આવતાં સરસ્વતી સ્વસ્થ બન્યાં, અને પવિત્ર જળ-
 વાળા પોતાના મહાપ્રવાહ વડે તે કૂપને તેમણે સંપૂર્ણ ભરી
 દીધો. ૪૧૧

દેવતાઓ વડે અને શંકરથી સ્તુતિ કરાતાં દેવી સરસ્વતી તે
 કૂપને પોતાના પુણ્યજળથી ભરતાં હતાં. આ કૂપને પૂર્ણ ભરાયેલો
 જોઈ, તેમ જ તેમાં સરસ્વતી સ્વસ્થ થયાં જાણી, ત્યાં નિવાસ કરવાની
 ઇચ્છાથી ભગવાન રુદ્ર શુભ વચન બોલ્યા. ૪૧૨-૧૩

મયાઽયં નિર્મિતસ્તસ્માત્, સરસ્વત્યાઃ કૃતે સુરાઃ ।
 રુદ્રકૂપ ઇતિ જ્યાતસ્તસ્માલ્લોકે ભવિષ્યતિ ॥૪૧૪॥
 દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ, યાનિ તીર્થાનિ કાનિચિત્ ।
 સાન્નિધ્યં રુદ્રકૂપેઽસ્મિન્, તેષાં નિત્યં ભવિષ્યતિ ॥૪૧૫॥
 ષવમુક્ત્વા તદા રુદ્રઃ, સ્મૃત્વા ગઙ્ગામુદાવહત્ ।
 ન્યવસન્ કૂપમધ્યસ્થઃ, પાર્વતીં પરિવજ્રયન્ ॥૪૧૬॥
 ઇવં પુણ્યતમો કૂપઃ, સુમતે સમ્વભૂવ સઃ ।
 યસ્માત્તત્ર સ્થિતો રુદ્રો, ગઙ્ગ્યા સહિતઃ સદા ॥૪૧૭॥
 ઉપસ્પૃશતિ યસ્તત્ર, રુદ્રકૂપે સઠ્ઠજ્જલમ્ ।
 વિમુક્તઃ સર્વપાપૈસ્તુ, રુદ્રલોકં સ ગચ્છતિ ॥૪૧૮॥
 કૃત્વા સ્નાનં તુ યસ્તત્ર, તર્પયેત્ પિતૃદેવતાઃ ।
 પિતરસ્તસ્ય તૃપ્યન્તિ, રુદ્રલોકં સ ગચ્છતિ ॥૪૧૯॥

હે દેવો! મેં આ કૂપ સરસ્વતીના વેગને સ્વસ્થ થવા બનાવ્યો
 છે, જેથી તે રૂદ્રકૂપ એ નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. ૪૧૪

સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અને અંતરિક્ષમાં જે જે તીર્થો છે, તે બધાં આ
 રૂદ્રકૂપમાં નિત્ય નિવાસ કરશે. ૪૧૫

આ પ્રમાણે કહી, રૂદ્રે (શંકરે) ગંગાનું સ્મરણ કરતાં પાર્વતીને
 છેતરી, આ કૂપમાં નિવાસ કર્યો. ૪૧૬

આવી રીતે હે સુમતિ! આ કૂપ પવિત્ર બન્યો, જેમાં રૂદ્રે
 ગંગા સાથે નિવાસ કર્યો છે. ૪૧૭

એક વખત પણ રૂદ્રકૂપના જળનો સ્પર્શ થતાં, પ્રાણી પાપમુક્ત
 બની, રૂદ્રલોકમાં જાય છે. ૪૧૮

જે ત્યાં સ્નાન કરી દેવપિતૃઓને તૃપ્ત કરવા તર્પણ કરે છે, તેના
 પિતૃઓ રૂદ્રલોકમાં જઈ હિતમ ગતિને પામે છે. ૪૧૯

રુદ્રકૂપે નરઃ શ્રાદ્ધં, યઃ કરોતિ સમાહૃતઃ ।

^૧રુદ્રલોકં નયત્યાશુ, પિતૃનેકોત્તરં શતમ્ ॥૪૨૦॥

તત્રાણ્વપિ સુવર્ણં યે, બ્રાહ્મણાય પ્રયચ્છતિ ।

દત્તસ્તેન ભવેન્મેરુઃ, કાશ્ચનો નાત્ર સંશયઃ ॥૪૨૧॥

પ્રાણિનો રુદ્રકૂપે યે, ^૨પિબન્તિ તૃષિતા જલમ્ ।

તેऽપિ પાપવિનિર્મુક્તા, ભવન્તિ ગણનાયકાઃ ॥૪૨૨॥

યઃ કશ્ચિત્ કૃષ્ણપક્ષે તુ, રુદ્રકૂપે સુભાવિતઃ ।

દદ્યાચ્છ્રાદ્ધં દ્વિજેભ્યસ્તુ, પાયસં મધુસર્પિણી ॥૪૨૩॥

પિતૃનુદ્દિશ્ય વિધિના, સ સર્વાનુદ્ધરેત્ પિતૃન્ ।

મોક્ષં નયતિ સ્વર્ગસ્થાન્નરકસ્થાન્ દિવં તથા ॥૪૨૪॥

તત્ર દાનાનિ દેયાનિ, પિતૃનુદ્દિશ્ય ભાવિતૈઃ ।

^૩ગાવસ્તિલાઃ સુવર્ણં ચ, ભૂર્વસ્ત્રાણિ ગૃહાણિ ચ ॥૪૨૫॥

રૂદ્રકૂપમાં જે મનુષ્ય સ્વસ્થચિત્તથી શ્રાદ્ધ કરે છે, તે એકાત્તરશક્તિ પિતૃપુરૂષોને રૂદ્રલોકમાં લઇ જાય છે. ૪૨૦

ત્યાં આણુમાત્ર સુવર્ણુ પણ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવે તો સોનાનો મેરૂ આપ્યા સમાન પુણ્ય થાય છે, તેમાં સંશય નથી. ૪૨૧

આ રૂદ્રકૂપમાંથી જે પ્રાણિઓ તૃષા છિપાવવા જલપાન કરે છે તો પણ તેઓ પાપથી વિમુક્ત બની, ગણનાયક થાય છે. ૪૨૨

જે કોઇ કૃષ્ણ પક્ષમાં રૂદ્રકૂપ પાસે શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરી, બ્રાહ્મણોને પાયસ (દૂધપાક), મધ, ઘી, વગેરે આપે છે, તેના પિતૃઓ નરકમાં ગયા હોય તો પણ સ્વર્ગને પામે છે, અને સ્વર્ગમાં હોય તો મોક્ષ મેળવે છે. ૪૨૩-૨૪

ત્યાં પિતૃઓને ઉદ્દેશી ગાય, તલ, સુવર્ણ, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, અને ધરનાં દાનો આપવાં. ૪૨૫

૧ માસ્ટ્યઽયં શ્લોકઃ P આદર્શો. ૨ તત્ર એવ પિબન્તિ તૃષિતા જલે. P
૩ યવસ્તિલા P

યે યે શૃણ્વન્તિ સુમતે, તૈસ્તૈઃ પૂજ્યો હિ વાચકઃ ।
 વાચકે પૂજિતે સમ્યગ્, નરઃ પુણ્યમવાપ્નુયાત્ ॥૪૨૬॥
 બ્રાહ્મણાનાં સ્વશક્ત્યા તુ, દેયં શાઠ્યવિવર્જિતૈઃ ।
 પિતૃણાં પુરુષૈર્દાનં, વાઙ્છદ્વિશ્વાક્ષયાં ગતિમ્ ॥૪૨૭॥
 અથ કિં બહુનોક્તેન, રુદ્રકૂપે તુ યત્કૃતમ્ ।
 સ્નાનદાનાદિકં સર્વં, તદનન્તફલં લભેત્ ॥૪૨૮॥
 બ્રહ્મકુણ્ડે વિષ્ણુયાને, રુદ્રકૂપે તથૈવ ચ ।
 દશોત્તરં પુણ્યફલં, નરાણાં ભાવિતાત્મનામ્ ॥૪૨૯॥
 ઇતિ શ્રીમાર્કણ્ડેયોક્તે સરસ્વતીપુરાણે રુદ્રકૂપમાહાત્મ્યં નામ
 પञ्चदशः सर्गः ॥૧૫॥

હે સુમતિ ! આ બધું વૃત્તાન્ત સાંભળ્યા પછી વાચકનું પૂજન
 કરવાથી પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૪૨૬

બ્રાહ્મણોને વિત્તશક્તિ (કંબુસપાણું) તથા સ્વશક્તિ પ્રમાણે (દાન
 આપી) પ્રસન્ન કરવા, જેથી પિતૃઓને અક્ષયગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨૭

બહુ કહેવાથી શું ? રુદ્રકૂપમાં જે કાંઈ સ્નાનદાનાદિક કરવામાં
 આવે છે તે અનંત પુણ્યને આપનારાં થાય છે. ૪૨૮

બ્રહ્મકુંડમાં, વિષ્ણુયાનમાં, અને રુદ્રકૂપમાં (દાનાદિક કરવાથી)
 શ્રદ્ધાળુ પુરુષોને દસદસ ધણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨૯

આ પ્રમાણે માર્કંડેયે કહેલ સરસ્વતીપુરાણાન્તર્ગત રુદ્રકૂપમાહાત્મ્ય
 નામનો પંદરમો સર્ગ સમાપ્ત. સર્ગ ૧૫

सरस्वतीपुराण सर्ग १६

श्रीमार्कण्डेय उवाच—

ततस्तस्माद्द्रुकूपात्, प्राचीभूत्वा सरस्वती ।
प्रसन्ना सा स्मरद्गङ्गां, यमुनां च महानदी ॥१॥
स्मृतमात्रे तथा सख्यौ, प्रीत्या तत्र समागते ।
ताभ्यां च सहिता देवी, प्रविष्टा तत्सरोवरम् ॥२॥
यत्र गङ्गा च यमुना, मध्ये देवी सरस्वती ।
वेणीभूतं हि तत्तीर्थं, प्रयागादतिरिच्यते ॥३॥
प्राची सरस्वती ये च, तत्र किं मृग्यते परम् ।
यस्यास्तु दर्शनादेव, नरः पापैः प्रमुच्यते ॥४॥
ये पिबन्ति नराः पुण्यं, सरस्वत्याः शुभं जलम् ।
न ते मनुष्या विज्ञेया, मार्कण्डे मुनिरब्रवीत् ॥५॥

मार्કુંડેય બોલ્યા—ત્યારપછી સરસ્વતીએ રૂદ્રકૂપથી પ્રાચી થઇ ગંગા-યમુના મહાનદીઓનું સ્મરણ કર્યું. ૧

સ્મરણ માત્રથી તેમની સખીઓ (ગંગા-યમુના) પ્રીતિપૂર્વક ત્યાં આવ્યાં, જેમની સાથે દેવી(સરસ્વતી)એ સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨

ત્યાં ગંગા-યમુનાના મધ્યભાગમાં રહેલાં દેવી સરસ્વતીયુક્ત તે વેણીતીર્થ પ્રયાગથી પણ ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ પ્રયાગના ત્રિવેણી તીર્થથી અધિક છે.) ૩

જ્યાં પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થ હોય, ત્યાં તેનાથી વિશેષ ખીજું શું શોધવું? (અર્થાત્ તેનાથી ખીજું કંઈ તીર્થ છે) જેનાં દર્શન માત્રથી મનુષ્ય પાપમુક્ત થાય છે. ૪

જે મનુષ્યો પ્રાચી સરસ્વતીનું જળપાન કરે છે, તે મનુષ્યો નથી, એમ માર્કુંડેય ઋષિનું કહેવું છે. (અર્થાત્ દેવ છે) ૫

શુચિર્વાડપ્યશુચિર્વાપિ, દિવા વા યદિ વા ત્રિશ્ચિ ।
 સ્નાનદાનાદિકં કાર્યં, પ્રાચીં પ્રાપ્ય સરસ્વતીમ્ ॥૬॥
 સ્વર્ગનિઃશ્રેણિભૂતા સા, તત્ર પ્રાચી સરસ્વતી ।
 નાપુણ્યવદ્ભિઃ સમ્પ્રાપ્તું, પુમ્ભિઃ શક્યા મહાનદી ॥૭॥
 તર્પણાત્પિણ્ડદાનાશ્ચ, નરકેષ્વપિ સંસ્થિતાઃ ।
 સ્વર્ગં પ્રયાન્તિ પિતરસ્તત્ર પુણ્યેન તર્પિતાઃ ॥૮॥
 ઋષિભિસ્તસ્ય તીર્થાનિ, ચરિનાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।
 યજ્ઞોપવિતકાર્યાણિ, કૃતાનિ, હ્યુભયે કૃલે ॥૯॥
 રુદ્રકૃપાત્તત્ર પ્રાચ્યાં, યાવદ્દેષી ^૧સરસ્વતી ।
 પદે પદેડશ્વમેધસ્ય, પુણ્યમાહુર્મહર્ષયઃ ॥૧૦॥
 પ્રાચીં સરસ્વતીં પ્રાપ્ય, યોડન્યત્તીર્થં હિ માર્ગતિ ।
 સકરસ્થં સમુત્સૃજ્ય, કરૂરેણ સમાહરેત્ ॥૧૧॥

પવિત્ર કે અપવિત્રતામાં, દિવસે કે રાત્રીએ પ્રાચી સરસ્વતીમાં
 આવ્યા પછી સ્નાનદાનાદિક કર્મો અવશ્ય કરવાં. ૬

આ પ્રાચી સરસ્વતીતીર્થ સ્વર્ગની નિસરણી રૂપ છે, જે દુષ્કર્મ
 કરનારાઓને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭

ત્યાં આગળ તર્પણ અને પિંડદાન દ્વારા પુત્રથી તર્પિત થયેલા
 પિતૃઓ, (કદાચ) નરકમાં પડેલા હોય તો પણ સ્વર્ગમાં જાય છે. ૮

ત્યાંનાં તીર્થોનાં માહાત્મ્યો ઋષિઓ વડે પ્રથક્ પ્રથક્ ગવાયાં
 છે; જેનાં ઉભય કૂલો (અન્ને કિનારા) ઉપર યજ્ઞોપવીત કાર્યો (અવશ્ય)
 કરવા યોગ્ય છે. ૯

ત્યાં રૂદ્રકૃપથી પૂર્વમાં (અગર પ્રાચીમાં-પ્રાચી સરસ્વતી) ન્યાં
 સુધી વેણી સરસ્વતી છે ત્યાં સુધી, ડગલે ડગલે અશ્વમેધ યજ્ઞનું પુણ્ય
 થાય છે, એમ મહર્ષિઓ કહે છે. ૧૦

પ્રાચી સરસ્વતીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે મનુષ્ય અન્ય તીર્થને

કિમત્ર બહુનોક્તેન, તત્રાણ્વપિ હિ યોડધિને ।
 અર્થ પ્રયચ્છતિ સ્નાત્વા સોડનન્તં ફલમશ્રુતે ॥૧૨॥
 પ્રયતઃ સંયતસ્તત્ર, સ્નાત્વા દદ્યાદ્વિજે શુભામ્ ।
 ગામેકાં શાસ્ત્રપૂતાનાં, લોકાન્ પ્રાપ્નોતિ સોડક્ષ્યાન્ ॥૧૩॥
 ગજ્ઞા ચ યયુના ચૈવ, તયોર્મધ્યે સરસ્વતી ।
 તત્તીર્થં પરમં ગુહ્યં. સા વેળી ઋષિર્મિર્મતા ॥૧૪॥
 ધર્મશીલો જિતક્રોધઃ, સક્લમે લોકવિદ્યુતે ।
 સ્નાત્વા ફલમવાપ્નોતિ, રાજસૂયાશ્વમેધયોઃ ॥૧૫॥
 યસ્તત્ર કપિલાં દદ્યાદ્દેમશૃક્ષીં 'દ્વિજાતયે ।
 ગોસહસ્રપ્રદાનસ્ય, ફલં પ્રાપ્નોતિ ભાવિતઃ ॥૧૬॥

છત્તે છે, તે હાથમાં રહેલા કપૂરને ત્યજી દે છે. (અર્થાત્ હાથમાંનું
 કપૂર થોડા સમયમાં જેમ ઉડી જાય છે તેમ, આ તીર્થ પ્રાપ્ત થયા
 છતાં તેમાં સ્નાનદાનાદિક કાર્યો કર્યા વગર વ્યર્થ શુભાવે છે.) ૧૧

નીચે પ્રમાણે આ વિષયમાં વધુ કહેવાથી શું ? ત્યાં આગળ
 થોડું પણ દ્રવ્યઅર્થો (ધન જિજ્ઞાસુ સુપાત્રને) સ્નાન કરી આપવામાં
 આવે તો અનંત ફળ આપે છે. ૧૨

ત્યાં આગળ નિયમપૂર્વક પ્રયત્નથી સ્નાન કરી, પવિત્ર એક
 ગાયનું દાન શાસ્ત્ર શુદ્ધ બ્રાહ્મણને આપવામાં આવે તો તે અક્ષયલોકને
 પામે છે. ૧૩

ગંગાયમુનાના મધ્યભાગમાં રહેલું સરસ્વતીનું આ પરમ તીર્થ
 ઋષિઓએ ગુપ્તવેણી તીર્થ તરીકે માન્યું છે. ૧૪

ધર્મશીલ અને જિતક્રોધી મનુષ્યો, લોકવિશ્રુત આ સંગમતીર્થમાં
 સ્નાન કરવાથી, રાજસૂય અને અશ્વમેધાદિક ફળને પામે છે. તેમ જ
 જે અહીં સુવર્ણશ્રંગો(શીંગડા)થી અલંકૃત કપિલા ગાયનું બ્રાહ્મણને
 દાન કરે છે, તેને હજાર ગાયોના દાનનું પુણ્યફલ થાય છે. ૧૫-૧૬

ગોચર્મમાત્રમપિ યસ્તન્ન ભૂમિ પ્રયચ્છતિ ।
 સ શક્રલોકમાપ્નોતિ, યાવત્તિષ્ઠતિ મેદિની ॥૧૭॥
 યસ્તુ વેળ્યાં નરઃ સ્નાત્વા, શ્રાદ્ધં ભક્ત્યા કરોતિ ચ ।
 બ્રાહ્મણાન્ ભોજયિત્વા ચ કુલાનામુદ્ધરેચ્છતમ્ ॥૧૮॥
 ગંગાયમુનયોર્મધ્યે, સ્નાત્વા મુચ્યેત કિલ્બિષાત્ ।
 મનસા ચિન્તિતાન્ કામાન્, સર્વાનાપ્રોત્યસંશયમ્ ॥૧૯॥
 કૃષ્ણપક્ષે ગયાયાં તુ, શ્રાદ્ધં કૃત્વા તુ યદ્ભવેત્ ।
 સદ્ગુણતર્પણમાત્રેણ, વેળ્યાં તત્ફલમશ્નુતે ॥૨૦॥
 'સમાગમં જલં તન્ન, ત્રિભિઃ પ્રસ્રવણૈસ્તુ યઃ ।
 ભક્ત્યા પશ્યતિ દુષ્ટાત્મા, સોઽપિ સ્વર્ગે મહોયતે ॥૨૧॥
 પતતસ્તસ્ય તોયસ્ય, નિર્ધોષં શ્રુણુયાદ્ધ યઃ ।
 વિમુક્તઃ સોઽપિ પાપેભ્યો, યમલોકં ન પશ્યતિ ॥૨૨॥

ગોચર્મ માત્ર જમીન પણ અહીં જે બ્રાહ્મણને આપે છે, તે પૃથ્વી રહે ત્યાં સુધી ઇંદ્રલોકને પામે છે. તદુપરાંત જે વેણીતીર્થમાં સ્નાન કરી, ભક્તિવડે શ્રાદ્ધ કરે છે, બ્રાહ્મણને ભોજન આપે છે, તે પોતાનાં શતકુલોને ઉદ્ધારે છે. ૧૭-૧૮

ગંગાયમુનાના મધ્યભાગમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય પાપમુક્ત થઈ, સર્વ ઇચ્છિત મનોરથોને મેળવે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૯

કૃષ્ણ પક્ષને વિષે ગયાજીમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે માત્ર એક જ વખત (અહીં) વેણીતીર્થમાં તર્પણ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦
 ત્રણ પ્રવાહો વડે સમાગમ (એકત્ર) થયેલા તે જળનું ભક્તિવડે દર્શન કરનાર પણ સ્વર્ગે જાય છે. ૨૧

જે ત્યાં પડતા જળધોષ(જળ પડવાનો અવાજ)ને સાંભળે છે છે તે પણ પાપમુક્ત થઈ યમલોકને જોતો નથી. (સ્વર્ગે જાય છે.) ૨૨

વેળ્યાં તુ યઃ ^૧સકૃત્સન્ધ્યામુપાસ્તે ભાવસંયુતઃ ।
 ઉપાસિતા ભવેત્તેન, સન્ધ્યા દ્વાદશવાર્ષિકી ॥૨૩॥
 ક્ષિતૌ તારયતે મર્ત્યાન્, નાગાંસ્તારયતે હ્યધઃ ।
 દિવિ તારયતે દેવાન્, વેણીભૂતા સરસ્વતી ॥૨૪॥
 एवं સરસ્વતી બ્રહ્મન્, પ્રાચીભૂત્વા સરિદ્ધરા ।
 મહતા ચ જલૌધેન, મત્સ્યકચ્છપવાહિના ॥૨૫॥
 હાસ્યમાનેવ ફેનોદૈરાવર્તૈનૃત્યતીવ સા ।
 તાભ્યાં સરિદ્ધ્યાં સહિતા, પૂરયામાસ તત્સરઃ ॥૨૬॥
 તુષ્ટ્યર્થે સિદ્ધરાજસ્ય, તીર્થપૂતેન વારિણા ।
 સમ્પૂર્ણે તત્સરશ્ચક્રે, સમન્તાદક્ષયેન સા ॥૨૭॥
 સા તત્સરઃ સમાસાદ્ય. પુણ્યં પુણ્યા મહાનદી ।
 સરસ્વતી સ્થિતા દેવી, લોકાનાં પાપનાશિની ॥૨૮॥

વેણીતીર્થમાં જે સંધ્યાદિક સત્કર્મ કરે છે, તેને આર વર્ષ સંધ્યાસેવનનું ફળ મળે છે. ૨૩

પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોને, પાતાળમાં રહેલા નાગોને, અને સ્વર્ગમાંના દેવોને વેણીભૂતા સરસ્વતી તારે છે (ઉદ્ધારે છે). ૨૪

આ પ્રમાણે સરસ્વતી પ્રાચી બની, મત્સ્યકચ્છપાદિકને વહન કરતી, મોટા વેગવડે ફેણુરૂપી હાસ્યવાળી, ભમરીઓ વડે નૃત્ય કરતી ન હોય ? તેમ જ નદીઓ (ગંગા-યમુના) સાથે તે સરોવરને પૂર્ણ બરતી હતી. ૨૫-૨૬

(સિદ્ધરાજની ઉપર પ્રસન્ન થયેલાં સરસ્વતીએ) સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા માટે પવિત્ર તીર્થ જળવડે તે સરોવરને અક્ષય રીતે ભર્યું. ૨૭

પુણ્ય પવિત્ર મહાનદી સરસ્વતી, આ સરોવરમાં નિવાસ કરી, પ્રાણીમાત્રનાં પાપનાશક બન્યાં. ૨૮

તત્ર ૧યે શુભકર્મણઃ, પુણ્યાં દેવીં સરસ્વતીમ્ ।
 પશ્યન્તિ તે ન પશ્યન્તિ, સુબોશં તામધોગતિમ્ ॥૨૯॥
 સમ્પૂર્ણં પયસા બ્રહ્મન્, તત્સરઃ સમશોભત ।
 નારાયણેન સ્વપતા, સ યથા દુગ્ધસાગરઃ ॥૩૦॥
 તત્ર બ્રહ્માદ્યો દેવા દિગીશાઃ વિદિશીશ્વરાઃ ।
 લોકપાલાશ્ચ સાધ્યાશ્ચ, પિતરો લોકસમ્મતાઃ ॥૩૧॥
 સનત્કુમારપ્રમુખા સ્તથૈવ પરમર્ષયઃ ।
 અઙ્ગિરપ્રમુખાશ્ચૈવ તથા બ્રહ્મર્ષયોઽપરે ॥૩૨॥
 તથા નાગાઃ સુપર્ણાશ્ચ, સિદ્ધાશ્ચક્રધરાશ્ચ યે ।
 સરિતઃ સાગરાઃ સર્વે, યક્ષવિદ્યાધરાસ્તથા ॥૩૩॥
 સહસ્રં યત્ર લિઙ્ગાનાં, સિદ્ધેશેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 નિવાસં ૨ોચયામાસ તસ્મિન્નમૃતસાગરે ॥૩૪॥
 દશ તીર્થસહસ્રાણિ, તિસ્તઃ કોટયસ્તથા પરા ।
 તેષાં સાન્નિધ્યમત્રૈવ, બ્રહ્મણો વચ્ચનં યથા ॥૩૫॥

જે શુભ કર્મ કરનારાઓ પુણ્ય આપનારી, દેવી સરસ્વતીને નેત્રોવડે ત્યાં જુએ છે-નિહાળે છે તેને ધોર અધોગતિનાં દર્શન થનાં નથી (અર્થાત્ ઉત્તમ ગતિને પામે છે). ૨૯

હે બ્રહ્મન્ ! જલવડે કરીને પરિપૂર્ણ થયેલું તે સરોવર, જેમાં ભગવાન્ વિષ્ણુ શયન કરે છે તેવા દુગ્ધસાગર (ક્ષીરસાગર) જેવું શાભતું હતું. ૩૦

ત્યાં બ્રહ્માદિક દેવતાઓ, દીક્રપાલો, લોકપાલો, સાધ્યો, પિતૃઓ, સનત્કુમાર પ્રમુખ મહર્ષિઓ, અંગિરા પ્રમુખ બ્રહ્મર્ષિઓ, નાગો, સુપર્ણો, સિદ્ધો, ચક્રધરો, નદીઓ, સાગરો, યક્ષો, વિદ્યાધરો વગેરે સિદ્ધરાજ વડે પ્રતિષ્ઠિત સદસશિવલિંગોને જોઇ, તે અમૃતસાગર(સરસ્વલિંગ)ને વિષે નિવાસ કરતા હતા. ૩૧-૩૨-૩૩-૩૪

ત્યાં આગળ બ્રહ્માના વચનથી ત્રણ કરોડ અને દશ હજાર તીર્થો નિવાસ કરે છે. ૩૫

યેઽપ્યત્ર મલનાશાય, પુર્માસો વિવિશુર્જલમ્ ।
 અગ્નિષ્ઠોમફલં તેષાં, સુખેનૈવ ભવત્યુત ॥૩૬॥
 તત્ર દત્વા દ્વિજે ભક્તયા રીતયોઽપિ મદ્વાફલા ।
 સુવર્ણદાનેન સમા, યવમાહુર્મનીષિણઃ ॥૩૭॥
 અશ્વમેધફલં તત્ર, ભક્તયા સ્નાતસ્ય સાગરે ।
 મૃતઃ સ્વર્ગમવાપ્નોતિ, યાઘદાભૂતસમ્પલ્લવમ્ ॥૩૮॥
 તતઃ સ્વર્ગાત્પરિશ્રષ્ટઃ, સાર્વભૌમો ભવેન્નૃપઃ ।
 તેજસ્વી બલવાન્ ભોગી, ધાર્મિકઃ પ્રિયદર્શનઃ ॥૩૯॥
 એકસ્મિન્ શિવકુળેઽપિ, સલિલં મુક્તિદં નૃણામ્ ।
 કિં પુનર્યત્સહસ્રસ્ય, લિङ્ગાનાં પુરતઃ સ્થિતમ્ ॥૪૦॥
 તત્તીર્થં સર્વતીર્થાનાં, પ્રથમં વિહિતં ભુવિ ।
 ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં, ચતુર્ણામપિ સિદ્ધિદમ્ ॥૪૧॥

જે મનુષ્યો પાપશ્ચમન કરવા અહીં જળમાં પ્રવેશી સ્નાન કરે છે, તે સુખપૂર્વક અગ્નિષ્ઠોમના ફળને પામે છે. ૩૬

ત્યાં આગળ ભક્તિભાવવડે પિતૃલાદિ ધાતુનું દાન કરનાર પણ સુવર્ણદાનના મહાફળને પામે છે. ૩૭

આ સાગર(સરોવર)માં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાન કરવાથી, મનુષ્ય અશ્વમેધના ફળને પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં જાય છે. અને ત્યાં પ્રલયપર્યંત નિવાસ કરી પુનર્જન્મમાં તે તેજસ્વી, બલવાન, ભોગી, ધાર્મિક અને સાર્વભૌમ નૃપતિ થાય છે. ૩૮-૩૯

એક શિવલિંગવડે કરીને યુક્ત કુંડનું જળ મુક્તિ આપનાર થાય છે તો, સહસ્રશિવલિંગો જેની સમીપમાં આવેલાં છે તે જળ મુક્તિ આપે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૪૦

આ તીર્થ પૃથ્વી ઉપરનાં તીર્થોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, જેનું સેવન કરવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આપે છે. ૪૧

ન તે જીવન્તિ લોકેઽસ્મિન્ન યે પ્રાપ્તા દ્વિજોત્તમાઃ ।
 ત્રિષુ લોકેષુ વિખ્યાતે સિદ્ધરાજસરે નરાઃ ॥૪૨॥
 સર્વતીર્થેષુ યઃ સ્નાતઃ, ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ।
 ઉપસ્પર્શનમાત્રેણ, તસ્મિન્ સરસિ તદ્ભવેત્ ॥૪૩॥
 શાકાદિનાઽપિ હિ પિતૃન્, યસ્તત્રાર્ચયતે નરઃ ।
 સોઽભ્યેતિ વિપુલૅંલ્લોકાંસ્તેષામેવાનુભાવતઃ ॥૪૪॥
 યે પુનર્વિધિના તત્ર, શ્રાદ્ધં કુર્વન્તિ માનવાઃ ।
 તે નયન્તિ પિતૃન્ સ્વર્ગં, નરકાદપિ ^૧દુઃખદાત્ ॥૪૫॥
 તૃપ્યન્તિ પિતરસ્તસ્ય, યસ્તત્ર કુશમિશ્રિતમ્ ।
 તોયં પ્રયચ્છતિ ક્ષાત્વા પૂતં તેષાં તિલાન્વિતમ્ ॥૪૬॥
 તેઽપિ તુષ્ટાસ્તતસ્તસ્ય, પ્રયચ્છન્ત્યમિતં ફલમ્ ।
 ઘનધાન્યસુતોપેતં, જીવિતં ચ સુપુષ્કલમ્ ॥૪૭॥

ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત એવું આ સિદ્ધરાજસર (સહસ્રલિંગ સરોવર) જેણે પ્રાપ્ત કર્યું નથી તે જીવતો મૂવા બરાબર છે. ૪૨ (સર-ખાવો લોકોક્તિ-રાણુકી વાવ, દામોદર કૂવો, ન જીવે તે જીવતો મુવો.)

સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ સરોવરના જલસ્પર્શમાત્રથી મળે છે. ૪૩

શાકાદિક વડે કરીને (કંદમૂળ, ફળ વગેરેથી) પિંડપ્રદાન કરી, અહીં જે પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે તે પિતૃકૃપાથી વિપુલ ભોગ અને ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૪

જે મનુષ્યો ત્યાં વિધિયુક્ત શ્રાદ્ધાદિક કાર્યો કરે છે તે દુઃખકારક નરકગત પિતૃઓને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. ૪૫

ત્યાં (સહસ્રલિંગમાં) સ્નાન કરી, જે દર્ભમિશ્રિત તિલયુક્ત, તર્પણ કરી, પિતૃઓને જલાંજલિ આપે છે, તેના પિતૃઓ પ્રસન્ન બની, નૃત્ય કરે છે, અને અમિત ફળને આપતાં ધન, ધાન્ય, સુત તથા પુષ્કળ જીવિત (આયુષ્ય) આપે છે. ૪૬-૪૭

સર્વેષામેવ તીર્થાનામિદમેવાધિકં સરઃ ।
 સહસ્રં યત્ર લિંગાનાં, સ્થિતં દેવગણૈઃ સહ ॥૪૮॥
 યસ્ય યસ્ય હિ દેવસ્ય, ચજ્જલં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
 તસ્ય દેવસ્ય તત્તીર્થં, વિજ્ઞેયં પાપનાશનમ્ ॥૪૯॥
 પ્રીત્યર્થં સિદ્ધરાજસ્ય, પુણ્યેત્વમૃતસાગરે ।
 જલશાયિ જગદ્દોનિસ્તસ્મિન્ ^૧સ્વપતિ કેશવઃ ॥૫૦॥
 યત્ર શેતે સ ભગવાન્, યોગનિદ્રાં સમાશ્રિતઃ ।
 તત્સ્થાનં મુક્તિદં બ્રહ્મન્ શ્વેતદ્વિપાદ્વિશિષ્યતે ॥૫૧॥
 ક્ષાત્વા તીર્થંવરે યત્ર, પશ્યન્તિ જલશાયિનમ્ ।
 સર્વપાપવિનિર્મુક્તા, વૈકુણ્ઠં પ્રાપ્નુવન્તિ તે ॥૫૨॥
 તત્ર ક્ષાનં ચ પિણ્ડં ચ, તિલમિશ્રોદકં તથા ।
 યો દદાતિ પિતૃણાં તુ, વૈષ્ણવં લોકમાપ્નુયાત્ ॥૫૩॥

સર્વ તીર્થોમાં આ સરોવર અધિક (ઉત્તમ) છે, કારણુ ત્યાં દેવગણો સાથે સહસ્ર શિવલિંગો છે. ૪૮

જે દેવના મંદિર પાસે કીનારાના નિકટવર્તિ જળ આવેલું છે, તે પાપનો નાશ કરનાર તે દેવનું તીર્થ ગણાય છે. ૪૯

સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા માટે આ પવિત્ર અમૃતસાગર- (સહસ્રલિંગ)માં જલશાયિ જગદ્દોનિ ભગવાન્ વિષ્ણુ શયન કરે છે. ૫૦

જ્યાં યોગનિદ્રાનો આશ્રય કરી, ભગવાન્ શયન કરે છે, તે સ્થાન શ્વેતદ્રોપથી પણ વિશેષ મુક્તિ આપનાર છે. ૫૧

જે મનુષ્ય અહીં સ્નાન કરી, જલશાયિ ભગવાનને જુએ છે (દર્શન કરે છે), તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ, વૈકુંઠલોકમાં જાય છે. ૫૨

ત્યાં સ્નાન કરી, પિંડ અને તિલમિશ્રિત જળ જે પિતૃઓને અર્પણ કરે છે, તેના પિતૃઓ વૈકુંઠલોકમાં જાય છે. ૫૩

યા ગતિયોગયુક્તસ્ય, સત્વસ્થસ્ય મનીષિણઃ ।
 ષકાદશ્યાં પ્રાપ્યતે સા, તં દષ્ટ્વા જલશાયિનમ્ ॥૫૪॥
 જલધેનું ચ યો વદ્યાત્, સમ્પૂજ્ય જલશાયિનમ્ ।
 ષકાદશ્યાં તુ વિપ્રાય, તસ્યાનન્તફલં ભવેત્ ॥૫૫॥
 યસ્યાં તુ દેવઃ સ્વપતિ, યસ્યાં ચ પ્રતિબુદ્ધયતે ।
 ષકાદશ્યાં તુ યસ્તન્ન, પૂજયેજ્જલશાયિનમ્ ॥૫૬॥
 ઉપવાસપરો ભૂત્વા, જાગરં કુરુતે દ્વિજઃ ।
 ન માતુર્જઠરં યાતિ, નરઃ પાતકવાનપિ ॥૫૭॥
 યસ્ય ચોત્તરતઃ તીર્થં, સૌરં વ્યાધિહરં પરમ્ ।
 યન્ન ભાદ્રપદે માસિ, ષષ્ઠ્યાં જ્ઞાતિ સદા રવિઃ ॥૫૮॥

યોગયુક્ત યોગિ અને સત્વસ્થ(સત્વગુણુ ધારણુ કરનાર)ની જે
 અતિ થાય છે, તેવી જ ગતિ એકાદશીને દિવસે જલશાયિનાં દર્શન
 કરવાથી થાય છે. ૫૪

એકાદશીના દિવસે જલશાયિ ભગવાનનું પૂજન કરીને, જે પ્રાણીને
 જલધેનુનું દાન કરે છે તે અનંત ફળને મેળવે છે. ૫૫

જે દિવસે વિષ્ણુ ભગવાન શયન કરે છે, (દેવશયનિ એકાદશી—
 અષાઢ સુદ અગિયારશ) અને જે દિવસે ભગવાન પ્રતિબોધ કરે છે,
 (દિવઉઠી—કાર્તિક સુદ એકાદશિ) તે દિવસેએ ઉપવાસ કરી, જલશાયિ
 ભગવાનનું પૂજન, તથા રાત્રીએ જાગરણુ કરે છે, તે પાપી હોય તો
 પણ માતાના જઠર વિષે ફરીથી આવતો નથી; અર્થાત્ ફરી ગર્ભવાસને
 પામતો નથી; મોક્ષ પામે છે. ૫૬-૫૭

તેની ઉત્તરે વ્યાધિને નાશ કરનારું સૌરતીર્થ આવેલું છે, જ્યાં
 ભાદ્રપદ માસની છઠના દિવસે ભગવાન આદિત્ય (સૂર્ય) સ્નાન
 કરે છે. ૫૮

સ્નાપ્યમાનં ^૧તતઃ સૂર્યે, તત્ર પશ્યન્તિ ભાવિતાઃ ।
 દુઃસ્વદારિદ્રોરોગેભ્યો, ન તેષાં જાયતે ભયમ્ ॥૫૯॥
 તીર્થાનાં તદ્વરં તીર્થં, સર્વપાપહરં નૃણામ્ ।
 સ્નાનાદાનાન્નથા શ્રાદ્ધાત્, સૂર્યલોકપ્રદં સદા ॥૬૦॥
 તસ્ય દેવસ્ય પુરતસ્તસ્મિન્ સરસિ સંસ્થિતમ્ ।
 દશાવતારકં નામ, તીર્થં પ્રાપ્ત્વ પ્રણાશનમ્ ॥૬૧॥
 પ્રભાસં દક્ષિણે ભાગે, પશ્ચિમે દિશિ જક્તલમ્ ।
 તેષુ સ્નાનાદિકં સર્વં, જનયત્યક્ષયં ફલમ્ ॥૬૨॥
 દશાવતારકે તીર્થં, દશમૂર્તિઃ સ્વયં સ્થિતઃ ।
 સિદ્ધરાજસ્ય શુદ્ધયર્થે, ^૨વિશ્વરૂપધરો હરિઃ ॥૬૩॥
 આદૌ મત્સ્યસ્તતઃ કૂર્મો, વરાહસ્તદનન્તરમ્ ।
 ચતુર્થો નરસિંહસ્તુ, વામનઃ પશ્ચમસ્તતઃ ॥૬૪॥
 ષષ્ઠસ્તુ ભાર્ગવો રામો, સપ્તમો દશરથાઙ્ગજઃ ।
 કૃષ્ણાવતારો રામસ્તુ, બુદ્ધઃ કલ્કી ચ તે દશ ॥૬૫॥

જે મનુષ્ય આ તીર્થમાં સ્નાન કરી, પૂર્ણ ભક્તિ વડે ત્યાં સૂર્ય
 ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, તેને દુઃખ, દારિદ્ર્ય અને રોગાદિકનો ભય
 રહેતો નથી. ૫૯

સર્વ તીર્થોમાં આ ઉત્તમ તીર્થ મનુષ્યોનાં પાપને હરણુ કરનારૂં,
 અને નિત્ય, સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધાદિકથી સૂર્યલોકને આપનારૂં છે. ૬૦

તે દેવની આગળ આ સરોવર ઉપર આવેલું, દશાવતારનામક
 તીર્થ (સકલ) પાપોનો નાશ કરનારૂં છે. ૬૧

(આ સરોવરની) દક્ષિણમાં પ્રભાસતીર્થ, અને પશ્ચિમમાં
 જંગલતીર્થ આવેલાં છે, જેમાં સ્નાનાદિક કરવાથી અક્ષય ફળ મળે છે. ૬૨

દશાવતારક તીર્થમાં વિશ્વરૂપહરિ, (વિષ્ણુ) સિદ્ધરાજને પવિત્ર
 જનાવવા માટે દશ મૂર્તિરૂપે (દશ અવતાર ધારણુ કરી) રહેલા છે.
 (અર્થાત્ અહીં દશાવતારનાં મંદિરો છે.) ૬૩

(તેમાં) સૌથી પ્રથમ ૧ મત્સ્ય, ૨ કૂર્મ, ૩ વારાહ, ૪ નૃસિંહ,

તત્ર તીર્થે તુ યઃ સ્નાત્વા, સન્તપ્ય પિતૃદેવતાઃ ।
 સમ્પૂજયેત્તતો ભક્ત્યા, મત્સ્યરૂપધરં હરિમ્ ॥૬૬॥
 કૂર્મં તથા વરાહં ચ, નરસિંહં ચ વામનમ્ ।
 રામં રામં ચ રામં ચ, બુદ્ધં કલ્કિનમેવ ચ ॥૬૭॥
 તિલધેનું દ્વિજં દત્વા, દ્વાદશ્યાં સુસમાહિતઃ ।
 દશાનામશ્વમેધાનાં, ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥૬૮॥
 દશાવતારકે તીર્થે, યઃ શ્રાદ્ધં કુરુતે નરઃ ।
 સ વિષ્ણુલોકમાસાદ્ય, પિતૃભ્યઃ સહ મોદતે ॥૬૯॥
 તસ્મિંસ્તીર્થે તુ યો ભક્ત્યા, ચાતુર્માસ્યં નિષેવતે ।
 મહાપાતકયુક્તોઽપિ, સ ગચ્છેદ્વિષ્ણવં પદમ્ ॥૭૦॥
 ઉપવાસેન યસ્તત્ર, કાર્તિકં ^૧ક્ષિયતે દ્વિજઃ ।
 વિયુક્તઃ કર્મબન્ધેભ્યઃ, સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૭૧॥

૫ વામન, ૬ પરશુરામ, ૭ (દશરથ પુત્ર) રામ, ૮ કૃષ્ણ, ૯ બુદ્ધ અને
 ૧૦ કલ્કિ, એમ દશ થાય છે. ૬૪-૬૫

આ તીર્થમાં સ્નાન કરી, દેવપિતૃઓને તૃપ્તિ, ભક્તિ વડે સંતોષવા.
 મત્સ્ય, કૂર્મ, વારાહ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, અળરાય, કૃષ્ણ,
 બુદ્ધ અને કલ્કિ સ્વરૂપ વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરવું. ૬૬-૬૭

બારશને દિવસે ત્યાં બ્રાહ્મણને તિલધેનું દાન કરવામાં આવે
 તો, તે મનુષ્ય દશ અશ્વમેધના યજ્ઞફલને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૮

આ દશાવતાર તીર્થમાં જે શ્રાદ્ધ કરે છે તે પિતૃઓ સાથે
 વિષ્ણુલોકમાં જઈ આનંદ મેળવે છે. ૬૯

આ તીર્થમાં જે ભક્તિભાવથી ચાતુર્માસ પર્યંત નિવાસ કરે છે,
 તે મહાપાપી હોય તો પણ વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૭૦

એક કાર્તિક માસ ઉપવાસ કરી, અહીં દશાવતારનું જે સેવન
 કરે છે, તે કર્મબંધથી વિમુક્ત થઈ, પરમ ગતિને પામે છે. ૭૧

પકાદર્શી સમારભ્ય, કાર્તિકીં યાવદેવ તું ।
 દશાવતારમાસાદ્ય, યઃ કુર્યાન્મીશ્મપશ્ચકમ્ ॥૭૨॥
 માનસાદ્યાચિકાદ્યાપિ, કર્મણઃ સમુપાર્જિતાત્ ।
 ત્રિવિધાન્મુચ્યતે પાપાદ્વૈષ્ણવં સ્થાનમાપ્નુયાત્ ॥૭૩॥
 દીપાન્ દદાતિ યસ્તત્ર, કાર્તિકે તુ વિશેષતઃ ।
 સ જ્ઞાનં મહદાપ્નોતિ, જ્ઞાનાન્મોક્ષં ચ વિન્દતિ ॥૭૪॥
 યસ્મિન્સ્તીર્થે પ્રદાતવ્યા, ધેનવઃ કપિલાદયઃ ।
 મહાદાનાનિ સર્વાણિ, શાશ્વતં સ્થાનમિચ્છતા ॥૭૫॥
 દશાવતારં યસ્તત્ર, સત્કૃત્પદ્યતિ ભક્તિતઃ ।
 અપિ પાપસમાચારો, નરકં નૈવ પશ્યતિ ॥૭૬॥
 યસ્મિન્સ્તીર્થે સમાયાતં, હંસસ્ય મિથુનં પુરા ।
 સર્વસ્યોપપ્લવે બ્રહ્મન્ પ્લવમાનં યદૃચ્છયા ॥૭૭॥
 પુરતો વામનસ્યૈવ, યત્ર સન્નિહિતં સરઃ ।
 તત્ર તન્નિમમજ્ઞાથ, તરજ્ઞૈર્વ્યાકુલીકૃતમ્ ॥૭૮॥

કાર્તિક માસની શુક્લ એકાદશીથી આરંભ કરી, પૂર્ણિમા પર્યંત
 બીજમંચકમાં જે મનુષ્ય દશાવતારનું સેવન કરે છે, તે મન, વાણી અને
 કાયાથી કરેલાં ત્રિવિધ પાપોથી મુક્ત થઈ, વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. ૭૨-૭૩

જે મનુષ્ય અહીં કાર્તિક માસમાં દીપદાન કરે છે, તે મહત્જ્ઞાનને
 પ્રાપ્ત કરી, મેળવેલ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષગતિએ જાય છે. ૭૪

આ તીર્થમાં અનેક કપિલા ગાયોનાં ગૌપ્રદાનો અને બીજાં મહાદાનો
 જાશ્યત્ સુખની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ આપવાં. ૭૫

એક વખત પણ ભક્તિ વડે દશાવતાર તીર્થનું દર્શન કરનાર,
 મહાપાપી હોય તો પણ નરકને જોતો નથી (અર્થાત્ સ્વર્ગમાં જાય છે). ૭૬

આ તીર્થમાં પહેલાં એક હંસ દંપતિનું જેકું આવ્યું હતું, જે નિત્ય
 સૂર્યોદયસમયે સ્નાન કરતું. ૭૭

ત્યાર પછી થોડાક સમય બાદ તે દંપતિયુગલ, વામન ભગવાનની

કાલેન નાતિમહતા, કાલઘર્મમુપાગતમ્ ।
 પ્રભાવાત્તસ્ય, તીર્થસ્ય, ગતં તત્પરમાં ગતિમ્ ॥૭૧॥
 યત્તત્ર ક્રિયતે કિશ્ચિદ્રાહુગ્રસ્તે દિવાકરે ।
 જ્ઞાનદાનાદિકં સર્વં, કુરુક્ષેત્રાદ્વિશિષ્યતે ॥૮૦॥
 માષકાર્ધં સુવર્ણસ્ય, રાહુગ્રસ્તે દિવાકરે ।
 તસ્મિન્ સરસિ યો દદ્યાત્, તત્સહ્જ્યાતું ન શક્યતે ॥૮૧॥
 વામનસ્યાગ્રતસ્તત્ર, કુરુક્ષેત્રં સદા સ્થિતમ્ ।
 સરસ્વત્યા સહ્યાયાતં, કથિતં તે મહાનધ ॥૮૨॥
 દશાશ્વમેધિકં તીર્થં, તસ્યૈવ પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
 દશાનામશ્વમેધાનાં, યત્ર જ્ઞાતઃ ફલં લભેત્ ॥૮૩॥
 યસ્ય સઙ્કીર્તનાદેવ, નરાઃ પાતકિનસ્તુ યે ।
 નરકં ન ચ પદ્યન્તિ, તસ્ય કિં વર્ણ્યતે પરમ્ ॥૮૪॥

સાન્નિધ્યમાં જળતરંગો વડે વ્યાકુળ થઈને, કાળઘર્મ(મૃત્યુ)ને શરણુ
 થતાં તીર્થપ્રભાવના યોગે પરમ ગતિને પામ્યું. ૭૮-૭૯

ત્યાં અગાડી સૂર્યગ્રહણમાં જે સ્નાનાદિક પવિત્ર કાર્યો કરવામાં
 આવે છે, તે સર્વ કુરુક્ષેત્રથી પણ વિશેષ ફળ આપે છે. ૮૦

આ તળાવ ઉપર અડધો માસો સુવર્ણ આપવામાં આવે તો પણ,
 તેનું અસંખ્ય (જેની ગણના થઈ શકે નહીં તેવું) પુણ્ય થાય છે. ૮૧

વામન ભગવાનની પાસે અહીં જે કુરુક્ષેત્ર તીર્થ છે, તે સરસ્વતી
 સાથે આવેલું છે. ૮૨

તેની આગળ દશાશ્વમેધિક તીર્થ છે, જ્યાં સ્નાન કરવાથી દશ
 અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૩

તેનું શું વર્ણન કરું ? જેના કીર્તન માત્રથી પાતકી મનુષ્યો પાપમુક્ત
 થઈ, નારકી ગતિને પ્રાપ્ત કરતા નથી. (તો સ્નાનાદિકથી મહત્ત્વ આપે
 તેમાં આશ્ચર્ય શું ?) ૮૪

સમાસાત્કથિતં તેઽય, તીર્થમાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ।
સહસ્રલિંગસ્યોત્પત્તિ, સુમતે કથયામિ તે ॥૮૫॥

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉવાચ—

બાળેન યાનિ લિંગાનિ, વિમુક્તાનિ નદીજલે ।
તેષાં સહસ્રમુદ્દૃત્ય, સિદ્ધરાજઃ સમાનયત્ ॥૮૬॥
સ્થાપિતં સિદ્ધરાજેન, તસ્મિન્પુણ્યે સરોવરે ।
સદૃશં બાળલિંગાનાં, યુગપદ્ભુક્તિમુક્તિદમ્ ॥૮૭॥
સર્વેષામેવ લિંગાનાં, બાળલિંગં વિશિષ્યતે ।
યસ્માત્તત્ર મહાદેવઃ, સદા સન્નિહિતઃ શિવઃ ॥૮૮॥
એકેન બાળલિંગેન, સ્થાપિતેન તુ યત્ફલમ્ ।
પ્રાપ્યતે ન ચ સહ્જ્યાતું, શક્યં વર્ષશતૈરપિ ॥૮૯॥
કિં પુનર્યઃ સદૃશં તુ, સ્થાપયમાસ ભક્તિઃ ।
સિદ્ધશો બાળલિંગાનાં, ન વિગ્રસ્તસ્ય કિં ફલમ્ ॥૯૦॥

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી મેં તમને તીર્થમાહાત્મ્ય કહ્યું. હે સુમતિ !
હવે સહસ્રલિંગની ઉત્પત્તિ સંભળાવું છું. ૮૫

માર્કંડેય બ્રોહ્મા-બ્રાહ્માસુરે જે બ્રાહ્મલિંગો નદીના જળમાં પધરાવ્યાં
હતાં, તેમાંથી હજાર બ્રાહ્મા સિદ્ધરાજ લાવ્યો હતો. તે ભુક્તિ, મુક્તિ
આપનાર સહસ્રબ્રાહ્મલિંગોને (આ) પવિત્ર સરોવર (સહસ્રલિંગ સરોવર)
ઉપર સિદ્ધરાજે સ્થાપન કર્યા. ૮૬-૮૭

સર્વ લિંગોમાં બ્રાહ્મલિંગ વિશેષ મનાય છે, કારણ તેમાં શંકરનો
નિત્ય નિવાસ રહે છે. ૮૮

એક બ્રાહ્મલિંગના સ્થાપનથી જે ફળ મળે છે તે સો વર્ષે પણ
પૂરું થતું નથી, તો હજાર શિવલિંગ સ્થાપન કરનારના પુણ્યફળની
તો ગણના જ શી ? સિદ્ધરાજ પોતે પણ તે બ્રાહ્મલિંગોની પ્રતિષ્ઠાથી
પ્રાપ્ત થતા ફળને જાણતો ન હતો. ૮૯-૯૦

ગ્રામે વા યદિ વાઽરણ્યે, જલે વાપિ સ્થલેઽપિ વા ।

યત્રૈવ દૃશ્યતે લિङ્ગં, સર્વતીર્થાનિ તત્ર વૈ ॥૧૧॥

પતત્તુ શિવશાસ્ત્રેષુ, શિવેન કથિતં સ્વયં ।

સહસ્રં દૃશ્યતે યત્ર, તત્ર કિં વર્ણ્યતે મયા ॥૧૨॥

યદા તુ સિદ્ધરાજેન, પર્વતેઽમરકણ્ટકે ।

જ્ઞાત્વા ચ નર્મદાતોયે, ઐકારે સ્તોષિતઃ પ્રભુઃ ॥૧૩॥

જ્ઞાત્વા સમીહિતં તસ્ય, કર્મ કાર્યાર્થસિદ્ધયે ।

તુષ્ટેન ચ ઘરો દત્તઃ, સિદ્ધરાજાય સુવત ॥૧૪॥

ત્વયા સહસ્રં લિङ્ગાનાં, સ્થાપિતં તત્સરસ્તટે ।

તત્ર વત્સ્યામ્યહં નિત્યં, ભક્ત્યા તે પ્રીતિમાનસઃ ॥૧૫॥

તત્ર યાગે કૃતે સમ્યગિહ યત્પ્રાપ્યતે ફલમ્ ।

દૃષ્ટે સહસ્રલિङ્ગે તુ, ભક્ત્યા તત્ર ભવિષ્યતિ ॥૧૬॥

દત્તસ્માત્કારણાદ્રહ્મન્, તત્સ્થાનમતિપુણ્યદમ્ ।

ઐકારસ્તુ સ્થિતો યસ્માત્તેષુ લિङ્ગેષુ સર્વદા ॥૧૭॥

ગામમાં, વનમાં, જલમાં, કે સ્થલમાં, જ્યાં જ્યાં શિવલિંગો છે ત્યાં ત્યાં સર્વ તીર્થોનો નિવાસ છે. ૯૧

શિવશાસ્ત્રમાં શિવજીએ પોતે કહ્યું છે કે, જ્યાં સહસ્રશિવલિંગો હોય તેનું વર્ણન કરવું મારાથી પણ અશક્ય છે. ૯૨

સિદ્ધરાજે અમરકંટક પાસે નર્મદાના જળમાં સ્નાન કરીને ઓંકારેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેમનું ઉત્તમ કાર્ય (ભક્તિ) જોઈ કાર્યસિદ્ધિ માટે વરદાન આપતાં, ભગવાન શંકરે કહ્યું કે જ્યારે તું (તારા) સરોવર ઉપર સહસ્રશિવલિંગોને સ્થાપન કરીશ, ત્યારે હું તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન મન વડે ત્યાં નિત્ય નિવાસ કરીશ, ૯૩-૯૪-૯૫

ત્યાં યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ થાય છે તે માત્ર ભક્તિ વડે સહસ્રલિંગનાં દર્શન કરવાથી મળે છે. ૯૬

એટલા માટે હે બ્રહ્મન્ ! આ સ્થાન અતિપુણ્યદાયક છે, કારણ કે પ્રત્યેક લિંગમાં ભગવાન ઓંકારેશ્વરનો સર્વદા નિવાસ છે. ૯૭

અશ્વમેધાદિભિર્યજ્ઞૈર્મહાદાનૈશ્ચ યજ્ઞવેત્ ।
 દૃષ્ટે સહસ્રલિङ્ગે તુ, તત્ફલં સમવાપ્યતે ॥૯૮॥
 તથા માસોપવાસે તુ, સહસ્રાન્ પરિવત્સરાન્ ।
 તત્ફલં પ્રાપ્યતે પુમ્ભિર્મૃગુપાતે તથૈવ ચ ॥૯૯॥
 કારીષસાધને યજ્ઞ, યજ્ઞ પ્રાયોપવેશને ।
 બ્રહ્મચર્યે ચ યત્પ્રોક્તં, તથા સર્વવ્રતેષુ ચ ॥૧૦૦॥
 માઘમાસે કૃતે બ્રહ્મન્, પ્રયાગે ચૈવ યત્ફલમ્ ।
 ગયાધ્રાદ્^૧પ્રદાનેન, ગોસહસ્રપદે તથા ॥૧૦૧॥
 પચ્ચાગ્નિસાધકે યજ્ઞ, ગ્રીષ્મકાલે સુદારુણે ।
 વર્ષાસ્વભ્રાવકાશે તુ, હેમન્તે જલશાયિને ॥૧૦૨॥
 સત્યવ્રતરતે યજ્ઞ, સર્વભૂતાનુકમ્પકે ।
 પ્રાતે સોમગ્રહે બ્રહ્મન્ સોમનાથસ્ય દર્શને ॥૧૦૩॥
 સૂર્યગ્રહે સન્નિહત્યા, ક્ષાતે યત્પ્રાપ્યતે ફલમ્ ।
 દ્રષ્ટે સહસ્રલિङ્ગે તુ, તત્ફલં સમવાપ્યતે ॥૧૦૪॥

અશ્વમેધાદિક યજ્ઞો અને મહાદાનોથી જે ફળ થાય છે, તે ફળ સહસ્રશિવલિંગના દર્શનમાત્રથી મળે છે. ૯૮

હજાર વર્ષ સુધી માસોપવાસ કરવાથી, ભૃગુપાતથી, કારીષ-
 સાધનથી, પ્રાયોપવેશન કરવાથી, બ્રહ્મચર્યથી, સર્વ વ્રતો કરવાથી, માઘ
 માસમાં પ્રયાગ સેવનથી, ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાથી, સહસ્રપદમાં ગોપ્રદાનથી,
 દારૂણ ગ્રીષ્મકાળમાં પંચાગ્નિસાધનથી, વર્ષા ઋતુમાં આકાશ નીચે
 રહેવાથી, હેમંત ઋતુમાં જલશયન કરવાથી, સત્યવ્રતસેવનથી, સર્વ
 પ્રાણી પર દયા રાખવાથી, ચંદ્રગ્રહણમાં સોમનાથનાં દર્શન કરવાથી,
 સૂર્યગ્રહણમાં સ્નાનાદિકથી, જે ફળ મળે છે તે ફળ સહસ્રલિંગના
 દર્શનમાત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૯-૧૦૦-૧૦૧-૧૦૨-૧૦૩-૧૦૪

અસત્યવાદિનો યે ચ, સ્ત્રીગોપ્તા વ્રતઘાતકાઃ ।
 તથા બ્રહ્મહૃણો યે ચ, મિત્ર^૧વિશ્વસ્તહિંસકાઃ ॥૧૦૫॥
 કૂટસાક્ષીપ્રવા યે ચ, નાસ્તિકા વેદનિન્દકાઃ ।
 મઘપા યે કૃતઘ્નાશ્ચ, પાપિનઃ પારદારિકાઃ ॥૧૦૬॥
 કૂટમાનકરા યે ચ, યે ચ ન્યાસાપહારિણઃ ।
 દૃષ્ટે સહસ્રલિંગે તુ, તેડપિ વૈ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૧૦૭॥
 અષ્ટમ્યાં વા ચતુર્દશ્યાં, સોમવારો યદા ભવેત્ ।
 પશ્યેત્ સહસ્રલિંગાનાં, જ્ઞાતો યઃ શુચિમાનસઃ ॥૧૦૮॥
 સકારપશ્ચકં પ્રાપ્ય, યત્પુણ્યં સમવાપ્યતે ।
 સ તત્પુણ્યમવાપ્નોતિ, ભક્તિયુક્તો ન સંશયઃ ॥૧૦૯॥
 પ્રાપ્તે સોમવ્રતે બ્રહ્મન્ મહાપાપરતોડપિ યઃ ।
 પશ્યેત્ સહસ્રલિંગાનાં, સ ગચ્છેચ્છિવતુલ્યતામ્ ॥૧૧૦॥

અસત્યવાદી, સ્ત્રીગાયત્રી નાશ કરનાર, વ્રતવિચ્છેદક, મિત્ર-
 વિશ્વાસઘાતી, બ્રાહ્મણનો ઘાત કરનાર, ખોટી સાક્ષી પૂરનાર, નાસ્તિક,
 વેદની નિંદા કરનાર, મઘપી, પારદારિક, કૂટમાન કરનાર, અને પરદ્રવ્ય
 ઓળવનાર પુરૂષો સહસ્રલિંગનાં દર્શન કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય છે.
 ૧૦૫-૧૦૬-૧૦૭

અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસે જ્યારે સોમવાર હોય, ત્યારે
 સહસ્રલિંગનાં દર્શન કરવાથી, તેમજ ત્યાં સ્નાન કરવાથી, મનુષ્ય
 પવિત્ર બને છે. ૧૦૮

ભક્તિવડે બહુકાળે જે ફળ મળે છે તે ફળ અહીં પંચસકાર-
 (૧ સોમવાર-૨ સહસ્રશિવલિંગ-૩ સિદ્ધસરોવર-૪ સરસ્વતી-૫
 સોમવ્રહ્મણી)થી સહજમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૯

ચંદ્રવ્રહ્મણમાં મહાપાપી પણ અહીં સહસ્રશિવલિંગનાં દર્શન કરે
 છે તો, તે શિવતુલ્યતા(શિવ સ્વરૂપ)ને પામે છે. ૧૧૦

આદૌ પ્રતિપદં કૃત્વા, યાવત્ પञ्चदशी तिथिः ।
 सहस्रलिङ्गं सम्प्राप्य, सर्वास्ताः पर्वसम्मिताः ॥૧૧૧॥
 જ્ઞાનં ચ તર્પણં ચૈવ, શ્રાદ્ધં 'દાનં જપસ્તથા ।
 કૃતં સહસ્રલિંગે યત્, તદનન્તફલં ભવેત્ ॥૧૧૨॥
 તત્ર દાનાનિ દેયાનિ, ગાવઃ પૃથ્વી સરસ્વતી ।
 સુવર્ણવૃષભાદીનિ, યાન્યભિષ્ઠાનિ ચાત્મનઃ ॥૧૧૩॥
 તત્રાણ્વપિ હિ યત્કિञ्चિલ્લવમુદ્દિશ્ય દીયતે ।
 તદનન્તફલં જ્ઞેયં, વિત્તશાઠ્યવિવર્જિતમ્ ॥૧૧૪॥
 યસ્તત્ર શિવભક્તાનાં, જ્ઞાત્વા દદ્યાન્નરઃ સુધીઃ ।
 કૃત્સ્નલામપિ હેઘ્નસ્તુ, શિવલોકં સ ગચ્છતિ ॥૧૧૫॥
 ભોજયેચ્છિલ્લવમુદ્દિશ્ય, યસ્ત્વેકં શિવયોગિનમ્ ।
 ગાણપત્યમવાપ્નોતિ, રુદ્રસ્યાનુચરો ભવેત્ ॥૧૧૬॥

પ્રતિપદાથી આરંભી, પૂર્ણિમા પર્યંત, સહસ્રલિંગનું સત્કર્મપરાયણ-
 રીતે સેવન કરવામાં આવે તો તે સર્વ પર્વના ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૧

સહસ્રલિંગ સરોવરમાં જે કાંઈ સ્નાન, દાન, તર્પણ, શ્રાદ્ધ, જપ, વગેરે કરવામાં આવે છે, તે અનંત પુણ્ય આપનારાં થાય છે. ૧૧૨

અહીં ગાય, પૃથ્વી, વાણી (વિદ્યા-સરસ્વતી), સુવર્ણ, વૃષભ, વગેરે દાનો જે કાંઈ કરે છે, તે અભિષેક ફળને પામે છે. ૧૧૩

અહીં ભગવાન રૂદ્રના ઉદ્દેશથી વિત્તશાઠ્ય (કૃપણતા) ત્યજી, જે કાંઈ યત્કિંચિત દાનાદિક કરવામાં આવે છે, તે અનંત ફળ આપનારાં છે, એમ જાણવું. ૧૧૪

સહસ્રલિંગ ઉપર સ્નાન કરીને, શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચણોડી માત્ર પણ સુવર્ણ જે શિવભક્તોને દાન તરીકે આપે છે, તો તે શિવલોકમાં જાય છે. ૧૧૫

જે મનુષ્ય (અહીં) સદાશિવને ઉદ્દેશી, એકાદ પણ શિવયોગી-
 (શિવભક્ત-પરમશૈવ)ને જમાડે છે તે, રૂદ્રનો અનુચર બની, ગાણપત્યતા-
 (ગણનાયક)ને પામે છે. ૧૧૬

સહસ્રલિંગં મનસા, પાપાચારોઽપિ યઃ સ્મરેત્ ।
 સ હત્વા પાપસંજ્ઞાતં, શિવેન સહ મોદતે ॥૧૧૭॥
 ગંગા ગયા કુરુક્ષેત્રં, નૈમિષં પુષ્કરાણિ ચ ।
 વારાણસી પ્રયાગં ચ, પ્રભાસં ચ કુશસ્થલી ॥૧૧૮॥
 અર્બુદં ચૈવ કેદારં, દ્વારકા ક્રમિજ્જલમ્ ।
 રામેશ્વરં નીલકण्ठં, શંકરં વિજયં ભવં ॥૧૧૯॥
 ષવમાદિષુ તીર્થેષુ, સમ્યગ્દષ્ટેષુ યત્ફલમ્ ।
 દષ્ટ્વા સહસ્રલિંગાનાં, સકૃતપ્રાપ્નોતિ તદ્ધ્રુવમ્ ॥૧૨૦॥
 કિં જાતૈસ્તૈર્નરૈર્વહ્નન્, માતુર્યૌવનહારિભિઃ ।
 દષ્ટં સહસ્રલિંગાનાં, ન સિદ્ધેશસરોવરે ॥૧૨૧॥
 કિમત્ર બહુનોક્તેન, સંજ્ઞેપાત્ કથયામિ તે ।
 યત્સારભૂતં લોકેઽસ્મિન્નૃષિભિઃ સમુદાહતમ્ ॥૧૨૨॥

મનથી પણ સહસ્રલિંગનું સ્મરણ કરનાર મનુષ્ય, પાપી હોય
 છતાં પાપમુક્ત બની, શિવસહ ક્રીડા ભોગવે છે. ૧૧૭

ગંગા, ગયા, કુરુક્ષેત્ર, નૈમિષ, પુષ્કર, વારાણસી, પ્રયાગ, પ્રભાસ,
 કુશસ્થલી, અર્બુદ, કેદાર, દ્વારિકા, કૃમિજંગલ, રામેશ્વર, નીલકંઠ, શંકર,
 વિજય, અને ભવતીર્થ, વગેરેનું સારી રીતે દર્શન કરવાથી જે ફળ
 પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળ ફક્ત એક વખત સહસ્રલિંગના દર્શનમાત્રથી
 મળે છે. ૧૧૮-૧૧૯-૧૨૦

સિદ્ધરાજ સરોવરમાં સહસ્રલિંગનાં જેણે દર્શન કર્યા નથી, તે
 માતાના યૌવનને નિરર્થક હરી લેનારા પુરૂષો છે. (અર્થાત્ આ સરોવરનું
 દર્શન કર્યા વગર મનુષ્યજીવન નિરર્થક છે.) ૧૨૧

આ જગતમાં ઋષિઓએ જે કાંઈ સારભૂત હકીકત નિરૂપણ
 કરી છે, તે હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. બહુ કહેવાથી શું? ૧૨૨

ન સિદ્ધેશસમો રાજા, ન સરસ્તાદશં ક્વચિત્ ।
 સમં સહસ્રલિંગેન, તીર્થમન્યજ્ઞ દૃશ્યતે ॥૧૨૩॥
 તત્રાગારાણિ તેનૈવ, સ્થાપિતાનિ સરસ્તટે ।
 બ્રાહ્મણાનાં યતીર્નાં ચ, તૃપ્ત્યર્થે ચ તપસ્વિનામ્ ॥૧૨૪॥
 સર્વકામસમૃદ્ધાનિ, શોભન્તે તાનિ સુવ્રત ।
 બ્રહ્મવિષ્ણુવીશદેવાનાં લોકાસ્ત્રય ઇવ સ્થિતાઃ ॥૧૨૫॥
 ઉન્નતા ચૈવ નિમ્ના ચ, કીર્તિસ્તેન પ્રકાશિતા ।
 સિદ્ધરાજેન તત્રૈવ, સ્થિતા સા વ્યાપ્ય રોદસી ॥૧૨૬॥
 સિદ્ધરાજસમો રાજા, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।
 સહસ્રં યેન લિંગાનાં, યુગપત્ સ્થાપિતં સ્વયમ્ ॥૧૨૭॥

સિદ્ધરાજ સમાન રાજા, સિદ્ધસર સમાન સરોવર, અને
 સહસ્રલિંગ જેવું મહાતીર્થ, બીજા કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતું
 નથી. ૧૨૩

ત્યાં અગાડી સરોવરના કીનારા ઉપર બ્રાહ્મણો, તપસ્વીઓ,
 અને મંન્યાસીઓ માટે સિદ્ધરાજે આગારો (ધર્મશાળાઓ-વિદ્યામંદિરો,
 મઠો વગેરે) બંધાવ્યાં હતાં. ૧૨૪.

સર્વકામસમૃદ્ધિયુક્ત તે બધાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશના
 મુરો(નગરો)ની માફક ત્યાં શોભે છે. ૧૨૫

ઉન્નત (કીર્તિમંદિરોથી ઉચ્ચે-આકાશપર્યંત) અને નિમ્ન (સરસ્વતી-
 વડે નીચે જમીન ઉપર-પાતાળ પર્યંત) એવી ઐશ્વર્ય અને નમ્રતાયુક્ત
 શ્રુણોવડે પ્રકાશિત સિદ્ધરાજની અમર કીર્તિ સ્વર્ગ પર્યંત વ્યાપ્ત
 થયેલી છે. ૧૨૬

સિદ્ધરાજ સમાન (કોઈ) રાજા થયો નથી અને થશે નહીં,
 જેણે સહસ્રબાણલિંગોને એકીસાથે સ્થાપન કર્યા હતાં. ૧૨૭

માર્કण્ડેય ઉવાચ—

તસ્યૈવ સરસ્વો મધ્યે, તીર્થે પાપમયાપહમ્ ।
 સક્કમં નામ વિશ્વ્યાતં, દર્શનાત્ સર્વકામદમ્ ॥૧૨૮॥
 તત્ર સ્થાને તુ દેવાનાં, દેવીનાં તુ સમાગમઃ ।
 સરિતાં સાગરાણાં ચ, તીર્થાનામૃષિભિઃ સહ ॥૧૨૯॥
 યક્ષવિદ્યાધરાણાં ચ, ગન્ધર્વાપ્સરસાં તથા ।
 પ્રીતાનાં સક્કમો જાતઃ, સક્કમં તેન તત્ સ્મૃતમ્ ॥૧૩૦॥
 યસ્મિન્સ્તીર્થે વરે ક્ષાત્વા, સન્તર્પ્ય પિતૃદેવતાઃ ।
 વચ્ચાલક્ષ્માર્યાનાનિ, મોજ્યાનીષ્ઠાનિ યાનિ ચ ॥૧૩૧॥
 યઃ પ્રયચ્છતિ વિપ્રેભ્યો, સ્વશક્ત્યા ભક્તિસંયુતઃ ।
 અભિષ્ઠૈર્ન વિયોગં હિ, લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૩૨॥
 સરસ્વત્યાઃ સમુદ્રસ્ય, સિન્ધુસાગરસક્કમે ।
 ક્ષાત્વા યત્પ્રાપ્યતે પુણ્યં, ગંગાસાગરસક્કમે ॥૧૩૩॥

માર્કંડેય બોલ્યા—આ સરોવરની મધ્યમાં પાપને નાશ કરનારૂં અને દર્શન માત્રથી સર્વ કામનાઓ સફળ કરનારૂં, સંગમ નામે પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. ૧૨૮

તે સ્થાનમાં દેવ અને દેવીઓનો, નદીઓ અને સાગરોનો, તીર્થો તથા ઋષિઓનો, યક્ષો અને વિદ્યાધરોનો, તેમ જ ગંધર્વો તથા અપ્સરોનો સંગમ થયો હતો, જેથી તેને સંગમતીર્થ કહેવામાં આવે છે. ૧૨૯-૧૩૦

આ શ્રેષ્ઠ તીર્થમાં સ્નાન કરી, પિતૃદેવતાઓને તૃપ્ત કરી, જે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધ્યાનથી વચ્ચ, અલંકાર, યાન(વાહન), ભોજન, (ખાવાંના પદાર્થો) અને ઇષ્ટ (મનપસંદ) વસ્તુઓ ભક્તિપૂર્વક આપે છે, તેને કદાપિકાલે પણ ઇષ્ટિત વસ્તુઓનો વિયોગ થતો નથી. ૧૩૧-૧૩૨

સરસ્વતી સમુદ્રસંગમમાં, સિન્ધુ સાગરસંગમમાં, અને ગંગા સાગર સંગમમાં, સ્નાન કરવાથી જે ફળ મળે છે તે ફળ અહીં સંગમતીર્થમાં

જ્ઞાતસ્ય સક્કમે તીર્થે, તત્ સર્વમધિકં ભવેત્ ।
 સમાગમશ્ચ જાયેત, વિયુક્તાનાં પ્રિયૈઃ સહ ॥૧૩૪॥
 તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન, સિદ્ધરાજસરોવરે ।
 તીર્થે તુ સક્કમે કાર્યાઃ, જ્ઞાનદાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥૧૩૫॥
 તસ્મિન્ પુણ્યતમે ક્ષેત્રે, તસ્યૈવ સરસસ્તટે ।
 પ્રમાણમત્ર તીર્થસ્ય, પીઠં તુ તદનન્તરમ્ ॥૧૩૬॥
 અપરસ્યાં દિશિ જ્યાતં, તસ્મિન્ સરસિ સિદ્ધિદમ્ ।
 હરસિદ્ધિ સમાશ્રિત્ય, યત્ર દેવ્યો વ્યવસ્થિતાઃ ॥૧૩૭॥
 ઉચ્છુલ્ભા યત્ર સા દેવી, બ્રહ્માણિ તદનન્તરમ્ ।
 કૌંબેરી ચ તતો દેવી, તથા યોગેશ્વરી શુભાઃ ॥૧૩૮॥
 વિશ્વસ્ય નાયકા તત્ર, વિશ્વં વાપ્ય ચ સા સ્થિતા ।
 તતસ્તુ પુત્રજનની, જયા ચૈવાપરાજિતા ॥૧૩૯॥
 વિનાયકી 'તતો ગૌરી, મહામાયા તતઃ પરાઃ ।
 મહાસમ્મોહિની દેવી, કૌંટવી સર્વમજ્જલા ॥૧૪૦॥

સ્નાન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તદુપરાંત વિયોગી સ્નેહીઓનો સમાગમ થાય છે. ૧૩૩-૧૩૪

તેટલા માટે સર્વ પ્રયત્નથી સિદ્ધરાજ સરોવરના સંગમતીર્થમાં સ્નાન દાનાદિક સર્વ ક્રિયાઓ કરવી. ૧૩૫

તે પુણ્યતમ (પાંચ મહાસ્થાનો પૈકીના) ક્ષેત્ર(વિભાગ)માં સરોવરના કાંઠા સુધી આ (અંગમ) તીર્થનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે, જેની પછી પીઠ આવે છે. ૧૩૬

તે સરોવર ઉપર પશ્ચિમ દિશામાં સિદ્ધિને આપનાર, હરસિદ્ધિથી આરંભી જ્યાં દેવીઓનાં સ્થાન(મંદિરો)છે તે પીઠસ્થાનથી વિખ્યાત છે. ૧૩૭

ઉચ્છુલ્ભા, બ્રહ્માણી, કૌંબેરી, યોગેશ્વરી, શુભા, વિશ્વનાયકા, વિશ્વવ્યાપ્યા, પુત્રજનની, જયા, અપરાજિતા, વિનાયકી, ગૌરી, મહામાયા, પરા, મહાસંમોહિની, કૌંટવી, સર્વમંગલા, ચિંતામણિ, પ્રત્યંગીરા, મેઘનાદા,

चिन्तामणि प्रत्यङ्गिरा, मेघनादा तथैव च ।

दुष्टगजस्य दमनी, दुष्टाश्च दमनी ततः ॥१४१॥

दारिद्र्यदमनी चैव, भट्टायोगी तथैव च ।

अघोरेश्वरी त्वक्षोभ्या, कक्षकर्णा च राक्षसी ॥१४२॥

^१कृपाणा क्षया पिङ्गाक्षी, सुक्षया तदनन्तरम् ।

क्षेमाचलकुलेश्वरी, चन्द्रलीला लया तथा ॥१४३॥

लङ्का लङ्केश्वरी चैव, जयश्रीविमला तथा ।

सर्वकामप्रदा देवी, सिद्धवैताल^२साधनी ॥१४४॥

^३तालीशी च विशालाक्षी, हुङ्कारा वडवामुखी ।

हाहारवा महाकूरा, क्रोधना च भयानना ॥१४५॥

देवमाता च सर्वज्ञा, रत्ना तारा तथैव च ।

रिग्वेदा हयानना च, सारा च सर सैग्रही ॥१४६॥

सचरा भद्रकाली च, तालजङ्घा तथैव च ।

रक्ताक्षी विद्युज्जिह्वा च, ततश्चैव करङ्किनी ॥ १४७ ॥

मेघनादा प्रचण्डोग्रा, कालपर्णी वरप्रदा ।

उग्रतपा प्रचण्डा च, चन्द्रा चन्द्रावली तथा ॥ १४८ ॥

दुष्ट गजदमनी, दुष्ट अश्वदमनी, दारिद्र्यदमनी, भट्टा, योगी, अघोरेश्वरी, अक्षोभ्या, कक्षकर्णा, राक्षसी, कृपाणा, क्षया, पिङ्गाक्षी, सुक्षया, क्षेमा, अश्वकुलेश्वरी, चन्द्रलीला, लया, लङ्का, लङ्केश्वरी, जयश्री, विमला, सर्वकामप्रदा, सिद्धा, वैतालसाधिनी, तालीशी, विशालाक्षी, हुङ्कारा, वडवामुखी, हाहारवा, महाकूरा, क्रोधना, भयानना, देवमाता, सर्वज्ञा, रत्ना, तारा, रिग्वेदा, हयानना, सारा, सरसंग्रही, सचरा, भद्रकाली, तालजङ्घा, रक्ताक्षी, विद्युज्जिह्वा, करङ्किनी, मेघनादा, प्रयंजा उग्रा, कालपर्णी, वरप्रदा, उग्रतपा, प्रयंजा, चन्द्रा, चन्द्रावली, विश्वप्रपञ्चिका,

વિશ્વપ્રપશ્ચિકા ચૈવ, તતસ્તુ દ્વિકુલા સ્મૃતા ।
 પિયુષકત્રા પિશાચી ચ, પિશિતાસ્થા ચ લોલુપા ॥ ૧૪૯ ॥
 વજ્રેશ્વરી ચ દમની, તપની વામની તથા ।
 વિકૃતાસ્થા વાયુવેગા, વૃદ્ધકુક્ષી તથૈવ ચ ॥ ૧૫૦ ॥
 વિકૃતા વિશ્વરૂપા ચ, તથા રત્નાવલી પરા ।
 યમજિહ્વા જયન્તી ચ, વિજયા ચ યમાન્તિકા ॥ ૧૫૧ ॥
 બિડાલી રેવતી ચૈવ, સા તથા પ્રેતવાહિની ।
 વિજયાન્તં સમુદિદ્ધં, શતમદ્યોત્તરં દ્વિજ ॥ ૧૫૨ ॥
 તસ્ય પીઠસ્ય મધ્યે તુ, હરસિદ્ધિ સ્વયં સ્થિતા ।
 યસ્યા વામે સ્થિતા દેવી, વરદા વટયક્ષિણી ॥ ૧૫૩ ॥
 તથા વિષ્ણુપુરા દેવી, ત્વાશાપૂરા ચ સીતલા ।
 તથા ચૈકાનશો દેવી, તન્નૈવ ચ મનોજવા ॥ ૧૫૪ ॥
 પદ્માવતી મહામાયા, ચામુન્ડા દક્ષિણે સ્થિતા ।
 જલમાતરો દન્તુરાકા, કાલરાત્રિસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૫૫ ॥

હિંચુલા, પિયુષકત્રા, પિશાચી, પિશિતાસ્થા, લોલુપા, વજ્રેશ્વરી, દમની,
 તપની, વામની, વિકૃતાસ્થા, વાયુવેગા, વૃદ્ધકુક્ષી, વિકૃતા, વિશ્વરૂપા,
 રત્નાવલી, પરા, યમજિહ્વા, જયન્તિ, વિજયા, યમાન્તિકા, બિડાલી, રેવતી,
 પ્રેતવાહિની અને વિજયા, પર્યંત એકસો આઠ દેવીઓનાં સ્થાનો (મંદિરો)
 આ પીઠમાં હતાં. ૧૩૮-૧૩૯-૧૪૦-૧૪૧-૧૪૨-૧૪૩-૧૪૪-૧૪૫
 -૧૪૬-૧૪૭-૧૪૮-૧૪૯-૧૫૦-૧૫૧-૧૫૨

તે પીઠની મધ્યમાં સ્વયં હરિસિદ્ધિ બિરાજે છે, જેની મધ્ય
 બાજુએ વર આપનારાં વટયક્ષિણી, વિષ્ણુપુરા, સીતલા, એકાનશી,
 અને મનોજવા, એ દેવીઓનાં સ્થાનો છે. ૧૫૩-૫૪

તેની દક્ષિણ બાજુએ પદ્માવતી, મહામાયા, ચામુંડા, જલમાતરો,
 ત્રિદંતુરાકા અને કાલરાત્રી, એ દેવીઓ આવેલી છે. ૧૫૫

પતામિઃ સહિતા દેવી, કત્પીઠં કાવ્ય સંસ્થિતાઃ ।
 તોષિત્વા સિદ્ધરાજેન, સાધકાનાં ચ સિદ્ધિદા ॥ ૧૫૬ ॥
 મહાલક્ષ્મીઃ તત્રૈવ, મહાકાલ્યા સહ સ્થિતા ।
 મહાસેન સ્થિતસ્તત્ર, તથા સિદ્ધિવિનાયકઃ ॥ ૧૫૭ ॥
 તસ્મિન્ પીઠે યદા યાતા, સા દેવી વિન્ધ્યવાસિની ।
 દેવીનાં સમયે બ્રહ્મન્, તં મુક્તવા વિન્ધ્યપર્વતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥
 રમ્યસ્થલં તથા દૃષ્ટો, નિવાસો જલદક્ષિણે ।
 તત્સૈવ સરસો મધ્યે, સ્વર્ગમાર્ગપ્રદેશિકા ॥ ૧૫૯ ॥
 વિન્ધ્યગૃજાદ્ભ્યધિકં, તં દૃષ્ટ્વાડતિમનોરમમ્ ।
 સ્થિતા તત્રૈવ સા દેવી, શ્વેતપીઠેન સંયુતા ॥ ૧૬૦ ॥
 તત્ર પીઠે તુ યો ગત્વા, દેવીંસ્તાં પૂજયેન્નરઃ ।
 ચિન્તિતાન્ લભતે કામાન્, ભયેભ્યસ્તુ વિમુચ્યતે ॥ ૧૬૧ ॥

સિદ્ધરાજ વડે પ્રસન્ન કરાયેલી અને સાધકો(ભક્તો)ને સિદ્ધિ-
 આપવાવાળી, આ બધી દેવીઓથી તે પીઠ વ્યાપ્ત થયેલી છે. ૧૫૬
 ત્યાં આગળ મહાલક્ષ્મી, અને મહાકાલીસહ મહાસેન તથા
 સિદ્ધિવિનાયક બીરાજે છે. ૧૫૭

તે પીઠમાં જ્યારે દેવીઓનાં આવાહન સમયે, વિન્ધ્યવાસિની
 દેવી વિન્ધ્યાચલ પર્વતમાંથી આવ્યાં ત્યારે હે બ્રહ્મન્! જેના સેવનથી
 સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દેવીએ સ્વર્ગમાર્ગને બતાવતા આ સરોવરની
 અંધમાં જઈ દક્ષિણે નિવાસ કર્યો. ૧૫૮-૧૫૯

તે અનેરમ સ્થાનને વિન્ધ્યશ્રૃંગ(વિન્ધ્યપર્વત)થી પણ અધિક
 માની, શ્વેત પીઠ સહ ત્યાં ભગવતી (વિન્ધ્યવાસિની) બિરાજ્યાને
 માં. ૧૬૦

તે પીઠની અંદર જે મુખ્ય જગ દેવીનું પૂજન કરે છે, તે
 ૧૫મુક્ત થઈ ચિતિત રૂળને પામે છે. ૧૬૧

અષ્ટમ્યાં વા નવમ્યાં વા, ચતુર્દશ્યાં વિશેષતઃ ।
 બલિં દદાતિ યસ્તાસાં, ભક્તિમાન્ પ્રણતઃ શુચિઃ ॥ ૧૬૨ ॥
 ન ચ મૃત્યુભયં ઘોરં, ન ચ વ્યાધિભયં ભવેત્ ।
 ન દારિદ્ર્યભયં તસ્ય, ન ચ સન્તાનવિચ્યુતિઃ ॥ ૧૬૩ ॥
 અશ્વયુક્ શુક્લપક્ષાદૌ, નવરાત્રં સમાદિતઃ ।
 દેવીતીર્થે તુ યઃ ક્ષાત્વા, સન્તપ્ત્ય પિતૃદેવતાઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 પૂજાં કરોતિ દેવીનાં, વિધિના^૧ ભક્તિભાવિતઃ ।
 તાસાં પ્રિયં બલિં દદ્યાદીપાંસ્તત્ર પ્રબોધયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥
 કુમારીર્ભોજયિત્વા તુ, જાગરં તત્ર કારયેત્ ।
 ઇવં તાઃ પૂજિતા દેવ્યસ્તસ્ય યચ્છન્તિ વાચ્છિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥
 હરેણારાધિતા દેવી, યસ્માત્^૨ સિદ્ધિમપીચ્છતા ।
 હરસિદ્ધિરિતિ ય્યાતં, નામ તસ્યાસ્તદાઽભવત્ ॥ ૧૬૭ ॥

વિશેષે કરીને અષ્ટમી, ચતુર્દશી, અને નવમીએ જે ભક્તિમાન
 પુરૂષ અલિપ્રદાન કરી, (અર્થાત્ પૂજન, અર્ચન, અલિદાન વગેરે કરી) દેવીને
 પ્રણામ કરે છે તેને ધોર મૃત્યુ, વ્યાધિ, દારિદ્ર્ય, અને સંતાનવિયોગ-
 નો ભય રહેતો નથી. ૧૬૨-૬૩

આશ્વિન માસના શુક્લ પક્ષમાં ત્રિપદાથી આરંભી, નવરાત્રી પર્યંત
 જે મનુષ્ય અહીં રનાનાદિકથી પવિત્ર બની, પિતૃઓને તૃપ્ત કરી, પૂર્ણ
 શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વડે વિધિસહિત દેવીનું પૂજન કરે છે, તેમ જ તેમને
 પ્રિય એવાં અલિપ્રદાનો તથા દીપદાનો સહ, જાગરણ કરી, કુમારિકાઓને
 જોજન આપે છે, તેને (એટલે આ પ્રમાણે વિધિવત્ પૂજન કરનારને)
 દેવી વાંછિત ફળ આપે છે. ૧૬૪-૬૫-૬૬

હરે (મહાદેવજીએ) જેમનું આરાધન કરી, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી,
 તેથી હરને સિદ્ધિ આપનાર તે દેવી હરસિદ્ધિ કહેવાયાં. ૧૬૭

યત્ર સા સંસ્થિતા દેવી, તત્તીર્થે સર્વસિદ્ધિદમ્ ।
 તત્ર જ્ઞાત્વા તુ યો ભક્ત્યા, તાં દેવીં પૂજયેન્નરઃ ॥ ૧૬૮ ॥
 અષ્ટમ્યાં ઘા નવમ્યાં ઘા, ગન્ધપુષ્પાનુલેપનૈઃ ।
 વસ્ત્રૈરાભરણૈશ્ચૈવ, વલિદાનૈશ્ચ તત્પ્રિયૈઃ ॥ ૧૬૯ ॥
 ગીતવાદિત્રનિર્ઘોષૈર્દેવીમાહાત્મ્યસંસ્તવૈઃ ।
 પૂજયા યોગિનીનાં ચ, કુમારીણાં ચ ભોજનૈઃ ॥ ૧૭૦ ॥
 તસ્ય તુષ્યતિ સા દેવી, જાગરૈશ્ચ કૃતૈર્દ્વિજ ।
 હરસિદ્ધિસ્તદા તુષ્ટા, સર્વાન્ કામાન્પ્રયચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥
 પદ્મમાઘા મહાલક્ષ્મીર્મહાકાલી ચ તથૈવ ચ ।
 પૂજનીયા નરૈર્ભક્ત્યા, તથા સા વિન્ધ્યવાસિની ॥ ૧૭૨ ॥
 જલમધ્યે ચ યો ગત્વા, તત્રસ્થાં વિન્ધ્યવાસિનીં ।
 સમ્પદ્યેત્ પરયા ભક્ત્યા, ન સ દુર્ગાણિ પદ્યતિ ॥ ૧૭૩ ॥

જ્યાં દેવી સ્થિતિ થયેલાં છે, ત્યાં સર્વ સિદ્ધિને આપનાર તેમના જ
 નામથી પ્રસિદ્ધ તીર્થ (દેવીતીર્થ) છે. તેમાં સ્નાન કરી, ભક્તિ વડે
 તે દેવીનું પૂજન કરવાથી, તેમ જ તેમના ઉદ્દેશથી અષ્ટમી તથા
 નવમીના દિવસે ગંધ, પુષ્પ, અનુલેપન, વસ્ત્રાભરણ તેમને પ્રિય બલિ-
 પ્રદાન, ગીતવાદિત્રના ઘોષ સહ દેવીમાહાત્મ્યનું સ્તવન, પઠન, પાઠન,
 યોગિનીનું પૂજન, કુમારિકાઓને ભોજન, અને જાગરણ વડે પૂજન
 (મહાપૂજા રાત્રેપચારસહ) કરવામાં આવે તો, આવા પ્રીતિપૂર્વક કરેલા
 પૂજનથી પ્રસન્ન થઈ, ભગવતી દુર્ગા હરસિદ્ધિ સર્વ કામનાઓને પરિ-
 પૂર્ણ કરે છે. ૧૬૮-૬૯-૭૦-૭૧

આ પ્રમાણે મનુષ્યોએ ભક્તિપુરઃસર આલ એવી, મહાલક્ષ્મી,
 અને મહાકાલીનું પૂજન કરવું. જલની મધ્યમાં જઈ પૂર્ણ ભક્તિવડે
 ભગવતિ વિન્ધ્યાવાસિનીનું પૂજન કરી, દર્શન કરનાર મનુષ્ય કદિ
 દુઃખ પામતો નથી. ૧૭૨-૭૩

યસ્તત્ર કુરુતે પૂજાં, શ્વલિત સ્વામિયં દરેત્ ।
 દદાતિ માતૃજે જન્તુઃ, કુમારીણાં ચ ભોજનમ્ ॥ ૧૭૪ ॥
 તં તુ રક્ષતિ 'સા દેવી, વિજયં ચ પ્રયચ્છતિ ।
 રણે રાજકુલે દ્યુતે, વ્યવહારે તુ સર્વદા ॥૧૭૫॥
 તસ્મિન્ પીઠે સ્થિતા દેવ્યઃ, પૂજિતાસ્તા ચરપ્રદાઃ ।
 તુષ્યન્તિ ભાવિતાનાં ચ, તુષ્ટાઃ સ્યુઃ સર્વકામદાઃ ॥૧૮૬॥
 સકૃત્ પશ્યતિ યો દેવીં, તત્રસ્થાં ભક્તિમાન્રરઃ ।
 ન તસ્ય પીઠાં કુર્વન્તિ, ભૂતપ્રેતાદયો પ્રહાઃ ॥૧૭૭॥
 યસ્તુ પૂજયતે 'તાસ્તુ, સર્વકાલં સુભાવિતઃ ।
 આપદસ્તસ્ય નશ્યન્તિ, સિદ્ધયન્ત્યર્થા મનોગતાઃ ॥૧૭૮॥
 ચૈત્રમાસસિતાષ્ટમ્યાં, તથા માઘસ્ય સુવત ।
 વિશેષેણ તુ તાઃ પૂજ્યા, રાક્ષા જાનપદૈરપિ ॥૧૭૯॥

ત્યાં બલિપૂજાદિક કરનાર, કુમારિકાઓને ભોજન આપનાર, તથા
 દેવીપ્રિય પદાર્થો તેમને અર્પનાર મનુષ્યોનું દેવી રક્ષણ કરે છે, તેઓ જ
 નહીં પણ તેઓને દરેક કાર્યમાં વિજય આપે છે. ૧૭૪

રણમાં, દ્યુતમાં, રાજકુલમાં, અને વ્યવહારકાર્ય વિષે, તે પીઠમાં
 જ (ત્યાંની) દેવીઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે, તો તે માતૃઓ સર્વ
 કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરે છે. ૧૭૫-૧૭૬

એક વખત પણ ભક્તિભાવથી અહીં દેવીનાં દર્શન કરનારને,
 જૂતપ્રેતાદિક ગ્રહો પીડા કરી શકતા નથી. ૧૭૭

જે મનુષ્ય સર્વ કાળમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વડે તેમનું પૂજન કરે
 છે, તેની આપત્તિઓ નાશ પામી, ઇચ્છિત કામનાઓને મેળવે છે. ૧૭૮
 ચૈત્ર સુદ આઠમને દિવસે વિશેષે કરીને, રાજા અને મનુષ્યોએ આ
 દેવીઓનું પૂજન કરવું. ૧૭૯

હરસિદ્ધિર્મહાલક્ષ્મીર્મહાકાલી તથૈવ ચ ।

પૂજનીયા પ્રયત્નેન, તસ્મિન્ પીઠે સ્વયં સ્થિતાઃ ॥૧૮૦॥

ત્રયોદશ્યાં ચતુર્દશ્યાં, વૈશાખ્યાં ચ વિશેષતઃ ।

દેવ્યો ભવન્તિ વરદાઃ, પૂજિતાસ્તુ સુભાવિતૈઃ ॥૧૮૧॥

ન પૂજયતિ તા યસ્તુ, તસ્યારિષ્ટં પ્રજાયતે ।

દેવ્યો ભવન્તિ વિમુક્તાઃ, સુખં યચ્છન્નિ પૂજિતાઃ ॥૧૮૨॥

ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલં દૃષ્ટ્વા યત્ પ્રાપ્યતે ફલમ્ ।

તદ્વૈશાખ્યાં મહાપીઠે, નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥૧૮૩॥

તથૈવાશ્વયુજે માસિ, દેવ્યસ્તા વિધિવન્નરૈઃ ।

સ્નાત્વા વિપ્રાદિર્મિર્વર્ણૈઃ, પૂજનીયા સુભાવિતૈઃ ॥૧૮૪॥

પાર્થિવેન વિશેષેન, સર્વત્ર જયમિચ્છતા ।

પૂજનીયાઃ પ્રયત્નેન, પ્રજાનાં હિતકામ્યયા ॥૧૮૫॥

આ પીઠમાં સ્વયંસ્થિત હરસિદ્ધિ, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાલી, એમનું પ્રયત્ન વડે પૂજન કરવું. ૧૮૦

વિશેષે કરીને વૈશાખ માસની તેરશ, અને ચૈદશને દિવસે પ્રીતિપૂર્વક દેવીઓનું પૂજન કરવાથી તેઓ વરદાયક થાય છે. ૧૮૧

તે દેવીઓ પૂજન કરવાવાળાઓને સુખ આપે છે, અને જેઓ પૂજન કરતા નથી તેમને દેવીવિમુખતાના કારણે અનિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૨

ઉજ્જયનમાં મહાકાલીનાં દર્શન કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ અહીં વૈશાખ માસમાં મહાપીઠનાં દર્શન માત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૩ આસો માસમાં બ્રાહ્મણાદિક વર્ણોએ અહીં સ્નાન કરી, ભાવચક્ર રીતે વિવિધ પ્રકારે દેવીઓનું પૂજન કરવું. ૧૮૪

ખાસ કરીને સર્વત્ર વિજય ધ્વજતા નૃપતિઓએ પ્રજાનું હિત કરવા માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક દેવીનું પૂજન અર્ચન કરવું. ૧૮૫

સુસ્ત્રીમિશ્રેવ તાઃ પૂજ્યા ચાલૈર્વૃદ્ધૈસ્તથાતુરૈઃ ।
 વર્ણસક્કરજૈઃ સર્વૈર્વિભવસ્યાનુસારતઃ ॥૧૮૬॥
 વેદાન્તગો બ્રાહ્મણઃ સ્યાત્, ક્ષત્રિયો વિજયી ભવેત્ ।
 ધનધાન્યયુતો વૈશ્યઃ, શૂદ્રઃ સુખમવાપ્નુયાત્ ॥૧૮૭॥
 સ્ત્રીણાં પુત્રાઃ પ્રજાયન્તે, સૌભાગ્યં ગૃહમદ્ધિમત્ ।
 વિધવાનાં મહત્ પુણ્યં વૃદ્ધાનામુત્તમા ગતિઃ ॥૧૮૮॥
 કન્યા ભર્તારમાપ્નોતિ, વ્યાધેર્મુચ્ચેત દુઃસ્થિતઃ ।
 બાલઃ પ્રબોધમાપ્નોતિ, વર્ણસક્કરજઃ શુભમ્ ॥૧૮૯॥
 ર્જિતયઃ પ્રશમં યાન્તિ, નશ્યન્તિ વ્યાધયસ્તથા ।
 પ્રહાઃ પીડાં ન કુર્વન્તિ, દેવીનાં તુ પ્રસાદતઃ ॥૧૯૦॥
 ય ણતાઃ સંસ્મરેદ્દેવીઃ, સિદ્ધરાજસરઃસ્થિતાઃ ।
 ચૌરાગ્નિવિષભૂતેભ્યો, ભયં તસ્ય ન વિદ્યતે ॥૧૯૧॥

સ્ત્રીઓએ, બાલકોએ, વૃદ્ધોએ, શૂદ્રોએ, અને વર્ણસંકરોદિકોએ પણ
 પોતાના વૈભવાનુસાર દેવીનું પૂજન આચરવું. ૧૮૬

જેથી કરીને બ્રાહ્મણ વેદાન્તને, ક્ષત્રિયવિજયને વૈશ્ય ધન ધાન્ય-
 ને, અને શૂદ્ર સુખને મેળવે છે. ૧૮૭

સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય, સંતતી, (પુત્રોદિક) અને ધન-
 સમૃદ્ધિને પામે છે. વિધવાઓ મહત્પુણ્યને અને વૃદ્ધો પરમગતિને
 પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૮૮

કન્યાપતિને, વ્યાધિગ્રસ્ત રોગમુક્તિને, બાળક જ્ઞાનને, અને
 વર્ણસંકરો શુભ (કલ્યાણ)ને મેળવે છે. ૧૮૯

ઇતિઓ (ભૂકંપ, દેવકંપ, હિમસંકટ, તીડ, વગેરે) શાન્ત પામે છે,
 વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે, અને દેવીના પ્રસાદથી મહો પીડા કરી
 શકતા નથી. ૧૯૦

જે મનુષ્ય સિદ્ધરાજ સરોવર ઉપર આવેલ આ દેવીઓનું
 ચિંતન (સ્મરણ) કરે છે, તેને ચોર, અગ્નિ, ઝેર, અને (કુષ્ટ) પ્રાણિઓનો
 ભય રહેતો નથી. ૧૯૧

તત્ર પુણ્યતમે સ્થાને, નકુલીશઃ સ્વયં સ્થિતઃ
 સ્થાપિતઃ સિદ્ધરાજેન, યથા કાયાવરોહણે ॥૧૯૨॥
 તત્ર તીર્થે તુ યઃ ક્ષાત્વા, કૃત્વા શ્રાદ્ધં યથાવિધિઃ ।
 પૂજયેન્નકુલીશં તુ, સ ગચ્છેદ્યોગિનાં ગતિમ્ ॥૧૯૩॥
 અશ્વયુજપૂર્ણિમાસ્યાં તુ, યસ્તં પ્રાપ્ય યથાવિધિઃ ।
 પૂજયેત્ પરયા ભક્તયા, દ્વેમપદ્મેન ભૂષયેત્ ॥૧૯૪॥
 પદ્મબન્ધે કૃતે પુણ્યં, યન્ન કાયાવરોહણે ।
 પ્રાપ્યતે નકુલીશેઽત્ર, તદનન્તં હિ સુવ્રત ॥૧૯૫॥
 યસ્તત્ર ભોજયેદ્વિપ્રાંસ્તથા પાશુપતાનપિ ।
 નકુલીશં સમુદીશ્ય, શિવસામ્યં સ ગચ્છતિ ॥૧૯૬॥
 યસ્તત્ર દીયતે કશ્ચિત્, પિતૃનુદિશ્ય ભક્તિઃ ।
 સ્વર્ગે વસન્તિ પિતરો, વર્ષાણામયુતં શતમ્ ॥૧૯૭॥

તે પુણ્યતમ સ્થાનમાં સિદ્ધરાજ વડે કરીને સ્થાપન કરેલા
 નકુલીશ (લકુલીશ), કાયાવરોહણ(કારવણ—નકુલીશ—પાશુપત
 સંપ્રદાયનું મહાતીર્થ હોઈ વડોદરા પ્રાંતમાં આવેલું છે)ની માફક
 (અહીં) બીરાજે છે. ૧૯૨

તે તીર્થમાં સ્નાન અને શ્રદ્ધાદિક કરી, જે નકુલીશ ભગવાનનું
 પૂજન કરે છે, તે યોગીઓની પરમગતિને પામે છે. ૧૯૩

અહીં આસો મહીનાની પૂર્ણિમાને દિવસે, સુવર્ણ પદ્મીથી જે મનુષ્ય
 નકુલીશનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરે છે, તે કાયાવરોહણ(કારવણ)માં
 નકુલીશના પદ્મબંધ કરવાથી મળતા ફળને પામે છે. ૧૯૪-૯૫

જે મનુષ્ય અહીં નકુલીશ પ્રીત્યર્થે બ્રાહ્મણોને તથા પાશુપતોને
 ભોજન આપે છે તે શિવસાયુજ્યતાને પામે છે. ૧૯૬

પિતૃઓને ઉદ્દેશી ત્યાં જે મનુષ્ય કાંઈ પણ દાન કરે છે તે
 તેના પિતૃઓ કરોડ વર્ષ પર્યંત સ્વર્ગમાં રહે છે. ૧૯૭

ઉત્તમં 'ઉત તત્તીર્થે, યત્રાસ્તૌ વિઘ્નવિનાયકઃ ।
 'સિદ્ધરાજસ્ય સિદ્ધચર્યે, સ્થિતઃ સિદ્ધિવિનાયકઃ ॥૧૯૮॥
 તસ્મિન્સ્તીર્થે તુ યઃ સ્નાત્વા, વિઘ્નેશં પૂજયેન્નરઃ ।
 સિદ્ધયન્તિ તસ્ય કાર્યાણિ, નિર્વિઘ્નાનિ સુખેન તુ ॥૧૯૯॥
 ચતુર્થ્યાં તત્ર યો ગત્વા, દૃષ્ટ્વા સિદ્ધિવિનાયકમ્ ।
 જ્ઞાનાદિના તુ સમ્પૂજ્ય, વચ્ચેરામરણૈસ્તતઃ ॥૨૦૦॥
 અલઙ્કૃત્ય યથાશક્તિર્મોદકાંસ્તુ નિવેદયેત્ ।
 ષવં કૃતે તુ સર્વાર્થાસ્તસ્ય સિદ્ધયન્તિ સર્વદા ॥૨૦૧॥
 સકૃત્ પશ્યતિ યો ગત્વા, તત્ર દેવં ગણાધિપમ્ ।
 ન વિઘ્નેશકૃતા પીઢા, તસ્ય વંશેઽપિ જાયતે ॥૨૦૨॥
 તસ્મિન્સ્તીર્થે તુ યો દદ્યાત્, પિતૃનુદિદ્ય મોદકાન્ ।
 મોદન્તિ પિતરસ્તસ્ય, ગણેશસ્ય પ્રસાદતઃ ॥૨૦૩॥

તે ઉત્તમ તીર્થ છે, જ્યાં સિદ્ધરાજને સિદ્ધિ આપવા માટે, વિઘ્ન-
 વિનાયક ખીરાળે છે. ૧૯૮

તે તીર્થની અંદર જે મનુષ્ય સ્નાન કરી, વિઘ્નેશનું પૂજન કરે
 છે તેનાં કાર્યો સુખપૂર્વક નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થાય છે (સફળ થાય છે). ૧૯૯

ચતુર્થીના દિવસે જે અહીં આવી, સિદ્ધિવિનાયકનાં દર્શનપૂર્વક,
 લેખને વસ્ત્ર અને આભરણોથી, અલંકૃત કરી મોદક(લાડુ)નું નૈવેદ્ય ધરાવે
 છે, તેનાં સર્વ કાર્યો સફળ (સિદ્ધ) થાય છે. ૨૦૦-૨૦૧

એક વખત પણ ગણાધિપ-સિદ્ધિવિનાયક-નાં અહીં આવી જે
 દર્શન કરે છે, તેના વંશમાં કદિ પણ વિઘ્નેશ કૃત પીઢા થતી નથી. ૨૦૨

તે તીર્થમાં પિતૃઓને ઉદેશી મોદક (લાડુ) પ્રદાન કરવામાં
 આવે તો, તેના પિતૃઓ મણેશપ્રસાદથી પરમાર્નદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૦૩

મહાસેનઃ સ્થિતો ઘટ્ટ, સત્તીર્થે વિજયપ્રદમ્ ॥
 ચસ્વ સંસ્મરણાદેવ, પ્રહપીઠા પ્રણશ્યતિ ॥૨૦૪॥
 યદાયાતો મહાકાલઃ, સિદ્ધરાજેન તોષિતઃ ।
 મહાસેનસ્તદાયાતઃ, સિદ્ધેશસ્થ જયપ્રદઃ ॥૨૦૫॥
 તત્ર તીર્થે તુ યઃ જ્ઞાન્વા, ષષ્ઠ્યાં સમ્પૂજયેદ્ગુહમ્ ।
 પુષ્પૈર્ગન્ધૈસ્તથા ધૂપૈર્નૈવેદ્યૈર્વિવિધૈઃ ફલૈઃ ॥૨૦૬॥
 સર્વત્ર જયમાપ્નોતિ, શત્રુમિનાંભિભૂયતે ।
 રૂઢ મુત્તવા ચિરં ભોગાનન્તે બ્રહ્મત્વમાप्નુયાત્ ॥૨૦૭॥
 યત્ફલં સ્વામિનં દૃષ્ટ્વા, ભવતિ દ્વિજપુરુષ્વ ।
 મહાસેનં તુ કાર્તિક્યાં, દૃષ્ટ્વા તત્ફલમાપ્નુયાત્ ॥૨૦૮॥
 માર્ગશીર્ષે સિતે પક્ષે, ષષ્ઠ્યાં યસ્તત્ર પાર્થિવઃ ।
 સમ્પૂજયેન્મહાસેનં, પ્રદદ્યાચ્છાગકુકુટૌ ॥૨૦૯॥

ત્યાં વિજયતે આપવાવાળા મહાસેન (કાર્તિકસ્વામી) બીરાજે છે, જેના સ્મરણ માત્રથી મહાપીડાનો નાશ થાય છે. ૨૦૪

જ્યારે સિદ્ધરાજે પ્રસન્ન કરેલા મહાકાલ અવંતિથી અહીં આવ્યા, ત્યારે વિજય આપનાર મહાસેન પણ અહીં આવ્યા હતા. ૨૦૫ હઠીના દિવસે આ તીર્થમાં સ્નાન કરી ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ્ય, વગેરે વિવિધ ઉપચારો વડે જે શુદ્ધ (કાર્તિકસ્વામી)નું પૂજન કરે છે તે શત્રુથી પરાજિત ન થતાં સર્વત્ર જય મેળવી, આ લોકમાં વિવિધ પ્રકારે સુખ ભોગવી અંતે બ્રહ્મત્વને પામે છે. ૨૦૬-૨૦૭

હે બ્રહ્મન! સુમતિ! કાર્તિક માસમાં સ્વામીનાં દર્શન કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે અહીં મહાસેનનાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦૮

માર્ગશીર્ષ માસમાં શુક્લપક્ષની ષષ્ઠીને દિવસે જે સંખ મહાસેનનું પૂજન કરી, બકરા, કુકડા વગેરે પ્રત્યક્ષ (રક્ષતા) ચૂકે છે,

પ્રત્યક્ષાવથવા હૈમૌ, બ્રાહ્મણાય સ દક્ષિણૌ ।
 ષષ્ઠીવ્રતફલં પ્રાપ્ય, નરા રાજા ભવેત્ ક્ષિતૌ ॥૨૧૦॥
 સદૈવ પૂજનીયોઽત્ર, મહાસેનસ્તુ રાજભિઃ ।
 બ્રાહ્મણાયૈસ્તથા ચાન્યૈર્વાઙ્મુદ્ગિઃ સિદ્ધિમુત્તમામ્ ॥૨૧૧॥
 સ્વામિતીર્થં સમાસાઘ, યઃ શ્રાદ્ધં કુરુતે નરઃ ।
 દાનં દદાતિ શક્ત્યા ચ, બ્રહ્મલોકં સ ગચ્છતિ ॥૨૧૨॥
 ઉત્તમં તત્ર તત્તીર્થં, યત્ર દેવ્યૌ વ્યવસ્થિતે ।
 આઘા સા ચ મહાલક્ષ્મીર્મહાકાલી તથાપરા ॥૨૧૩॥
 તત્ર 'સ્થિતેઽત્ર તે દેવ્યૌ, ભક્ત્યા પૂજયતે તુ યઃ ।
 વિપુલાં શ્રિયમાપ્નોતિ, સર્વંત્ર વિજયી ભવેત્ ॥૨૧૪॥
 મહાલક્ષ્મીં તુ યો દૃષ્ટ્વા, મહાકાલીં પ્રપશ્યતિ ।
 સ સુખં મહદાપ્નોતિ, શત્રુભિર્નાભિભૂયતે ॥૨૧૫॥

અથવા સુવર્ણનાં બનાવી, દક્ષિણા સહિત બ્રાહ્મણને અર્પણ કરે છે, તે ષષ્ઠીવ્રતના ફળને પ્રાપ્ત કરતાં સાર્વભૌમ રાજા થાય છે. ૨૦૯-૧૦

ઉત્તમ સિદ્ધિને ધરંછનારા રાજાઓએ, બ્રાહ્મણોએ અને અન્ય પુરૂષોએ અહીં હંમેશાં મહાસેનનું પૂજન કરવું. ૨૧૧

સ્વામીતીર્થને પ્રાપ્ત કરી, જે મનુષ્ય ત્યાં શ્રાદ્ધ કરે છે, તથા યજ્ઞ-શક્તિ દાન આપે છે તે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ૨૧૨

તે ઉત્તમ તીર્થ છે, જ્યાં આઘામહાલક્ષ્મી તથા મહાકાલી, વગેરે દેવીઓનો નિવાસ છે. ૨૧૩

ત્યાં રિયત થયેલ મુખ્ય જે દેવીઓનું જે ભક્તિવડે પૂજન કરે છે તે વિપુલ શ્રી(લક્ષ્મી) અને વિજયને મેળવે છે. ૨૧૪

ત્યાં મહાલક્ષ્મી અને મહાકાલીનાં જે દર્શન કરે છે તે મહાસુખને પ્રાપ્ત કરી, કદિ પણ શત્રુવડે પરાજિત થતો નથી. ૨૧૫

યસ્તસ્ત્ર જાગરં કુર્યાત્, કુમારીર્ભોજયેત્ તથા ।
 ન તસ્ય દુર્લભં કિંચિદિહલોકે પરત્રચ ॥૨૧૬॥
 મહાકાલસ્તુ તત્રૈવ, સ્વયં દેવો વ્યવસ્થિતઃ ।
 યસ્ય દર્શનમાત્રેણ, મહાપાપક્ષયો ભવેત્ ॥૨૧૭॥
 અવન્ત્યાં યાનિ તીર્થાનિ, ક્ષિપ્રાઘાઃ સરિતસ્તથા ।
 મહાકાલસ્ય પુરતો, નિત્યં યત્ર સ્થિતાનિ ચ ॥૨૧૮॥
 તેષુ તીર્થેષુ યઃ સ્નાત્વા, ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ।
 તદ્વાપ્યધિકં બ્રહ્મન્, નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥૨૧૯॥
 યજ્ઞેદાંનૈસ્તપોમિશ્ચ, યત્પુણ્યં પ્રાપ્યતે નરૈઃ ।
 સઙ્કદૃષ્ટે મહાકાલે, તત્ સર્વમધિકં દ્વિજ ॥૨૨૦॥
 દર્શનં સ્પર્શનં પૂજા ક્ષપનં લિંગપૂરણમ્ ।
 મહાકાલે કૃતં યૈસ્તુ, શિવલોકં વ્રજન્તિ તે ॥૨૨૧॥

જે મનુષ્ય ત્યાં જાગરણ કરે છે, કુમારિકાઓને ભોજન આપે છે,
 તેને કોઈ પણ વસ્તુ આલોક અને પરલોકમાં દુર્લભ નથી, (અર્થાત્
 તેની સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે.) ૨૧૬

ત્યાં આગળ જેનાં દર્શનથી મહાપાપોનો પણ નાશ થાય છે
 તેવા ભગવાન મહાકાલ બિરાજે છે. ૨૧૭

અવંતિમાં ક્ષિપ્રાદિ નદીઓ અને જેટલાં તીર્થો છે, તે બધાં
 અહીં મહાકાલની આગળ નિત્ય બિરાજે છે. ૨૧૮

તે તીર્થમાં જે મનુષ્ય સ્નાન કરે છે, તેને અવંતિ કરતાં પણ
 વિશેષ પુણ્ય મળે છે, તેમાં સંદેહ નથી. ૨૧૯

યજ્ઞ, દાન, અને તપ કરવાથી જે ફળ મળે છે, તેનાથી પણ
 અધિક ફળ ફક્ત એકજ વખત અહીં મહાકાલનાં દર્શન કરવાથી
 પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨૦

આ મહાકાલનું દર્શન, સ્પર્શન, પૂજન, સ્તવન, અને લિંગપૂરણ
 (અર્થાત્ શિવલિંગ ઢંકારી રહે તેટલાં બીલી ધાન્યાદિક સમર્પણ કરવાં તે)
 કરવાથી શિવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૨૧.

કોટિતીર્થે તુ તત્રૈવ, દેવસ્થ પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
 જ્ઞાનદાનાદિકં ચત્ર, કૃતં કોટિધુષં ભવેત્ ॥૨૨૨॥
 પિશાચમોચનં તીર્થે, તત્ર મુક્તિપ્રદં ભુવિ ।
 પ્રેતભાવાદ્વિમુચ્યન્તે, પિતરો ચત્ર તર્પિતાઃ ॥૨૨૩॥
 તસ્મિન્સ્તીર્થે તુ યઃ જ્ઞાત્વા, સન્તર્પ્ય પિતૃદેવતાઃ ।
 મહાકાલં તુ સમ્પૂજ્ય, શક્ત્યા દાનં પ્રયચ્છતિ ॥૨૨૪॥
 અવન્ત્યાં તુ મહાકાલે, દેવે દૃષ્ટે ચ યત્ફલમ્ ।
 વૈશાખ્યાં હિ તદત્રૈવ, લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૨૨૫॥
 તત્ર પૂજા જપો હોમઃ, શ્રાદ્ધદાનાદિ યત્કૃતમ્ ।
 મહાકાલં સમાસાદ્ય, તદનન્તર્ફલં સ્મૃતમ્ ॥૨૨૬॥
 યે પશ્યન્તિ મહાકાલં, સિદ્ધરાજસરઃ સ્થિતમ્ ।
 ન તેષાં પુનરાવૃત્તિર્ધોરે સંસારસાગરે ॥૨૨૭॥

ત્યાં આગળ દેવની આગળ (મહાકાલની) કોટીતીર્થ આવેલું છે,
 જેમાં સ્નાનાદિક કરવાથી કોટીધુષું પુણ્ય થાય છે. ૨૨૨

ત્યાં મુક્તિ આપવાવાળું પિશાચમોચન નામે તીર્થ છે, જેમાં
 પિતૃઓને ઉદ્દેશી તર્પણ કરવાથી તેમની પ્રેતભાવથી મુક્તિ થાય છે. ૨૨૩

તે તીર્થમાં જે મનુષ્ય સ્નાન કરી, દેવપિતૃઓની તૃપ્તિ,
 અને મહાકાલનું પૂજન કરે છે, અગર યથાશક્તિ દાનાદિક આપે છે, તે
 વૈશાખ માસમાં અવંતિમાં આવેલ મહાકાલનાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થતા
 ફળને અહીં સહજમાં પ્રાપ્ત કરે છે, ૨૨૪-૨૨૫.

ત્યાં મહાકાલની સાન્નિધ્યમાં પૂજા, જપ, હોમ, શ્રાદ્ધ, દાનાદિક
 વગેરે જે કાંઈ કરવામાં આવે તે અનંત ફળને આપવાવાળાં છે. ૨૨૬

જે સિદ્ધરાજ સરોવર ઉપરના મહાકાલનું દર્શન કરે છે, તેની
 ધોર સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. ૨૨૭

તત્ર સ્થિતં મહાકાલં, નિત્યં સમ્પૂજયન્તિ ચે ।

ન હે મનુષ્યાઃ સુમતે ચિક્ષેયાસ્તે ગણેશ્વરાઃ ॥૨૨૮॥

ચે સ્મરન્તિ મહાકાલમપિ પાતકિનો નરાઃ ।

તેઽપિ પાપવિનિર્મુક્તાઃ, શુભાં ગતિમવાપ્નુયુઃ ॥૨૨૯॥

માર્કણ્ડેય ડવાવ—

અતઃ પરં તુ તત્રૈવ, સૂર્યતીર્થમનુષ્ઠમમ્ ।

ભાયલસ્વામિના વાપિ, આદિત્યો હ્યત્ર તિષ્ઠતિ ॥૨૩૦॥

ભક્તયા તુ સિદ્ધરાજેન, યઃ પુરા પરિતોષિતઃ ।

વૈદિશં નગરં ગત્વા, વેત્રવત્યાસ્તટે સ્વયમ્ ॥૨૩૧॥

તસ્મિંતીર્થે તુ યઃ જ્ઞાત્વા, ભક્તયા સૂર્યં પ્રપદ્યતિ ।

સર્વવ્યાધિવિનિર્મુક્તો, દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ ॥૨૩૨॥

સૂર્યવારેણ યસ્તત્ર, સકૃત્ પદ્યતિ ભાસ્કરમ્ ।

સર્વવાધાવિનિર્મુક્તો, સ જીવેચ્છરદાં શતમ્ ॥૨૩૩॥

હે સુમાત ! ત્યાં રહેલા મહાકાલનું જે મનુષ્યો પૂજન કરે છે, તે મનુષ્યો નથી, પણ રૂપગણો છે, એમ જાણવું. ૨૨૮

પાપી મનુષ્યો પણ મહાકાલનું સ્મરણ કરે, તો તે પાપમુક્ત થઈ શુભ ગતિને પામે છે. ૨૨૯

માર્કંડેય બોલ્યા—હવે હું તમને અત્યુત્તમ સૂર્યતીર્થનું વર્ણન કરું છું. જ્યાં ભાયલસ્વામિ આદિત્ય (સૂર્ય), નિત્ય ખીરાળે છે. ૨૩૦

પહેલાં ભક્તિવડે સિદ્ધરાજે, વેત્રવતીના તટ ઉપર આવેલ વૈદિક નગરમાં જઈ તેમને (ભાયલ સ્વામિને) પ્રસન્ન કર્યા હતા. ૨૩૧

આ (સૂર્ય તીર્થમાં) તીર્થમાં સ્નાન કરી, જે ભક્તિવડે સૂર્યનાં સ્તૂતન કરે છે, તે સર્વ વ્યાધિથી મુક્ત બની, દીર્ઘાયુષને પામે છે. ૨૩૨

સૂર્ય (રવિ) વારને દિવસે જે એક વખત પણ ત્યાં આવેલ સૂર્યનાં દર્શન કરે છે, તે સર્વ વ્યાધિથી મુક્ત બની શતાયુષ (સો વર્ષનું આયુષ્ય) પામે છે. ૨૩૩

શુક્લપક્ષે તુ સપ્તમ્યાં, યદાદિત્યદિનં ભવેત્ ।
 વિજયા સપ્તમી સા તુ, તસ્મિન્સીર્થે મહાફલા ॥૨૩૪॥
 તસ્યાં જ્ઞાત્વા તુ યસ્તન્ન કૃત્વા શ્રાદ્ધં વિધાનતઃ ।
 પૂજયેદ્ભાસ્કરં ભક્તયા, ગન્ધધૂપાનુલેપનૈઃ ॥૨૩૫॥
 વસ્ત્રૈરાભરણૈર્દેવં, નૈવેદ્યૈઃ સુમનો દ્વરૈઃ ।
 તતઃ પ્રદક્ષિણાં કુર્યાત્, ફલૈ રત્નૈ રસૈરપિ ॥૨૩૬॥
 શતમષ્ટોત્તરં બ્રહ્મન્, શક્તયા વા ભક્તિસંયુતઃ ।
 આરોગ્યમાયુવિંજયં, પુત્રાન્ સ લભતે ધ્રુવમ્ ॥૨૩૭॥
 સર્વાંસુ સપ્તમીભ્વેષ, સૂર્યતીર્થેષુ યત્ કૃતમ્ ।
 જ્ઞાનદાનાદિકં સર્વં, તેન તુષ્યતિ ભાસ્કરઃ ॥૨૩૮॥
 રોગી વિમુચ્યતે રોગાદ્દરિદ્રઃ શ્રિયમાપ્નુયાત્ ।
 અપુત્રો લભતે પુત્રાન્, તન્ન સમ્પૂજ્ય ભાસ્કરમ્ ॥૨૩૯॥

શ્રીમાર્કણ્ડેય ઉવાચ—

પીઠં કોણાપુરં નામ, દેવીનાં પ્રીતિવર્ધનમ્ ।
 મહાલક્ષ્મીસનાથસ્તુ, ભૈરવસ્તન્ન નાયકઃ ॥૨૪૦॥

શુક્લપક્ષની સાતમને રવિવાર જેને વિજયા સપ્તમી કહેવામાં આવે છે, તે આ તીર્થમાં મહાક્ષણ આપનારી ગણાય છે. ૨૩૪
 ત્યાં (સૂર્યતીર્થમાં) જે વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરી, ભક્તિપુરઃસર
 અંધ, પુષ્પ, ધૂપ, અનુલેપન, વસ્ત્ર, આભરણ અને નૈવેદ્યદ્વારા સૂર્યને
 આર્ચા, પૂર્ણભક્તિવડે રસ, રત્નો અને ફળોથી એકસો આઠ વખત
 પ્રદક્ષિણા કરે છે, તે આરોગ્ય, આયુષ્ય, વિજય અને પુત્રાદિક
 સંતતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩૫-૨૩૬-૨૩૭

બધી સાતમોએ સૂર્યતીર્થની અંદર જે કાંઈ સ્નાનાદિક
 કરવામાં આવે છે, તેનાથી સૂર્ય પ્રસન્ન થાય છે. ૨૩૮

અહીં સૂર્યનારાયણનું પૂજન, સેવન કરવાથી રોગી રોગમુક્તિને,
 દરિદ્ર લક્ષ્મીને, અને અપુત્ર પુત્રને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩૯

માર્કંડેય બોલ્યા—ત્યાં દેવીની પ્રીતિ વધારનાર કોણાપુર નામે
 પીઠ છે જેમાં તેના અધિષ્ઠાતા ભૈરવ મહાલક્ષ્મી સહ બીરાજે છે. ૨૪૦

યસ્ય પૂર્વે મહાલક્ષ્મી, સ્થિતા કોહ્લા ચ દક્ષિણે ।
 કહ્લાલી પશ્ચિમે દેવી મહાકાલી તથોત્તરે ॥૨૪૧॥
 યતાઃ પીઠેન સહિતાઃ, સિદ્ધરાજસરોવરે ।
 પીઠં દૃષ્ટું સમાયાતા, દેવીનાં સમયે તદા ॥૨૪૨॥
 તામિદૃષ્ટ્વા શુભા પૂજા, સિદ્ધરાજેન કારિતા ।
 દેવીનાં બલયઞ્ચૈવ, દીયમાના યથેષ્વિતાઃ ॥૨૪૩॥
 તાસાં બુદ્ધિઃ સમભવદ્વસ્તું પીઠે સુશોભને ।
 તોષિતઃ સિદ્ધરાજેન, કોહ્લાપ્રભૃતયઃ સ્થિતાઃ ॥૨૪૪॥
 કપાલીશ્વરદેવસ્ય, દક્ષિણે તત્ પ્રતિષ્ઠતમ્ ।
 કોહ્લાપુરં મહાપીઠં, સાધકાનાં તુ સિદ્ધિદમ્ ॥૨૪૫॥
 તસ્મિન્ પીઠે સદા દેવ્યઃ, સમયે ભૈરવઃ સહ ।
 ક્રીડન્તિ સતતં દૃષ્ટાઃ, સિદ્ધરાજેન તોષિતાઃ ॥૨૪૬॥
 અષ્ટમ્યાં વા ચતુર્દશ્યાં, યસ્તાસાં બલિમાહરેત્ ।
 તસ્ય સિધ્ધ્યન્તિ સર્વાર્થા, દેવીનાં તુ પ્રસાદતઃ ॥૨૪૭॥

જેની પૂર્વે મહાલક્ષ્મી, દક્ષિણે કોહ્લા, પશ્ચિમે કંકાલી, અને
 ઉત્તરે મહાકાલી છે. ૨૪૧.

આ સિદ્ધરાજ સરોવર ઉપર તે દેવીઓને પીઠસહ સિદ્ધરાજે
 બેઠાં, ત્યારે તેણે તેઓનું સારી પેઠે પૂજન, અર્ચન, અને ખલિપ્રદાન
 કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈ કોહ્લા વગેરે દેવીઓએ અહીં (સ્થાયી) નિવાસ
 કર્યો. ૨૪૨-૪૩-૪૪

સાધકોને સિદ્ધિ આપનાર તે કોહ્લાપુર મહાપીઠ કપાલીશ્વરની
 દક્ષિણે આવેલું છે. ૨૪૫

આ પીઠમાં સિદ્ધરાજવડે પ્રસન્ન કરાયેલી તે દેવીઓ પ્રસન્ન
 અનેવડે ભૈરવ સહ ક્રીડા કરે છે. ૨૪૬

આઠમે અને ચૌદશે જે અહીંનાં દેવીઓને ખલિપ્રદાન કરે છે,
 તે દેવીઓના પ્રસાદથી સર્વાર્થસિદ્ધિ ને પામે છે. ૨૪૭

દુરસ્થિતાઽર્ચિતત્વીઃ, મતાઽઽ યસ્તુ વ્યવસ્યતિ ।
 મૃતપ્રેતપિશાચિચ્છે, મયં તસ્ય ન વિચિતે ॥૨૪૮॥
 વિચિનારાધનં તત્ર, દેવીનાં કુચ્છતે તુ ચ ।
 'સાધકસ્ય તુ સિધ્યન્તિ, શેષશાયાસ્તુ સિધ્યન્તિ ॥૨૪૯॥
 કપાલેશ્વરમામ્ના ચ, તત્ર દેવઃ સુસિદ્ધિદઃ ।
 સ્થાપિતઃ સિદ્ધરાજેન, મુક્તિદઃ શિવયોગિનામ્ ॥૨૫૦॥
 તત્ર સ્નાત્વા ચ યો ભક્તયા, તં દેવં સ્નપયેન્નરઃ ।
 પૂજયિત્વા વિષ્ણુમેન, સિદ્ધિ પ્રાપ્નોત્યનુસમામ્ ॥૨૫૧॥
 કૃષ્ણાદ્યમ્યાં ચતુર્દશ્યાં, વસ્તં સમ્પૂજયેન્મુને ।
 મહાવ્રતે કૃતે સમ્યક્, યત્ પુણ્યં સ તદ્વપ્નુયાત્ ॥૨૫૨॥
 'યે તત્ર સાધકા દેવં, કપાલીશ્મુપાસતે ।
 તેષાં તુષ્ટઃ સ દેવેશઃ, સર્વેસિદ્ધિ પ્રયચ્છતિ ॥૨૫૩॥

દૂરથી પણ જે આ મહાપીઠનાં દર્શન કરે છે તેને ભૂત, પ્રેત,
 પિશાચ, વ.નો ભય રહેતો નથી. ૨૪૮

જે સાધકો વિધિપૂર્વક ત્યાં દેવીનું આરાધન કરે છે, તેને ખેચ-
 રાદિકે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪૯

ત્યાં સિદ્ધિ આપનાર, શિવયોગીઓને મુક્તિ દેનાર, સિદ્ધરાજ
 સ્થાપિત કપાલેશ્વર નામે મહાદેવ છે. ૨૫૦

ત્યાં સ્નાન કરી, ભક્તિભાવથી જે મહાદેવજીને સ્નાન કરાવે છે,
 અગર વિધિપૂર્વક પૂજન કરે છે તે ઉત્તમસિદ્ધિને પામે છે. ૨૫૧

કૃષ્ણપક્ષની આઠમ અને ચૌદશને દિવસે જે તેમનું પૂજન કરે
 છે, તે સારી રીતે મહાવ્રતના ઉત્તમ ફળને પામે છે. ૨૫૨

ત્યાં જે સાધકો કપાલીશાની ઉપાસના કરે છે, તેમના ઉપર
 ભગવાન ૩૬ પ્રસન્ન થઈ સર્વ સિદ્ધિ આપે છે. ૨૫૩

૧ સાધકમતસ્યસિધ્યન્તે P ૨ મતાઽઽ P

મન્દરે પર્વતે જાતો, પાર્વતીહરસમ્ભવાત્ ।
 કીર્ત્યાત્ સ્વર્નાશ્વત્થમાબ્દૌ, ત્રિકુતો જાતિમીષ્ણૌ ॥૨૫૪॥
 મૃતમાતા ચ ભૂતેશઃ, કપાલીશસ્ય ચોત્તરે ।
 પ્રભાવાત્ સિદ્ધરાજસ્ય, મન્દરેણ સહ સ્થિતો ॥ ૨૫૫॥
 સ્થાનસ્ય તસ્ય રક્ષાર્થે, તથા જનપદસ્ય ચ ।
 પૂજિતો સિદ્ધરાજેન, ઝનૈર્નગરવાસિભિઃ ॥૨૫૬॥
 જ્યેષ્ઠમાસે પક્ષમેકં, તથોઃ પૂજાં કરોતિ યઃ ।
 બ્રહ્મોપસર્ગવ્યાધીમાં, પીડા તસ્ય ન જાયતે ॥૨૫૭॥
 ઈતયઃ પ્રશમં યાન્તિ, ન ચ મૃત્યુઃ પ્રઘર્તતે ।
 ભૂતમાતુઃ સ્ત્વં યત્ર, પૂજા રાજા ચ કમ્પતે ॥૨૫૮॥
 તત્ર તીર્થાન્યનેકાનિ, દેવતાયતનાનિ ચ ।
 કપાલેશાદીનિ મુને, તેષાં સહૃદ્યા ન વિચિતે ॥૨૫૯॥

મંદર પર્વત ઉપર પાર્વતી અને મહાદેવજીથી અનુક્રમે, ભૂતમાતા,
 અને ભૂતેશ નામક બંધકર વિકૃત સ્વરૂપવાળાં બાષ્પબેન ઉત્પન્ન થયેલાં,
 તે અહીં કપાલીશની ઉત્તરે સિદ્ધરાજના પ્રભાવથી મંદર(મંદરાચલ)ની
 સાથે ખીરાળે છે. ૨૫૫-૨૫૫

તે સ્થાનની અને જનપદની રક્ષા માટે, નગરજનો અને સિદ્ધ-
 રાજથી અહર્નિશ અહીં પૂજાય છે. ૨૫૬

જ્યેષ્ઠ માસમાં (ફાગુ) એક પક્ષ(પખવાડીયું)ને મનુષ્ય તેમજ
 પૂજન કરે છે, તેને મૃદ ઉપસર્ગાદિક વ્યાધિની પિડા થતી નથી. ૨૫૭

ભૂતમાતાની સ્તુતિ તથા પૂજા કરવાથી દૈવી ક્રોધની શાંતિ
 થાય છે, અને અપમૃત્યુ થતું નથી, તેમજ રાજા પણ કંપે છે. (અર્થાત્
 રાજા પણ પ્રયત્નપૂર્વક તેમનું પૂજન કરે છે.) ૨૫૮

ત્યાં કપાલેશ્વર વ. અનેક દેવતાઓનાં સ્થાનો અને તીર્થો છે,
 જેની સંખ્યાની ગણતરી થતી નથી. (અર્થાત્ અસંખ્ય છે) ૨૫૯

પશ્ચિમે તસ્ય સરસઃ, સ્થિતં બ્રહ્મન્ મહાવનમ્ ।
 સર્વકાલફલા ઘન, વૃક્ષાઃ સન્તિ મનોરમાઃ ॥૨૬૦॥
 અમ્પકાશોકફનસૈર્બકુલૈરતિમુક્તૈઃ ।
 આમ્બ્રજમ્બુકદમ્બૈશ્ચ, અન્દનૈસ્તગરૈઃ શુભૈઃ ॥૨૬૧॥
 ન્યગ્રધોદુમ્બરાશ્વત્થપલાશપિચુમન્દકૈઃ ।
 ધાત્રીવૃક્ષાદિમિશ્ચાન્યૈસ્તદ્વનં શોભિતં મહત્ ॥૨૬૨॥
 નિવસન્તિ ચ તે તસ્મિન્, શ્વાપદાઃ પક્ષિણશ્ચ યે ।
 તેऽપિ યાન્તિ પરાં મુક્તિ, કિં પુનર્ભાવસંયુતાઃ ॥૨૬૩॥
 તસ્મિન્ મહાવને પુણ્યે, સ્થાવરા જન્મમાશ્ચ યે ।
 નિધનં સમનુપાસાસ્તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥૨૬૪॥
 ઇકાદશમપિ યસ્તન્નઃ વને વસતિ માનવઃ ।
 નાસૌ મનુષ્યો વિજ્ઞેયઃ, સુમતે કથિતં મયા ॥૨૬૫॥
 વાપીકૂપતડાગેષુ, જલં પ્રસ્રવણેષુ યત્ ।
 તસ્મિન્ વને સ્થિતં પુણ્યં, સ્નાનાત્ સ્વર્ગપ્રદં નૃણામ્ ॥૨૬૬॥

આ સરોવરની પશ્ચિમે મહાવન આવેલું છે, ત્યાં મનને આનંદ-
 દાયક અને સર્વ કાળમાં ફળ આપનારાં ચંપા, ફનસ, અશોક, આંબા
 બાંજું, કદંબ, ચંદન, તગર, વડ, પિંપળા, આખરા, લિમડા, તથા
 આંબળાં વગેરે અનેક વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. ૨૬૦-૬૧-૬૨

ત્યાં નિવાસ કરનારા પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ પણ મુક્તિ પામે
 છે, તો પ્રેમપૂર્વક નિવાસ કરનારા મનુષ્યોનું શું કહેવું ? (અર્થાત્ તેઓ
 તો અક્ષય પુણ્ય મેળવે જ છે.) ૨૬૩

તે પુણ્યકારી મહાવનમાં નિવાસ કરનારા સ્થાવર, જંગમ, (માં
 રહેતા) પ્રાણીઓ, મૃત્યુ પામતાં પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૪

હે સુમતિ ! એક દિવસ પણ ત્યાં નિવાસ કરનારા મનુષ્ય-
 મનુષ્ય નથી, પણ દેવ છે એમ જાણવું. (અર્થાત્ દેવ બને છે.) ૨૬૫

તે વનમાં રહેલા વાવ, ફવા અને તલાવોના જળમાં સ્નાન
 કરવાથી મનુષ્યો સ્વર્ગને પામે છે. (અર્થાત્ તે જળ સ્વર્ગપ્રદ છે.) ૨૬૬

યત્તત્ર દીયતે કિશ્કિન્દાનં શ્રદ્ધાસમન્વિતૈઃ ।
 અક્ષયં તન્નૃવેત્ સર્વમિદ્લોકે પરત્ર ચ ॥૨૬૭॥
 સ્મશાનમૂલ્કરં ક્ષેત્રં, પીઠં તુ વનમેવ ચ ।
 યતદ્દૈ સિદ્ધરાજેન, સર્વમત્રાવતારિતમ્ ॥૨૬૮॥
 તથા 'ચ સુમતિ સર્વા કૃતા ધર્મોત્તરા દ્વિજાઃ ।
 અધર્મો નાશિતસ્તેન, સમ્પ્રાપ્તેઽપિ કલૌ યુગે ॥૨૬૯॥
 ન તત્ સિદ્ધેશમાદ્યાત્મ્યં, સર્વે પ્રાપ્સ્યન્તિ પાર્થિવાઃ ।
 યદ્દૈદનૈસ્તપોભિશ્ચ, વિક્રમેણ ધ્રુતેન ચ ॥૨૭૦॥
 યદ્ધંગુણવિશિષ્ટોઽપિ, સિદ્ધરાજો મહામુને ।
 વિધાય દેવકાર્યાણિ, સ્વયં સ્વર્ગે ગમિષ્યતિ ॥૨૭૧॥
 યતત્ તે કથિતં સર્વં, યત્ પૃષ્ઠોઽહં ત્વયાઽનગ્ર ।
 માદ્યાત્મ્યં સિદ્ધરાજસ્ય, સરસ્વત્યાસ્તથૈવ ચ ॥૨૭૨॥

જે મનુષ્ય અહીં યત્કિચિત્ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરે છે, તે આલોક તથા પરલોકમાં અક્ષય પદ પામે છે. ૨૬૭

રમશાન, ઉપર, ક્ષેત્ર, પીઠ, અને વન એ સર્વે સિદ્ધ-
રાજથી જ અહીં અવતારિત થયાં છે. (પ્રકટ થયાં છે) ૨૬૮

હે સુમતિ ! તેણે સર્વ બ્રાહ્મણાદિક દીનને ધર્મપરાયણ કરી,
કલિ પ્રાપ્ત હોવા છતાં અધર્મનો નાશ કર્યો. ૨૬૯

સિદ્ધરાજ સમાન ઉત્તમ માદ્યાત્મ્ય, યગ્ન, દાન, તપ, પરાક્રમ,
અને જ્ઞાન બીજો (કાર્ધ) રાજા મેળવી શકે તેમ નથી. ૨૭૦

આવી રીતે વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન તે રાજા, હે મહામુનિ ! દેવ કાર્યો
સિદ્ધ કરી પોતે સ્વર્ગમાં જશે. ૨૭૧

આ પ્રમાણે હે અનન્દ (પાપ વગરનો નિષ્પાપી) તમે જે મને
પૂછ્યું હતું, તે સિદ્ધરાજ અને સરસ્વતીનું ઉત્તમ માદ્યાત્મ્ય મેં તમને
સંભળાવ્યું. ૨૭૨

ચતુર્હસ્ત્યા ચ ત્રે કુર્ચ્ચાસ્તાઃ ચ ચરિત્રિનીત ।
 અત્રોક્તાસર્વસીર્થાનાં, સુકૃતં પ્રાપ્નુવન્તિ તે ॥૨૭૩॥
 યથાશક્તિ ચ યો કથાન્નક્ષયા વ્યસ્યામ દક્ષિણામ્ ।
 સ્વર્ગલોકમાસાય, સિદ્ધરાજસમો ભવેત્ ॥૨૭૪॥
 યદ્વૈતચ્છ્રવશેદ્બ્રહ્મન્ શૃણુયાદ્વાપિ ભક્તિઃ ।
 સર્વસ્માત્ પાતકાત્ સઘો, મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૨૭૫॥
 શ્વં તુ યઃ સિદ્ધનૃપસ્ય જન્મ, શૃણોતિ ભક્તયા પુરુષોત્તમસ્ય ।
 પ્રાપ્નોતિ કામાન્ સકલાનિહૈવ, પ્રયાતિ વિષ્ણોઃ પરમં પદં સ ॥૨૭૬॥
 ચે સિદ્ધરાજસ્ય ચરિત્રમેતત્, પઠન્તિ શૃણ્વન્તિ ચ સંસ્તુવન્તિ ।
 તે સિદ્ધકામાઃ સુખિનો મનુષ્યાઃ, પ્રમુક્તપાપાશ્ચ સદા ભવન્તિ ॥૨૭૭॥
 હિતી ધીમાર્કઢેયોક્તે સરસ્વતીપુરાણે સિદ્ધરાજમાહાત્મ્ય-
 ઘર્ણનો નામ ષોડશસ્કર્ગઃ ॥ ૧૬ ॥

આ (આ આખ્યાન) સાંભળીને જે વ્યાસને (કથા કહેનારને)
 પયસ્વિનીતું (દ્વૈષ આપનારી ગાયતું) દાન કરે છે, તે અહીં વર્ણવાયેલા
 સર્વ સુકૃતને પામે છે. ૨૭૩

જે ભક્તિપૂર્વક વ્યાસને યથાશક્તિ દક્ષિણા આપે છે, તે સ્વર્ગ
 લોકને પામી સિદ્ધરાજ સમાન થાય છે. ૨૭૪

જે મનુષ્ય ભક્તિ પુરઃસર આ (સિદ્ધરાજ અને સરસ્વતીનું
 માહાત્મ્ય) સાંભળે છે, અગર સંભળાવે છે તે સર્વ પાતકાથી નિર્મુક્ત
 થાય છે. ૨૭૫

જે ભક્તિપદે પુરૂષોત્તમ (પુરૂષ ઐષ્ઠ-વિષ્ણુ) સિદ્ધરાજ નૃપતિ-
 નું જન્મ વૃત્તાંત સાંભળે છે, તે સર્વ કામનાઓને મેળવી વિષ્ણુના
 પરમ પદને પામે છે. ૨૭૬

જે મનુષ્ય સિદ્ધરાજ ચરિત્રનું પઠન, શ્રવણ, કે સ્તવન કરે
 છે, તે સિદ્ધ કામનાવાળા સુખી મનુષ્યો સદા પાપમુક્ત થાય છે. ૨૭૭

આ પ્રમાણે માર્કેડેયપ્રેકિત સરસ્વતીપુરાણમાં સિદ્ધરાજ માહાત્મ્ય
 નામક સોળમો સર્ગ સંપૂર્ણ ॥ ૧૬ ॥

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

૩૬૫, વિક્ટોરિયા પટેલ રોડ, કેમ્પસ લેઇન, મુંબઈ નં. ૪
શાળા, પાઠશાળા અને પુસ્તકાલયોના સંચય માટે
અર્ધી કિંમતની ગોઠવણ

રાસમાળા બા. ૧-૨ (દરેકના)	રૂ. ૫-૮-૦
ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો (બા. ૧-૨ બન્નેના)	૧-૦-૦
રસકલ્પો	૦-૧૦-૦
શાસ્ત્રસંપ્રદાય	૧-૮-૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો બા. ૧-૨ દરેકના	૪-૮-૦
મહાભારત પદ્યબંધ બા. ૧ લો આદિ અને સમાપ્ત	૧-૪-૦
ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક અસંગ્રહ તથા વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦
ચતુર્વિંશતિઅબંધ (ગુજરાતી અનુવાદ)	૧-૦-૦
અબંધચિંતામણિ	૧-૦-૦
પંચદંડ (કવિતા)	૦-૧૨-૦
મહાભારત પદ્યબંધ બા. ૨ લે પદ્યબંધ-આરણ્યક પદ	૧-૦-૦
રૂપસુંદર કથા	૦-૮-૦
રામચંદ્ર બા. ૨ લે (કવિ નર્મદ દ્વારા)	૦-૧૨-૦
હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર	૦-૧૨-૦
જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
શ્રીકૃષ્ણલીલાકાવ્ય (સચિત્ર) પ્રાચીન દશમસ્કંધ પદ્યબંધ	૦-૧૨-૦
હવામાનશાસ્ત્ર અને ગુજરાતની આબોહવા	૧-૦-૦
પૃથ્વીનો ઇતિહાસ (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
સૌરવર્મનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
વૈજયંત્યવર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૨-૦-૦
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય બા. ૧ લો (સ્વ. નરસિંહરાવનાં ભાષણો)	૩-૦-૦
કળીરસપ્રદાય	૧-૦-૦
ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારી ભૂગોળવિજ્ઞાન	૦-૧૨-૦
મહોત્સવ અથવા પુરાતત્વ ઇતિહાસ, સાહિત્યના ૪૦ લેખો	૩-૦-૦
સ્વ. ર. ઉ. શતાબ્દિ સમારક અથવા	૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું—

૧ મે સર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.

૨ મે સર્સ આર. આર. શેઠ

બુક્સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

યત્તત્ર દીયતે કિશ્કિન્દ્રાનં બ્રહ્માસમન્વિતૈઃ ।
 અક્ષયં તન્નૃવેત્ સર્વમિદ્લોકે પરત્ર ચ ॥૨૬૭॥
 સ્મશાનમૂકારં ક્ષેત્રં, પીઠં તુ વનમેવ ચ ।
 યતદ્વૈ સિદ્ધરાજેન, સર્વમત્રાવતારિતમ્ ॥૨૬૮॥
 તથા 'ચ સુમતિ સર્વા કૃતા ધર્મોત્તરા દ્વિજાઃ ।
 અધર્મો નાશિતસ્તેન, સમ્પ્રાપ્તેઽપિ કલૌ યુગે ॥૨૬૯॥
 ન તત્ સિદ્ધેશમાદ્યાત્મ્યં, સર્વે પ્રાપ્સ્યન્તિ પાર્થિવાઃ ।
 યદ્દૈવાનૈસ્તપોમિદ્ધ, વિક્રમેણ ધ્રુતેન ચ ॥૨૭૦॥
 યદ્બંગુણવિશિષ્ટોઽપિ, સિદ્ધરાજો મહામુને ।
 વિધાય વેશકાર્યાણિ, સ્વયં સ્વર્ગે ગમિષ્યતિ ॥૨૭૧॥
 યતત્ તે કથિતં સર્વે, યત્ પૃષ્ઠોઽહં ત્વયાઽનગ્ર ।
 માદ્યાત્મ્યં સિદ્ધરાજસ્ય, સરસ્વત્યાસ્તથૈવ ચ ॥૨૭૨॥

જે મનુષ્ય અહીં યત્કિચિત્ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરે છે, તે આલોક તથા પરલોકમાં અક્ષય પદ પામે છે. ૨૬૭

રમશાન, ઉપર, ક્ષેત્ર, પીઠ, અને વન એ સર્વે સિદ્ધ-
 રાજાથી જ અહીં અવતારિત થયાં છે. (પ્રકટ થયાં છે) ૨૬૮

હે સુમતિ ! તેણે સર્વ બ્રાહ્મણાદિક દીનને ધર્મપરાયણ કરી,
 કશિ પ્રાપ્ત હોવા છતાં અધર્મનો નાશ કર્યો. ૨૬૯

સિદ્ધરાજ સમાન ઉત્તમ માદ્યાત્મ્ય, યગ, દાન, તપ, પરાક્રમ,
 અને જ્ઞાન બીજે (કાર્ષ) રાજા મેળવી શકે તેમ નથી. ૨૭૦

આવી રીતે વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન તે રાજા, હે મહામુનિ ! દેવ કાર્યો
 સિદ્ધ કરી પોતે સ્વર્ગમાં જશે. ૨૭૧

આ પ્રમાણે હે અનન્દ (પાપ વગરનો નિષ્પાપી) તમે જે મને
 યુક્ત્યું હતું, તે સિદ્ધરાજ અને સરસ્વતીનું ઉત્તમ માદ્યાત્મ્ય એ તમને
 સંભળાવ્યું. ૨૭૨